

Les opcions de Barcelona

2. El segle de Capmany

Ramon Grau i Fernández

Les opcions de Barcelona

2. El segle de Capmany

Les opcions de Barcelona

2. El segle de Capmany

Ramon Grau i Fernández

Sumari

- 7 **Introducció**
- 29 **Inventors de la modernitat: Capmany i Cerdà a Barcelona**
- 37 **L'empelt il·lustrat a la política: una fèrtil conjuntura, 1759-1775**
- 63 **La transformació material de la ciutat al darrer terç del segle XVIII**
- 87 **Les fàbriques d'indianes en la revolució industrial**
- 141 **Indústria urbana o indústria dispersa? El rerefons d'una polèmica, 1773-1778**
- 219 **Llibertat i progrés a la ciutat. La visió històrica d'Antoni de Capmany**
- 261 **Revelant l'arquitectura gòtica, 1792**
- 323 **La resistència contra Napoleó i la perplexitat de Pierre Vilar**
- 349 **Barcelona, a cavall de dos segles: l'empenta decisiva**
- 365 **Nota sobre els textos**

Introducció

Parece que el Criador del mundo se esmeró en señalar la división de los Imperios, como para darles a entender que podrían conservar su felicidad interior mientras se contuviesen en sus justos límites, pero que, en saliendo de ellos, cada paso que darían les encaminaría a su ruina. Pruebas nada inequívocas han dado de esta conjetura todas las potencias conquistadoras, y entre ellas España, con la inutilidad de sus esfuerzos para restablecer la felicidad interior mientras ha sido preciso despoblar el reyno, agotar el erario y extenuar las fuerzas del vasallo para conservar las provincias distantes. Hoy se halla España aún más reducida de lo que le señalan sus naturales límites de Occéano, Mediterráneo y Pirineos, y en la mejor disposición de reunir sus fuerzas: esta es la primera señal de la felicidad de esta Monarquía.

Francesc ROMÀ I ROSSELL, 1768

La proposició que un Estat amb ínfules imperials podria trobar el camí de redreçament en una reducció territorial, fins i tot a la pròpia metròpoli, obre el llibre de Francesc Romà i Rossell, *Las señales de la felicidad de España, y medios de hacerlas eficaces*, en contrast evident amb la política expansiva definida pel rei Felip V a la primera meitat del segle XVIII. El pioner de l'economia política catalana posa el seu ideari a l'empara de la "ciència del govern" posada en circulació el 1760 pel conseller de Frederic el Gran, Jakob Friedrich von Bielfeld, qui certament indicava l'excessiva extensió de les colònies com una de les causes de la decadència dels imperis. Tanmateix, la selectiva aplicació de les variades receptes del cameralista prussià, no sempre fàcils de compaginar, com les d'altres imaginatives construccions mercantilistes dels segles XVI-XVIII, expressa un punt de vista català, trasllueix la gran empenta de la societat barcelonina i també denota la comoditat dels seus intel·lectuals copsant innovacions coetànies de l'àmbit internacional a l'hora d'actualitzar la cultura pròpia. Vista la marxa posterior de les ciències socials a Espanya, aquesta puntualitat setcentista resulta prou insòlita.

Com més avançava el segle, amb més freqüència apareixia en els discursos dels apologistes del sistema polític vigent l'assoliment de la prosperitat –"felicitat", segons la terminologia del temps– com la missió principal del govern dels monarques absoluts. Sens dubte, la idea –i la paraula associada– era

un símptoma de l'endolciment de les relacions socials en bona part dels països europeus i oferia esperances de millores tangibles en la interacció entre governants i governats. Ara bé, en la ment dels monarques i de llurs ministres, l'objectiu principal d'afavorir el benestar de la població era obtenir un augment dels efectius humans perquè servissin a la dura competició amb els altres Estats, produint béns comerciabels o directament agafant les armes. La concepció patrimonial de la institució monàrquica no deixava d'empènyer els reis cap a noves guerres de conquesta, i Felip V fou especialment insistent en aquesta via per refer-se de les abundants pèrdues territorials que hagué d'acceptar pel tractat d'Utrecht de 1713.

També la societat catalana havia perdut molt arran d'aquest tractat de pau, i així mateix s'hi produïren reaccions. Els comerciants i fabricants es van afanyar a aprofitar sense manies les primeres oportunitats de negoci vinculades a les noves aventures bèl·liques del primer Borbó hispànic a Itàlia i a reprendre l'eterna cursa dels empresaris per la competitivitat. Ara bé, la pèrdua traumàtica de la Diputació del General i del Consell de Cent va reactivar alhora la marcada sensibilitat local envers la funció de les institucions en la configuració d'una vida social rica i ordenada. La combinació dels dos impulsos, l'econòmic i el jurídic, va donar els seus fruits durant el darrer terç del segle XVIII.

A propòsit de les aportacions de Romà i Rossell, Ernest Lluch manifestava el 1970 l'estranyesa pel retard en l'aparició de treballs literaris d'aquest gènere a Catalunya després de 1714. En tres anys consecutius, 1766, 1767 i 1768, aquell advocat de pobres de l'Audiència de Catalunya i membre de la que poc després seria denominada Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, va produir tres escrits d'abast territorial i ambició política creixents. Les dates no són cap casualitat. Palesen un àgil aprofitament de la primera escletxa oberta en el règim borbònic per a la recepció de criteris sobre la governació pensats a Catalunya després de la supressió de les institucions autòctones.

Poc ressò havia tingut el memorial reivindicatiu de 1760 elaborat a l'Ajuntament de Barcelona i compartit amb les antigues capitals de la Corona d'Aragó, Saragossa, València i Palma, per presentar-lo a Carles III de Borbó en ocasió de les Corts celebrades a Madrid a l'inici del regnat. Lluch trobava probable que Romà en fos l'autor principal per la similitud de conceptes. És possible que hi intervingués. En qualsevol cas, l'aire de família dels textos reflecteix la insatisfacció col·lectiva davant la feblesa de les estàtiques institucions de Nova Planta, gens pensades per gestionar un creixement de la ciutat cada cop més accentuat, que portava els juristes a idear reformes on, de pas, encaixaven llurs interessos corporatius.

En l'opuscle de 1766 Romà explota la participació destacada dels gremis de la ciutat de Barcelona en l'esmoreïment del ressò local del motí madrileny contra el govern de Squillace el març d'aquell any. El consell general dels gremis no estava reconegut dins el règim de Nova Planta, però en aquella conjuntura difícil la reparició de la forma tradicional d'acció conjunta va demostrar la seva utilitat per a la Corona.

La reorientació política dirigida tot seguit pel comte d'Aranda des del Consell de Castella va introduir a tot Espanya nous càrrecs locals de caire representatiu que poguessin prevenir nous ensurts i que a Barcelona serviren, d'entrada, per premiar el consell general dels gremis. Aquest pas fou l'atiador del memorial de 1767 on Romà proposa un nou sistema de govern de les províncies del reialme, que passarien a ser dirigides per magistrats autòctons. La reclamació era prou enraonada, encara que transparentava –potser per ingenuïtat, potser per prepotència– l'aspiració a ocupar ell mateix aquest nou càrrec unipersonal a Catalunya.

Finalment, el llibre de 1768, editat a Madrid quan Romà s'hi havia traslladat per empènyer les seves idees dins les esferes governamentals i que incorpora les tesis exposades en els dos primers documents, inclosa l'ambició personal, és un conjunt de consignes per restaurar la prosperitat de l'Estat en la part metropolitana de l'Imperi Hispànic, repetides el març de 1769 en un memorial més sintètic titulat *Proyecto para restablecer la Monarquía*.

En un context de competència global, el tarannà racionalista de l'autor troba que «la decadència de un Estado no es efecto de las casualidades, sino de los errores cometidos». L'abandó de l'expansionisme militar hi apareix compensat per les advertències en contra d'una satel·lització respecte a França i en pro d'una participació autònoma en el sistema d'equilibri europeu. D'acord amb una visió cíclica de la història, més que seguir l'impuls de créixer sense aturador lluitant obertament amb els rivals fins a un apogeu que sempre serà l'avantsala de la caiguda, defensa «mantenerse con la mediocridad». La cèlebre consigna horaciana és un ingredient que sovint apareix en els auguris fabricats al llarg de la història a la ciutat de Barcelona, relacionats amb el recel davant les reiterades temeritats dels amos visibles del poder en els temps antics, i davant les turbulències socials en la metròpoli inabastable dels temps moderns.

En el front interior, la petja de Bielfeld es fa sentir en la defensa de la promoció simultània i combinada d'agricultura, indústria i comerç, sense l'èmfasi en la primera activitat tan freqüent entre els assagistes i polítics espanyols d'aquell temps. Segur de la capacitat de Catalunya, enfortida per un notori excedent de població, Romà i Rossell entén la unificació jurídica de l'Espanya peninsular derivada de la conquesta dels reialmes aragonesos per Felip V com una oportunitat per a la lliure i benèfica projecció exterior dels

seus compatriotes, en qualitat de colons agrícoles a les deprimides regions de l'interior de la península Ibèrica, com a promotors industrials en les de la perifèria i com a comerciants per tot arreu, incloses les colònies americanes.

El permís concedit el 1765 per mercadejar directament amb les illes de Sobrent des de Barcelona, que portà tot seguit les ràpides sageties de vela llatina a l'oceà, l'animava a dir que «Cataluña es capaz de levantar por sí sola el comercio de Indias». Ara bé, respectant una condició: «concediendo una entera libertad a los particulares, sin necesidad de formar nuevas compañías, porque en verdad el genio de los catalanes no es el más apto para la sujeción, unión y confianza que requieren la erección y subsistencia de estas sociedades». En definitiva, enfront de l'aparatós sistema de grans companyies mercantils i manufactures protegides per la Corona i dirigides pels seus agents, la modesta opció barcelonina era deixar actuar amb plena autonomia cada membre de la seva nombrosa classe empresarial, dins i fora dels gremis, perquè «cada uno quiere manejar sus caudales y obrar con independencia en los negocios particulares».

Pel que fa l'ambició personal de Romà i Rossell, l'encaix d'algunes de les seves propostes amb les intencions dels ministres de Carles III tindria premi, però lluny de Catalunya, primer a Valladolid i després a Mèxic, on el 1776 fou nomenat regent de la Reial Audiència de Nova Espanya, i el 1779 va arribar a exercir, interinament, el càrrec de capità general d'aquell reialme ultramarí.

L'empenta decisiva cap a la Barcelona contemporània es va produir gràcies a la confluència típicament urbana d'un munt d'accions particulars en l'àmbit dels negocis, des dels anys finals del Setcents i al llarg de la primera meitat del Vuitcents, desembocant en la mecanització industrial i amb el seu reflex en la revolució liberal. Però a mitjan segle XIX la forta embranzida del romanticisme dificultava entre els historiadors el reconeixement d'aquell salt endavant.

A *Recuerdos y bellezas de España*, el conservador Pau Piferrer deplorava el 1839 la decadència moral dels temps moderns i enyorava l'Edat Mitjana cristiana. D'aquesta època llunyana i mitificada, el liberal Víctor Balaguer n'enyorava, en canvi, les institucions laiques, suport de les heroïcitats que li eren grates. A *Bellezas de la historia de Cataluña*, que li valgué el títol municipal de cronista de Barcelona el 1853, Balaguer trobava que, després de la destrucció de les institucions autòctones al final de l'esforç èpic de 1714, Barcelona havia perdut la llibertat, i conclouïa que «para el país que no es libre no hay recuerdos, su historia no tiene bellezas y sus anales no tienen glorias». La imatge d'un segle amb «aparença descolorida i secundària», heretada dels historiadors catalans de la Renaixença, fou inclosa per Ferran Soldevila en la tragèdia literàriament memorable de la seva *Història de Catalunya* de 1935.

Hi veia el conjunt de violències directes i indirectes exercides damunt els catalans, compensades a penes per l'aferrament inconscient d'aquests a la llengua i a les tradicions pròpies. Com a únic element constructiu, destacava la permanència de «la Ciutat, Barcelona, que, amb el seu creixement i la seva puixança, salvaria Catalunya d'enfonsar-se en l'abaltiment provincià».

Calgué un canvi de paradigma historiogràfic perquè les abundants lloances de l'esperit laboriós de barcelonins i catalans i dels seus efectes, que ja eren un tòpic des dels temps de Felip V entre els economistes de la part castellana i els viatgers estrangers, fossin meditates altre cop, documentades i aduïdes per a un nou judici global sobre l'època.

Durant els primers temps de la dictadura del general Franco, a mitjan segle xx, el modest Jaume Carrera Pujal va publicar un seguit de llibres de gran utilitat que difongueren el coneixement d'un munt d'escrits dels segles xvi-xix, publicats o inèdits, com els esmentats de Romà i Rossell, que reflecteixen punts de vista barcelonins i catalans sobre la marxa de l'economia i la societat, en diàleg, gairebé sempre conflictiu, amb el distant poder polític espanyol.

Ara bé, el tombant definitiu arribà ben entrada la dècada de 1950 amb l'impacte local dels corrents internacionals originats en el crac de 1929 que aspiraven a comprendre i controlar els cicles econòmics mitjançant l'estudi i la quantificació de les fluctuacions de preus i salaris en períodes llargs. Entre els historiadors catalans, Jaume Vicens i Vives va ser el més conscient de la importància d'aquest relançament de la historiografia econòmica i del seu valor pragmàtic i, encara que no va tenir temps vital per immersir-s'hi de ple, va deixar ben marcada entre els joves deixebles una convicció que fructificaria després de la seva mort el 1960: la centralitat de l'economia i la demografia com a desllorigadors de la trama històrica. Un dels seus contactes externs més valuosos, l'historiador francès Pierre Vilar, oferia ja aleshores fruits prou madurs en la mateixa direcció relatius a Barcelona, interpretada com la capital impulsora de Catalunya, una regió industrial rellevant en el context europeu.

Si la hipòtesi de Vilar sobre la datació d'un declivi demogràfic regional que s'hauria iniciat a mitjan segle xiv va tenir un fort impacte entre els medievalistes catalans, començant pel mateix Vicens, les seves recerques més fermes sobre un segle xviii pintat com l'arrencada del món contemporani havien de tenir també una influència gran, però, curiosament, força més mesurada. I és que en aquest cas va interessar molt la metodologia emprada però menys la visió afirmativa de l'època, assimilada a mitges per una inquieta col·lectivitat d'estudiosos i glossadors que cercaven manifestacions de la modernització econòmica o de l'esperit nacional, més evidents i accessibles al llarg dels segles xix i xx.

En un ambiciós article de 1950, *Dans Barcelone, au XVIIIe siècle. Transformations économiques, élan urbain et mouvement des salaires dans le bâtiment*, Vilar pretenia mostrar i demostrar «un épisode décisif de l'évolution historique espagnole: celui qui, d'un coup, replace la Catalogne dans la situation économiquement dominante, perdue par elle depuis le xve siècle». Hi establia el ritme de la represa econòmica a partir de l'estudi dels salaris, el quantificava i, amb una comparació amb les dades disponibles sobre la ciutat de Madrid, situava als anys 1770-1775 l'inici de «la dissociation entre la direction politique de l'Espagne et son centre de gravité économique et humain». El contrast entre Madrid i Barcelona li semblava fonamental per comprendre el segle XIX, i a hores d'ara podem afegir-hi sense dubtes la resta de l'Edat Contemporània.

Copsar ràpidament i amb precisió numèrica la direcció de la història era un objectiu temptador, però la sintonia de Vilar amb les visions macrohistòriques de l'avantguarda d'aquell temps no seria gaire duradora, especialment amb la “cliometria” dels nord-americans, massa allunyada de la mentalitat dels historiadors professionals educats en la disciplina positivista, tan arrelada a les proves documentals.

Malgrat l'abundor de corbes i quadres estadístics que conté, la inflexió metodològica és clara a la tesi doctoral de 1962, *Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, traduïda i editada molt puntualment en català el 1963-1968, sota els auspicis i amb pròleg d'Agustí Duran i Sanpere, cap de les institucions municipals barcelonines consagrades a la recerca i a la divulgació de la història urbana. Efectivament, aquí l'ingredient principal per explicar el procés econòmic són les notícies extretes de documents notariais i epistolars sobre un munt de negocis particulars orientats al mercat local, al peninsular o a l'americà –botigues, barques, companyies– que, coordinades amb habilitat, serveixen no sols per dibuixar la successió de les conjuntures, sinó també per pintar vívidament com uns agents econòmics amb nom i cognoms aprofitaven o desaprofitaven les oportunitats i sabien adaptar-se o no a les dificultats.

El particularisme de l'emprenedoria barcelonina, defensat per Romà i Rossell feia dos segles davant els ministres de Carles III i sovint lamentat més modernament com un senyal de la suposada incapacitat dels catalans per als negocis de gran envergadura, apareix subratllat a la construcció vilariana. Aquest és probablement un dels motius de la seva excepcional influència entre els líders locals de les dècades de 1960 i 1970, que s'hi podien veure retratats i fins i tot exaltats en llur prudent mitjanja. Als investigadors locals, Vilar els assenyalava un camí practicable en els arxius barcelonins, rics en documentació privada. Era una via modesta d'aproximació que semblava molt adient per copsar el moviment real en una part del passat col·lectiu on, com al tercer

quart del segle xx, el palpable canvi material i social de la ciutat era emmascarat per una superestructura política i ideològica alienada i alienant.

Que un científic social adscrit al marxisme esdevingués tan determinant a la cultura catalana en el tram final de la Dictadura del general Franco reflecteix prou bé la divergència entre les consignes de l'anòmala Espanya oficial i l'atmosfera més lliure que es respirava a Catalunya. Amb el rerefons de fidelitats a opcions polítiques ofegades però no oblidades per la derrota de 1939, la dissociació prenia volada gràcies al massiu canvi social que promovia la represa del desenvolupament econòmic desbloquejat pel Pla d'Estabilització de 1959.

L'empremta de Vilar és patent en la primera de les dues recerques més antigues recollides en aquest volum, duta a terme el 1968-1970 en col·laboració amb Marina López Guallar. Es tracta d'un exercici d'aprenentatge que, a falta de guies més properes en l'ambient universitari barceloní de la dècada de 1960, orfe per la mort de Vicens i l'obligada diàspora dels seus deixebles, afegida a la proscripció més irreversible encara dels mestres de generacions anteriors com Ferran Soldevila, segueix de prop l'esmentat article de 1950, agafant una font documental no utilitzada per l'historiador francès però apreciada en principi com un complement i una oportunitat d'aprofundiment.

En efecte, la sèrie dels expedients d'obres particulars tramitats per l'Ajuntament de Barcelona obre la possibilitat de quantificar l'activitat i corroborar l'arrencada de les dècades de 1770 i 1780 en el sector de la construcció urbana, així com el cop intens però de curta durada ocasionat pel bloqueig del tràfic marítim durant la guerra contra Anglaterra per la independència de les Tretze Colònies d'Amèrica del Nord, remarcant, per si feia falta, la importància del comerç ultramarí per al funcionament econòmic de Barcelona.

Tanmateix, la font aporta altres informacions que reclamaven l'atenció. Com en altres intents de construir sèries numèriques partint de fonts de l'era preestadística, la mera possibilitat de fer-ho depenia d'una decisió presa per les institucions del moment: la implantació el 1772 d'un control municipal més estricte sobre les obres d'iniciativa privada, amb la formació, per primer cop, d'expedients individualitzats. Aquesta decisió administrativa derivava, al seu torn, de l'activació de l'Ajuntament arran de la ja esmentada introducció de càrrecs electius el 1766. D'altra banda, el detall dels expedients d'obres palesava que, en un breu lapse de vint anys, entre 1772 i 1791, la tipologia dels edificis barcelonins va variar de manera radical: la part dedicada primordialment a l'habitatge, per un augment de volum i una compartimentació que permetia encabir en el mateix recinte fortificat molta més gent; i la part especialitzada en activitats productives, per la proliferació de grans manufactures cotoneres, accelerada arran de la Pau de Versalles de 1783, que

va reobrir les rutes oceàniques. La confluència i interrelació de tots aquests canvis d'ordre aparentment divers en el moment històric subratllat per Vilar com el de l'arrencada moderna de l'excepcional trajectòria barcelonina és, de fet, la matèria principal d'aquest volum i la nostra font d'inspiració principal al llarg dels anys.

La següent recerca, desenvolupada entre 1970 i 1973, va partir de la constatació de la importància de la indústria de les indians com a element de transformació profunda de la ciutat, en l'aspecte físic i en l'aspecte social. Aquesta perspectiva urbana portava a revisar l'accentuat escepticisme dels historiadors economistes de l'escola de Vicens davant la possibilitat que aquella activitat productiva seguís de prop els països capdavanters en la marxa inicial de la revolució industrial, un salt que ells preferien situar força més tard, després de 1830. Potser les reserves de Jordi Nadal o Josep Fontana a propòsit de l'arrencada industrial catalana van influir en la prudència mostrada a l'entorn de 1970 en els treballs més específics del malgrat tot sempre entusiasta Pierre Vilar.

En qualsevol cas, l'ambient historiogràfic local demanava proves més concloents que els indicis aportats pel registre d'obres relatives a la implantació d'instal·lacions industrials de gran envergadura i també al formigueig de petits tallers de tissatge i d'estampació de teles en cases del tipus ordinari. D'acord amb les pautes i les pistes concretes plantades per Vilar, els protocols notariais apareixien com la font més susceptible d'aportar informacions substancials sobre el fragmentat món empresarial. Especialitzada en l'anàlisi d'instruments jurídics, Marina López va advertir que les actes de societat conservades en els manuals notariais barcelonins portaven una anotació final sobre la inscripció obligada al Registre d'Hipoteques i, a continuació, el 1970 mateix, va localitzar el fins aleshores desconegut fons corresponent a aquesta vella institució dins la seu del Registre de la Propietat de Barcelona. Un cop ordenats, els 178 volums del Registre corresponents al partit judicial de Barcelona des de la seva constitució per ordre del rei el 1768 fins a la irreparable degradació de la sèrie documental –i del control de les transaccions– arran de l'ocupació napoleònica de 1808 aportaren un índex aparentment exhaustiu de les escriptures de creació o renovació de les empreses del sector cotoner i van permetre trobar-ne els originals a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

De la combinació d'aquesta col·lecció d'actes amb els ja coneguts documents d'abast general, com són les disposicions de les autoritats polítiques i els memorials de les associacions de l'empresariat local, se'n desprèn la visió d'un sector econòmic consolidat, dinàmic i en expansió des de mitjan Setcents, culminant en una primera aplicació de la màquina de vapor, malauradament interrompuda pel gran trasbals dels anys 1808-1814. Abans d'aquesta caiguda temporal, la introducció de les innovacions mecàniques originades

a Anglaterra, com la *jenny* o la *mule*, la progressiva emancipació d'un empresariat específicament industrial, basat en els coneixements de la tècnica d'estampació, o els intents d'introduir la innovació jurídica de la responsabilitat limitada per tal de facilitar la captació d'inversors, són processos que es donaven també a l'últim terç del segle XVIII a les regions industrials al nord dels Pirineus.

Especialment a partir de la segona meitat de la dècada de 1980, altres investigadors –alguns d'ells procedents de països amb indubtable pedigrí industrial i menys acomplexats que molts dels historiadors locals– s'han encarregat de desenvolupar algunes d'aquestes apreciacions, d'afirmar el relleu de la manufactura catalana del Setcents i de confirmar-ne el lligam significatiu amb el relleu de Barcelona com a gran urbs industrial a les dècades centrals del segle XIX.

La polèmica sobre la indústria urbana com a element socialment disruptiu començà ben aviat, atida per l'avalot de les quintes del 4 de maig de 1773, que és, sens cap mena de dubte, l'epicentre del conflicte polític del segle borbònic a Catalunya. L'efecte immediat d'aquell trastorn –la suspensió de l'ordre reial de reclutar soldats mitjançant allistament de tots els mossos i la tria d'una cinquena part per sorteig cada any– fou seguit per onades que eixamplaren l'abast d'una crisi oberta i aparentment tancada en un sol dia en la vida de la ciutat de Barcelona.

Una quinzena més tard, el 20 de maig, José Nicolás de Azara, un dels encarregats pel govern espanyol d'assegurar a Roma la supressió de Companyia de Jesús, apostava que els jesuïtes serien darrere de la que qualificava de sedició i de revolució, coneguda ja aleshores i objecte d'especulacions en els cercles clericals de la seu pontifícia. És de suposar que Azara es feia ressò de l'ambient quan, en carta al seu superior a Madrid, el secretari de Gràcia i Justícia Manuel de Roda, afirmava amb aplom que «los bestias de los catalanes han echado a perder en un día lo que habían ganado en sesenta años». El càlcul sobre el temps transcorregut des de la presa de Barcelona per Felip V era exacte, i el judici implícit que la crisi recent era comparable amb el trauma fundacional de l'Estat borbònic és ben suggestiu. Ara bé, la passió antijesuítica l'encegava sobre el rerefons de l'avalot i, naturalment, les repercussions posteriors li escapaven. En la peça següent de la mateixa correspondència, el 27 de maig, s'estranyava que Manuel de Roda no l'hagués posat al corrent de les reaccions governamentals. Tanmateix, del silenci ministerial Azara deduïa sagaçment que a Madrid «se tenía la especie muy secreta», mentre que a Roma no es podia fer cap misteri del motí de Barcelona, perquè segons ell «no hay fraile que no tenga una relación muy puntual» dels esdeveniments.

En efecte, el secretisme fou la conseqüència de l'alarma compartida en primer lloc pels dos contendents principals, els caps locals de l'exèrcit del rei i els líders de la societat urbana, i, més amunt, pels membres del denominat "partit aragonès". Aquest grup de governants procedents d'un dels reialmes perdadors en la Guerra de Successió, un fet sense precedents i pràcticament sense conseqüents a Espanya, comptava amb els mateixos Roda i Azara, el comte de Ricla, secretari de Guerra, i el seu cosí i protector, el comte d'Aranda, la segona autoritat de la Monarquia Hispànica, just per sota del rei. Aranda havia ascendit a la Presidència del Consell de Castella arran del motí contra Squillace de 1766 i havia dissenyat com a resposta constructiva el retoc democràtic dels governs municipals, tan important per al relleu de la capital catalana i que Ricla controlaria des de la Capitania General de Catalunya fins el 1772.

Certament, arran de la crisi de primavera de 1773, la recuperació relativa de l'autogovern català somiada per Romà i Rossell quedava definitivament ofegada, si és que en algun moment havia tingut cap possibilitat de fer-se efectiva. Perquè el canvi en la direcció política a Barcelona i a Catalunya seria un resultat tangible i profund de l'avalot.

Bernardo O'Connor Phaly, corregidor interinament elevat a la condició de substitut de Ricla com a capità general de Catalunya, fou destituït el 31 de juliol per la pèssima gestió dels enfrontaments entre civils i soldats posteriors a l'avalot. Ara bé, des de l'observatori històric de Barcelona es fa difícil de no vincular-hi també el canvi previ a la Presidència del Consell de Castella. El 24 de juny el comte d'Aranda va rebre el brillant destí d'ambaixador a París com a compensació relativa d'una caiguda que va implicar una minva d'influència a Madrid del seu grup d'aristòcrates aragonesos en profit de funcionaris de procedència castellana i d'extracció social inferior, encara que després podien ser ennoblits, amb el murcià Floridablanca i l'asturià Campomanes com a figures principals.

El més freqüent és que la historiografia atribueixi la desgràcia d'Aranda a conspiracions i rivalitats a la Cort sense relació amb Catalunya, com ara el desacord amb el responsable de política exterior, Girolamo Grimaldi, a propòsit del conflicte amb Anglaterra pel control de les estratègiques i remotes illes Malvines. Tanmateix, convé insistir que, al marge de la seva condició de militar de carrera i d'expert en geopolítica i relacions internacionals, Aranda havia estat elevat al poder per Carles III específicament perquè li resolgués els greus problemes de política interior manifestats en el motí contra Squillace. La seva combinació de reforma de l'administració local i repressió va funcionar el 1766 a Madrid però l'èxit no es va poder repetir el 1773 a Barcelona, potser perquè el cartutx de la reforma, reminiscent de les institucions pròpies dels reialmes aragonesos i de la pròpia capital catalana, ja estava gastat,

i, sobretot, perquè no es va poder engegar la repressió complementària. La diferent tipologia de les dues ciutats, clara des de sempre, es posà a prova en aquella conjuntura per la cohesió entre els diversos grups socials de Barcelona, que, inclosa la noblesa, no volgueren deseparar els revoltats, pertanyents a la força de treball reclutada pels empresaris agremiats o els de novell encuny.

Sigui com sigui, l'emascament de l'avalot de les quintes en la majoria dels documents destinats a la difusió pública i pensats per reconduir les relacions polítiques n'ha condicionat el reflex historiogràfic. En general, fins ben entrat el segle xx els historiadors catalans s'han mostrat molt escèptics respecte a la importància d'aquella insurrecció, com de qualsevol altra acció política catalana posterior a la desfeta de 1714. Sens dubte, les recerques de les darreres dècades han aportat molts elements per capgirar el judici, però amb freqüència ha interessat més subratllar la retòrica de l'absolutisme monàrquic i les intencions repressives dels militars encarregats de servir-lo que no pas comprovar la capacitat de dur-les a terme.

Paradoxalment, els primers comentaristes i investigadors de l'avalot de les quintes, amb un domini sovint confessadament molt precari dels paràmetres polítics del segle XVIII, o potser per això mateix, van treure força suc de la lectura fins a un cert punt ingènua, però aplicada, dels documents oficials.

El primer historiador de Barcelona que s'ocupà de l'avalot de les quintes, Andreu Avel·lí Pi i Arimon, ja va anar vers 1850 prou ben orientat centrant l'atenció en el canvi d'actitud del comte de Ricla. Pi observava que, mentre va exercir directament el càrrec de capità general de Catalunya, es va mostrar molt comprensiu amb els interessos econòmics de la ciutat, però que, des que va marxar a Madrid un cop ascendit a la Secretaria de Guerra el 1772, esdevingué un servidor inflexible del disseny de crear l'exèrcit estable que demanava la rivalitat imperial amb Anglaterra.

Potser Ricla va quedar enxampat en una contradicció interna i va haver de plegar veles quan a mitjan gener de l'any crític presentà al rei el memorial dels catalans justificant la resistència al servei militar obligatori, de manera semblant a com el seu cosí Aranda, gens desfavorable als jesuïtes, ha passat a la Història com el responsable de llur expulsió, incitada més aviat per altres agents de la Cort, amb una decisiva intervenció del gairebé sempre furiós Campomanes. I és possible que les paraules d'Azara sobre l'error posterior d'oposar-se per la força a les quintes no expressin tant una condemna dels catalans com el temor a les repercussions nefastes que llur negativa podria tenir en els delicats equilibris de poder a Madrid. L'aragonès Aranda havia intentat la quadratura del cercle, fent servir per contrabalançar les tendències regalistes i centralitzadores que els juristes anaven empenyent la plataforma de poder discrecional atorgada als caps militars per Felip V i renovada efímerament per Carles III el 1766.

Per la seva banda, Antoni de Bofarull va saber copsar el 1878 una contradicció encara més palesa i més rellevant en el primer antecedent documental de l'afer: l'ordenança reial sobre quintes de 1770. En efecte, d'acord amb l'esperit de l'absolutisme monàrquic aquesta instrucció declara pomposament la decisió d'instituir un servei militar obligatori a tot Espanya, derogant en conseqüència qualsevol privilegi o exempció en un article inicial, però a la resta de l'articulat n'especifica un munt. L'historiador troba que, si llegissin el document, «los hombres de nuestros tiempos tendrían sobrado motivo para admirarse y no poco para reírse». Deixant de banda aquesta ridícula, Bofarull conclou que, «en un país tan heterogéneo como era el nuestro, formado de diversas nacionalidades y de tan distintos y encontrados usos», la voluntat dels reis era difícil de dur a terme, i que, fins i tot en un regnat essencialment reformador com el de Carles III, es flaira «cuántas atenciones hubo de guardar y cuántas transacciones consentir para hacer una ley general o que tal pareciese». Val a dir que les recerques modernes han mostrat que, com tantes empreses de la monarquia absoluta, aquell intent setcentista d'implantar el servei militar obligatori va fracassar, no sols a Barcelona, on el rei s'estestà a posar-lo en marxa, sinó a la resta d'Espanya, on ja havia escampat tantes cessions.

El 1947 Jaume Carrera Pujal va dur a terme, per primer cop, una recopilació sistemàtica dels documents oficials produïts o arribats a Barcelona relacionats amb els antecedents, desenvolupament i conseqüents de l'avalot de les quintes. A la vista del conjunt de papers aplegats, l'historiador subratlla les discrepàncies persistents entre les diverses institucions públiques implicades, i especialment «la actitud conciliadora de la Audiencia desde el primer momento de estallar los alborotos, opuesta a los propósitos de mano fuerte del capitán general», el permís oficial atorgat als diputats gremials per intervenir en la resolució del conflicte i la posterior decisió de castigar-los adoptada pel Consell de Castella. Carrera atribueix aquest canvi d'actitud governamental a «manejos ocultos», arran dels quals «el Consejo no obró de acuerdo con sus ideas favorables a la intervención del elemento popular en los asuntos públicos, tal vez por andar mezclados los gremios en la disputa». És cert que simultàniament Campomanes engegava la campanya contra els gremis, però és dubtós que ell i la resta dels nous dirigents que havien substituït Aranda i el seu equip en el Consell fossin gaire partidaris de la concessió democràtica a les administracions municipals impulsada excepcionalment el 1766 pel gran temor de Carles III a una revolució.

Si abans de l'esclat del motí les ordres exhibien la usual prepotència dels conqueridors, les manifestacions posteriors dels responsables militars, especialment les de caràcter reservat, trasllueixen, fins i tot en la seva agressivitat

verbal, la impotència que acompanya la minva, si més no temporal, de llur poder polític, tot i que no sempre han estat llegides d'aquesta manera.

El memorial *Precauciones contra alborotos, motines y rebeliones en la plaza de Barcelona*, atribuït per Lluís Roura a l'aleshores vellíssim mestre d'enginyers militars i director de la prestigiosa Acadèmia de Matemàtiques de Barcelona, Pedro de Lucuce, interpreta l'avalot en clau nacionalista, a la llum d'un suposat "genio de los naturales de Cataluña" procliu a les insubordinacions contra el poder constituït, i en ressegueix retrospectivament les manifestacions fins força més enllà de l'aixecament de Jaume d'Urgell a principis del segle xv, barrejant pugnes circumscrites a les ambicions d'algun personatge poderós amb conflictes constitucionals de més volada en situacions alienes a l'ambient polític creat per la teoria de la monarquia absoluta. De fet, aquest tipus de discurs apuntalat amb una erudició històrica caducada no aporta gaire llum sobre allò que preocupava la Corona en aquell moment, perquè la tipologia de l'avalot de les quintes té menys a veure amb el passat que amb el futur. L'experiència dels segles xix i xx arrencaria la insurrecció de 1773 amb el seguit de moviments de protesta o revolucionaris vinculats al dinamisme industrial que van situar i mantenir Barcelona en el centre de la política espanyola, per molt que uns governants que no podien controlar la ciutat i llurs apologistes l'hagin volgut mantenir difuminada, com a element perifèric dins els discursos històrics sobre l'Estat.

El concís dictamen signat el 7 de juliol de 1773 per un trontollant O'Connor Phaly en resposta a la consulta del comte de Ricla sobre què convindria fer a Barcelona per evitar la repetició dels avalots és més clarivident. Encara que a la llarga no havien de tenir massa èxit, les mesures que hi proposa van ser agafades seriosament pels seus superiors. D'una banda, les seves recomanacions tècniques relatives a la reconstitució del poder militar a la ciutat centraven l'atenció en les Drassanes com el punt clau de la defensa enfront de les temudes escomeses dels ciutadans. De l'altra, la detecció de la font dels disturbis en les concentracions humanes a les fàbriques i la imputació del suport social que trobaren els revoltats a una burgesia enriquida suposadament gràcies als favors de la Corona el portaven a recomanar retallades del suport estatal a les empreses dels barcelonins i el trasllat lluny de la ciutat de com més activitats productives millor. Dins l'any 1774, Ricla empenyia la fortificació de les Drassanes, vinculada a una reforma del traçat de la veïna Rambla que, tanmateix, havia de resultar més profitosa a l'urbanisme civil que no pas a les empreses militars. Gairebé alhora, el renovat Consell de Castella publicava el tan famós com inútil *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, amb el qual Campomanes propalava la directriu de dispersió industrial com si fos un fruit legítim del pensament il·lustrat.

Antoni de Capmany afirmava en el més antic dels escrits que li coneixem, el *Comentario sobre el Doctor Festivo y Maestro de los Eruditos a la violeta, para desengaño de los españoles que leen poco y malo*, signat amb el pseudònim “Pedro Fernández” el 28 de gener de 1773, que «hoy cuesta menos tiempo, y menos trabajo, el instruirse e iluminarse, porque tenemos modelos que imitar, porque otros nos abren y construyen el camino, porque toda la Europa es una escuela general de civilización». L'èmfasi característic dels pensadors il·lustrats en la “república de les lletres”, que no espera originalitat absoluta en cap participant però incrementa la productivitat i la utilitat social de tots ells, és la clau per interpretar adequadament l'obra de l'escriptor barceloní, que va saber mobilitzar a favor dels valors i les opcions locals –barcelonines, catalanes, espanyoles– el seu profund coneixement de la cultura europea moderna, i especialment la recollida i divulgada per l'enciclopedisme francès.

El filòsof Julián Marías, descobridor del *Comentario* i enganyat per l'estratègia del pseudònim, no sospitava el 1963 que un català fos el protagonista d'aquell debat amistós amb José Cadalso a propòsit de Montesquieu. Aleshores li semblava el pensador de nivell més alt entre els súbdits de Carles III, l'únic capaç de dibuixar, i amb equanimitat, una “España possible”, plenament harmonitzada amb l'Europa que anava progressant. A parer del fidel deixeble d'Ortega y Gasset, aquella gran oportunitat històrica va ser ofegada per la discòrdia nacional persistent a partir de l'impacte de la Revolució Francesa i al llarg dels segles XIX i XX. Potser hauria sentit vertigen si, a més d'haver conegut en aquell moment la pàtria de l'autor del paper, hagués estat conscient de la profunditat de la ferida oberta a Barcelona sols tres mesos després de la signatura del singular escrit.

Capmany presenta el *Comentario* com una resposta al «buen tiempo» després que «se disipó el mayor nublado». Marías llegeix en aquestes al·lusions críptiques la referència «a alguna crisis o persecución», sense poder esbrinar «si se trata de algo general o bien restringido a un grupo o al propio individuo que escribe», però amb la idea que «en España no había habido más alteraciones graves que el motín de Esquilache en 1766 y la expulsión de los jesuitas en 1767». Ara bé, pocs dies abans, el 17 de gener de 1773 una junta de diputats dels dotze corregiments catalans formada *ad hoc* havia adreçat al govern el seu notable memorial en defensa de les estructures econòmiques regionals amb l'esperança d'obtenir l'exempció del servei militar obligatori, i fins el 26 de febrer no va arribar a Barcelona la decebedora resolució adversa del monarca que va precipitar l'enfrontament obert d'aquella primavera. És que el jove Capmany instal·lat a Sevilla n'estava al corrent i participava en el moment d'efervescència catalana?

Del desconeixement de la centralitat de la crisi de 1773 en l'evolució de les relacions polítiques entre la societat barcelonina i els poders de l'Estat

en deriva el desenfocament de les apreciacions sobre l'obra escrita de Capmany i especialment sobre la seva projecció política al llarg de quaranta anys de vida activa. Perquè ja l'escrit primerenc que és el *Comentario sobre el Doctor Festivo* impugna el criteri expressat per Ortega y Gasset a la cèlebre *España invertebrada* de 1921: «España es una cosa hecha por Castilla, y hay razones para ir sospechando que, en general, sólo cabezas castellanas tienen órganos adecuados para percibir el gran problema de la España integral». És per això que Julián Marías no va tornar a insistir en la importància d'aquell paper, un cop desfet l'enigma de l'autoria.

Tanmateix, el compromís amb la incorporació d'Espanya al corrent del progrés europeu és el primer eix de l'obra positiva d'Antoni de Capmany. Va explorar el caràcter especial de la llengua castellana i va mirar de depurar-la a la vista dels millors exemples de la seva literatura, amb l'objectiu de fer-ne un vehicle competitiu per a la moderna elaboració cultural. La *Filosofía de la elocuencia* de 1777 i el *Teatro histórico-crítico de la elocuencia española* de 1786-1794 en són els fruits principals, sense oblidar les diverses versions d'un diccionari francès-castellà, instrument tècnic per establir una relació sana entre les dues llengües i frenar la introducció indiscriminada de gallicismes, un afany personal exacerbant en els anys de lluita contra la República francesa i de resistència contra Napoleó.

Aquestes aportacions filològiques, que no són objecte d'atenció específica en el present volum, figuren entre les considerades més importants del seu autor segons la bibliografia castellana, i han estat segurament les menys controvertides, almenys fins a final del segle XIX. Des de l'inici del XX el nacionalisme català no les ha mirades amb gaire simpatia, i ha blasmat sobretot la frase, extreta de context, on Capmany qualifica el català com «un idioma antiguo provincial, muerto hoy para la república de las letras y desconocido del resto de Europa». Publicada en el segon volum de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, aquesta afirmació forma part del preàmbul d'una traducció al castellà de la notabilíssima allocució del rei Martí a les Corts de Perpinyà de 1406. En publicar-la d'aquesta manera, Capmany no feia altra cosa que repetir literalment el gest d'altres autors gens discutits dins la llarga genealogia del catalanisme, també conscients de la pèrdua de rang de la llengua pròpia dins el món modern. Joan Gaspar Roig i Jalpí, el fals Boades, deia el 1678 tenir feta una traducció castellana de la mateixa gran peça d'oratória política. Entre 1700 i 1709 Pau Ignasi de Dalmasas, que trobava una «culpable omisión no haverla traducido», en posava una versió en el seu inèdit *Preludio histórico*. I, sobretot, Narcís Feliu de la Peña presentava en els influents *Anales de Cataluña* de 1709 una tercera traducció d'aquell càntic del darrer dels reis autòctons «para la universal inteligencia» dels mèrits polítics de la nació catalana. Tots ells, inclòs Capmany,

escrivien per defensar la constitució històrica, amenaçada primer i finalment anul·lada per l'acció de la monarquia naturalitzada a Madrid. És evident que no ho podien fer respectant el "llemosí" original.

El jurista Jeroni de Capmany i de Montpalau, besavi del nostre autor, escrivia el 1679 en un català envaït per la llengua castellana que era «propi dels hòmens de nostra nació catalana ésser tímidos y encogits per a tràurer a llum las eroycas actions y asanyas de sos antecessors», una declaració preliminar tòpica entre els historiadors del país. Com a militar, contribuï a la defensa del tram gironí de la frontera fixada el 1659 en el Tractat dels Pirineus contra les renovades investides franceses en temps de Carles II, que li ho va agrair amb el títol de cavaller. Però quan el Jeroni de Capmany de la següent generació va repetir l'actuació militar sota la sobirania controvertida de Carles III d'Habsburg i davant d'uns exèrcits patrocinats encara pel Rei Sol, va perdre aquell privilegi i els béns familiars. Al Setcents els successius caps de la nissaga van haver d'adaptar llurs projectes vitals i fer-los surar dins del nou règim. Per tradició familiar, doncs, Antoni de Capmany compartia la percepció de l'expansionisme francès com el principal perill per a la subsistència política de Catalunya, així com el respecte dels valors constitucionals que venien de l'Edat Mitjana i que havien quedat associats incidentalment a la dinastia austríaca durant la Guerra de Successió. Ara bé, el camí per reafirmar-los enfront de la teoria i la pràctica del govern borbònic, inspirades en el model parisenc, poc tindria a veure amb el transitat pels seus avantpassats, perquè els reptes eren diferents i perquè l'erudició barroca, amb els seus mites i les seves narracions meravelloses, havia esdevingut ineficaç davant la inflexió racionalista del món.

Del govern municipal i de les organitzacions patronals de Barcelona, el jove Capmany va aprendre l'aspiració a aconseguir la revocació total o almenys parcial dels decrets de Nova Planta. Havent abandonat primer l'exèrcit el 1770 i després la colonització de Sierra Morena el 1774, i instal·lat a la Cort amb un càrrec públic menor, va agafar el relleu de l'expatriat Francesc Romà i Rossell. La campanya contra els gremis engegada per Pedro Rodríguez Campomanes des del Consell de Castella demanava una resposta més combativa perquè els vents eren més desfavorables a les corporacions que el 1766. Ara bé, si més no de cara a la galeria, el cèlebre fiscal exhibia l'esperit de la "república de les lletres" i deia, a les mateixes pàgines del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, que «los que hallaren razones convincentes para sostener lo contrario de quanto aquí se propone harán un servicio muy grande al público en producirlas para su examen». Aquesta invitació explícita obrí les portes de la palestra a Antoni de Capmany.

Les seves respostes, són, exactament, allò que demanava Campomanes: una aportació de raons destinades a convèncer un interlocutor il·lustrat. Per

a l'anàlisi que proposem és crucial haver reconegut, seguint sense cap mena de dubte el criteri del seu descobridor el 1949, Luis Sánchez Agesta, que la primera és el *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes y en los mismos artesanos*, que no va veure la llum fins el 1788 i encara com a obra anònima. La segona, amb els arguments més diluïts però encara prou eficaços en el context de la Cort i per a la posteritat, aparegué amb un retard menys considerable el 1778 a càrrec del mateix impressor paraoficial emprat pel Consell de Castella, amb el títol de *Discurso económico político en defensa del trabajo mecánico de los menestrales y de la influencia de sus gremios en las costumbres populares, conservación de las artes y honor de los artesanos*. Anava signat amb un altre pseudònim convencionalment espanyol, perquè, com escriuria de memòria el mateix Capmany cap al final de la seva vida, «no podía su verdadero autor descubrirse defendiendo la industria de Barcelona, su patria, que tenía descontento al gobierno después del motín de 1774», és a dir l'avalot de les quintes. Són dues variants de la mateixa obra, argumentacions deliberadament abstractes, vorejant les incisives referències locals incloses per Campomanes en la seva disquisició i, sobretot, sense cap menció de Barcelona o de Catalunya. La tercera resposta, començada a publicar el 1779 també pel mateix editor madrileny però ja sota el nom de l'autor real, són les *Memorias históricas*, que compensen àmpliament el to genèric dels dos discursos anteriors, però en retenen l'esperit i l'estil propis de la Il·lustració. En efecte, la historiografia deixa de ser aquí una pura narració cronològica de fets memorables i adquireix el caràcter d'aportació de proves empíriques. Els abundants exemples adduïts hi van dibuixant el cercle virtuós que enllaçava les activitats dels antics monarques plens d'ambició amb les dels estrats socials inferiors que, alliberats del jou feudal i amb seguretat dins llurs associacions, podien viure contents en la productiva mediocritat. Que es tracta d'un model de cooperació aplicable als reptes del segle XVIII és l'argument central del gran llibre.

Aclaparats per la magnitud de la derrota de 1714, els historiadors catalanistes del segle XIX van haver de reconèixer, tanmateix, l'evidència del creixement econòmic del Setcents i encunyaren la teoria sobre la dedicació fervent als negocis particulars com a compensació de l'amputació política de la col·lectivitat. Com si abans de la Guerra de Successió l'activitat econòmica privada no hagués estat ja el nervi de Barcelona, ho sintetitzava Antoni Aulèstia el 1878: «Los regnats de Fernando VI y Carles III acabaren d'apagar lo foch polítich, y allavors nostre poble s'afanyà en buscar un consol en lo treball tan sàbiament fomentat per aquells monarques». Tributari encara d'aquesta visió, Vicens escrivia el 1958 que «certament hi hagué topades entre les concepcions de Madrid i Barcelona, sobretot en els afers mercantívols; però totes foren de to menor», car en temps de Carles III «els afers rutllaven, la burgesia

prosperava i els intel·lectuals, com Capmany, es marfonien en la vida cultural madrilenya, més elevada que la barcelonina». Poc després, reblava el clau en un altre escrit dient que «les *Memorias históricas* d'En Capmany només foren les ganes de presentar la il·lustre nissaga d'un país que, qui més qui menys, consideraven bord».

Ara bé, l'ambició econòmica dels burgesos que arrossegava tot Barcelona necessitava d'un diàleg constant amb el poder estatal, i això era ja font d'un relleu de la política catalana, amb els seus líders i amb els seus ideòlegs, aquests darrers més visibles des de la posteritat. La construcció intel·lectual corresponent es desenvolupà sense desfasaments cronològics, seguint de prop els canvis infraestructurals. Lluny de malbaratar les seves energies en una erudició estèril i deixar-se amansir per la suposada bonança material, a partir de la publicació dels dos primers volums de les *Memorias históricas* que el consagraren com un historiador professional dins la Cort de Carles III, Capmany va quedar alliberat de les prosaiques funcions administratives i es mantingué a Madrid com a membre de la Real Academia de la Historia amb funcions específiques i alhora com a agent subvencionat per les institucions barcelonines de l'Ajuntament i la Junta de Comerç per defensar alternatives a les directrius governamentals considerades lesives per als interessos catalans.

L'activitat dins d'aquest lobby i la producció com a historiador expert adreçada a Carles III i a Carles IV són les dues cares d'una mateixa labor. La formació d'una col·lecció diplomàtica dels tractats entre els reis d'Aragó i els Estats musulmans d'Àfrica i Àsia, el 1786, la publicació de les ordenances navals de Pere el Cerimoniós, el 1787, o la del *Llibre del Consolat de Mar*, el 1791, són proves feaents del servei a l'Estat combinat amb la voluntat d'aportar les experiències catalanes de l'Edat Mitjana com a possibles inspiracions per renovar la potència espanyola. Convindria esbrinar fins a quin punt aquestes demostracions erudites van tenir influència positiva en les orientacions de la política estatal en aquell tram final de l'Antic Règim. El que és indubtable és que, a la llarga, han fortificat els ànims dels compatriotes de Capmany, en definitiva l'autoestima de Barcelona.

Quan a la primavera de 1808 la monarquia borbònica s'esfondra com un decorat de teatre, Antoni de Capmany pot per fi expressar públicament sense embuts els criteris polítics heretats de la seva nissaga. Ho fa tot seguit amb *Centinela contra franceses*, l'oportú pamflet d'aquell mateix estiu, empès per la urgència de reaccionar davant l'aguda crisi. Hi subratlla la continuïtat de fons, a cent anys de distància, entre les dues envestides franceses –la de Felip V i la de Napoleó– i celebra el fracàs de la refosa territorial buscada pel primer monarca *manu militari* a la vista de la capacitat de resistència armada contra el segon que atribueix a la preservada consistència d'Espanya com a nació de nacions.

Guiat per una coneguda –i un pèl trivial– teoria d'Ortega y Gasset, el 1958 Jaume Vicens i Vives considerava que a Capmany, amb seixanta anys llargs, i als altres membres de la seva generació il·lustrada, la crisi de 1808 els agafava sense capacitat d'aportar «la paraula innovadora» que havia de venir de la gent entre vint-i-cinc i trenta-cinc anys. Als més vells «ja no els era dat canviar de mentalitat» i «només podien reaccionar davant els fets amb el bagatge adquirit».

Tanmateix, el bagatge de Capmany, amb el seu sòlid fons il·lustrat i els seus passos cap a l'univers romàntic des del racionalisme empíric, manifestos ja en l'allunyament dels criteris neoclàssics, en literatura al *Teatro histórico-crítico* de 1786 i en arquitectura al suplement de les *Memorias históricas* de 1792, anava com l'anell al dit en la situació crítica on calia recuperar l'existència política d'una Espanya independent.

Hi encaixava perfectament el rebuig de l'absolutisme monàrquic i la idea de recórrer a la constitució històrica, com pensaven també Jovellanos o Martínez Marina. Amb avantatge sobre aquests pensadors procedents del reialme de Castella, incerts sobre la qualitat dels antecedents, el barceloní tenia una confiança inamovible en la solidesa de les institucions polítiques de Catalunya, Aragó i València fonamentada per l'estudi dels juristes antics i també a la llum de l'experiència negativa de la Nova Planta, és a dir del desequilibri entre la facilitat de destruir un sistema i la dificultat d'aixecar-ne un de nou, coherent amb la base social i funcionalment satisfactori.

Hi encaixava igualment la idea que la força de l'Estat depèn de l'estament popular, dipositari ferm del sentiment patriòtic davant una voluble elit cosmopolita, a la qual era conscient que ell mateix pertanyia. Proposada amb total claredat en el *Discurso político económico* de la dècada de 1770, molt abans de la deriva dels afrancesats sota Godoy i sota Bonaparte, aquesta concepció romàntica enllaçava amb el propòsit d'auscultar el batec de la societat com a pas imprescindible per renovar la constitució. Ell mateix va ser l'encarregat el 1809 d'extreure conclusions dels resultats de la consulta formal patrocinada pel govern provisional resistent. Tot seguit, el seu coneixement del protocol seguit en les reunions parlamentàries catalanes li atorgà un paper essencial en la preparació formal de les famoses Corts de Cadis, que començaren el 1810.

La consciència que en aquesta magna reunió es tractava d'emprendre reformes on uns grups havien de cedir part del seu poder social i econòmic en profit d'altres menys afavorits reafirmava la seva fe en la funció dels estaments, en aquest cas com a elements d'identificació clara dels interlocutors i garantia de la capacitat per gestionar els conflictes entre els diferents interessos, com s'havia fet segles enrere a les Corts i els Parlaments que convocaven els reis aragonesos.

Tot i que el pensament historicista de Capmany havia de reflectir-se encara en el cèlebre discurs preliminar de la Constitució de 1812, tan bon punt començaren les sessions parlamentàries la seva posició perdé efectivitat perquè entre els partidaris dels canvis es va imposar el criteri revolucionari, imitant la mateixa França contra la que es volia combatre; és a dir, cancel·lant indiscriminadament la història pròpia i edificant una constitució *ex novo* a partir d'una supressió dels estaments que deixaria més desemparats els de baix que els de dalt i la proclamació d'una nació única formada per individus. Aleshores, retornant en certa manera a la funció que havia exercit en temps de Carles III i Carles IV, el diputat per Catalunya no va deixar de fonamentar amb exemples de la història constitucional pròpia la seva adhesió o el seu rebuig a les iniciatives legislatives en uns discursos parlamentaris freqüentment carregats d'emoció, mereixedors de noves lectures, però enutjosos per a les presses de la majoria que havia optat pel jacobinisme.

En aquella conjuntura irrepètible, Capmany se sumava, ben puntualment, a la llista dels pensadors polítics europeus que advertien sobre els efectes deleteris de la tendència a concentrar el poder en una sola mà que, promettent la igualació entre els ciutadans, anul·lava els cossos intermedis que havien evitat la indefensió dels individus davant de l'Estat. L'editor novaiorquès de *Centinela contra franceses* remarcava ja el 1809 la clarividència de l'autor: «It was written for Spaniards, but it well deserves the particular attention of all nations, as it is truly a Sentinel, who, watching their liberties, now sounds the alarm on the approach of the enemy, and points out to them the deceitful arts he makes use of, in his attack against their political existence, and the direful consequences of trusting to his words and promises. Americans! Read it with attention».

Tanmateix, d'aleshores ençà, el pensament polític de Capmany ha semblat incongruent i fora de lloc a tots els nacionalismes ibèrics. Els uns expliquen les seves suposades excentricitats per la seva condició de català, mentre que els altres les atribueixen, justament, a la pèrdua de contacte físic amb la terra nadiua.

Els nacionalistes catalans del segle xx, a partir de la visió esforçadaament miop de Frederic Rahola el 1912, han deplorat que Capmany, a les Corts de Cadis, s'ocupés de l'estructuració política del conjunt d'Espanya i no de la defensa exclusiva dels interessos de Catalunya. El mateix any, Gabriel Alomar trobava que Capmany era una «falsa glòria catalana» en el context d'un article dedicat a reivindicar els afrancesats, aparentment sense imaginar la sort que hauria tocat a la identitat política de Catalunya sotmesa a un règim com l'instaurat per Napoleó al nord dels Pirineus. Com a occità educat com a francès, un perplex Pierre Vilar ha estat, en canvi, ben sensible a la durabilitat dels missatges polítics del nostre autor.

Des de Castella, els nacionalistes sembla que no hagin pres nota dels símptomes abundants que la imitació de l'estructura estatal francesa durant el segle XIX no va dur Espanya a un èxit similar al del país veí, sinó més aviat a la satel·lització tan temuda per Romà i Rossell i al malbaratament de les energies pròpies en conflictes civils inacabables. Han concedit a Capmany, com a molt, que «la complejidad de su pensamiento, defensor de una sociedad estamental urbana progresiva, tanto frente a las nacientes formas capitalistas como al régimen feudal, con un sentido marcadamente historicista de la libertad y conservador ante una possible reforma política, responde a las condiciones de desarrollo barcelonés al iniciarse el último cuarto del siglo que, aparte de sus evidentes vinculaciones intelectuales y personales, es marginal respecto a la corriente central de la Ilustración en España».

Aquest dictamen prou informat i relativament generós d'Antonio Elorza el 1970 és interessant sobretot per la correlació directa que s'hi fa: Capmany, expositor del model de vida i de desenvolupament de la laboriosa Barcelona, seria marginal dins la cultura de la Il·lustració espanyola en la mesura que també ho és la peculiar ciutat catalana dins la trajectòria històrica d'Espanya.

La funció principal del llibre que obrim amb aquestes pàgines és justament adduir arguments extrets de l'anàlisi històrica que abonen la tesi contrària a la doble marginalitat de Barcelona i del seu intel·lectual més notable. Des del segle XVIII i al llarg de l'Edat Contemporània la ciutat de Barcelona ha estat escenari i subjecte principal dins la trajectòria econòmica i política d'Espanya, i és lògic que la seva incorporació primerenca a la marxa del progrés modern demanés tot seguit una combativa construcció ideològica a l'alçada dels paràmetres culturals europeus. En efecte, responent a aquesta demanda social explícita, Antoni de Capmany va fer un seguit d'aportacions que formen part del nucli de la Il·lustració catalana i espanyola i que, per la seva profunditat interpretativa, marquen també el trànsit entre l'empirisme racionalista i la concepció romàntica del món.

Barcelona, 25 de maig de 2023

Inventors de la modernitat: Capmany i Cerdà a Barcelona

Des que Catalunya és Catalunya, Barcelona n'és la capital indiscutida. La seva condició de capital oficial va ser primer modesta, més tard incerta, després combatuda i negada; en el balanç dels segles, ha resultat discontinua. Amb els antics comtes, fou el factor determinant per establir la primacia regional, però la funció política no ha esdevingut el tret més característic de la ciutat, ni n'ha garantit el pes estable dins un territori força urbanitzat en comparació amb regions europees de dimensions similars. Des de molt aviat, les activitats econòmiques –intercanvi i producció– semblen haver-se erigit en vocació principal. L'historiador Jordi Nadal ha subratllat que, dins el panorama europeu, Barcelona és l'única ciutat important que ha participat de manera destacada en la revolució comercial dels segles XII-XIII i també en la revolució industrial dels segles XVIII-XIX. L'originalitat de la capital de Catalunya és, doncs, paradoxal, perquè consisteix a haver seguit –com cap altra gran urbs– el fil principal de la història econòmica continental, o (almenys) haver-s'hi sabut reincorporar en el segon dels dos tombants decisius per al progrés material d'Europa.

Que entre el desplaçament medieval i la rebrotada industrialitzadora no hi hagi solució de continuïtat és una hipòtesi que pot comptar amb molts advocats erudits, entre altres raons perquè el concepte de decadència, tradicionalment aplicat als segles intermedis, és avui objecte de crítica severa. La llarga pervivència de les estructures urbanes medievals, per una banda, i les profundes arrels de la revolució empresarial moderna, per l'altra, s'hi acaben enllaçant i confonent. Els anys de pont entre els segles XVII i XVIII, amb la figura de Narcís Feliu de la Peña al bell mig, són la imatge paradigmàtica de l'aiguabarreig. Des de l'angle de la història local, la continuïtat sembla òbvia, però cal no oblidar el fet recordat per Nadal: en participar en la revolució industrial i arrossegar-hi tot Catalunya, la vella ciutat dels comtes ha consumat la seva singularització dins la xarxa urbana europea i obtingut el passaport cap a un protagonisme renovat, discret però amb efectes de llarga durada.

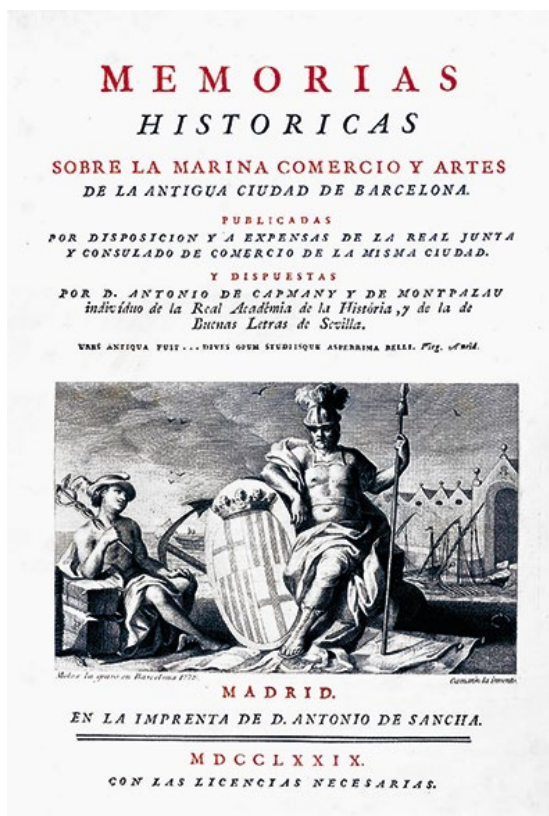
Sigui quin sigui el pes de l'herència històrica, la responsabilitat del decantament modern recau en l'acció conscient dels individus i els grups constitutius de la societat barcelonina. I dins d'aquesta activitat deliberada, les elaboracions ideològiques no són ni el fruit predictable d'una nova realitat econòmica ni un simple ornament subsidiari de les iniciatives empresarials.

Antoni de Capmany i de Montpalau (Barcelona, 1742 – Cadis, 1813).
Retrat pòstum publicat en ocasió del trasllat de les seves despulles
des de Cadis. Dibuix d'Eusebi Planas, 1857. BNE

La creativitat contingent dels intel·lectuals ha estat essencial per a la confluència de voluntats a l'entorn d'un projecte col·lectiu de gran abast que els altres agents històrics no podien conformar.

Tot i que la llista d'intel·lectuals coetanis de l'afirmació industrialista de Barcelona que s'han fet ressò del procés i hi han coadjuvat és llarga, la teorització de la modernitat barcelonina és, en gran mesura, l'obra de dues úniques personalitats de perfils homèrics, no exemptes –és clar– de les contradiccions i mesquineries inseparables de la condició humana. La primera figura és l'home de lletres Antoni de Capmany i Surís (“Capmany de Montpalau”, ell afegia per remarcar el distingit solar familiar a la Catalunya Vella), nascut, tanmateix, a Barcelona el 1742 i mort el 1813 a Cadis, on participava a les cèlebres Corts constituents d'Espanya. La segona és l'enginyer de camins, canals i ports Ildefons Cerdà i Sunyer (“Cerdà de Vilarrestau”, d'acord amb una pretensió anàloga, però potser menys sostenible un cop consumada la

Portada del primer volum de les *Memorias históricas* de Capmany, amb l'escut de Barcelona, les divinitats representatives dels poders militar i mercantil i les Drassanes al fons. Dibuix de José Camarón i gravat de Pere Pasqual Moles, 1779. AHCB

revolució liberal), nascut en una masia de Centelles el 1815 i mort al balneari càntabre de Caldas de Besaya el 1876.

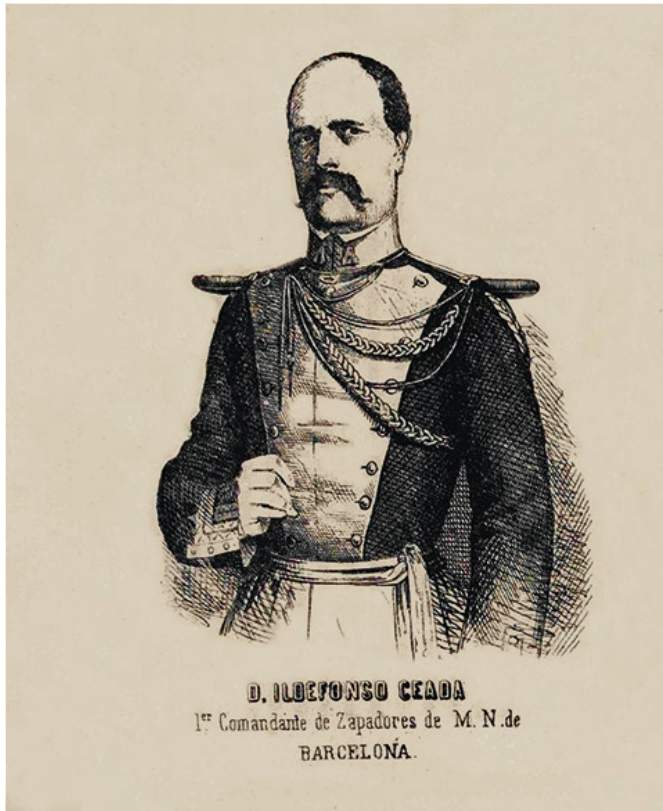
L'aportació central de Capmany a l'autoconsciència barcelonina i catalana és un llibre d'erudició arxivística, les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, en dos volums apareguts el 1779 –el primer amb el discurs propi de l'autor i l'altre amb una col·lecció de proves documentals– i dos volums més que, amb idèntica disposició, foren publicats com a *Suplemento* l'any 1792, sempre amb el patrocini de la Junta de Comerç local. En aquell darrer quart del segle XVIII, l'esplendor mercantil recuperat trobava nous canals d'expansió a través de la recent especialització cotonera, en règim de manufactura; i aquesta havia de ser la porta d'entrada per a les innovacions en matèria de relacions de producció i utilatge mecànic que coneixem amb el nom de revolució industrial. A la vetlla del gran salt en-davant, Capmany recordava als seus conciutadans que Barcelona havia estat

El Mas Cerdà, al Pla de la Garga, sobre el Congost, a Centelles. Aquarel·la de l'enginyer d'obres públiques Wilhelm Westhofen, relacionat amb Rosita Cerdà, 1877. Col·lecció particular

una plaça econòmica de primer rengle en el context mediterrani i europeu de la Baixa Edat Mitjana. Les *Memorias* són, doncs, una legitimació històrica de les pretensions de la burgesia setcentista, l'expressió d'una voluntat de progrés que aspirava a ser compartida socialment, però també –i aquí rau la seva força especial– un pronòstic racional.

La contribució més influent d'Ildefons Cerdà és el projecte d'eixample de Barcelona, aprovat pel govern espanyol el 7 de juny de 1859 i vigent com a norma urbanística fins ben entrat el segle xx: la part central de la ciutat n'ha rebut l'empremta distintiva, com és ben sabut. Trobades no fa pas gaires anys, les memòries manuscrites de l'avantprojecte de desembre de 1855 i del projecte definitiu han corroborat la seriositat dels treballs previs al disseny urbanístic, que ja era mig coneguda a través de la *Teoría general de la urbanización, y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, editada per Cerdà el 1867. Simptomàticament, aquesta obra monumental però inacabada presenta una distribució anàloga a la de la monografia de Capmany: un primer volum on l'autor adopta el registre

Ildefons Cerdà, primer comandant de sapadors de la Milícia Nacional de Barcelona, nomenat el novembre de 1854, poc abans de l'inici dels treballs cartogràfics per a l'eixample de la ciutat. Joaquín Ruiz de Morales, *Historia de la Milícia Nacional*, 1856.

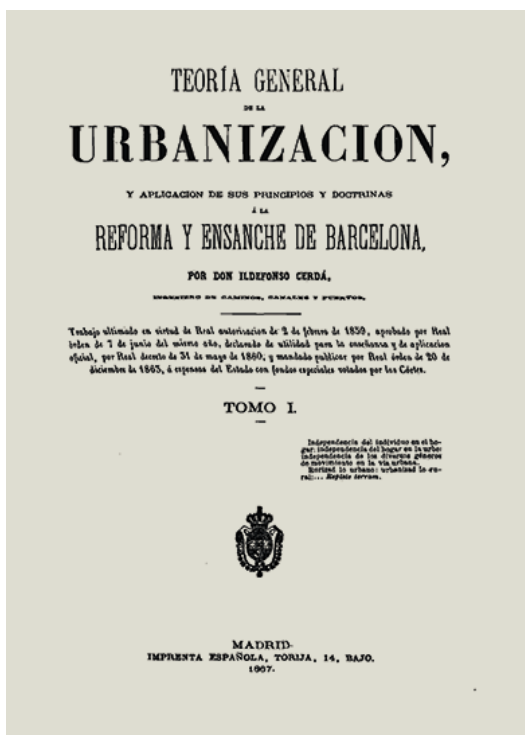
científic per exposar les seves conclusions personals d'estudi, i un segon que n'ofereix les proves empíriques. El lloc dels documents d'arxiu l'ocupen aquí les estadístiques que, amb una metodologia innovadora, analitzen detalladament la ciutat construïda, la seva població i la relació entre contingut social i continent inert dins la Barcelona heretada: un funcionament inadequat que comprometrà el progrés. En el primer volum, Cerdà no extreu les conseqüències de la seva anàlisi crítica sols de cara al redisseny concret de la capital de Catalunya, sinó que, presentant-les sobre el teló de fons universal de les revolucions tècniques del vapor i l'electricitat, predica la necessitat de canviar la conformació material de totes les ciutats, trasbalsades per l'acceleració històrica, i n'indica els models de referència i els procediments racionals per fer-los efectius. I així, Cerdà proposarà una nova Barcelona que pretén ser, no sols una ciutat moderna, sinó la primera plasmació plenament conscient de la modernitat industrial a Europa.

Al costat del llarg i fructífer compromís de Capmany i Cerdà amb el destí de la ciutat de Barcelona, empal·lideixen fins i tot les interessantíssimes consideracions sobre la conflictivitat urbana degudes a un altre personatge de primera magnitud, però guiat per prioritats diferents i desaparegut molt prematurament: el sacerdot filòsof Jaume Balmes, nascut el 1810 i mort el 1848; un català amb projecció internacional més immediata gràcies a la seva inserció institucional i a una perfecta comprensió de les disjuntives de l'Església catòlica en l'etapa postrevolucionària. Cerdà, l'apòstol definitiu de la Barcelona moderna, deu molt a Balmes i, també, a un parell d'estudiosos contemporanis, el metge higienista Pere Felip Monlau i l'economista Laureà Figuerola. Com és obvi, des de zero mai no s'ha inventat res, i els antecedents locals solen ser significatius quan es tracta de treball intel·lectual en col·lectivitats madures. Per això, també a Capmany se li poden assenyalar fonts en la sèrie dels historiadors i juristes catalans; i entre altres noms que l'han influït, potser cal destacar els de Narcís Feliu de la Penya, darrera gran anella de la cadena historiogràfica catalana en temps d'austriacisme combatent, i Francesc Romà i Rossell, apòstol de la societat civil barcelonina en època ja dels clarobs-curs borbònics.

Aquestes genealogies locals ajuden a copsar els tipus de problemes col·lectius assumits per l'elit intel·lectual barcelonina en la plenitud setcentista i en el zènit de la revolució industrial, però no predeterminen les solucions que dugueren Barcelona cap a la seva identitat moderna. Capmany i Cerdà pouaren en l'alta cultura europea, en triaren la part de la variada oferta contemporània que més els semblava convenir al cas de Barcelona i, des d'aquest ferm arrelament local, s'hi amidaren de manera expressa i desacomplexada.

Els seus assoliments són apreciats des de determinades perspectives professionals. A les seves *Memòries històriques*, Antoni de Capmany ens apareix com el fautor definitiu a Catalunya de la renovació metodològica de la historiografia, una branca literària molt antiga però regenerada al segle XVIII per la severa disciplina de l'arxiu. Per la seva banda, amb la *Teoria general de la urbanització*, Ildefons Cerdà tracta de manera explícita de fundar una ciència, i el seu nom ha estat finalment incorporat a la descripció dels orígens de l'urbanisme modern a Europa; tot i que ara, quan la modernitat mateixa apareix com una cosa del passat, l'estatus científic d'aquesta disciplina (com el de la historiografia) és força discutit... o, potser, simplement oblidat.

Tanmateix, la panòpia de les especialitats professionals del nostre temps –tan marcades i tan empentides– no es correspon amb la fluïdesa intel·lectual del segle que gira al voltant de l'any 1800, ni amb la seva ambició. Aleshores, les teories tradicionals sobre l'home i la societat havien estat sacsejades per l'èxit visible de la ciència natural newtoniana, i les ments filosòfiques buscaven a les palpentes l'aplicació dels mateixos principis metodològics

Portada del primer volum del tractat urbanístic d'Ildefons Cerdà, 1867.

a l'estudi de la Humanitat per tal de regenerar-la i fer-la progressar. Per al polític vocacional que era Capmany, l'aposta per la ciència social és punt de partença; per a l'enginyer Cerdà, punt d'arribada. Llur convergència en aquest gran projecte intel·lectual, sense excloure ni en un cas ni en l'altre la penetració historicista, marca una línia mestra que, de Barcelona estant, deixa el romanticisme importat en temps de la revolució liberal reduït a la categoria d'una simple moda estètica o, com a molt, expressió de la mala consciència d'una societat que, llançada per la via del progrés material, anava destruint el patrimoni heretat.

En el cas de Capmany, la visió d'una maquinària urbana en estat d'ebullició productiva ha estat un factor decisiu a l'hora d'importar les teories que, entre l'empirisme britànic i aquell punt on l'enciclopedisme francès va derivant des del sensualisme cap al materialisme, permeten defensar l'organització econòmica real de la Barcelona hereva dels mercaders i els mestres gremials de l'Edat Mitjana i els seus efectes formatius sobre els individus. I defensar-la contra les consignes econòmiques del despotisme il·lustrat, tan racionals en aparença com palesament abstractes, arbitràries i pensades sols

des dels interessos immediats del poder: la indústria dispersa. L'analogia naturalista de Capmany que interpreta la laboriosa societat catalana a la llum de les colònies de castors tradueix la visió de Barcelona com el context ecològic dens que, lluny de qualsevol metafísica identitària, conforma un caràcter col·lectiu destinat a durar, reproduir-se i difondre's. La croada antimetafísica és compartida, en la variant postrevolucionària, per un Cerdà que treu inspiració de Saint-Simon, el pare del positivisme vuitcentista (ordre i progrés), i descobreix, en examinar els mecanismes de la Barcelona industrial, que les solucions aportades per la pura tècnica no basten per evitar el seu descarrilament i que cal fer entrar les necessitats socials en tots els càlculs. Per això, la seva ideació urbanística bascula entre la innovació agosarada en la xarxa viària i una genuïna preocupació per l'habitabilitat elemental.

En definitiva, el racionalisme empíric que –sota noms diversos: també el de filosofia del sentit comú– defineix la línia principal de les elaboracions intel·lectuals catalanes entre la Il·lustració i el positivisme té en Capmany i Cerdà dos puntals fermes. Són com les dues cares del déu Janus: l'un escodrinya el passat urbà per treure'n energia positiva i insufflar-la als seus conciutadans, i l'altre projecta aquesta autoconsciència optimista cap al futur. Barcelona, i amb ella Catalunya, n'han resultat transfigurades: més a prop de l'Europa ideal.

L'empelt il·lustrat a la política: una fèrtil conjuntura, 1759-1775

Si jo hagués d'escollir una imatge representativa de la realitat política del segle XVIII, probablement triaria una cèlebre estampa de Josep II d'Àustria, Caterina de Rússia i Frederic II de Prússia reunits amb el sacrificat rei de Polònia, Estanislau II, al voltant d'un enorme mapa, com unes estovalles mig rebregades, enfeïnats a repartir-se, entre histèries i afalacs mutus, les despulles de l'antic i poderós reialme del centre d'Europa. I notem que aquesta figuració de la rapacitat dels Grans de la Terra reuneix els tres representants més qualificats de l'espècimen del dèspota il·lustrat, que són assenyadament lloats per les seves mesures de política interior i per la seva bona disposició escoltant els consells dels nous filòsofs francesos d'aleshores, els enciclopedistes.

I és que el disseny primari d'un poder patrimonial –substrat principal de la política internacional de l'Antic Règim– no varià al llarg del segle XVIII. Sols van canviar, de vegades, els procediments, quan als monarques els arribà la bona nova que també podien augmentar el seu poder baixant els ulls cap als seus territoris bàsics i engegant mesures econòmiques de promoció de la riquesa col·lectiva amb tècniques progressivament afinades per la mentalitat racionalista en auge. Efectivament, el despotisme il·lustrat no va ser mai “el govern per al poble però sense el poble” de la cèlebre fórmula, sinó un instrument experimental per donar bases econòmiques i demogràfiques més sòlides a l'agressivitat dels reis i els emperadors. Una varietat de l'absolutisme, sens dubte. Que tingués efectes secundaris de gran influència sobre el futur, són figures d'un altre paner.

Austriacisme i historicisme

Un dels avenços més considerables de la recerca catalana de la darrera part del segle XX sobre la Guerra de Successió és la comprovació que l'inici del regnat de Felip V, el 1700, no va representar d'entrada un retrocés del constitucionalisme català. Més aviat el contrari, perquè les Corts de 1701-1702 significaren el retorn a la pràctica parlamentària després d'un segle de paràlisi sota els justament denominats Àustries menors: Felip III, Felip IV i Carles II. Ja avançat el conflicte bèl·lic desfermat per anglesos, austríacs i holandesos, i instal·lat a Barcelona l'Arxiduc –el primer dels dos Carles III que havien de regnar a Catalunya durant el Setcents–, unes altres Corts encara donaren més ales al

Primer repartiment de Polònia entre Caterina II de Rússia, Josep II d'Àustria i Frederic II de Prússia, 5 d'agost de 1772. Gravet al core de Johann Esaias Nilson

Desembarcament de Carles d'Habsburg a Barcelona el 1705. Dibuix de Paul Decker i gravat de Johann August Corvinus, 1724. AHCB

vell pactisme i a les esperances de les elits empresarials catalanes, disposades a veure si el canvi de dinastia afavoria la seva participació en el pastís colonial.

Joaquim Albareda ha remarcat com no es pot parlar d'absolutisme als regnes de la Corona d'Aragó fins a la victòria borbònica a la batalla d'Almansa el 1707. Fins aleshores, tots els representants del poder central de la Monarquia Hispànica –els dos reis possibles i els següents respectius de ministres i consellers– havien jugat la carta del pactisme. Ni un ni l'altre havien tingut cap altra opció, i ben significatius en aquest aspecte són els consells de

prudència que donà a Felip d'Anjou el seu avi, Lluís XIV de França, el monarca absolut per antonomàsia.

Arran d'Almansa i dels decrets subsegüents, tot va canviar. En la derrota, Carles d'Habsburg quedava definitivament lligat al pactisme. Austricisme: aquest és el nom de l'antiga tradició constitucional dels regnes de la Corona d'Aragó, un cop reduïda a la condició d'hipotètic programa d'un partit dinàstic amb poder inestable i futur incert. El vencedor d'aquella jornada, Felip d'Anjou, que havia estat acceptat com a rei abans que l'austríac, podia invocar que el pacte no l'havia trencat pas ell, sinó els seus súbdits de la Hispània oriental i que, per tant, ara era a les seves mans canviar les regles amb les quals aquests eren governats. L'absolutisme no s'havia fet present abans, però feia bastant de temps que era un corrent en alça dins la cultura política europea i que rondava ben a prop de les fronteres catalanes, tot esperant una conjuntura favorable, talment com un virus oportunista.

Tot un ampli corrent de recerques a l'entorn de la figura de Narcís Feliu de la Peña ha anat fent palesa la trama de relacions mercantils de l'elit barcelonina del 1700 amb els comerciants anglesos i holandesos que actuaren com a agents dels aliats. I potser hauríem d'acceptar com a natural que la persecució dels interessos particulars d'un segment social privilegiat arrossegés tota la col·lectivitat a una decisió política tan transcendental com era rebel·lar-se contra un rei que, molt més que els seus predecessors des de feia un segle, acabava de subjectar-se als tràmits de les constitucions catalanes i havia donat satisfacció a un seguit de demandes locals.

En qualsevol cas, en optar per l'Arxiduc, els dirigents de les institucions públiques catalanes s'havien arriscat a fer una aposta en una enorme taula de joc que no tenien possibilitats de controlar, i, com sol passar en aquests casos, havien perdut. A mesura que la guerra es complicava, l'esperança real havia anat quedant dia a dia afeblida per la deserció progressiva i vergonyant dels aliats, que tan actius s'havien mostrat a l'hora d'embarcar els catalans i fer-los cavalcar àgilment damunt les volàtils conjuntures d'un univers format per grans i sòlides potències i per petites peces territorials marginals i transferibles. La reintegració formal a la disciplina de la Monarquia Hispànica després d'Utrecht i de l'Onze de Setembre de 1714, com si res no hagués passat, encobreix una altra realitat, que tots tenim ben present: que Catalunya perdia el patrimoni d'institucions públiques que l'havien preservada de l'absolutisme i esdevenia una d'aquelles petites peces sense importància dins el mosaic europeu.

Ernest Lluch ens ha recordat, amb luxe de detalls, que el gran futur dels polítics austriacistes espanyols, catalans o no, seria lluny de la península Ibèrica, a la cort vienesa i als dominis imperials d'Itàlia. A Catalunya, després de la Nova Planta, les constitucions havien esdevingut passat, història, i amb aquesta consciència s'hi referiren els polítics en exercici i els pensadors més madurs del segle XVIII. Però convertit en historicisme, aquell patrimoni juridicopúblic es mantingué com a alternativa teòrica i aflorà tan bon punt el règim borbònic obrí la primera esperança de distensió entre la nova dinastia i la societat catalana.

La concepció patrimonial del poder

La lletra dels decrets de Nova Planta és certament terrorífica. Un dels punts forts de l'absolutisme monàrquic ha estat sempre la retòrica, i aclaparar els súbdits rebels era aleshores també –quan Felip d'Anjou encara no havia obtingut seguretats totals a les altes esferes de la diplomàcia europea– una necessitat conjuntural.

Això no vol dir que aquesta retòrica no respongués a unes intencions fermes, servides per un aparell repressiu formidable i multiforme. Però seria un error complaure's masoquistament en el dolor col·lectiu i imaginar aquell règim com la repressió per la repressió. Com ho és escoltar sols l'altra part de la retòrica de l'absolutisme, la que parla del govern benèfic, i de la felicitat dels súbdits com a objectiu perseguit per uns governants racionalitzadors. La repressió i la promoció no eren, ni l'una ni l'altra, la finalitat del monarca absolut. Eren instruments al servei d'un disseny de poder que es desenvolupava, no en l'esfera local, sinó a escala global, com a competència entre un grup de famílies règies cadascuna de les quals intentava acaparar un patrimoni el més extens i ric possible.

Assegurar l'ocupació del territori i treure'n la màxima rendibilitat econòmica: aquestes eren les necessitats simples del monarca a Catalunya, en funció d'una política que no tenia pas Catalunya com a centre d'atenció. Ni Catalunya, ni cap dels altres territoris de la península Ibèrica, a excepció tal vegada de Gibraltar, en mans dels anglesos, i de Portugal, en mans d'una dinastia de rang inferior. El nou titular de la Monarquia Hispànica havia hagut d'acceptar a Utrecht la pràctica supressió del seu domini territorial a Europa, més amunt dels Pirineus, i l'obertura del tràfic amb les colònies espanyoles a les naus d'altres potències marítimes. Amb un sentit netament patrimonial, alimentat com és sabut per la seva segona muller, Isabel Farnese, Felip V ordenà els seus esforços polítics i militars en funció d'un objectiu compensatori d'aquella humiliació: la reconquesta de posicions fermes a Itàlia.

Que Barcelona es convertís en base logística de les contínues expedicions marítimes es degué, en part, a la posició del territori català dins les

La família de Felip V. A l'entorn de la reina Isabel Farnese apareixen Felip V, assegut, el seu primer successor Ferran VI dempeus al costat, i el futur Carles III, aleshores rei de Nàpols, a la dreta de la composició. Oli de Louis Michel van Loo, 1743. MP

possessions del rei, a la seva proximitat amb Itàlia. I en part també, al potencial econòmic de la ciutat i del seu hinterland, que servia a meravella per als propòsits imperials dels Borbons, si es projectaven cap enfora. Com m'ensenya el sempre enyorat company Manuel Arranz, aquesta organització de la guerra des de Barcelona, amb la reinversió local d'una part significativa dels cabals que la Monarquia extreia del territori català per via impositiva, va ser una de les bases de la remuntada de l'economia catalana, especialment de l'economia urbana, durant el segle XVIII.

Antoni de Capmany, màxim glossador de l'aportació positiva de Catalunya a l'engrandiment de l'Espanya borbònica, hi veuria també –com podria ser d'una altra manera?– el paral·lel amb les empreses mediterrànies dels reis dels segles XIII, XIV i XV. La influència de l'ambició dinàstica no minva fins que la Revolució Francesa no va començar a tallar caps, perquè era una inèrcia que venia de molt abans. Al VI Congrés d'Història de Barcelona, celebrat la tardor de 1999 i dedicat a la gènesi i desenvolupament del règim municipal del Consell de Cent entre els segles XIII i XVII, es van poder escoltar nombroses aportacions de medievalistes i d'especialistes en el temps dels Àustries. Doncs bé: a totes elles, el teló de fons inalterable del desplaçament del municipi de Barcelona i de les altres peces claus de l'edifici constitucional català és la concepció patrimonial del poder que tenien els monarques antics, tant els del Casal de Barcelona com els Trastàmars i els Habsburgs, i les lluites a què els duia l'afany d'eixamplar llur domini territorial. D'ençà de la crisi feudal del segle XI, els monarques de Catalunya miraren constantment de reforçar el poder sobirà a l'interior del seu territori i sobreposar-se a les tendències disgregadores i als particularismes, com feia la major part dels seus col·legues europeus. Però la necessitat de comptar amb el suport dels súbdits en les seves empreses personals a l'exterior els obligava ara i adés a negociar, a fer concessions i a anar atorgant els privilegis característics que són la base de l'autonomia del règim municipal barceloní i de les altres grans institucions catalanes. D'aquesta manera, a còpia de costoses guerres imperials, s'havia anat consolidant tant l'edifici polític del pactisme com l'ordenament feudal de la societat.

Les febleses de l'absolutisme

Destruir sempre és relativament fàcil. Construir, no tant. Felip V i els seus consellers i ministres demoliren l'edifici constitucional de Catalunya, amb perfecta eficàcia i d'una manera que s'ha demostrat irreversible. El disseny de poder es reflectí, immediatament, en la militarització de Catalunya i, aviat, en les noves exaccions fixades a través del cèlebre cadastre, gestionat per l'Intendent o Superintendent de l'Exèrcit i Principat de Catalunya. Aquí acaben les innovacions que podrien ser connectades d'alguna manera amb el pretès ideal de la racionalització del govern interior. Perquè, si bé havia arribat a les mans del primer dels Borbons espanyols el poder de liquidar les constitucions catalanes i el concepte mateix de pacte, no era al seu abast alterar la marxa general de la societat ni el seu ordenament, heretat del feudalisme.

El règim de Nova Planta implantà a Catalunya les institucions de govern local de la Corona de Castella, unes institucions reformades i apedaçades més d'un cop per tal de lluitar amb els abusos dels magistrats i sempre, a la llarga, recaient en els mateixos defectes de desatenció a les necessitats

Impress del decret de Nova Planta, 16 de gener de 1716. BC

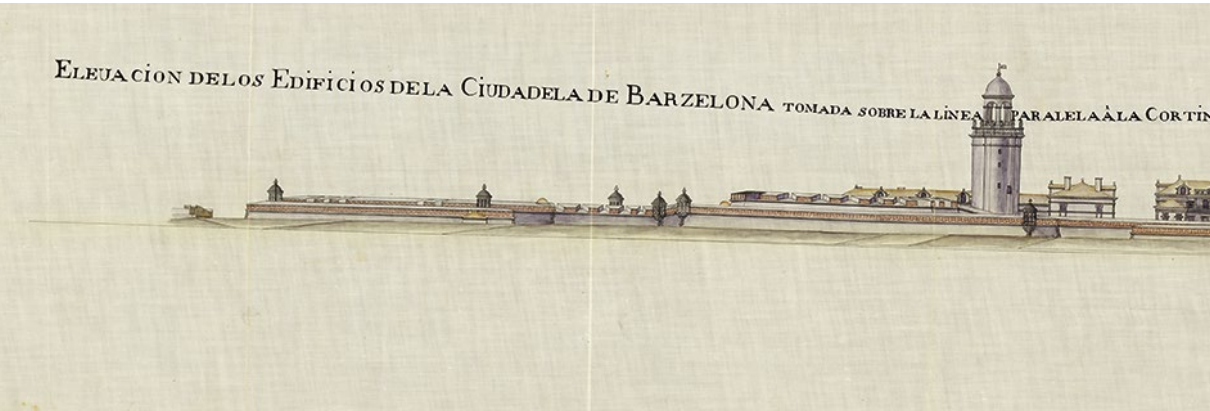
socials i d'incompliment pràctic de les ordres. Certament, les corporacions civils, és a dir els ajuntaments i l'Audiència del Principat, passaven a ser presidides per autoritats militars, el Corregidor i el Capità General, respectivament. Però ens equivocaríem força si ens imaginéssim aquestes autoritats com a perfectament jerarquitzaes i dotades de les competències que només seran pròpies de l'Estat constitucional dels segles XIX i XX, basat en el model napoleònic. La subjecció comuna al monarca omnipotent prevalia sobre les prelacions i les jerarquitzaes inferiors. Totes les institucions de l'Antic Règim tenien la possibilitat d'adreçar-se directament al monarca i als seus ministres amb les seves reclamacions, i fer d'aquests els àrbitres de les discussions entre els diferents poders dels rangs provincial i local. La indefinició i l'encavalcament de les competències, fatals en administració, eren útils al rei per preservar mecanismes d'intervenció que evitessin, per exemple, les temptacions virregnals dels capitans generals. Però, a excepció de la satisfacció

El corregiment de Barcelona, entre els de Vilafranca i Mataró, arran de llur constitució sota la Nova Planta. Mapa manuscrit d'Oleguer de Taverner i d'Ardena, comte de Darnius, 1716. ICGC

de les simples exigències del monarca, la direcció de govern de tots aquests oficials reials era més aviat erràtica.

Els somnis imperials de Felip V i d'Isabel Farnese, que tingueren com a principal beneficiari llur primer fill mascle en comú, el futur Carles VII de Nàpols i després Carles III d'Espanya, no milloraren el sistema ni reforçaren la centralització. Per exemple, les guerres italianes afavoriren l'emergència

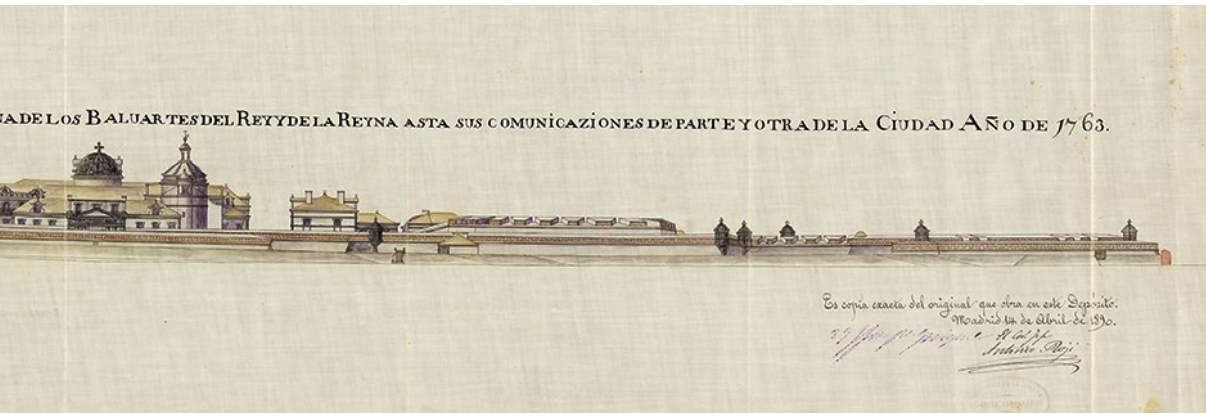

Alçat dels edificis de la Ciutadella de Barcelona el 1763. Còpia de l'original del Depósito de la Guerra ordenada per Salvador Sanpere i Miquel el 1890. AHCB

d'una casta de caps militars als quals el monarca havia de demostrar agraïment. Entre aquests, els marquesos de Montemar i de La Mina, dos generals triomfadors que van ocupar la Capitania de Catalunya i exerciren el comandament amb tota l'autoritat i el poder discrecional que els garantia el full de serveis i el favor del rei. Del marquès de La Mina, que sobrevisqué Felip V i Ferran VI, un observador francès, el comte de Saint-Priest, deia, mig en broma, mig seriosament, que, quan morís, el rei heretaria el Principat de Catalunya. Al nivell inferior de l'administració territorial, l'omnipotència règia era també severament minada. A l'Ajuntament de Barcelona, Felip V, en clara exhibició de poder absolut, havia nomenat els primers membres del consistori per exercir el càrrec durant el seu beneplàcit. En pocs anys, a canvi dels diners que el Borbó necessitava per a les seves campanyes bèl·liques, aquells "pobres" magistrats obtingueren: primer el títol de regidors vitalicis; després la capacitat de llegar el càrrec per una generació; i més tard la vinculació hereditària de la magistratura a la família; a més de la capacitat d'exercir el càrrec a través de suplents, sobretot si l'herència corresponia a una dona. Un cop més, avançava la privatització de les magistratures públiques i l'emancipació efectiva i callada dels magistrats respecte a la voluntat del poder sobirà.

1759: historicisme versus reformisme il·lustrat

La màquina de l'Estat era prima. La cèlebre frase atribuïda a Lluís XIV –l'Estat soc jo– es pot llegir de maneres diverses. Com una afirmació de l'immens poder del monarca, que ho absorbia tot. Però també com una declaració reveladora que, tret del rei, l'Estat era encara poca cosa. La vida dels Estats de l'Antic Règim es comptava per regnats, i la personalitat i les preferències del monarca marcaven la direcció i el ritme de cada etapa.

Mentre visqué Felip V, el ressentiment envers Catalunya fou un factor immutable que bloquejava qualsevol oportunitat de moviment polític substancial. Amb el seu primer successor, Ferran VI, la repressió va començar a suavitzar els seus perfils. Els negocis començaven a rutllar, s'obrien les portes dels mercats colonials als empresaris catalans, i a Barcelona apareixien les primeres fàbriques de cotó, destinades a esdevenir el sector capdavanter d'una revolució industrial que arrencava amb la formació d'un proletariat. Però el procés de normalització de les relacions entre la societat civil catalana i la monarquia no avançà significativament fins a l'adveniment de Carles III el 1759.

Alguns historiadors sospiten que les simpaties entre aquest príncep i Catalunya daten del seu primer pas per la ciutat de Barcelona, el 1731, quan anava cap a Itàlia per fer-s'hi el lloc eminent que l'existència d'un germà més gran li barrava a Espanya. A la mort sense descendència d'aquest germà, Ferran VI, el 1759, Carles deixà el tron napolità i s'embarcà altre cop, ara cap a Barcelona, on feu la seva primera entrada al reialme que passava a controlar.

Algunes mesures de gràcia, com una amnistia fiscal o l'establiment de la Junta de Comerç de Barcelona, en part contemplades ja sota Ferran VI, materialitzaren el nou clima polític. Entre les decisions polítiques d'aquest moment inicial del regnat, volem destacar la instauració als ajuntaments del Principat dels procuradors síndics, encarregats de la defensa directa dels interessos dels ciutadans. Aquesta era una figura present als municipis castellans que la Nova Planta havia oblidat –casualment?– d'aplicar a Catalunya.

Al mateix temps, la convocatòria a Corts per tal de jurar el nou príncep d'Astúries, semblava dibuixar, a nivell de tot Espanya, un nou estil de govern. Per a aquesta convocatòria, l'Ajuntament de Barcelona preparà un document que havia de ser subscrit per altres tres ciutats amb vot a Corts, Saragossa, València i Palma de Mallorca, és a dir les antigues capitals dels altres tres regnes de la Corona d'Aragó.

Organigrama del poder polític a la ciutat de Barcelona el 1763 (el rei Carles III, el capità general marquès de La Mina, el corregidor i governador de la plaça, Bernardo O'Connor Phaly, els vint-i-tres regidors i el síndic procurador de l'Ajuntament) en ocasió de la construcció del temple de les campanes a la catedral. AHCB

En aquest memorial de 1760, els magistrats barcelonins hi aboquen la seva insatisfacció davant el funcionament real de la Nova Planta, comparen la situació de penúria del consistori borbònic amb la molt més falaguera del Consell de Cent, i demanen, en termes genèrics, la restauració de l'estructura de govern suprimida el 1714. La transacció inexcusable per acomboiar aquesta proposta historicista és l'acceptació plena, sense reserves, de la voluntat sobirana del rei. A partir d'aquest homenatge a la doctrina de l'absolutisme, la voluntat de Felip V és objecte d'una hàbil interpretació. Segons els magistrats, el desig del fundador del règim havia estat unificar el territori espanyol i igualar en drets tots els seus subjectes, però la pràctica del govern posterior no s'havia adequat al compliment de les prescripcions règies. Perquè ni equiparar vol dir uniformar ni unificar vol dir desplaçar les classes dirigents d'una província per les d'una altra. Sempre segons l'Ajuntament de Barcelona, la unitat orgànica implica diferenciació de les parts, i la igualtat de drets obliga a conferir als catalans les mateixes oportunitats a Castella que tenen els castellans a Catalunya. Des del punt de vista formal, la petició barcelonina reuneix tots els requisits d'un autèntic memorial de greuges com els que es lliuraven als monarques antics al principi del regnat. En definitiva, el memorial de 1760 és tan historicista per la seva forma com pel seu contingut.

Les inclinacions de Carles III i de l'equip de ministres que importava de Nàpols eren diferents, fins i tot contraposades als suggeriments del govern municipal de Barcelona. La Monarquia Hispànica, seguint les petjades del reialme napolità, s'obria ara amb més claredat als vents de la Il·lustració, declaradament antihistoricistes. La raó empírica, que proposava el retorn a un funcionament més natural i simple de la política, de l'economia i de la vida social, era la nova font d'inspiració.

Els compromisos de la monarquia amb les seves pròpies tradicions i amb l'ordre estamental limitaven l'abast d'aquesta influència, però també ho feia la mateixa consistència primària de la naixent ciència social. Malgrat les seves pretensions empiristes, les primeres construccions de les flamants ciències de la societat, de l'economia i de la política tenien un fort component deductiu. Eren massa abstractes per poder copsar el conjunt del funcionament social i preveure els efectes secundaris de les innovacions. Aquesta manca de control sobre els resultats de les mesures aparentment racionals feu del despotisme il·lustrat un estil polític molt agressiu, que suscitava, lògicament, reaccions adverses en el cos social. Des del punt de vista d'una societat ben articulada com la catalana, el principal mèrit de la nova pràctica ministerial va ser dinamitzar la vida política a través d'un bombardeig constant de directrius de contingut molt abstracte que exigien un esforç d'adaptació a les realitats locals o es prestaven a la ideació d'alternatives de nivell comparable.

En aquestes tasques concretes, els exemples del govern suprimit el 1714 i dels canals tradicionals d'organització social foren sempre fonts d'inspiració.

Al llarg del decenni de 1760, les mesures econòmiques liberalitzadores començaren a alterar les condicions de l'activitat i a perjudicar interessos empresarials catalans. L'obertura de les fronteres als manufacturats estrangers i l'aixecament de la prohibició de determinats conreus i manufactures a les colònies, sobretot, afectaren dos sectors tan importants com eren les indians, o teixits de cotó estampats, i els vins i aiguardents. La crisi de subsistències dels anys 1763-1764, que va afectar el camp català però no Barcelona, i les migracions interiors subsegüents trobaren en la societat civil una resposta eficaç en la més famosa de les "olles públiques" organitzades a la ciutat. En aquesta operació, que testimonia la capacitat d'iniciativa col·lectiva, conflüïen la caritat tradicional i els càlculs empresarials dels fabricants d'indians, que trobaven així una mà d'obra barata. A partir d'aquell moment, la presència regular a Barcelona d'una massa no enquadrada en l'ordre gremial, esdevingué un motiu constant de preocupació per a les autoritats civils i militars. L'experiència d'uns anys de carestia, unida a l'escassetat relativa de cereals i, sobretot, al nou desequilibri social, no conformaven pas el teló de fons ideal per a les iniciatives de liberalització del comerç de grans, que el govern de Carles III es va entestar a posar en marxa l'any 1765. El lliure joc dels agents econòmics en el mercat, que proclamava el govern central com a panacea, era una filosofia directament antagònica a l'intervencionisme paternal que les institucions locals acabaven de practicar. La defensa dels interessos locals, posats en perill per la política il·lustrada però renovats per un dinamisme social creixent, empenyien cap a l'organització de grups de pressió, i la llarga experiència històrica de corporativisme s'oferia encara com a model.

1766: una ambígua confluència política

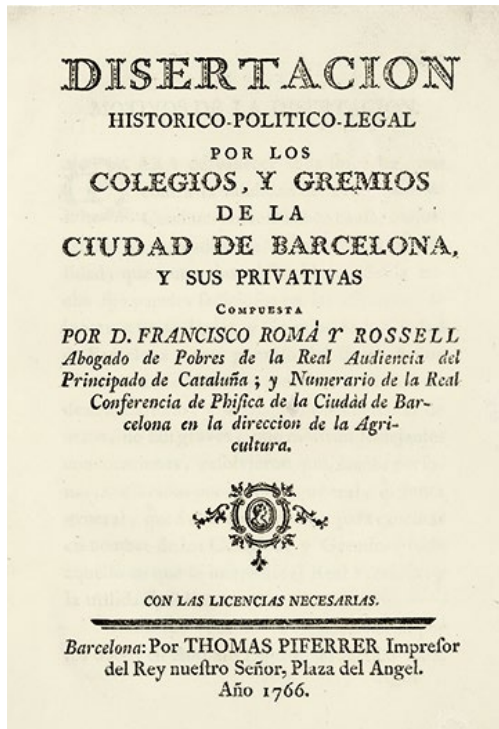
Des d'un punt de vista teòric, els ingredients historicista i il·lustrat que aflo-raven al principi del regnat de Carles III són, com hem dit, antagònics. L'originalitat del desenvolupament català d'aquells anys crucials és haver-los fet convergir en un únic projecte de renovació política.

L'ocasió per aquesta convergència doctrinal va ser el motí madrileny contra el ministre Squillace, el mes de març de 1766, amb repercussions per tota la península i que tingué un component de rebel·lia contra les noves directrius del comerç de cereals. El mateix rei va arribar a sentir directament el perill físic, i fou evident la fallida del règim municipal castellà tradicional i de la seva aplicació a les terres aragoneses arran de la Nova Planta. Al rei i al poder central els calia nuar altre cop relacions amb la base social, a risc de provocar, sense poder preveure ni quan ni com ni perquè, unes forces profundes que semblaven poder acabar amb el sistema polític i social.

Santiago Miguel de Guzmán-Dávalos y Spínola, marquès de La Mina, capità general de Catalunya, 1742-1767. Retrat a l'oli de Manuel Tramulles, 1767. MUHBA

Enmig de l'ambient crispat que suscità l'onada de revoltes urbanes que s'acostava des de Madrid a través de Saragossa, la població de Barcelona no va respondre a les crides que feien els pasquins. A evitar l'avalot sembla haver contribuït l'amenaça de bombardeig de la ciutat, clarament expressada i preparada pel marquès de La Mina, tot i que alguns contemporanis dels fets expressaren privadament la convicció que l'actitud del capità general més aviat contribuïa a exaltar els ànims. Més fructífera políticament fou la tasca de control civil muntada pel reconstituït Consell General dels Col·legis i Gremis

Portada de l'apologia de les corporacions artesanes barcelonines de Francesc Romà i Rosell, 1766. BC

i coordinada per quatre diputats corporatius, recolzats per l'Audiència. I això, com l'olla pública anterior, es produïa en un context de creixent oposició als privilegis gremials per part dels ministres del rei. Per això, el suport prestat a la monarquia en perill per les corporacions barcelonines, que actuaven coordinadament de manera autònoma en una crisi política per primer cop des de 1714, va ser objecte tot seguit d'una explotació a la *Disertación histórico-político-legal por los Colegios y Gremios de la Ciudad de Barcelona y sus privativas*, redactada per l'advocat Francesc Romà i Rosell i publicada immediatament.

La resposta del nou govern il·lustrat d'Aranda als motins, el 5 de maig del mateix 1766, fou, a més de les habituals mesures repressives contra els amotinats, la creació a tots els municipis espanyols de les noves magistratures de diputats i síndic personer, elegibles cada any per un sistema de sufragi universal indirecte de caps de família reunits per circumscripcions civils o eclesiàstiques: barris o parròquies.

A Barcelona, lògicament, no s'havia d'aplicar la part punitiva de la nova legislació, i segons els regidors tampoc es donaven circumstàncies que justifiquessin la introducció de les magistratures populars, amb la seva finalitat

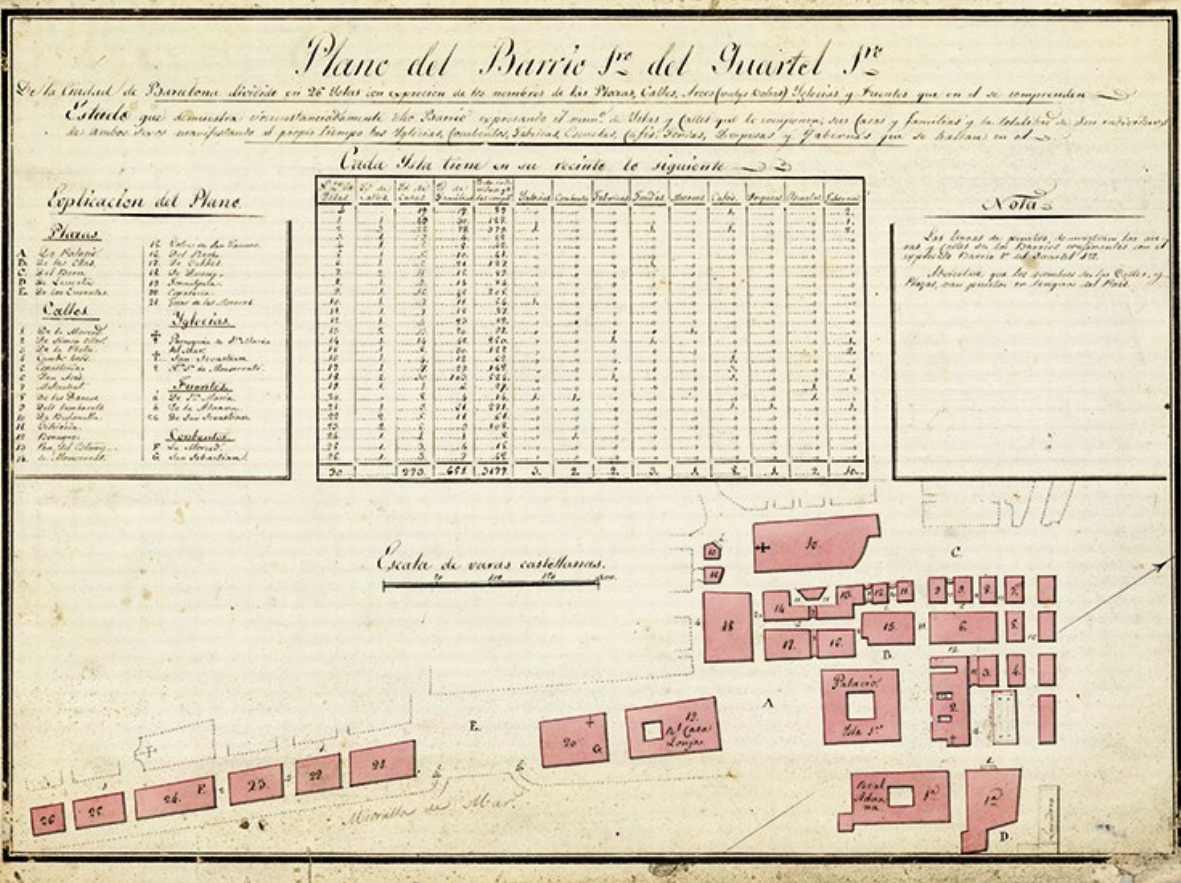
fiscalitzadora de l'administració municipal. El cert, però, és que hi havia més d'una raó per implantar-les. En primer lloc, la voluntat uniformadora de la política borbònica, intentada pels ministres de Carles III segurament amb més fe que sota Felip V. De fet, la institució de diputats i síndic personer fou la primera gran mesura de reforma que va poder estendre's als municipis catalans al mateix temps que a la resta de les poblacions espanyoles. En segon lloc, els regidors havien quedat una mica al marge de tot el procés de prevenició del motí, i aquest fet contribuïa a palesar la minsa relació del consistori aristocràtic amb els corrents que agitaven la societat barcelonina. I en tercer lloc, la institució de quatre diputats populars que corresponien a la ciutat de Barcelona encaixava directament amb la figura clau dels quatre diputats del Consell dels Gremis que havien actuat eficaçment en contacte amb les autoritats militars i civils durant els dies de l'amenaça de motí. L'Audiència de Catalunya va assumir davant el Consell de Castella la conveniència de fer dels quatre delegats gremials els primers quatre diputats del comú i de conservar el sufragi corporatiu en el cas de Barcelona i dels altres municipis catalans per a les eleccions successives de les magistratures populars.

La institució dels diputats i personer pel govern de Madrid no era altra cosa, en principi, que una autocorrecció de la política il·lustrada. I d'aquest corrent de pensament racionalista, té l'empremta fonamental del sufragi inorgànic per barris o parròquies, sense distincions estamentals, que servirà de model, anys a venir, als legisladors de les Corts de Cadis. Altrament, el regust històric de les magistratures populars era molt fort, i això també es va recollir a la Constitució de 1812. En la seva plasmació barcelonina de 1766, la introducció d'una representació popular, és a dir del tercer estament, dins un consistori municipal fins aleshores dominat pels nobles, agafava el caire d'un retorn parcial al sistema anterior a 1714. Aviat es demanaria la restauració de les insaculacions.

La coincidència entre les prescripcions dictades per Aranda des de Madrid i les decisions locals prèviament adoptades sota l'autoritat del capità general de Catalunya demana una reflexió més profunda sobre el sentit específic d'aquella síntesi entre historicisme i reformisme ministerial. Fou tal vegada l'experiència barcelonina, amb tot el seu rerefons de vitalitat social, una de les fonts inspiradores de l'autocorrecció de la política del despotisme il·lustrat en matèria d'administració local?

1773: la insurrecció anticoncentralista

Almenys a la ciutat de Barcelona, la introducció dels diputats i del síndic personer fou molt fructífera. Des dels primers anys del seu exercici, van posar la primera pedra d'una administració local moderna, atenta als canvis lligats al creixement urbà i a la modificació de les estructures econòmiques i socials.

Plànol del barri primer del districte primer de Barcelona (zona del Pla de Palau) pertanyent a la divisió de la ciutat en cinc districtes i quaranta barris el 1769, amb dades estadístiques que corresponen al tram cronològic final de la seva vigència, vers 1826. AHCB

Però no és la nostra intenció ara revisar aquesta història, sinó resseguir el clima polític canviant entre la societat catalana i la Monarquia Hispànica.

L'erosió de l'aparent confluència de programes sancionada el 1766 començà tot seguit, l'any 1770, amb una mesura que procedia també de l'experiència del motí de Squillace, però que venia a destorbar el funcionament polític engegat a Barcelona. Es tractava de la implantació d'una minuciosa divisió policial de la ciutat de Barcelona en quaranta barris dins de cinc districtes, i de la consegüent reorganització de les eleccions municipals per aquestes circumscripcions territorials i ja no a través del consell dels gremis. Quedava oberta altre cop la clivella que separava el govern municipal i les corporacions des de 1714, i ambdues estructures en sortien visiblement perjudicades.

Rètol ceràmic d'identificació a l'illa de cases del costat de la Casa de la Ciutat, entre les places de Sant Jaume i de Sant Miquel, pertanyent a la divisió en districtes i barris de 1769. Fotografia d'Stanislav Biel. MUHBA

Sobre aquest teló de fons de decepció política local es va plantejar i desenvolupar l'avalot de les quintes de 1773. El nou sistema de reclutament de soldats, aparentment més igualitari i integrador, era una altra típica invenció il·lustrada que topava amb els costums del país i, sobretot, amb les necessitats d'una economia urbana en expansió. Després d'un estira-i-arronsa d'anys, el mes de setembre de 1772 es va ordenar la pràctica d'allistaments i sorteigs per al reemplaç de l'any següent. El responsable interí de la Capitania de Catalunya era el mateix corregidor de Barcelona, l'atrabiliari militar irlandès Bernardo O'Connor Phaly. La mobilització de les autoritats civils locals fou immediata. L'Ajuntament de Barcelona coordinà els representants dels dotze corregiments catalans, i tots plegats renovaren la demanda d'exempció general de quintes. Però el govern de Madrid repetí una i altra vegada l'exigència, i al llarg dels quatre primers mesos de 1773 s'avançà de manera inexorable cap a una confrontació oberta.

Era previsible que tot acabés amb l'esclafament de la voluntat catalana per part del poder reial, però els fets havien de demostrar la feblesa del sistema

Soldats de l'exèrcit del rei. Dibuix al *Llibre de Passanties* de la Confraria dels argenters de Barcelona, volum V (1753-1814). AHCB

de la monarquia absoluta, amb il·lustració o sense. Els representants locals del poder sobirà tenien problemes a Barcelona. Problemes per al control militar de la situació, perquè la guarnició havia anat quedant molt disminuïda per diverses causes i, en canvi, la població urbana no parava de créixer i de fer-se més complexa. I també hi havia interrogants molt concrets sobre com procedir físicament a posar en llista els noms dels homes hàbils per al servei. A conseqüència de la contrareforma electoral esmentada, l'Ajuntament era, en aquest moment, en una posició especialment feble davant els seus administrats. Per un altre costat, els alcaldes de barri, encarregats de portar escrupolosos registres de població de les seves demarcacions, no se'n sortien a causa de l'extrema mobilitat residencial. De manera que, malgrat tots els intents primerencs i prou inhàbils de muntar l'administració perifèrica de l'Estat a escala municipal, a l'hora de la veritat, és a dir a l'hora de fer les llistes de nois, les autoritats militars hagueren d'acudir, com sempre, als gremis.

I en aquest punt precís, el dia 16 d'abril de l'any 1773, començà una insubordinació de la societat civil catalana, la més important del segle borbònic. Els gremis de Barcelona, un a un, en solemnes reunions dels seus

consells, es negaren a col·laborar en la tasca de l'allistament. Els termes de la resposta donada pels cònsols i prohoms eren provocatius, una veritable revenja per la recent pèrdua de control sobre la política local. El capità general interí i el nou corregidor, marquès de Vallesantoro, demanaren aleshores a les corporacions les llistes dels seus associats, però, llevat d'algun gremi molt poc nombrós, la negativa també fou general. I encara, a dos dies del projectat allistament, els manaren d'acompanyar els regidors i alcaldes de barri pels carrers a la percaça dels joves. I novament toparen amb la negativa. I a darrera hora, el vespre del dia 3 de maig, els caps militars hagueren d'acceptar l'evidència, allò que els gremis havien sentenciat feia quinze dies. És a dir, que al matí següent els representants locals de l'autoritat reial serien sols pels carrerons de la ciutat i se les haurien de veure cara a cara amb els nois i amb les seves famílies, casa per casa. Després de tantes oscil·lacions de criteri i de tantes ordres no executades, la feblesa del poder reial a Barcelona havia esdevingut pública i notòria.

El motí esclatà de bon matí, el dia 4 de maig. Els amotinats demanaren la mediació del bisbe, el valencià Josep Climent, i el pastor espiritual, rodejat per la turbamulta que l'aclamava i confiava en ell, davallà des de la catedral cap a casa del capità general. Aquest hi tenia reunides les autoritats militars i les civils de l'Audiència, i es discutia la posada en marxa de la repressió armada. Contra el parer d'alguns oficials i magistrats castellans o d'origen estranger, favorables a l'ús immediat de la força, el parer de dos personatges sostingué l'actitud pacificadora del bisbe. Es tractava de Manuel Sisternes i Feliu, cèlebre fiscal de l'Audiència, amic personal de Climent, valencià com ell i que l'havia seguit a Barcelona, i del tinent general Gaietà Pignatelli, marquès de Rubí, barceloní de naixença, emparentat amb els Pignatelli aragonesos i, a través d'ells, amb el comte d'Aranda. Un testimoni selecte interpretà tot això en clau de solidaritat entre ciutadans de l'antiga Corona d'Aragó. Tot plegat fou probablement la causa de la caiguda del ministre principal de Carles III, el comte d'Aranda, cap del denominat partit aragonès, i d'una involució política general que creiem que caldria connectar amb els esdeveniments catalans que estem repassant. Sigui com sigui, de moment, el bisbe sortí de palau al migdia amb un edicte de suspensió provisional de quintes.

El moviment havia triomfat en poques hores, i es procedí immediatament a una ocultació en què col·laboraren totes les institucions civils i religioses, públiques i privades, de Barcelona i Catalunya. El dia següent, l'Ajuntament, el mateix bisbe, el Consell General dels Gremis, ressuscitat per a l'ocasió, i la junta dels comerciants de la ciutat adreçaren al rei sengles documents que repeteixen, fil per randa, la mateixa versió dels fets: cap institució social de Barcelona, de fet cap ciutadà adult, no hi havia participat, en l'aldarull.

Les responsabilitats morals, tanmateix, eren prou clares. L'àmplia publicitat donada als memorials de reclamació contra les quintes, començant per l'elevat pel mateix Ajuntament amb els dotze corregiments, i, sobretot, la negativa dels prohoms dels gremis barcelonins a participar-hi havien estat els atiadors de la rebel·lió dels joves. La contraofensiva pacífica de les forces de la societat civil barcelonesa, guiada pel seu bisbe, donà fruits immediatament. L'Audiència, agafant-se a la teoria sobre el caràcter desorganitzat del rebombori i l'escassa entitat social dels avalotats, es va negar a investigar, a buscar culpables, a preparar la repressió que volien engegar O'Connor i altres caps militars, i va aixecar un mur de silenci definitiu que protegí amb eficàcia la ciutat i que, en els mesos següents, erosionà visiblement l'autoritat militar i precipità la caiguda d'aquell capità general. La recerca dels responsables fou declarada impossible i, mentrestant, el Consell dels Gremis tornava a funcionar amb permís de la principal autoritat civil del Principat, l'Audiència. Aquesta darrera sortí com a gran guanyadora de la seva pugna endèmica amb els caps militars i veié confirmada la seva supremacia com a màxim organisme de govern a Catalunya el gener de 1775.

Des de Madrid, un cop apaivagat l'avalot, el rei mateix havia encomanat que es busqués discretament una sortida airosa a l'afer de les quintes. La solució fou falsificar els sortejos i continuar l'allistament voluntari de quintos comprats per les institucions corporatives catalanes. Després de feta la comèdia, que s'anirà reproduint ja cada any sense més trasbalsos fins a ple segle XIX, l'Ajuntament de Barcelona s'adreçà al rei en els termes més encomiàstics per expressar la gran alegria col·lectiva que comportava haver trobat la fórmula ideal per satisfer el desig del monarca. Tot expressat sense detallar quina era la fórmula, és clar. I aquest memorial ha pogut passar davant dels ulls de més d'un historiador modern com una mostra més de servilisme i d'abjecció política profunda de les institucions catalanes del Setcents.

1775: el desencontre final

Els fets que acabem de ressenyar massa breument posaren punt i final a l'entesa entre Carles III i la societat catalana; és a dir, van desfer els creatius malentesos entre, per un costat, una política absolutista que s'agafava la tasca d'uniformar i de centralitzar amb el suport de les abstraccions del racionalisme il·lustrat i, per l'altre, unes tradicions històriques autòctones de Catalunya que també anaven essent reforçades per l'embranchida econòmica i la capacitat d'evolució i adaptació a les noves conjuntures.

A partir d'aleshores, els servidors de la Monarquia començaren a veure aquell dinamisme econòmic no sota la llum favorable de la utilitat que n'ex- treien les empreses del rei, sinó des del punt de vista del reforçament de les estructures de poder pròpies de Catalunya i de la capacitat de direcció social

© ALAMY

Al·legoria del lliurament de l'edifici de la Llotja a la Junta de Comerç de Barcelona pel rei Carles III. Pintura mural de Pere Pau Muntanya al Saló del Consolat de la institució, 1802. Llotja de Mar

palesada per l'empresariat, el vell i el nou. S'havia pogut observar el paper dels obrers de les manufactures, reunits en assemblees, en l'engedada dels avalots. Per això, O'Connor Phaly aconsellà tot seguit que seria molt convenient traslladar fàbriques a llocs on fossin útils a l'Estat i no poguessin alterar l'ordre públic. L'any següent, el ministre Pedro Rodríguez Campomanes embolcava aquest criteri de desindustrialització urbana amb la retòrica del cèlebre *Discurso sobre el fomento de la industria popular*. I quan el capità general successor d'O'Connor Phaly, el feble Philippe de Cabannes, va informar favorablement sobre el permís de formació d'una junta de la noblesa laica de Catalunya, un expert dels ministeris va dictaminar que això equivaldria a restaurar un dels antics braços que es reunien a les Corts, quan els gremis també tendien a actuar corporativament, de manera que sols mancava el braç eclesiàstic per veure altre cop en marxa l'indesitjable "principi de la llibertat antiga".

El 1775 quedava tancada a Catalunya una experiència molt suggestiva. Però, a banda dels seus efectes sobre la governació concreta del Principat, que

caldrà estudiar més, les esperances dels anys anteriors a l'avalot de les quintes deixaven una herència fructífera. En polèmica amb les fluctuacions no sempre coherents del reformisme ministerial, s'havia anat dibuixant un planter de polítics pràctics i pensadors catalans que lluitaven per fer-se també un lloc a l'ombra dins la cultura racionalista, sense renunciar a unes tradicions institucionals que podien ser considerades, no sols compatibles amb el progrés, sinó especialment eficaces en aquest afany compartit. Començava per aquells anys i com a resposta autòctona al doctrinarisme de Campomanes la carrera intel·lectual d'Antoni de Capmany i de Montpalau, el principal renovador de l'historicisme polític català durant el darrer terç del segle XVIII i en la crucial conjuntura de 1808.

La transformació material de la ciutat al darrer terç del segle XVIII

Durant el segle XVIII, i de manera especialment sensible des de 1760-1770, Barcelona va trencar amb la situació d'estancament que havia estat la tònica dels segles precedents per viure un període expansiu que és a la base del seu desenvolupament modern.¹ Aquest fet, conegut en línies generals, ho és poc en una dimensió essencial: l'increment de l'espai habitable, obligada seqüela de la triplicació del nombre d'habitants de l'urbs entre 1717 i 1787. Mentre pel que fa al fenomen demogràfic i a l'expansió de les activitats comercials i industrials del capitalisme barceloní hi ha treballs que permeten seguir el detall de la transformació experimentada per la capital catalana i la seva àrea d'influència,² per a les modificacions de la ciutat, entesa com a marc i espai receptor de tota aquesta activitat, el nivell de coneixements és encara rudimentari.³ I no obstant això, l'estudi d'aquests fets pot proporcionar algunes precisions al voltant del procés històric de formació de la Barcelona industrial dels segles XIX i XX.

L'espai urbà a mitjan segle XVIII

La ciutat, que al llarg del segle XVIII va començar a rebre l'impacte de la progressió demogràfica i econòmica, era el resultat d'una llarga trajectòria en què, a grans trets, apareixen com a principals modeladors el desenvolupament medieval i el militarisme borbònic.

1r. Els segles baixmedievals van crear unes fórmules urbanístiques que encara eren vàlides als ulls de molts homes de finals del XVIII. Hem d'assenyalar, abans de res, el tipus de casa comuna, adaptat a les necessitats de la mesocràcia artesanal predominant en aquella època: un edifici en parcel·la estreta (casa de cós) utilitzat de manera unitària per una família i integrat pel taller artesanal a la planta baixa, un o dos pisos destinats a habitatge, accessibles des

1. Jordi NADAL i Emili GIRALT, «Barcelona en 1717-1718: un modelo de sociedad pre-industrial», dins *Homenaje a Ramón Carande*, Madrid, 1963.

2. Sobretot: Pierre VILAR, «Dans Barcelone au XVIIIe siècle. Transformations économiques, élan urbain et mouvement des salaires dans le bâtiment», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, II (1950), p. 7-51, i *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964-1968, 4 vol. També, Jaume VICENS i VIVES, *Coyuntura económica y reformismo burgués*, Barcelona, Ariel, 1968.

3. Francesc CARRERAS CANDI, *Ciutat de Barcelona* [1916], és la gran monografia sobre el conjunt de la història de Barcelona. Jaume CARRERA PUJAL, *La Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Bosch, 1951, és la principal aproximació al Setcens.

Plano de la Plaza de
 Barcelona, su Puerta
 Ciudadela, y Castillo
 Monjuich con el Trazo
 to general de las fortifi-
 caciones y Edificios
 militares que se conside-
 ra a present para poner
 la en mejor estado de
 fensa formado en Vir-
 tud de Orden de S. M.
 E. explicacion.

- A Puerta del Rey
- B Puerta de S. Antonio
- C Puerta y Puerta de S. Antoni
- D Puerta de la Marina
- E Puerta y Puerta del Rey
- F Puerta de S. Pedro
- G Puerta de S. Mateo
- H Puerta y Puerta de S. Mateo
- I Puerta de S. Mateo
- J Puerta de S. Mateo
- K Puerta de S. Mateo
- L Puerta de S. Mateo
- M Puerta de S. Mateo
- N Puerta de S. Mateo
- O Puerta de S. Mateo
- P Puerta de S. Mateo
- Q Puerta de S. Mateo
- R Puerta de S. Mateo
- S Puerta de S. Mateo
- T Puerta de S. Mateo
- U Puerta de S. Mateo
- V Puerta de S. Mateo
- W Puerta de S. Mateo
- X Puerta de S. Mateo

1. Puerta de S. Mateo...
 2. Puerta de S. Antonio...
 3. Puerta de S. Pedro...
 4. Puerta de S. Mateo...
 5. Puerta de S. Mateo...
 6. Puerta de S. Mateo...
 7. Puerta de S. Mateo...
 8. Puerta de S. Mateo...
 9. Puerta de S. Mateo...
 10. Puerta de S. Mateo...

Virrey de Sicilia...
 del castillo de Monjuich...
 J. M. Z...

Plànol de Barcelona a mitjan segle XVIII amb el projecte de fortificació executat després parcialment. Juan Martín Zerneño (1751). Còpia ordenada per Salvador Sanpere i Miquel el 1890. AHCB

Front septentrional de la plaça del Born, entre Santa del Mar i l'esplanada de la Ciutadella, a mitjan segle XVIII. Pintura anònima. Fotografia de Pep Parer. MUHBA

de l'interior del taller, una porxada o golfes de sostre més baix, i un espai per a un hort o pati a la part posterior.

L'Edat Mitjana va llegar també la configuració de la ciutat amb la fixació d'uns límits que havien de subsistir fins a mitjan segle XIX: el recinte atribuït tradicionalment a Jaume I (segle XIII) i adossat a ell per la part de ponent, però separat per la muralla de la Rambla, el de Pere el Cerimoniós (segle XIV). La densitat d'ocupació era encara molt desigual en els dos recintes. Mentre que el recinte de Jaume I ja era totalment urbanitzat des del segle XIII i principis del següent, la major part del de Pere III, zona delimitada per a una eventual expansió barcelonina, romania encara ocupada majoritàriament per horts. Utilitzat des d'un principi per descongestionar la ciutat, s'havien anat establint al Raval nombroses institucions religioses (principal aportació urbanística dels segles XVI i XVII), que ocupaven amb els seus extensos conglomerats de convents i col·legis la major part del sòl edificat.

2n. Sobre aquesta ciutat medieval semifossilitzada per la conjuntura predominantment adversa dels segles XV-XVII, el poder borbònic consolidat a Espanya durant el primer terç del segle XVIII imposà orientacions molt diferents a les del creixement orgànic de la ciutat medieval, plasmació aquesta de la conjunció entre iniciativa privada i interessos de la comunitat, segons les idealitzacions de la sociologia urbana clàssica. En efecte, el 1714, el desenllaç de la Guerra de Successió a la Corona Espanyola, a la qual Barcelona havia pres partit pels Habsburg, va imposar, de manera sobrada i brutal, les

conveniències del nou absolutisme militar. L'enderroc d'un barri sencer, el de Ribera –un dels més vius de la capital, amb una cinquena part del total dels edificis de la Barcelona de finals de segle XVII–, per construir en el seu solar la Ciutadella militar i deixar espai per a l'Esplanada consubstancial a l'estil de ciutat fortificada dissenyada pels enginyers militars de Lluís XIV, és el símbol més clar del nou ordre polític i urbanístic. La proliferació de casernes, el reforç de les fortificacions i la limitació de les possibilitats d'aixecar edificis particulars prop de les muralles, en interès de l'estratègia, completen el quadre de la Barcelona de l'època repressiva de Felip V.

Dins el nou ordre ciutadà en què la iniciativa privada quedava estrictament controlada pels poders militars, va sorgir la Barceloneta com a compensació insuficient i tardana a la destrucció de part de la ciutat medieval. Impulsada pel capità general marquès de La Mina, la planificació del nou barri a la platja de Barcelona el 1753 fou encomanada a enginyers militars. Els seus carrers, estrictament rectes, es tallen perpendicularment, i el conjunt d'edificis, uniformes en estil i distribució, era presidit per les àmplies casernes, la plaça militar i l'església.

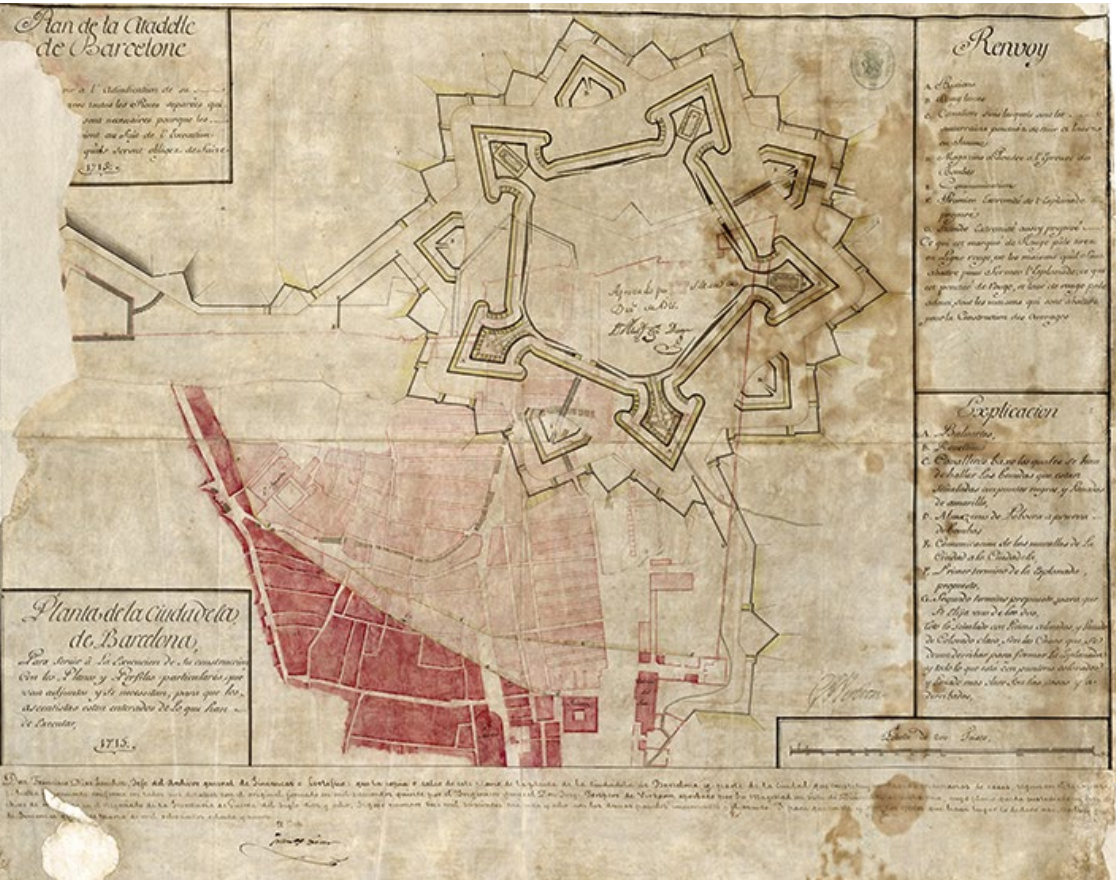
Pressió social i reformisme il·lustrat

La permanència efectiva dels límits de la ciutat medieval, reduïda, a més, per les destruccions de 1714-1718, no és més que el clar testimoni de la pèrdua de pes de Barcelona durant els primers segles de l'Edat Moderna. Però a partir del segon quart del segle XVIII, el sentit de l'evolució demogràfica va canviar i emprengué un ràpid creixement en què la xifra de població de 1718, 35.000 habitants, es veié duplicada cap a 1758 i triplicada el 1787.⁴ Amb això, a la segona meitat del segle, l'equilibri entre habitants i allotjaments es trencava coincidint amb una gran empenta comercial i industrial i amb un procés de renovació institucional d'una importància que no ha estat convenientment destacada. Per descomptat, la coincidència cronològica de tots aquests fenòmens no cal interpretar-la com a fruit de l'atzar, sinó com una convergència llargament preparada.

El 1763-1764, com a conseqüència de les greus crisis agrícoles d'origen meteorològic, una important massa de camperols –pel que sembla uns 9.000– va arribar a Barcelona, on el comerç marítim assegurava un mínim acceptable de recursos alimentaris. Una part d'aquest contingent va romandre a la ciutat, assimilat principalment per la naixent indústria de les indïanes, mancada de mà d'obra.⁵ Aquesta interrelació entre immigració i industrialisme creà un seguit de problemes a la ciutat, entre els quals no són menors els

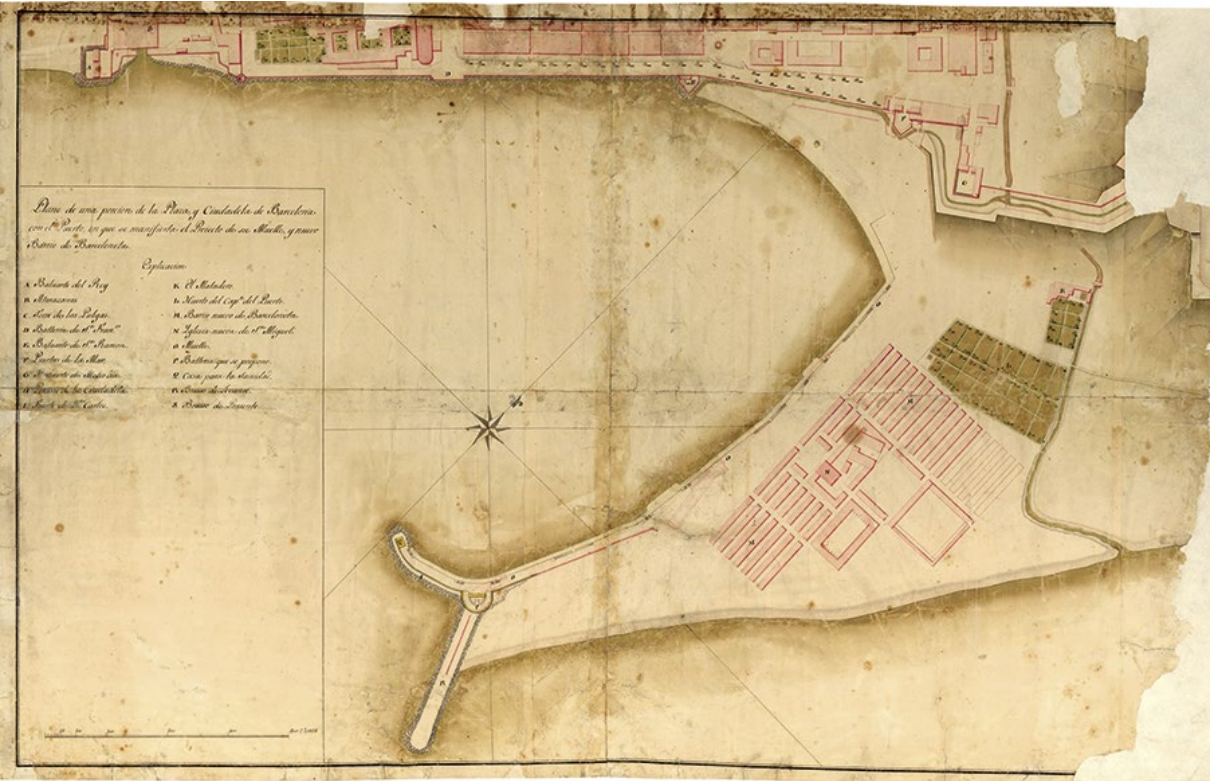
4. VILAR, *Catalunya...*, vol. III, p. 71-73.

5. VILAR, *Catalunya...*, vol. III, p. 127.

Plànol del projecte de la Ciutadella de Barcelona amb el retall de les edificacions urbanes al barri de Ribera. Pròsper de Verboom, 1715. AHCB

d'habitació i ordre públic. L'explosió del motí contra Squillace a Madrid i les seves repercussions en nombroses localitats espanyoles el març i abril de 1766 va fer témer l'esclat de la revolta a Barcelona, precisament per la presència d'un proletariat urbà de recent instal·lació. Però l'esclat no es va produir, en part almenys per la col·laboració del consell dels gremis amb les autoritats militars, i aquesta va ser l'ocasió per a una peculiar projecció barcelonina del moviment il·lustrat de reforma de l'administració local, amb les corporacions com a primeres beneficiàries. La reintroducció de l'element popular en els ajuntaments de tot Espanya, mitjançant els nous càrrecs de diputats i síndic personer del comú, per l'acte acordat de 5 de maig de 1766, va trencar la inoperant exclusiva dels estaments privilegiats en el govern municipal i va proporcionar a Barcelona un ambient més favorable al plantejament d'una

Plànol del projecte del nou barri de la Barceloneta. Juan Martín Zermeño, 1753. AHCB

urbanització sistemàtica de l'espai emmurallat com a mitjà de fer front a l'expansió demogràfica.⁶

La pressió creixent que exercia l'augment de la població i del comerç es va fer sentir amb força durant els anys del govern del comte de Ricla com a capità general, entre el 1767 i el 1772, amb una notable preocupació per l'ordre urbà: hi foren plantejats, entre altres problemes, l'abastament precari d'aigua, la distribució dels espais dedicats a mercats, les dificultats de la circulació viària amb el gran increment de carruatges i l'ocupació dels carrers pels veïns. L'octubre de 1768, en un document lliurat als diputats municipals, «Puntos que piden remedio en el orden de policia que necesita esta ciudad y sus alrededores», el capità general va acusar l'Ajuntament de no ocupar-se'n adequadament, i cridà l'atenció sobre diverses deficiències dels espais públics, especialment els

6. RAMON GRAU I FERNÁNDEZ, *Barcelona ante el reformismo ilustrado. Un estudio sobre la inestabilidad ciudadana y los orígenes de la reforma municipal barcelonesa en los años 1766-1770*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, setembre de 1969, tesi de llicenciatura inèdita.

carrers de l'interior i els camins i les carreteres d'extramurs, i sobre l'ocupació abusiva que en feien els particulars i que congestionava la ciutat.⁷

La ideologia urbanística del comte de Ricla, més enllà de l'embolcall estètic, derivava de l'obsessió per la possibilitat d'amotinaments, omnipresent en les estructures governamentals després de l'onada revolucionària de 1766. Es feia evident el perill dels carrers molt estrets i d'estructura complicada per les voltes, les volades i els racons, formant barris sencers de fàcil defensa pels civils i difícil penetració per les forces regulars, situats al costat mateix dels punts vitals de la maquinària militar, com el palau del capità general, la Porta de Mar i la Ciutadella.

Aprofitant les restes de jurisdicció militar sobre la muralla de la Rambla, ja cedida als poders civils en el segle xv, el comte de Ricla es va poder encarregar personalment i amb el seu equip d'enginyers militars de la urbanització d'aquest important espai ciutadà. Però aquesta gestió directa, tot i el seu gran impacte sobre la imatge i el funcionament de la ciutat, va ser una excepció. Entre la construcció de la Barceloneta a les ordres del marquès de La Mina i la urbanització de la Rambla, empesa pel seu successor a Capitania, la ideologia estatal havia evolucionat. L'arribada al poder dels equips il·lustrats amb Carles III, dels quals Ricla n'era un representant, significava una primera obertura cap al liberalisme econòmic. La monarquia, sense deixar de ser absolutista, començava a abandonar el funcionament econòmic del país a les "forces naturals". A Barcelona, la urgent modificació espacial no es faria ja per via autoritària, sino induint els particulars a perseguir llurs interessos propis; això sí: sota unes regles clares i amb la vigilància dels poders públics.

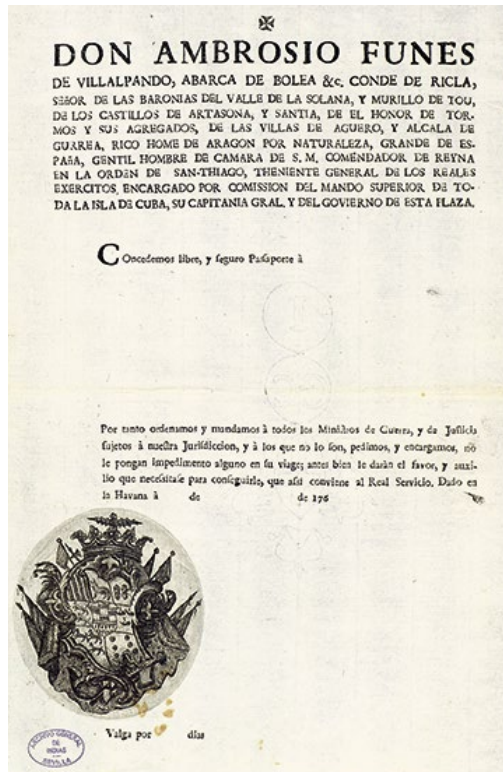
Les ordenances de la construcció de 1770-1771

D'acord amb aquest nou ordre de valors, Ricla va encomanar als regidors municipals la redacció d'unes noves ordenances per a la construcció. Ho enuncïava com un dels «Puntos que piden remedio»:

En los edificios que se construyen, no hay regla de unión y correspondencia entre sí para la gracia y agrado de la vista. Es preciso dar instrucción en este punto, y no dejarlo al antojo de cada uno.

Però les idees dels regidors no coincidien amb les del capità general. Una de les primeres mesures adoptades per Ricla el 17 de setembre de 1768 fou publicar un edicte prohibint d'efectuar qualsevol tipus d'obra a les cases amb

7. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1D-I, *Acuerdos*, 51, f. 549-550 (octubre de 1768). Document publicat íntegrament dins Marina LÓPEZ GUALLAR i Ramon GRAU, «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* (Barcelona), 80 (1971), p. 38-39.

Imprès per a l'expedició de passaports concedits pel comte de Ricla com a capità general de Cuba a la dècada de 1760, amb les seves armes. AGI

volada.⁸ Les volades eren cossos d'edificació que sobresortien de la línia dels fonaments i la planta baixa de les cases, construïts amb materials lleugers i que s'havien generalitzat des del segle XVI per pal·liar l'estretor de les parcel·les. Com que la pobresa dels materials feia previsible la necessitat de freqüents reparacions, la prohibició aspirava a eliminar a mig termini aquest factor d'estrenyiment dels carrers. En canvi, els tècnics de la Junta d'Obres de l'Ajuntament continuaven subratllant la necessitat que en tenien els veïns, sobretot els dels barris de llevant, i invocaven el dret adquirit, tot i que es tractés d'una ocupació abusiva d'espai públic. A pesar d'una antiga i oblidada prohibició de l'any 1722, l'Ajuntament encara permetia el juny de 1767 la reconstrucció completa d'un edifici amb volada al carrer dels Carders, una via essencial per a les comunicacions.⁹

8. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 34, f. 264; 1D-I, 51, f. 667; 1D-VI, *Registre de Pregons*, 4, f. 145 (12-XII-1768).

9. AHCB, 1D-I, 50, f. 318 (15-VI-1767).

Casa amb volada al carrer de la Tapineria. Dibuix de Dionís Baixeras, 1909. AHCB

Pel que fa al control de les obres particulars, els regidors anaven seguint una pràctica laxa i arbitrària que no s'adaptava a un moment d'auge i canvis en la construcció privada. D'una banda, el permís de construcció no depenia d'un cos estable amb formació tècnica com abans del 1714, sinó del regidor que exercia com a cap de la Junta d'Obres per torn i que podia ser més o menys diligent en el control de les obres. D'una altra, moltes vegades s'arribava a acords orals que no deixaven rastre escrit i, per tant, eren després interpretables. I d'una altra, no tots els propietaris sol·licitaven permís d'obres, que es concedia a canvi del pagament per les inspeccions, de vegades repetides, que feien els mestres d'obres i fusters de l'Ajuntament. Sense tramitar

el permís, l'obra podia passar desapercibuda i, paradoxalment, la multa per la contravenció podia resultar menys costosa que el pagament dels "visorios" o inspeccions.¹⁰ No obstant això, els regidors estaven disposats a defensar el seu sistema, perquè era el recurs que permetia suplementar sous, tant els dels tècnics municipals com els propis.

En canvi, el capità general, seguint els postulats assumits per l'equip governamental de Madrid, que aspiraven a una liberalització dels intercanvis, intentava la supressió d'aquell sistema de privilegis municipals i de les traves a la iniciativa privada. En això podria comptar amb els nous magistrats elegits pel poble, diputats i síndic personer, com a representants dels interessos de les classes socials més actives a la ciutat, i a partir de 1770, també amb els nous alcaldes de barri elegits entre els veïns. Amb el seu estímul, els primers alcaldes nomenats a la zona del Born van afrontar l'empedrat i la construcció d'un mercat de peix en aquest espai.¹¹

Malgrat les repetides crides i ordres del comte de Ricla, el 1770 l'Ajuntament encara no havia presentat cap projecte d'ordenances de construcció. Davant la tàctica dilatòria seguida pels regidors, el síndic personer del comú, secundat pels diputats, va presentar directament un pla al capità general, que el va trametre a l'Ajuntament per a la seva discussió.¹² En el projecte s'especificaven una sèrie de normes per a la construcció i la supressió del permís previ i dels antics "visorios". Amb tot, no es tractava d'un projecte definitiu, i probablement es pensava que s'havia de completar mitjançant les consultes i discussions en el si del consistori municipal. Però aquesta maduració no es va produir, perquè els regidors, que van discutir punt per punt els capítols del document, no van fer propostes alternatives, sinó que concentraren les energies a la defensa de les visites d'inspecció.¹³

Finalment, es va arribar a una solució de compromís que implicava mantenir l'exigència de la sollicitud prèvia a l'obra i de l'informe del mestre d'obres municipal, amb una considerable rebaixa del pagament a canvi del permís i la imposició de penes més costoses en cas d'infracció:

Que en toda fábrica exterior o reedificación, colocación de balcones, miradores y demás de que trata este pregón, deberán los dueños y propietarios de las casas, antes de principiar qualquiera de dichas obras exteriores, presentar memorial al Muy Ilustre Ayuntamiento expresando las circunstancias de la obra que quieren

10. AHCB, 1D-I, 50, f. 599 (13-XI-1767).

11. AHCB, 1C-XIV, *Obreria*, 31: Ordre del Reial Acord (capità general i Audiència) traslladant el projecte dels alcaldes a l'Ajuntament. AHCB, 1D-I, 53 (16-XI-1770).

12. AHCB, 1C-XIV, 31, conté la documentació relativa al projecte de les ordenances de policia urbana promulgades el 8-IX-1771 i a les diverses revisions dels seus capítols fins a la dècada de 1790.

13. AHCB, 1D-I, 53, f. 314, 333, 346, 387 i 411; 1D-III, 36, f. 166.

ejecutar para que puedan practicarla precedida la licencia correspondiente, con arreglo al informe del maestro de obras de la Ciudad, a cuyo fin, antes de obtenerla, deberán haber constar el depósito en la Tabla de los Comunes de una libra de esta moneda, aunque sea el permiso para uno o más balcones, miradores y demás de una misma casa; qual cantidad se a de aplicar por mitad a la Casa de Misericordia u Hospicio y al maestro de obras por sus trabajos de informes y visorios que hubiese de practicar; y al que hiciere lo contrario incurrirá en la pena de 10 libras y, a más, tendrá la obligación de reponer la obra nueva a su primitivo estado.¹⁴

Com es desprèn d'aquest article, el control que s'establia considerava sols l'aspecte exterior dels edificis i no entrava a considerar ni l'augment de la superfície edificada de la parcel·la ni la distribució interior de la part construïda. Fins i tot en allò que afectava directament l'aspecte públic, les noves ordenances no establien cap límit d'alçada dels edificis ni un criteri clar per a la regularització de les línies de façana. Tanmateix, en el seu memorial de 16 de novembre de 1770 el mestre d'obres municipal, bon coneixedor de les tendències recents en construcció urbana, havia intentat que es completés el reglament d'obres amb limitacions d'aquesta gran llibertat atorgada als propietaris:

También parece sería ocasión de poner límites en la altura de las casas, mayormente en los cuartos de sus frontis, pues enseña la experiencia que con el tiempo se van subiendo las casas en más y más pisos hasta llegar en una desproporcionada y temida altura (siendo las más de dichas casas de una débil y flaca construcción), observándose regularmente lo antedicho en las casas reducidas o de poca capacidad, quienes, a más de tener poca firmeza en el pie por falta de superficie, por lo mismo procuran regularmente sus dueños ganar terreno del que pertenece en el espesor o grueso y asiento o base de las paredes, adelgazando éstas notablemente, y tal vez rompiéndolas con la formación de grandes y perniciosas aberturas, conduciendo todo lo referido a las mayores desgracias en tiempos de paz y quietud, y mucho más temibles (del que antes lo eran) en tiempo de guerra y temblor de tierra. En prevención de lo referido, parece no sería extraño se mandase que lo exterior de las casas o sus cuartos que miran a las calles y plazas no pudiesen subirse más que de unos 75 a 80 palmos, en cuya altitud habría capacidad suficiente para hacerse, en las casas grandes, buenos y espirituosos primeros pisos, con sus segundos correspondientes, y encima su desván o porxada; en las casas pequeñas, los había [la habría] para buenos y regulares pisos hasta tercero, con desván o porxada, o bien hasta cuatro pisos, siendo todos ellos regulados.¹⁵

14. AHCB, 1C-XIV, 31: Ordenances; 1D-VI, 4, f. 195.

15. AHCB, 1C-XIV, 31: Memorial del mestre d'obres municipal, 16-XI-1770.

El desenvolupament de la construcció privada, 1772-1791

La inexistència efectiva de plans generals capaços de donar un contingut específic al procés de transformació urbana inajornable ja el 1770 o la persistència d'una miopia de les autoritats ciutadanes pel que fa a aquest problema, va donar als propietaris de cases l'oportunitat d'aprofitar la demanda creixent d'allotjaments, mitjançant la reconversió de llurs immobles en cases amb pisos de lloguer.

El fons d'Obreria de l'Ajuntament barceloní, dipòsit documental del servei municipal encarregat de la concessió de permisos per a la realització d'obres d'iniciativa privada, possibilita un estudi quantitatiu i qualitatiu de l'expansió barcelonina a partir de l'aplicació del nou reglament d'obres. Escapaven al control municipal els espais estratègics de la ciutat, és a dir, tot el territori d'extramurs –on, de tota manera, sols eren permeses algunes construccions menors i sempre amb caràcter provisional–, els edificis de l'interior del recinte contigus a les muralles i el barri de la Barceloneta.

A banda d'aquestes excepcions, des de 1772, el control dona lloc a un registre amb pretensió d'exhaustivitat dels expedients tramitats, alhora que aquests tendeixen a ser més explícits, informant sobre el tipus d'obra sol·licitada, no sols gràcies a la conservació de les instàncies dels particulars, sinó també dels informes del mestre d'obres, que tipifiquen millor les actuacions i, sovint, desemmascaren projectes de transformació general dels edificis que s'oculten darrere de peticions d'obres aparentment secundàries, com ara l'obertura de finestres o el canvi de finestres a balcons.¹⁶

Els expedients municipals d'obres particulars són, per al període 1772-1791, una font d'informació amb certes garanties d'homogeneïtat i exhaustivitat que permet seguir l'expansió barcelonina de fi de segle i estudiar-ne la projecció urbanística gairebé des de l'arrencada. En efecte, és de notar que la ruptura de l'estabilitat que havia caracteritzat els salaris de la construcció des del primer terç de segle, i de manera especialment rígida des de 1752, té lloc el 1774, data en què inicien una clara tendència a l'alça.¹⁷

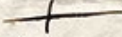
La possibilitat d'aplicar un tractament unitari a la informació dels vint anys següents a la posada en marxa del nou sistema de control urbanístic, permet establir les cotes anuals que expressen el nombre total de peticions corresponents a obres diferents.

El caràcter més acusat de l'evolució de la demanda d'obres entre 1772 i 1791 és l'expansió; una expansió que porta a duplicar en vint anys el nombre de sol·licituds. El valor mitjà de peticions de l'últim quinquenni (1787-1791),

16. Marina LÓPEZ GUALLAR, *La expansión urbana de Barcelona en el último tercio del siglo XVIII*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, juny de 1969, tesi de llicenciatura inèdita.

17. VILAR, «Dans Barcelone au XVIIIe siècle...», p. 25-27.

XIV-02/1772-77

 Muy Illmo Sr^o

 Juan Flaquer Concedor de la

 p^{te} Ciu^d con la Deuda venosa.

 cion expone à V. S. Que desea subir

 un piso en su casa que posee en

 la p^{te} Ciu^d, y Calle nombrada

 de la Esparteria vieja por el fin

 de la pared, y por lo que la Bota,

 da, y remendar la casa en las cosas

 convenientes, como paxere del ma:

 pa, que p^{te}ca, y poner balcones.

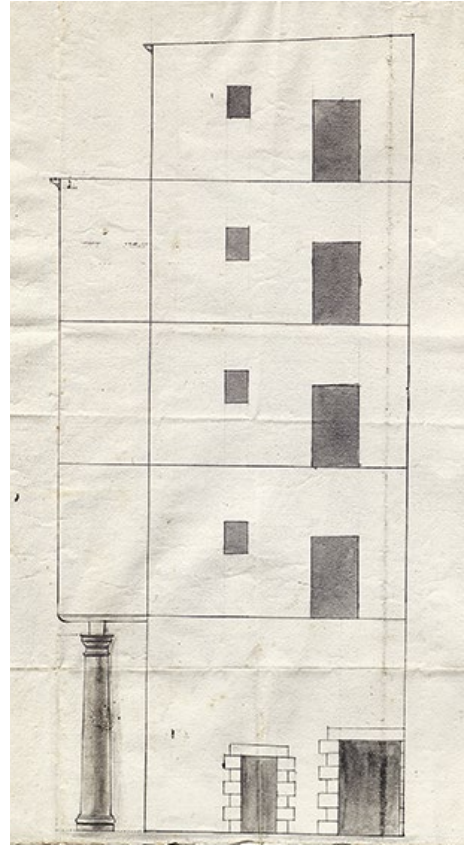
 Por tanto sup^{ca} à V. S. se olva

 concederle el permiso, que lo es:

 paxa del recto proceder de V. S.

 Baixa 18. de Mayo 1772.

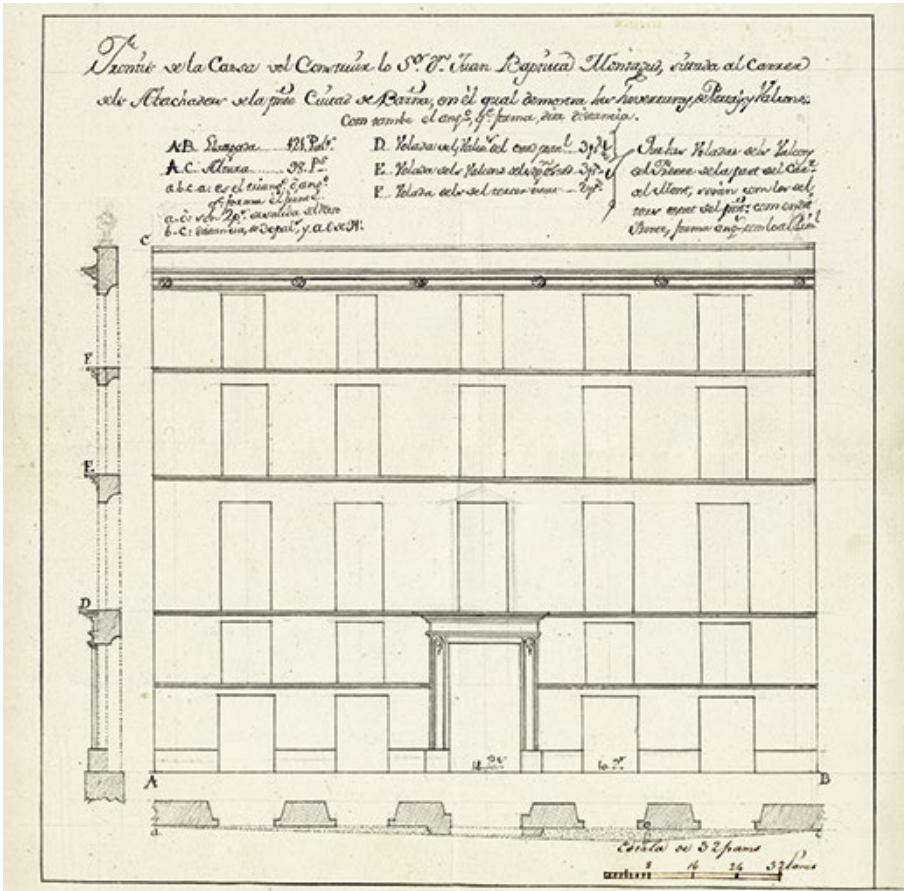
 Juan Flaquer

Sol·licitud per aixecar un pis en una casa amb volada del carrer de l'Esparteria, i alçat del projecte, 1772. AHCB

t.
 Muy Alt^{re} Sr.
 En Vista del Memorial à V.S.
 presentado por Fran^{co} flaques
 Revendedor en el que solicita
 permiso para levantar un piso
 al firme de la pared en la Casa
 que possehe en la Calle nombrada
 la Esparteria Vieja de esta Ciu-
 dad; tenga abien V.S. en Conceder-
 le licencia para levantar Confor-
 me el Plan han presentado por
 ser arreglado en el, y en quanto
 à los Balcones haviendo medi-
 do el ancho de la Calle dicha
 la Bolea de Dursay, y ser ma-
 yor de 38 palmos les corresponde
 ser de salida los de primeros

Pero 2 palmos $\frac{2}{3}$ los del segundo
 y palmo $\frac{3}{4}$ y los del tercer y
 palmo Comprehendido en estas
 medidas el grueso del hierro,
 y con esto quedará arreglado
 al Nuevo Plan, y V.S. resolverá
 lo de su mayor agrado Ban-
 y ybre à 21 de 1772:
 Pablo Mas Albanil

Alçat frontal i perfil amb la volada dels balcons de la casa d'un comerciant al carrer dels Abaixadors. Projecte de 1784. AHCB

xifrat en 275, és gairebé exactament el doble de la mitjana de 139 que presentava el primer (1772-1776). Aquest desenvolupament no es verifica, però, de manera contínua, sinó a través de dues fases expansives (1774-1778 i 1785-1789) separades per un episodi de signe contrari (1779-1784).

Cal assenyalar la coincidència d'aquesta evolució de detall amb la dels salaris dels paletes que, després de l'empenta més vigorosa el 1774-1775, pateix una estabilització matisada de baixa fins el 1784-1785, quan un violent impuls estableix un nou i més elevat nivell. El paral·lisme entre salaris i demanda suggereix de manera immediata la presència de factors pertorbadors del ritme expansiu de la construcció.

En efecte, si l'expansió demogràfica i econòmica, nota general del període estudiat, explica la tendència a l'alça en la construcció, l'evolució dels

preus del blat, índex dels preus de productes agrícoles,¹⁸ i el del dret de pariatge del port barceloní, índex de l'evolució de la conjuntura comercial,¹⁹ ens ofereixen més respostes per a algunes fluctuacions a curt termini. En efecte, l'important retrocés experimentat per la construcció entre 1778 i 1784 connecta sens dubte amb les dificultats creades per la guerra contra Anglaterra, que s'acusen en una baixa espectacular de la recaptació del dret de pariatge.²⁰

Un examen de la qualitat de les obres sol·licitades corrobora aquesta evolució. Les sol·licituds per a edificis de nova planta a construir sobre solar no ocupat anteriorment no arriben a representar un 2% del total entre 1772 i 1791, i queden, a més, localitzades en l'espai –es registren majoritàriament al Raval– i en el temps –després de 1786–. La construcció d'edificis amb enderrocament de la casa anterior –obra que sol significar un aprofitament més intensiu de les parcel·les– representa, en canvi, un 17,6%, es manté amb regularitat al llarg de tot el període i afecta tots els barris de la ciutat. Les reformes generals i afegits de noves plantes, que augmenten el volum edificat, representen un 15,2%. La resta de peticions, un 65%, no suposen un augment del volum de construcció en les parcel·les, ja que es tracta, sobretot, de la introducció d'obertures i d'adaptació per a la instal·lació de comerços; però sovint testifiquen el procés de reestructuració interna dels edificis: separació de les botigues, instal·lació d'escaleres específiques per a l'accés de llogaters, divisió de les antigues estances.

La degradació de les condicions d'habitabilitat

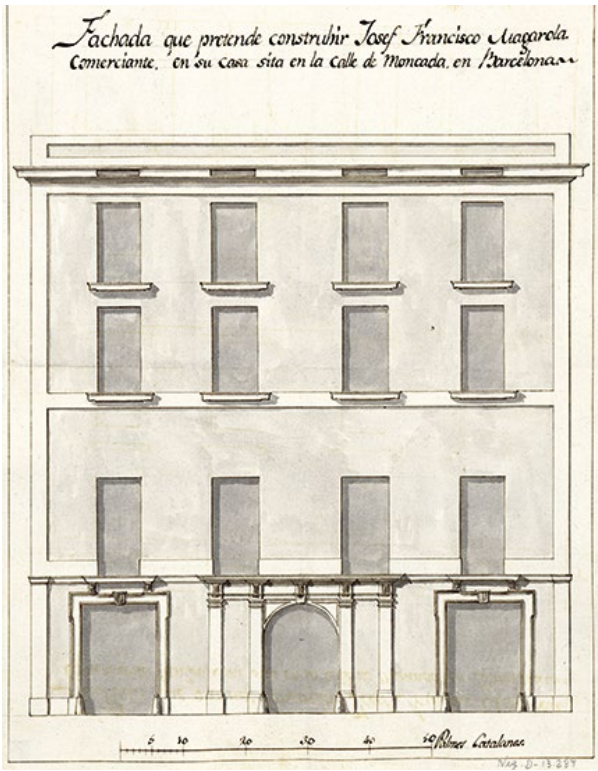
L'elevació de la mitjana de pisos per edifici i l'avançament de les façanes són les tendències que s'afirmen de manera més clara en els vint anys que van de 1772 a 1791, segons permeten veure directament els expedients d'obres. Tanmateix, és deduïble que simultàniament s'anava produint una reducció dels patis interiors.

Pel que fa a l'augment del nombre de pisos per edifici, el 1772-1773, del total d'edificis construïts des dels fonaments, un 63,3% tenen planta i tres pisos, un 10%, quatre, i un 3,3% s'eleven fins a cinc, però encara és freqüent la casa de planta i dos pisos, un 16,6%, i molt esporàdica la de planta i un pis, el 6,6%. És a dir, en general el tipus de casa nova no està allunyat del descrit anteriorment com característic de la ciutat medieval. El 1790-1791 la situació ha canviat radicalment: l'1,3% tenen planta i un pis; el 8,3%, dos; el 16,6%, tres. És a dir, la construcció d'edificis de quatre plantes o menys representa

18. VILAR, *Catalunya...*, vol. III, p. 377 y s.

19. VILAR, *Catalunya...*, vol. IV p. 34 y s.

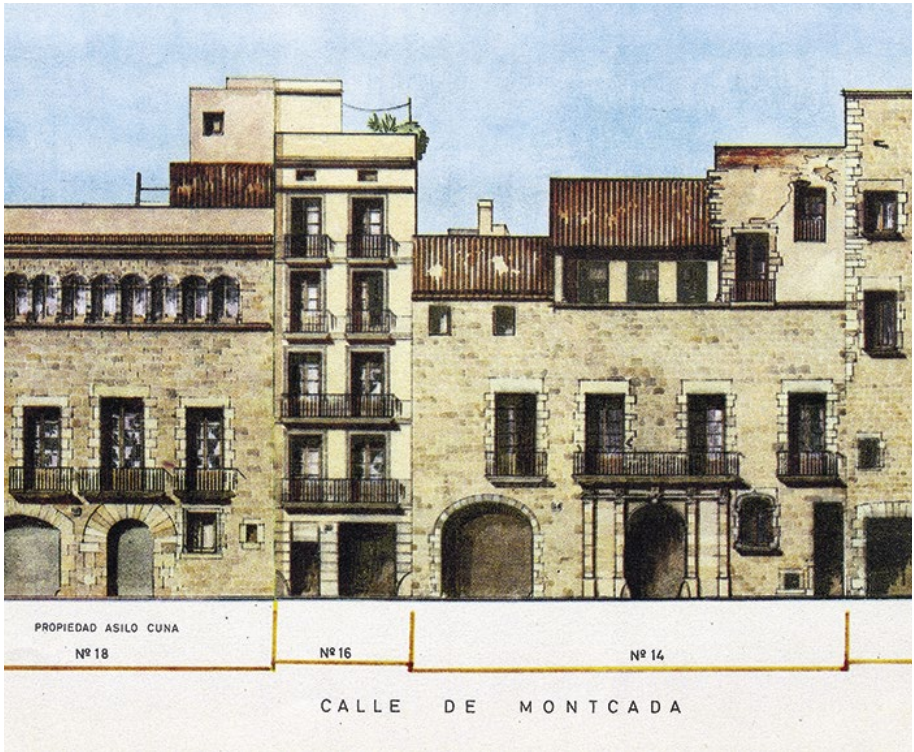
20. Pere VOLTES BOU, «Estudio estadístico de la coyuntura económica barcelonesa durante el reinado de Carlos III», *Documentos y estudios*, VI, 1961; y «Repercusiones económicas de la intervención española en la guerra de la independencia de los Estados Unidos», *Hispania*, XXI, 1961.

Alçat de la façana projectada per a la casa del comerciant Josep Francesc Magarola al carrer de Montcada, 1789. AHCB

ja només una quarta part del total. En contrast, el 13,3% que el 1772-1773 representaven les construccions de més de quatre plantes s'ha convertit en un 73,5%; i el que és més, tot i que hi ha un equilibri entre els edificis de planta i cinc pisos (34,7) i de planta i sis pisos (37,5), la balança s'inclina ja cap aquesta banda.

Potser l'aspecte que il·lustra millor el caràcter d'aquest procés és la inexistència d'una correlació estricta entre nombre de plantes i alçada total de l'edifici. Mentre la casa de planta i dos pisos se situa en els 60-70 pams (11,6-13,6 metres), i la de planta i cinc pisos s'eleva per sobre dels 85 (16,5 m) —la qual cosa representa ja una considerabilíssima reducció d'alçada en cadascuna de les plantes—, i apareixen construccions de planta i tres pisos amb menys de 70 pams, i de quatre, amb menys de 80. Aquesta reducció afecta principalment als pisos superiors, i la diferència no respon ja a diferències funcionals entre les plantes, perquè tant els primers pisos com els cinquens són espais per a habitatges separats. La jerarquització vertical de l'espai habitable fou acceptada. El 1780, la Junta de Sanitat va proposar dos models de casa amb 18 m

Alçat de les façanes del carrer de Montcada segons l'estat assolit a mitjan segle xx. Adolf Florensa, 1959. S'hi poden veure, d'esquerra a dreta, un casal tardogòtic amb galeria superior reconstruïda pel mateix Florensa, una casa de veïns de 1851, considerada disruptiva, i les tres cases medievals refoses sols parcialment segons el projecte de Magarola el 1789. AHCB

d'alçada màxima (90 pams). En el primer model, els primers 5,4 m són ocupats per la planta baixa i un entresol, els 4,4 m següents per a un primer pis, 4 per a un segon i 3,2 per al tercer. En el segon model, la distribució vertical és de 4,4 m per a la planta baixa (sense entresol), 4,4 per al primer (com en el model anterior), 3,8 per al segon, 3 per al tercer i 2,4 per al quart. És a dir, per obtenir una major compartimentació vertical sota d'una mateixa alçada, el segon model abaixa els sostres dels tres pisos superiors sense afectar el volum d'aire del principal.²¹

Pel que fa a l'avançament de les façanes, es tracta d'un procés menys generalitzat, però que, precisament per estar concentrat en algunes zones de la ciutat, tendeix a consagrar diferències qualitatives entre els barris, amb efectes socials a llarg terme. Disposades les autoritats a eliminar les volades

21. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Vivienda y segregación social en Barcelona, 1772-1791», *CAU (Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Cataluña)*, 19 (1973), p. 75.

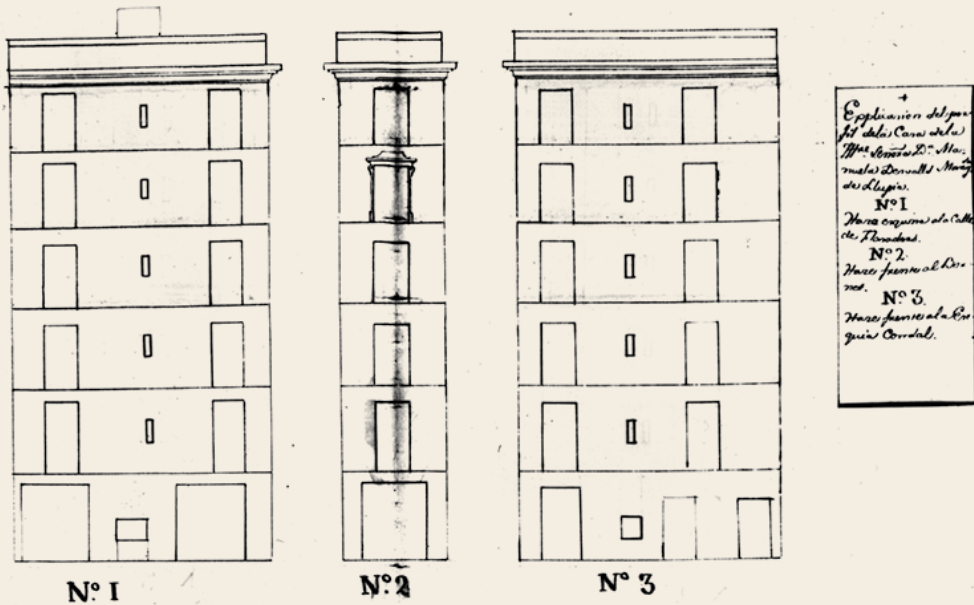
dels edificis, van dictar una norma clara i terminant: cap pis no podia sobresortir de la línia dels fonaments. No obstant això, els propietaris van acabar aconseguint, després de 1785, que se'ls permetés d'eliminar les volades a canvi d'avançar la façana fins a una línia intermèdia entre els fonaments i la volada de la casa antiga. L'estrenyiment d'alguns carrers que va suposar aquesta concessió va determinar que s'arribés a proposar que alguns d'ells fossin tancats a la circulació no pedestre. Els barris més afectats van ser els del Born, l'Argenteria, els Canvis i la Tapineria; és a dir, antics centres d'activitat de la ciutat medieval. Tot i que aquelles mesures extremes no es van arribar a posar en pràctica, indiquen la depauperació sofrida pels barris medievals i confirmen el trasllat de l'eix de la ciutat anunciat anteriorment per la urbanització de la Rambla i el Raval.

De fet, els perills anunciats pel mestre d'obres municipal el 1770 es van fer ja molt palesos a la primera de les dues onades d'expansió, i l'Ajuntament va decidir d'afrontar-los. A demanda del consistori, el 1779 una comissió de vuit metges acreditats va dictaminar que els pisos alts eren antihigiènic i contribuïen a la congestió de la ciutat:

...no obstante que todos reconocimos que esta ciudad puede y debe reputarse sana, con todo, la estrechez de las más de sus calles y la elevación de las casas a quintos o más pisos había de privar en gran parte la libre ventilación, y que no permitiría la entrada del sol; que, con esto, tanto vapor que se levanta del inmenso número de vivientes, albañales, lugares comunes y fábricas, no había de poder batirse y expeler con facilidad, quedando en las calles y casas una atmósfera cargadísima que, cuando las más de las casas serían levantadas, ocasionaría tal vez las epidemias que ahora no vemos por entrar por encima de las casas más bajas el aire y el sol [...]. Se atendió a la dificultad con que podrían ser visitados

Detall del front septentrional de la plaça del Born. Pintura anònima de mitjan segle XVIII. S'hi pot veure l'estat de la casa de la marquesa de Llupià abans de l'afegit de tres plantes sol·licitat el 1787. MUHBA

Alçat dels tres fronts de la casa de veïns de la marquesa de Lluçà, al carrer de Flassaders, al Born i al Rec, límit amb l'esplanada de la Ciutadella. Projecte de 1787. AHCB

los enfermos (en caso de epidemia), que vivirían en pisos tan elevados, y que esta sola falta podría hacer pasar a maligna la que fuese muy benigna...²²

L'any següent, els metges van descriure amb més precisió la pèssima condició de les construccions amb la sobrecàrrega dels pisos alts llogats a gent pobre:

Seguiráse también otro daño de la sobrada elevación de las casas; por su medio se aumenta el número de las habitaciones en un limitado recinto, y, por consiguiente, se aumenta también el número de habitantes y el de letrinas y de recipientes de aguas corrompidas. Es sabido cuán dañosos son [...] y que es mucho mayor la facilidad de embarazarse y cerrarse al paso que crece el número de familias que se desahogan en ellos; a más, cuanto se levantan más las casas, tanto más reducidas se hacen las habitaciones superiores para compensar con la multiplicación de éstas la poca estimación y producto que tiene cada una en particular, y, por

22. AHCB, 1C-XIV, 31: Dictamen mèdic, 5-V-1779.

Plànol per al pacte entre l'Ajuntament i dos propietaris del carrer de l'Argenteria per suprimir volades i establir les noves línies de façana. AHCB

consiguiente, multiplican el número de conductos o cañerías y lugares comunes, y para que no ocupen mucho lugar, se construyen muy estrechos, cerrándose por lo mismo con gran facilidad y despidiendo un hedor molesto y nocivo, el que, si es tan ingrato en la parte superior, lo será mucho más en la inferior [...]. Otro perjuicio de la excesiva elevación de las casas es que, a más de construirse en su parte superior muchas habitaciones pequeñas para alquilar, sus inquilinos son pobres, y en ellos no es regular la limpieza, cuidan poco de ella no de sacar del cuarto las inmundicias....²³

Les característiques de la construcció estretes de l'estudi dels expedients municipals en el període àlgid de l'expansió del segle XVIII corroboren immediatament l'exactitud de les anotacions d'un gran contemporani d'aquella transformació: Antoni de Capmany. El 1791-1792 l'historiador contraposa les descripcions laudatòries de l'urbs en el seu moment de màxim esplendor i la situació del darrer terç del seu segle, i explica la decadència estètica per l'augment de la població i del comerç:

23. AHCB, 1C-XIV, 31: Dictamen mèdic, 22-I-1780.

...no la hubieran alabado con tanta admiración y preferencia sobre otras si no les hubiese robado la atención el aspecto noble, pulido y magnífico de sus edificios y común caserío, del cual han desaparecido la mayor parte en este siglo, sin perdonar sus cimientos; ya con la continua reedificación de casas arruinadas o maltratadas de resultas de los dos últimos sitios y bombardeos que padeció desde 1691 hasta 1714; ya con la demolición de treinta años a esta parte de gran número de las antiguas que habían quedado enteras, con el fin de levantarlas sobre una nueva planta y construcción aprovechada para encerrar en corto sitio un vecindario que crece de día en día y se refunde y reconcentra dentro de las mismas habitaciones, no permitiendo la fortificación militar y el recinto de sus soberbios muros ensanchar la población. Así es que, como los antiguos huertos y espaciosos patios se van reduciendo, sobre la estrechez de sus calles, esta ciudad, extendiendo hacia lo alto lo que había de ensanchar sobre su piso, ha venido a hacerse una como piña de casas, torres, cimborrios, miradores y azoteas que forman sin embargo una vista hermosísima y un objeto que sorprende contemplado desde una altura o desde una proporcionada distancia.²⁴

Capmany percep amb claredat l'aspecte negatiu d'aquesta densificació: «sus casas no tan ahogadas con el actual gentío y estrechez de las habitaciones, la hacían un pueblo más alegre, despejado y limpio».²⁵ En efecte, si durant el període que estudiem –el mateix que comenta Capmany– Barcelona pot assimilar el creixement demogràfic mitjançant un aprofitament més intensiu de l'espai urbanitzat, aquesta densificació suposa un descens de les condicions mitjanes de la unitat d'habitació. La destrucció de les bones condicions d'habitabilitat de la ciutat medieval és el preu pagat per l'absència d'una autèntica planificació urbanística i d'un control efectiu de la iniciativa privada des d'una perspectiva higiènica.

Conclusions

La ciutat medieval va créixer horitzontalment d'acord amb les seves pròpies necessitats. En el darrer terç del segle XVIII, quan es va haver revelat insuficient aquell marc urbà, no es va reprendre l'extensió de la mateixa manera. Si després de 1785, i especialment a partir de principis de segle XIX, hi ha una expansió en sentit horitzontal al Raval, es consolida al mateix temps la degradació progressiva de la ciutat històrica. Els tipus d'obra predominants en 1772-1791 informen sobre aquest procés: mentre que l'ocupació d'espais no construïts anteriorment és gairebé inexistent, els antics edificis s'amplien

24. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, vol. III, 1792, p. 369-370.

25. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, 1792, p. 369.

ocupant els seus patis posteriors, afegint pisos i avançant, fins i tot, sobre els carrers; la casa es fracciona, i ja no serà el marc unitari de la vida de la família, destruint, des de l'interior de cada propietat, la coherència de la ciutat medieval. En efecte, a banda de l'estatut militar de la Barcelona borbònica, és un profund canvi social i econòmic el que impedeix la conservació de la casa indivisa. La mentalitat del propietari ha variat d'acord amb les tendències del capitalisme en progressió: la casa, la ciutat, ja no són valor d'ús, sinó valor de canvi.²⁶ Per això, seguint les conveniències capitalistes, es respondrà a la demanda d'allotjaments creada pel creixement vegetatiu i, sobretot, per la immigració, mitjançant usos degradats que garantiran la inversió i crearan les condicions típiques de vida del proletariat urbà a l'era industrial.²⁷ D'aquí, l'empobriment progressiu de la ciutat en una època paradoxalment expansiva. D'aquí també, el retard aparent en l'ampliació de l'espai urbà.

26. Henri LEFEBVRE, *El derecho a la ciudad*, Barcelona, Península, 1969, p. 17.

27. MUMFORD, *La ciudad...*, vol. II, p. 555 y s.

Les fàbriques d'indianes en la revolució industrial

Que existeix una continuïtat entre les fàbriques d'indianes del segle XVIII i les fàbriques mecàniques de mitjan segle XIX és un fet del qual hi ha consciència des de sempre. Ara bé, en què pot consistir aquesta continuïtat del sector cotoner català, quins són els ponts estesos a través de la crisi industrial del primer terç del segle XIX i quina la seva real transcendència històrica, són ja aspectes molt menys aclarits. Les modernes investigacions sobre la indústria del Vuitcents no han canviat de manera decisiva el panorama en aquest punt concret, principalment perquè han encarat el problema de les fàbriques d'indianes setcentistes com un tema subsidiari i han tendit a aplicar per a la valoració dels esdeveniments del segle XVIII criteris elaborats a partir de l'estudi de fets posteriors. Aquests criteris sovint es demostren poc comprensius envers un fenomen de natura diferent a la indústria mecanitzada i que exigeix, per aquesta raó, una anàlisi separada.

L'objectiu d'aquest escrit és replantejar el tema des de la seva especificitat. No es tracta pas de facilitar unes solucions suposadament definitives, per a les quals no ens capaciten ni la nostra deficient formació teòrica ni l'estat de les investigacions; abans cal establir les dades elementals i delimitar els problemes de base.¹ Es tractarà principalment de contribuir a clarificar el procés de sorgiment de la revolució industrial a Barcelona i Catalunya a través de la recerca d'una definició general del fenomen de les fàbriques d'indianes del segle XVIII i de la contribució d'aquesta forma a l'aparició de la indústria mecànica.

Un treball previ sobre les transformacions urbanes a la Barcelona del segle XVIII, basat principalment en la documentació municipal conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ens havia portat a constatar indirectament la importància de les denominades "fàbriques" al si de la societat urbana d'aquell temps i ens ha mogut a interessar-nos directament en el tema; sobretot perquè, si deixàvem de banda les fàbriques d'indianes, el nostre estudi de la ciutat quedava inacabat; amb elles negligíem un dels motors de canvi reconeguts pels contemporanis. ¿Era possible de mesurar el fenomen de la construcció urbana, establir-ne les característiques, dibuixar les conseqüències espacials i socials de les transformacions i no abordar el problema de

1. A la recollida de materials, especialment les actes notariaus ressenyades a l'Apèndix II, va col·laborar desinteressadament el nostre company Manuel Arranz, qui, tanmateix, no és responsable de les afirmacions contingudes en el text.

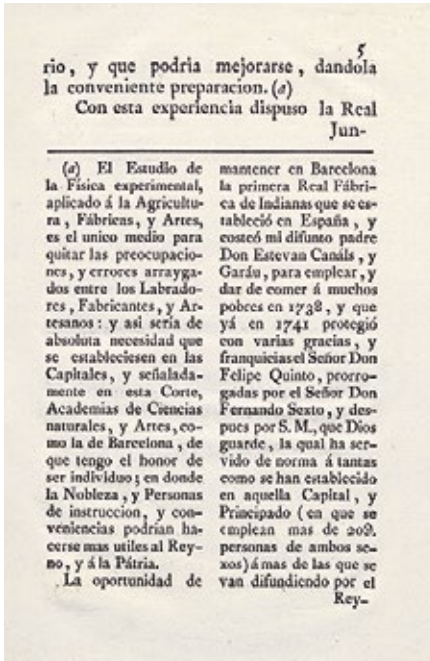
Mostres de dibuixos per l'estampació d'indianes per diferents aplicacions. AHCB

les causes més enllà de les sovint banals explicacions dels constructors? Evidentment, no: la mateixa coherència de l'evolució urbana exigia un aprofundiment. Si l'espai i la societat de Barcelona canviaven en bona part a impulsos de les “fàbriques”, calia una definició d'aquest fet econòmic per donar el sentit dels canvis registrats.²

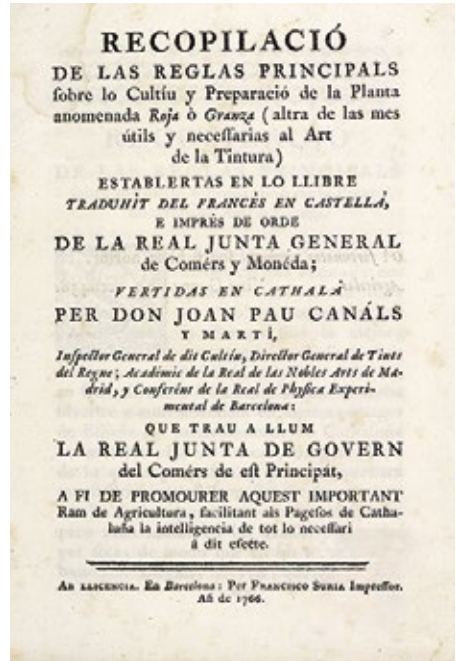
Altres fons documentals –el de la Junta de Comerç a la Biblioteca de Catalunya especialment– ens han posat en contacte amb les opinions contemporànies sobre el fenomen. Tot confirmant el que suggerien els papers de l'Ajuntament, els escrits dels agents de la Junta ens portaven, per l'accent posat sobre l'organització específica de la “fàbrica”, a constatar el caràcter manufacturer –en el sentit de Marx– del tipus d'empresa descrit.

D'altra banda, l'estudi dels instruments notariais conservats a l'Arxiu Històric de Protocols –facilitada llur consulta per la troballa dels volums del Registre d'Hipoteques que es conserven a l'Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona i que constitueixen un veritable índex dels protocols barcelonins– ens ha permès de verificar la concordança d'una gran part de les empreses amb el tipus de la fàbrica d'indianes dibuixat pels agents de la Junta

2. Hem preferit de conservar l'expressió de l'època, “fàbrica d'indianes”, per designar el tipus d'empresa industrial que es definirà més avall. Definir el terme, que, per altra part, és utilitzat amb força rigor pels contemporanis del fenomen, sense substituir-lo sistemàticament, presenta l'avantatge fonamental de fer possible una lectura directa dels documents. Ens ha semblat bé d'escriure entre cometes el terme “fàbrica” sempre que hi podia haver confusió amb l'accepció moderna, que pressuposa un cert desenvolupament dels instruments de treball. Igualment, el terme “fabricant”, sempre que ha calgut parlar de la professió de tècnic cotoner, diferent de l'accepció genèrica de fabricant com a propietari d'una empresa fabril. Finalment, sempre que hi ha un nom social pactat, el citem en cursiva. A l'Apèndix II, el nom social de les empreses que no en pacten cap és establert formant-lo amb el nom del(s) administrador(s), segons la pràctica més corrent a l'època.

Notícia sobre la primera fàbrica d'indianes barcelonina, instal·lada per Esteve Canals i Antoni Serra abans de 1740, en el llibre del fill del primer, Joan Pau Canals, *Colección de lo perteneciente al ramo de la rubia o grana en España*, 1779. AHCB.

Promptuari francès sobre l'ús de la roja per a l'estampació tèxtil, traduït al català a través del castellà per Joan Pau Canals, el gran divulgador local de les tècniques en la fabricació d'indianes, 1766. BC

de Comerç, i d'arribar al nivell de les accions concretes dels industrials en el medi urbà. D'aquesta manera teníem ja a la mà elements per resoldre les qüestions proposades per l'estudi de la transformació de l'espai urbà, i per oferir una explicació del sentit i la profunditat de l'acció transformadora dels industrials cotoners.

Precisament per la profunditat de la seva acció i per l'abast progressivament més ampli dels canvis introduïts a la ciutat, el lligam de la manufactura amb el procés d'industrialització i el sorgiment de la ciutat moderna –tantes vegades esmentat pels nostres historiadors– ens apareixia, efectivament, com a tema bàsic: la ciutat manufacturera en construcció durant el segle XVIII anuncia els trets de la futura ciutat industrial; perquè, com a elements de transformació urbana, la manufactura i la indústria mecànica han actuat en el mateix sentit.

Ens ha semblat que la paraula clau per definir la relació històrica entre manufactura i indústria podria ser “acumulació”. La manufactura i la seva època, enteses com a procés d'acumulació que ha fet possible la mecanització. És un procés d'acumulació en sentit ampli, car no és únicament –ni

Mapa del territori de La Granota i El Joncar, antigues pastures comunals de Barcelona a la façana marítima oriental, entre la muralla de la ciutat i la riera d'Horta, confiscades per la Corona el 1714 però reclamades per l'Ajuntament per continuar atenent a la responsabilitat de proveir de carn a la població. Anònim de 1756. Hi apareixen les primeres cessions a favor de fabricants, Esteve Canals i Bernat Glòria, per instal·lar-hi prats d'indianes, que són objecte de la protesta municipal. AHCB

principalment— que els beneficis obtinguts mitjançant l'explotació manufacturera hagin estat un element crucial en permetre l'adquisició de les primeres màquines, sinó del fet que, junt amb l'aspecte de creixement dels capitals, i determinats per ell, s'han desenvolupat altres processos que han permès de realitzar les possibilitats implícites del creixement dels capitals: formació d'una classe empresarial capaç d'innovar; formació d'un marc legal que ha possibilitat l'acció innovadora mitjançant la solució del problema de la separació entre gestió empresarial i capital; formació d'un proletariat; i, naturalment, formació d'un espai urbà adaptat a les necessitats del capitalisme industrial.

El marc general

La força de treball en la manufactura i l'instrument de treball en la producció mecànica són els punts de partença de la revolució industrial.³ En el procés de sorgiment de la indústria cotonera a Catalunya es poden distingir els dos passos: aparició del sector sota el règim de manufactura i creació de la moderna indústria mecànica. La connexió entre els dos fets és bastant clara: la indústria moderna ha sorgit com a resultat de la transformació de la manufactura

3. Karl MARX, *Le Capital*, París, Éd. Sociales, 1973, llibre I, vol. II, p. 58.

prèviament constituïda. Si a un nivell la relació és clara, en el cas català, atès el retard respecte a Anglaterra, els factors exògens –l'impacte de la tècnica estrangera, sobretot– han jugat un paper decisiu en la creació de la indústria mecànica local. Aquest fet ha permès que l'estudi de l'aparició de les formes industrials modernes a Catalunya hagi pogut avançar sense un aprofundiment en les fonts del segle XVIII. Tanmateix, sense un desenvolupament local previ de la manufactura serien difícils d'entendre tant les circumstàncies del procés de transformació com el resultat final. La importància d'uns fets no ha d'eclipsar la dels altres. Hom pot diferenciar, en el cas de Catalunya, dues etapes successives que corresponen als dos passos esmentats. L'aparició de la manufactura, com a forma de producció diferent de l'artesanat urbà tradicional i basada en l'ús d'una important massa obrera, ha estat un fet de ple segle XVIII.⁴ La mecanització del sector cotoner es produeix durant la primera meitat del segle XIX.⁵

4. El sentit dels esdeveniments de mitjan segle XVIII ha estat indicat per Joan VILÀ I VALENTÍ, «El origen de la industria catalana moderna», *Estudios geográficos*, 78 (1960), p. 25-26: «es entonces cuando la industria catalana, en un momento de auge que coincide con la última fase premeccánica, pone a su contribución una ya importante masa obrera dedicada a una actividad exclusivamente industrial». I per Josep FONTANA, *Aribau i la indústria cotonera a Catalunya*, Barcelona, Dalmau, 1963, p. 31: «La indústria cotonera catalana del segle XVIII no ha sortit d'aquests teixidors agremiats, per un simple augment de la seva capacitat de producció o una millora de la seva tècnica. La "fàbrica" serà una entitat econòmica nova, de caràcter distint al petit taller de l'artesà, muntada inicialment amb un capital i una capacitat productiva molt més importants [...]. Tot al llarg del segle XVIII coexistiran, sense confondre's, els fabricants, amb les seves manufactures d'estil modern, i els vells teixidors agremiats, hereus i continuadors d'una tradició medieval».

5. La importància d'aquest segon pas ha estat remarcada per Jaume VICENS I VIVES, «La industrialización y el desarrollo económico de España de 1800 a 1936», dins *Obra dispersa*, Barcelona, Vicens-

Les innovacions són, per un temps, patrimoni dels capdavaners, mentre que el bloc de les empreses roman lligat a tècniques característiques de fases anteriors. Com a conseqüència d'aquest desajust, cada un dels dos passos –aparició de la manufactura i mecanització– s'ha produït, al seu torn, en dos temps: introducció de la novetat per obra d'un grup avançat i generalització de la innovació.

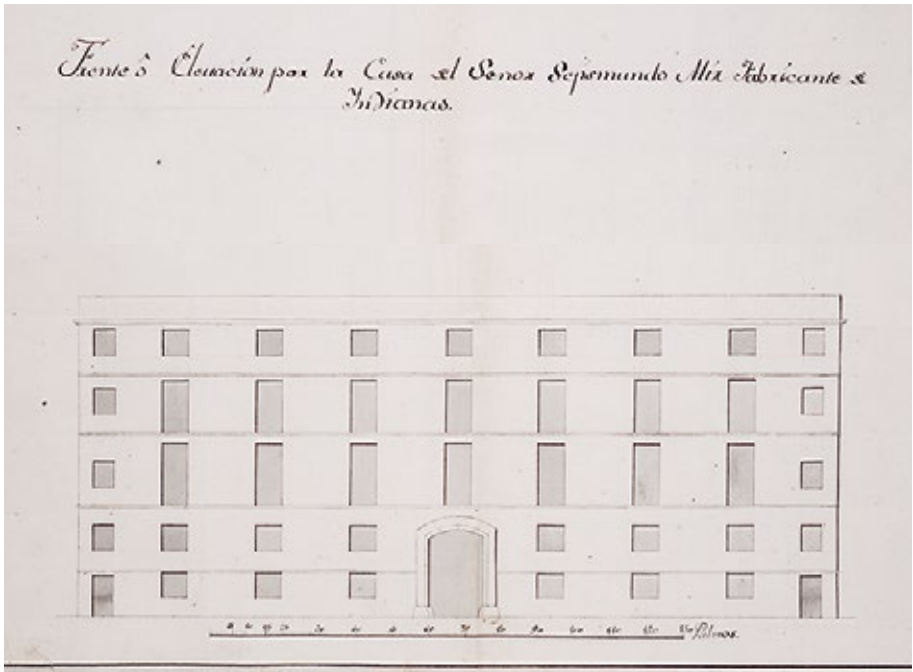
La fàbrica d'indianes

El procés d'introducció i assentament de la manufactura cotonera a Catalunya omple el segon terç del segle XVIII. Sovint s'accepta el parer d'Antoni Bonaventura Gassó, segons el qual la introducció de la indústria de les indianes es va efectuar en tres etapes successives: primer, l'estampació de teixits importats, després la incorporació del tissatge i finalment la de la filatura. Gassó situava el primer pas després de la mort de Felip V el 1746. Avui Nadal, tot citant Carrera i Pujal, el situa el 1737, però, en canvi, segueix James Clayburn La Force quan difereix el començament del tissatge fins poc abans del 1760. D'aquesta manera la primera part del procés de desenvolupament del sector cotoner setcentista és identificada amb l'aparició progressiva i lenta dels elements que finalment formaran l'empresa cotonera, de la mateixa manera que es tendeix a assimilar la segona fase amb els esforços per mecanitzar les fàbriques d'indianes.⁶ Aquesta visió d'un sector en construcció durant més de mig segle, amb aparició successiva d'elements i amb un primer clímax en la mecanització, que és considerada com el fet veritablement important de tot el procés, no ens sembla prou ajustada a la realitat que es desprèn dels documents.

Abans de 1740 han aparegut les primeres fàbriques d'indianes: la de Jacint Esteve el 1736, la d'Antoni Serra i Cia el 1737 i la de Bernat Glòria el 1738. Les dues darreres, almenys, ocuparan un lloc destacat en el sector fins després de 1770. Durant el període 1746-1748 veiem augmentar el nombre de fàbriques a vuit dins de la ciutat de Barcelona; el moment sembla especialment propici per a la nova activitat, perquè una de les tres primeres empreses multiplica per vuit la seva capacitat productiva en aquest trienni. El fenomen es repeteix amb menys força cinc anys després, quan, el 1752-1754,

Vives, 1967, vol. II, p. 111: «El empujón de base [en el proceso de industrialización] lo da la industria textil algodonera en Cataluña, con la introducción del vapor (1832) y de maquinaria moderna en sus fábricas». Els especialistes actuals estan d'acord amb les apreciacions i la cronologia de Vicens: Miquel IZARD, *La revolución industrial en España: expansión de la industria algodonera catalana, 1832-61*, Mérida (Venezuela), Universidad de los Andes, 1969; Jordi NADAL i OLLER, «La economía española (1829-1931)», dins AAVV, *El Banco de España. Una historia económica*, Madrid, Banco de España, 1970, p. 337 i s.; i Josep FONTANA, «Canvi econòmic i actituds polítiques», *Recerques*, 2 (1972), p. 7-32.

6. Antoni Bonaventura GASSÓ, *España con industria, fuerte y rica*, Barcelona, Brusi, 1816, p. 75. Jordi NADAL i Enric RIBAS, «Una empresa cotonera catalana: la fàbrica "de la Rambla", de Vilanova, 1841-1861», *Recerques*, 3 (1974), p. 48.

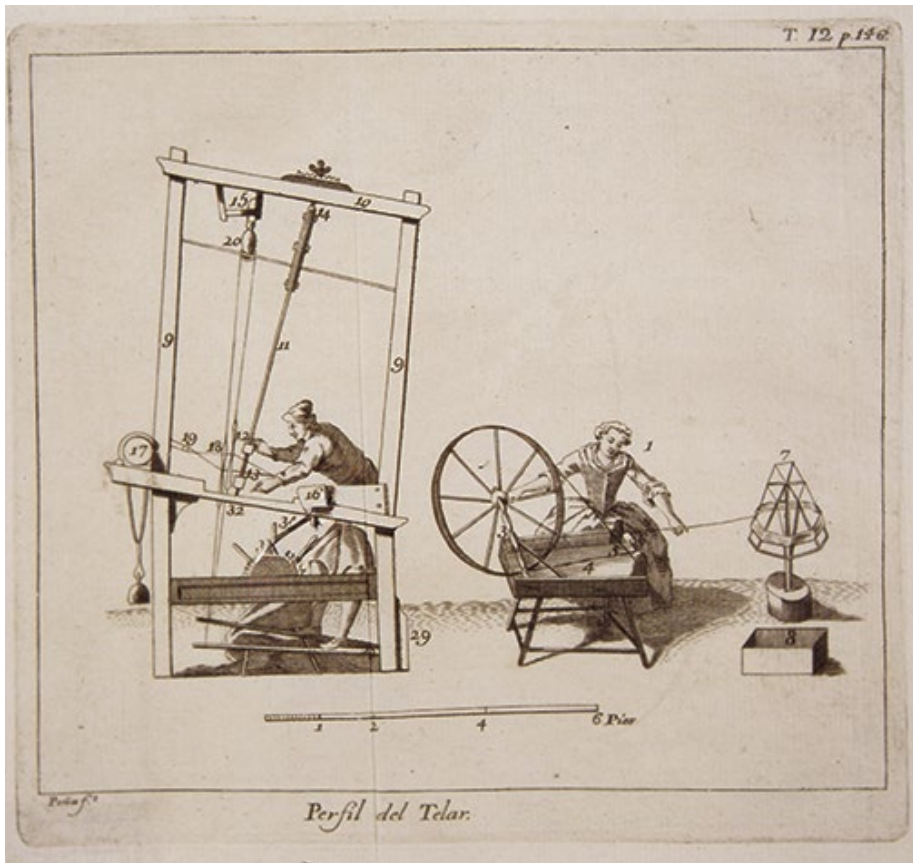
Frontis de la fàbrica de Segimon Mir al carrer de l'Om. Projecte de 1789. AHCB

apareix una nova generació de fàbriques d'indianes tot coincidint amb l'ampliació d'alguna de les ja existents: tenim sis noves empreses documentades el trienni 1752-1754, i quatre més fins el 1758.⁷ El fet important és que, en aquests establiments, trobem ja l'estampació i el tissatge ben travats i, fins i tot, indicis de filatura. Si hom examina les fàbriques d'indianes existents durant el decenni de 1780 es pot comprovar que la situació no ha variat pas substancialment des d'aquells establiments primerencs: tissatge i estampació plenament desenvolupats –encara que potser la importació de teixits per estampar juga ara un paper més important que en èpoques anteriors– i absència o migrat desenvolupament de la filatura, que continua a nivell de projecte. La

7. Jaume CARRERA I PUJAL, *Historia política y económica de Cataluña*, Barcelona, Bosch, 1946-1947, vol. IV, p. 133-148, i Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. La societat i l'organització del treball*, Barcelona, Curial, 1973, p. 292-300, han publicat abundants notícies sobre les fàbriques d'indianes anteriors a 1750. Un treball sobre les mateixes fonts utilitzades per Carrera Pujal –especialment la sèrie *Diversorum* de l'Audiència, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), on es troben registrades les franquícies reials, sobre les fonts notarials i sobre les municipals –especialment el *Quaderno de casas rebedificadas*, a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB, 1J-1, 34)– ens ha permès d'afegir notícies sobre empreses cotoneres d'aquesta primera època, i sobretot de situar més exactament la data de començament de les activitats fabrils, sovint un any o dos abans de la concessió de les franquícies, és a dir, de la data que dona Carrera.

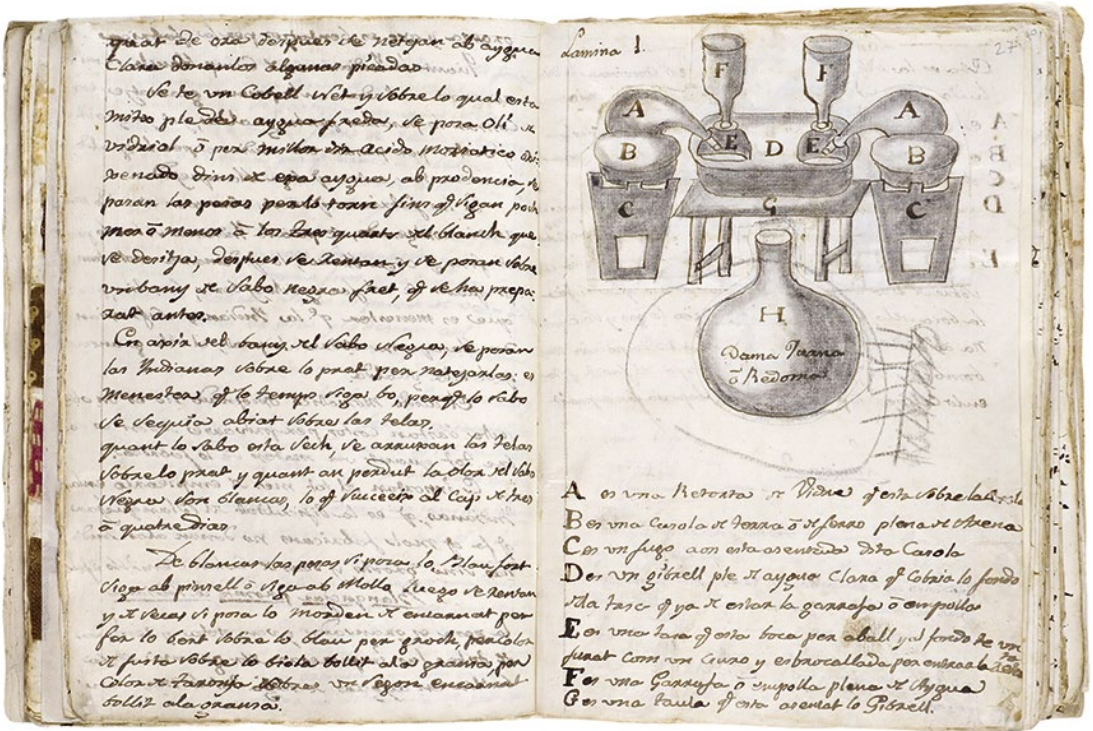
El territori d'El Joncar, objecte litigiós entre l'Ajuntament i els particulars afavorits per cessions de la Hisenda Real. S'hi aprecia, destacadament, el prat d'indianes de Segimon Mir. Mapa de Francesc Renart i Cloles, 1802. AHCB

Teler i filosa. Gravat de Juan de la Peña, anterior a 1774. MHM

permanència d'unes característiques –positives i negatives– en l'empresa-tipus del sector cotoner català durant el segle XVIII ve sancionada per l'ús bastant coherent de la denominació “fàbrica d'indianes” en els documents de l'època.

La presència del tissatge a la fàbrica d'indianes és quelcom de fonamental. No solament n'hi ha, sinó que el teler és ja la unitat de mesurament des dels primers exemplars: el tissatge és, per dir-ho així, l'eix de l'empresa cotonera, el que li dona la consistència de “fàbrica”. L'aparició del tissatge, amb totes les operacions subsidiàries, és el factor decisiu en la cristallització del sistema, per tal com són les exigències de tipus espacial del tissatge i de la seva coordinació amb una secció d'estampat les que defineixen l'entitat física de la fàbrica. El que els documents registren a l'entorn de 1740, en comunicar-nos l'existència de fàbriques d'indianes, és la incorporació del tissatge i l'estampació en una unitat de producció que les reuneix i les coordina.

Manuscrit anònim català del segle XVIII sobre la tècnica de la fabricació de colors. AHCB

L'empresa d'estampació de teixits importats, cas d'haver existit com a primer tipus –ja que no se n'ha trobat cap evidència definitiva–, ha hagut d'aparèixer amb anterioritat.

Els privilegis concedits pel rei als primers establiments són explícits pel que fa a la complexitat de les empreses cotoneres catalanes i a la importància que hi té el tissatge. Per exemple, la concessió de franquícies a *Joan Pongem i Cia* el 1751, quan aquesta raó social, després d'un primer exercici quinquenal favorable, duplica les seves instal·lacions fabrils, diu, per mesurar aquesta operació, que «en las casas donde está establecida se trabaxa actualmente en darla extensión para aumentar treinta o quarenta telares más de los que ya tienen» i ens descriu la unitat de producció en aquests termes:

... que se les concediessen iguales franquicias que a los demás fabricantes, respecto a mantener corrientes quarenta telares en una casa grande compuesta de diferentes oficinas para todo género de maniobras, fornos, calandria, abridores y demás peltrechos necesarios, almacenes, ingredientes para tintes, algodones en rama e hilados y un prado y casa extramuros de la ciudad, cerca del rio Besòs,

para herbir y blanquear las indianas, con viviendas correspondientes para los operarios y abundantes aguas, con una azequia grande y sus caños, empleándose en todos los manejos ciento y veinte y dos personas.⁸

Segons les mateixes fonts, les vuit fàbriques d'indianes barcelonines documentades per a 1750 han d'haver ultrapassat els 300 telers. La insistència a avaluar la dimensió i el creixement de les empreses atenent als telers i l'existència d'una relació entre nombre total de treballadors a la fàbrica i nombre de telers –3 a 1– revela que hi ha una proporció més o menys fixa entre la secció de tissatge i els altres departaments. La coherència entre les diferents seccions, típica de la manufactura, és ja un tret de les primeres fàbriques d'indianes. És aquest tipus d'empresa el que vénen a consagrar, com a exclusiu en el sector cotoner, les ordenances de 1767, que, en haver de fixar un llindar per a la manufactura, ho fan, naturalment, a partir dels telers:

Sólo se reputarán por fábricas y podrán gozar de las franquicias que les tengo concedidas y tuviere a bien concederles aquellas que a lo menos tengan 12 telares corrientes, prado propio u alquilado para blanquear, moldes, mesas para pintar, calderos para hervir, calandria, bruñidor y demás utensilios necesarios.⁹

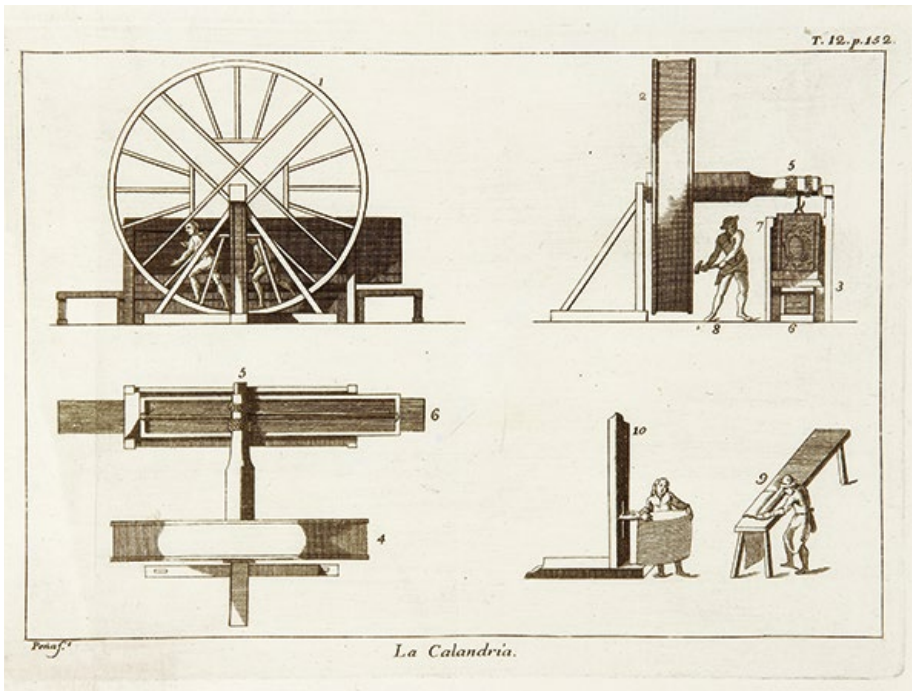
Si el tissatge i l'estampació són igualment consubstancials amb la forma definida per les ordenances, pel que fa a la filatura el que és propi de les fàbriques d'indianes barcelonines del segle XVIII és l'absència de seccions de filats prou desenvolupades per abastar tots els telers i, com a conseqüència, la dependència respecte a centres productors estrangers. Des de les primeres fàbriques, el pacte amb els comerciants maltesos importadors del cotó filat de Llevant no solament ha resolt el problema, sinó que ha representat per als fabricants barcelonins la possibilitat d'expandir-se minimitzant les inversions a la fase menys remuneradora del procés productiu i d'aprofitar el generós sistema de terminis per reduir considerablement el capital circulant a llurs empreses. Per aquesta raó, la gran majoria dels fabricants barcelonins considerarà fins a finals de segle l'empresa de filar cotó a Catalunya com a contrària a llurs interessos. De fet, els intents d'establir la filatura abans dels anys 1785-1789 responen més a moviments conjunturals que no pas a plantejaments a llarg terme i d'abast general. Això no exclou, tanmateix, l'existència d'un programa i de plantejaments teòrics sobre la necessitat d'integrar la filatura.

8. ACA, Audiència, *Diversorum*, 494, f. 273.

9. BC (Biblioteca de Catalunya), F. Bonsoms, 7.444: *Ordenanzas para las fábricas de indianas, cotonadas y blavetes de Cataluña*, aprovades pel rei el 4-X-1767 i publicades a Barcelona el 27-II-1768.

Pagaré imprès de la companyia de Joaquim Espalter i Rosàs, amb la representació d'una taula d'estampar indians, utilitzat el 1802. Dibuix de Pere Pau Muntanya i gravat de Pere Pasqual Moles. AHCB

Calandra, premsa per abrillantar teixits, especialment els de cotó. Gravats de Juan de la Peña, anterior a 1774. MHM

Per a l'època de les primeres generacions de “fàbriques” ja hi ha notícies de filatura. A Mataró, Jaume Campins introdueix la filatura de cotó americana abans de 1748, i a Barcelona Bernat Glòria ho fa també com a mínim des de 1751. Les raons d'aquestes iniciatives –que no són les úniques– cal cercar-les en l'encariment conjuntural del cotó de Malta.¹⁰ Malgrat totes les grans esperances expressades i els informes favorables, l'eclipsi d'aquestes filatures primerenques és aviat total, de tal manera que la renovació dels esforços per part de Josep Canaleta el 1765 ha pogut ser considerada com la implantació de la primera filatura cotonera a Espanya.¹¹ Seguit aviat per altres fabricants,

10. CARRERA I PUJAL, *Historia política y económica...*, vol. IV, p. 140-141, especialment el resum de la consulta de la Junta de Comerç el 1752, que no hem pogut consultar directament però que és decisiva per al tema. També Carmelo VIÑAS MEY, «Las compañías de comercio y el resurgimiento industrial de España en el siglo XVIII», *Revista Nacional de Economía*, XII (1922), p. 258-275.

11. «Según se desprende del acta de la sesión celebrada por la Junta de Comercio de Barcelona en 26 de septiembre de 1765, la primera fábrica de hilados de algodón que hubo en España fué la que estableció entonces don José Canaleta» (Ángel RUIZ I PABLO, *Historia de la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona*, Barcelona, Henrich y Cia., 1919, p. 99). Ho repeteixen Lucas BELTRÁN FLÓREZ (*La industria algodonera española*, Barcelona, Emporium, 1943, p. 29) i Francesc TORRELLA NIUBÓ (*El moderno resurgir textil de Barcelona*, Barcelona, Cámara Oficial de la Industria, 1961, p. 15), entre altres autors.

Canaleta no és pas més afortunat que els seus predecessors, almenys si interpretem l'empresa com un esforç real per incorporar totalment la filatura. Les raons del fracàs són les mateixes en ambdues ocasions: ha estat suficient una maniobra conciliadora dels maltesos tan bon punt l'amenaça de perdre llur mercat ha estat massa pròxima perquè totes les filatures barcelonines anessin en orris. Però, no era precisament una rebaixa en els preus del cotó filat l'objectiu principal dels fabricants barcelonins? El baix preu de l'instrumental ha fet possible el joc una i altra vegada: emprendre la filatura en el moment precís en que les exigències dels maltesos augmenten i abandonar-la després que aquests han modificat llur política.

Els èxits conjunturals d'un Glòria o d'un Canaleta no han d'ocultar llur brevetat ni enfosquir el fet veritablement cabdal que el sistema de terminis en el pagament de les primeres matèries ha estat la pedra fundacional de bona part de les fàbriques barcelonines i ha pesat en la presa de decisions de cada empresari. En excloure tàcitament la filatura de la fàbrica-tipus, les ordenances de 1767 són a la vegada l'expressió d'una situació de fet i el testimoniatge de la voluntat realista de separar dos problemes: la regularització del sistema manufacturer i la nacionalització de la filatura. El 1771, una vegada els intents dels anys seixanta han fracassat visiblement, els agents de la Junta de Comerç diuen:

Reconocieron aquellos fabricantes que la dilatada y penosa maniobra de los hilados tenía absorbida una buena parte de los fondos de sus fábricas con anticipación al primer uso que podían hazer del algodón hilado, y por consiguiente es regular entrassen en cálculo de comparación haciendo la cuenta que, pudiendo apenas circular por una tercera parte de su fondo aplicando a los algodones de América, difícilmente podía dejarles un seys por ciento sobre su caudal aun quando aprovechassen diez y ocho sobre lo girado; en lugar de que, empleando los algodones de Maltha hilados que les conceden a 12, 18 y 24 meses de plazo, pudiendo circular por cinquenta con un fondo de treynta mil pessos, les quedavan diez por ciento libras, aunque sobre lo circulado ganavan sólo una tercera parte de lo que con los de América.¹²

El llenguatge és enrevessat, però els elements per al càlcul són prou clars perquè ens adonem del punt de vista dels propietaris de les fàbriques d'indianes. Els mateixos informants de la Junta de Comerç, tan favorables a l'establiment de la filatura a Catalunya, reconeixen que, com que l'empresa no és remuneradora a curt terme, no cal pensar que el problema sigui resolt a

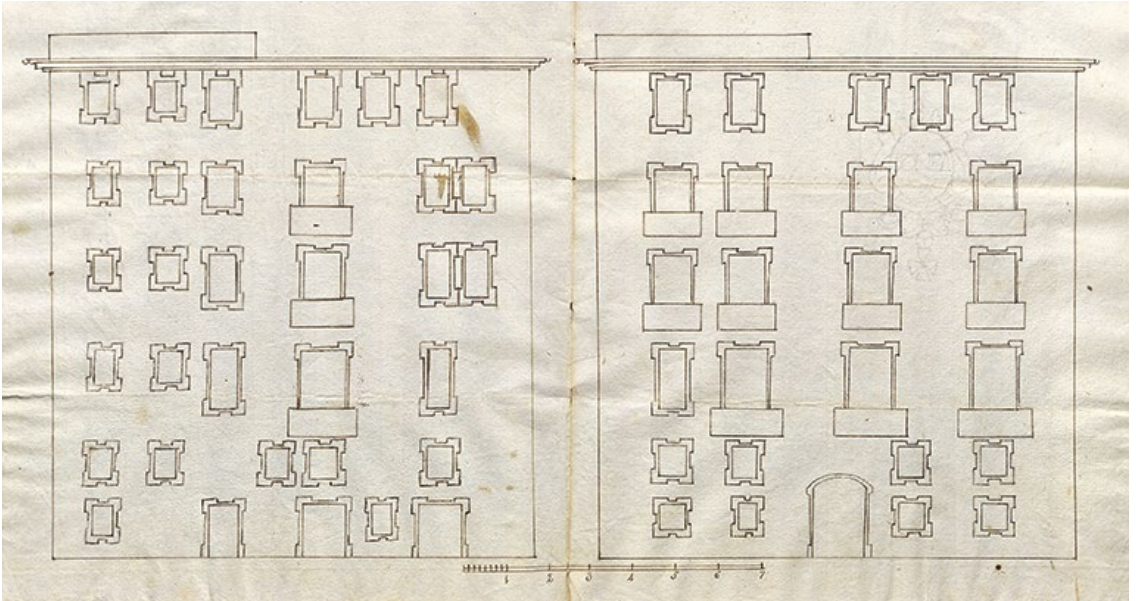
12. BC, JC (Junta de Comerç), lligall 51, 1, f. 5v-6.

nivell de cadascuna de les fàbriques mitjançant la implantació de seccions de filats proporcionals a la resta dels departaments de la manufactura. Alguns fabricants proposen: «Convendría se plantase una compañía de buen fondo que, encargándose de hazer hilar de su cuenta, vendiese después los hilados a las fábricas como lo hazen los maltheses». Però aquesta alternativa és declarada utòpica pels agents de la Junta ja en el mateix document citat de 1771: «proyecto de que nunca habrá quien se encargue por lo mismo que ellas [les fàbriques d'indianes], siendo muy interessadas, le abandonan».¹³ Tota la trajectòria de la Reial Companyia de Filats de cotó americà, que estava a punt de començar, no invalida, de fet, aquesta sentència.

El capital inicial d'una fàbrica d'indianes i els pactes referents a capital a les actes notariais queden determinats per aquest plantejament del negoci. Comparat amb les inversions en negocis contemporanis d'altra mena –fins i tot botigues de teles– el capital d'una fàbrica és petit. La confrontació és útil en la mesura en què indica que reunir la quantitat necessària per implantar i fer funcionar una fàbrica no era pas una dificultat dins del món dels comerciants barcelonins del segon terç del segle XVIII. Explica també la posició secundària que en un principi ocuparen les fàbriques en el conjunt dels grans negocis dels grups de propietaris; estaven sovint immerses en un complex econòmic format per vaixells, arrendaments, construcció urbana, assegurances i, no cal dir-ho, botigues de teles. Més enllà, la comparança resulta perillosa i suggereix una petitesa del fenomen que es contradiu amb la força de la seva acció sobre, per exemple, les estructures urbanes. Els capítols dits “d'urgències” a les actes, que tendeixen a reduir el capital circulant al mínim per una fórmula de préstec graciós en cas de desajustament entre ritme d'entrades en caixa i de pagaments, indica fins a quin punt les xifres de capital social pactat són relatives. D'altra banda, cercant altres termes de comparació ens adonarem aviat que la inversió necessària per establir una manufactura no és gens negligible. Dins del sector textil específicament, la fàbrica d'indianes exigeix una inversió elevada, sobretot en immobles, que suposa una ruptura amb altres formes vigents a l'època: artesanat gremial, comerciant-manufacturer i sistema domèstic. Naturalment, els més ben situats per copsar-ne la idiosincràsia foren els contemporanis dels seus primers passos:

...para poner corrientes estas fábricas son necesarios varios y costosos prerequisites, como son un opera[tor]io cubierto y capaz para los telares, asoteas espaciales para los dibujantes, pintores y gravadores, y prados llanos y amenos con

13. BC, JC (Junta de Comerç), lligall 51, 1, f. 5v-6.

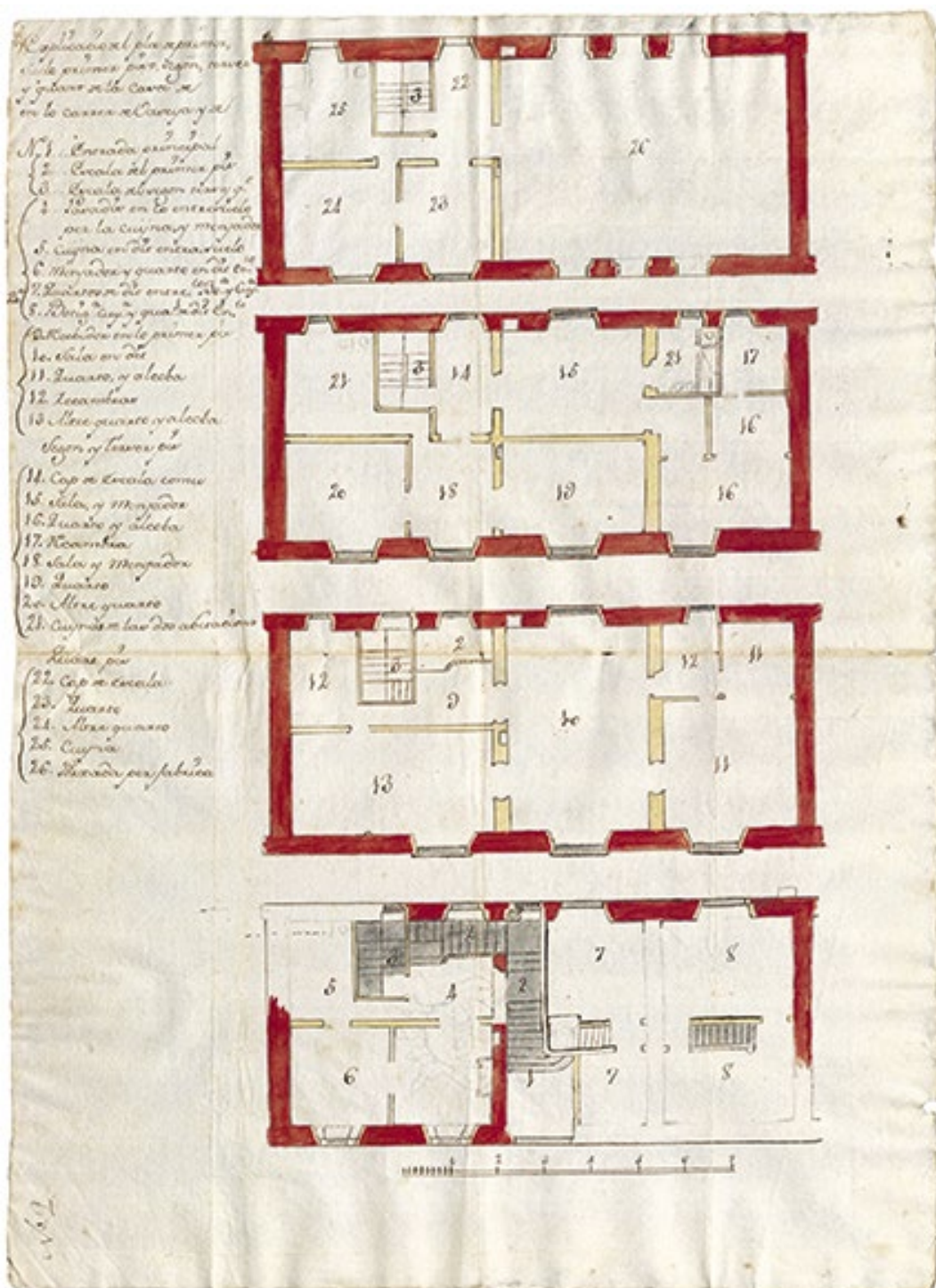

△▷ Alçats i plantes de la casa de l'argenter Rafael Solà, als carrers de Basea i Joan de Montjuïc, construïda el 1774-1775: planta baixa amb botigues, i entresols amb habitacions per als botiguers; plantes intermèdies amb habitacles de lloguer de categories descendents cap amunt; i planta superior, més ben il·luminada, amb un ampli local dedicat a la fabricació. AHCB

inmediación a alguna laguna, asequia, noria o estanque para el blanqueo de los lienzos, enjuto y soleo de las indianas.¹⁴

La traducció d'aquests "prerequisits" en xifres de capital és ja més difícil, perquè la quantitat varia no solament amb l'evolució, sinó també a causa de factors específics per a cada grup de propietaris: relació amb societats mercantils, immobles de propietat o de lloguer, etc. Aquests darrers factors són sovint desconeguts –les fonts no ofereixen constantment la composició dels capitals– i la comparació entre unes i altres empreses esdevé difícil. Tanmateix, si acceptem com a hipòtesi que ha d'existir en un moment donat una correlació entre quantia del capital i dimensió de l'empresa, i que aquesta es pot expressar en nombre de telers, és possible d'arribar a uns càlculs aproximatius. El càlcul sobre el grup de les "fàbriques arreglades" a les prescripcions de les ordenances durant el període 1767-1772, basat en els capitals d'actes i balanços, ha donat com a resultat que, amb dimensions molt diferents –des dels 12 telers fins als 80, la qual cosa representa tota l'escala–, hi ha una certa

14. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 60-106.

coincidència: la quantitat de lliures per teler oscil·la entre les 700 i les 1.000, i la màxima freqüència es troba entre les 800 i les 900. El capital d'una fàbrica de 12 telers –dimensió mínima permesa– durant aquests anys ve a ser, doncs, de 10.000 lliures.

Per a les primeres fàbriques dels anys trenta i quaranta els capitals poden ser més elevats, especialment perquè la dimensió dels establiments és superior en els primers decennis: els 40 i 50 telers, que després de 1768 seran excepcionals, són dimensions corrents el 1750. La societat *Joan Pongem i Cia* inverteix per implantar la seva fàbrica de 40 telers el 1747 la quantitat de 15.000 lliures, valor dels immobles, instrumental i primeres matèries adquirits. En els anys seixanta, empreses amb un futur brillant com *Alegre i Gibert* (1761), *Josep Aymar i Cia* (1762) i *Josep Buch, Armengol i Cia* (1763) comencen amb 9.000, 12.000 i 7.000 lliures respectivament, malgrat que totes tres estan formades per individus que han esmerçat en altres tipus de negocis importants quantitats.¹⁵ Altres empreses començaran amb capitals substancialment més baixos. La tendència a implantar la fàbrica amb la dimensió mínima per engrandir-la posteriorment i el recurs al crèdit en l'adquisició de les primeres matèries, i especialment el cotó filat, són els elements principals per explicar la base modesta de les manufactures.¹⁶

El fenomen de l'ús dels recursos per reduir el capital inicial ha estat observat a nivell internacional, i no solament a la manufactura, sinó també a la indústria mecànica, i ha induït determinats autors a negar la importància històrica de l'acumulació primitiva. Oportunament, Dobb ha recordat el doble significat del concepte: el que aquesta concentració ha consumat no és sols la concentració de mitjans per part de determinats individus i grups, sinó també el desposseïment d'altres sectors de la societat.¹⁷

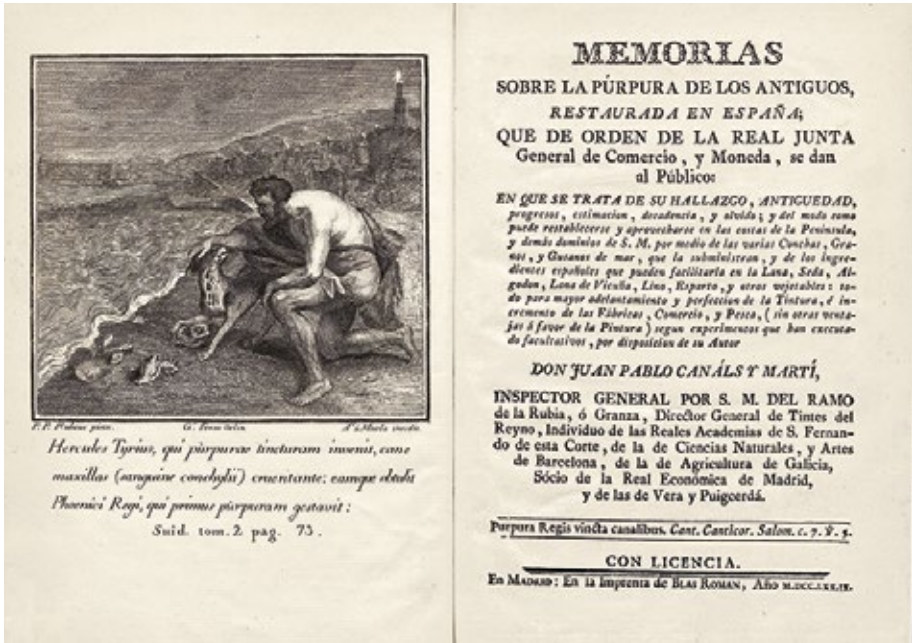
La lluita per la consolidació de la manufactura

La promulgació de les ordenances de 1767 és una fita en el desenvolupament manufacturer. Elles clouen l'època de les fàbriques com a indústria lliure, per oposició als gremis, dels quals són protegides mitjançant franquícies reials, i n'obren una altra de reglamentarista, per oposició a les formes lliures

15. Per a *Alegre i Gibert*: BC, Arch. IC, 1, Alegre, 405; *Fàbrica de indians. Debe y Haber (1761-1770)*, f. 1. Per a *Josep Aymar i Cia*: AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Sebastià Prats, *Liber 7º (1765-1767)*, f. 88 i s. L'acta de *Josep Buch, Armengol i Cia* és la núm. 9 de l'Apèndix 2. Quant a la varietat i dimensió dels altres negocis dels Alegre: Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964-1968, vol. IV, p. 429-517. El grup de *Josep Aymar i Cia*, la figura central del qual és el mestre de cases Josep Ribas i Margarit, emprèn negocis ben diversos: construcció urbana, comerç de sucre a les Antilles, arrendaments de drets, etc. (AHCB, Fons patrimonials, V: *Ribas-Clascar*).

16. Vegeu Apèndix I.

17. Maurice DOBB, *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Buenos Aires, Siglo XXI, 1971, p. 223-224.

Llibre de Joan Pau Canals sobre la púrpura editat a Madrid, 1779. La il·lustració reproduïx una pintura de la col·lecció reial espanyola atribuïda antigament a Rubens i ara al seu col·laborador Theodoor van Thulden, *El descobriment de la púrpura*. Dibuix de Gregorio Ferro i gravat de Andrés de la Muela. AHCB

segregades per la mateixa manufactura i que amenacen la seva existència. La reglamentació, inspirada en les grans fàbriques d'indianes ja existents, regirà l'època d'expansió i consolidació del sistema, de tal manera que els contemporanis han pogut atribuir, en determinat moment, la multiplicació del nombre d'empreses a l'efecte favorable de les ordenances.

De fet, les ordenances han tingut conseqüències positives com a instrument en la lluita per consolidar la manufactura, però han determinat, de retruc, un cert anquilosament del sistema.

Les ordenances han fomentat la cohesió dels empresaris. En efecte, les "fàbriques arreglades" a les prescripcions, que el 1768 són 25 a Catalunya –22 de les quals a Barcelona–, esdevenen immediatament una garantia de consolidació de la manufactura de teixits i estampats mitjançant la cristallització en un "cos de fàbriques" que podrà actuar prop del rei i dels ministres com a organisme representatiu. Per exemple, a l'època de la promulgació de les ordenances, el govern de Madrid dicta unes mesures que protegeixen indirectament els estampats nacionals. Els fabricants barcelonins propietaris d'empreses reglamentades actuen col·lectivament a fi que les mesures reials siguin esteses també al ram dels teixits. Amb el resultat favorable de la gestió

es tanquen les darreres possibilitats d'importació de gèneres especials per estampar deixades per les ordenances i, per bé que aquesta no és l'última paraula sobre el problema de les importacions, revela un grau de desenvolupament notable, tant per la capacitat de reforçament de la coherència tissatge-estampat com per la capacitat d'arribar a posicions assumides col·lectivament.¹⁸

En aquest sentit, la reglamentació ha facilitat un determinat tipus de desenvolupament manufacturer i hom pot considerar la data de la promulgació com el moment de trànsit entre els dos temps del procés d'implantació manufacturera: acaba ja l'època dels capdavanters –recerca i definició de formes– i en comença una altra d'aprofitament generalitzat de les conquestes del període anterior, objectivades en els capítols de les ordenances. És una època caracteritzada per la proliferació de les fàbriques a dins i a fora de la ciutat. A Barcelona, el nombre de “fàbriques arreglades” –és a dir, les empreses de tissatge i estampat amb un mínim de 12 telers– passa de 22 el 1768 a 36-38 el 1778-1779 i a 62 el 1785.¹⁹

Inspirades directament en l'experiència de les grans empreses manufactureres consolidades, les ordenances han representat molt bé durant un temps els interessos dels propietaris manufacturers i han estat un instrument en la lluita per la consolidació del sector. El gran perill en aquesta època ha estat la tendència a la dissolució que amenaça sempre la manufactura, i particularment si no evoluciona.²⁰ En fixar un llindar per dessota del qual les empreses han de desaparèixer, el capítol primer del reglament determina la necessitat d'ésser propietari d'unes instal·lacions, d'un instrumental i d'uns productes; és a dir, determina una inversió inicial. El fet que aquesta inversió inicial pugui ser rebaixada per diversos procediments no anul·la el seu caracter selectiu, ans al contrari: les facilitats que els grans empresaris troben per reduir la xifra de capital inicial mitjançant l'ús dels sistemes de crèdit –possibilitat determinada per una posició ferma en el món dels negocis– o mitjançant l'habilitació d'immobles de propietat –que pressuposa la condició prèvia de propietari– no existeixen per a persones sense el coixí del capital comercial. Aquesta diferent posició respecte al problema del capital inicial obre un abisme entre uns i altres molt més profund del que suggereixen les quantitats moderades esmerçades de fet pels grans comerciants. En aquestes condicions, la persecució oficial contra les “fàbriques no arreglades” és la forma legal de l'expropiació dels mitjans de producció.

18. Hi ha tres memorials dels fabricants al rei en aquest sentit, datats el 13-V-1768, el 14-IX-1768 i el 31-X-1771 (BC, JC, lligall 53, 4, f. 1-8; 5, f. 2-6; i 8, f. 1-5 respectivament).

19. BC, JC, lligall 53, 4, f. 2. i 40 (per a 1768), 23 i 24 (per a 1778-1779) i lligall 51, 13, f. 2 (per a 1785).

20. MARX, *Le Capital...*, p. 56-57.

Il·lustració i inici del text del llibre sobre la grana de coscoll, escrit en castellà per Joan Pau Canals el 1768 i traduït per ell mateix al català el 1770. Dibuix de l'autor i gravat de Teresa Pauner. AHCB

Les formalitats paragremials de les ordenances en altres capítols no comprometen, en el fons, el caràcter capitalista del sistema. Les ordenances reconeixen, efectivament, el monopoli de la direcció tècnica de les fàbriques a favor dels tècnics en composició de colors i estampat sobre cotó, i al mateix temps institueixen un títol de “fabricant” i les condicions per obtenir-lo. Malgrat les similituds formals amb les cerimònies d'accés a les mestries gremials artesanes, es tracta de quelcom ben diferent. Mentre que les despeses de capital en el gremi artesà són insignificants, el “fabricant” no pot exercir el seu ofici sinó en una “fàbrica”, és a dir, en un organisme complex que exigeix una forta inversió. Si el “fabricant” no pot garantir aquesta inversió, no pot exercir lliurement el seu ofici, a diferència del mestre gremial.

Enfront de la versió que alguns tècnics sense prou potencial per muntar una “fàbrica arreglada” volen fer de les ordenances com a equivalents a un estatut gremial, els agents de la Junta de Comerç posaran en relleu l'existència de dues condicions per exercir l'ofici: coneixements tècnics i instal·lacions apropiades. El camí dels “fabricants” per convertir-se en empresaris industrials passa necessàriament pel capital.²¹

21. BC, JC, lligall 53, 25, f. 22-29.

La importància de les “fàbriques no arreglades” pel que fa a la producció, és a dir, a la capacitat de competir amb les grans, és dubtosa. L'argument utilitzat en la lluita, el perjudici ocasionat per l'escassa qualitat dels productes dels tallers clandestins, és com a mínim una mitja veritat. De fet, i tal com ho presenta un dels agents de la Junta de Comerç, sembla bastant clar que l'existència de formes no capitalistes de producció d'indianes vivint a l'empara de les grans manufactures és un obstacle per a aquestes perquè ofereixen una sortida de recanvi als tècnics i oficials de les fàbriques, que poden mantenir l'amenaça d'establir-se independentment. Enfront d'aquest perill, cal una posició col·lectiva dels propietaris de les fàbriques, perquè, mentre hi hagi aquella porta oberta i mentre els propietaris es robin mútuament els treballadors més qualificats, la disciplina fabril serà una utopia:

¡Qué diferencia entre el concierto, silencio y método o subordinación que se observa en las fábricas de Inglaterra y aquella especie de desorden o anarquía que reyna en las nuestras! No ay cosa más justa que conservar el operario la libertad de trabaxar en el taller que le acomoda; pero tampoco lo es menos que se adopten aquellas medidas que, sin perjudicar en lo esencial esta libertad suia, le obliguen suavemente a guardar acia sus dueños aquellas atenciones y miramientos que les deven.²²

A part de la consolidació de la manufactura de tissatge i estampat, resta en aquest període central de 1767-1785, com a fet no especificat per les ordenances, el problema de la filatura, que es plantejarà com a empresa col·lectiva del cos de “fàbriques arreglades”. En efecte, com un pas més de la virada proteccionista del govern espanyol entorn de 1770, el cercle reial, animat pels intents barcelonins efectuats des de l'any 1765, tracta de promoure la filatura del cotó americà. La iniciativa arriba a Barcelona quan, com hem notat més amunt, els empresaris locals han deixat de filar. El resultat de la pressió reial, materialitzada en mesures aranzelàries que serien temporalment neutralitzades si els fabricants barcelonins s'interessessin efectivament per la filatura del cotó americà, és la Companyia de Filats integrada per totes les fàbriques d'indianes regulades, l'agost de 1772. Aquesta empresa col·lectiva ha pogut semblar una iniciativa de gran volada contemplada des de l'exterior, però de fet té més importància com a cristallització definitiva del cos de fàbriques –instrument de diàleg entre els fabricants i de pressió sobre el rei, per una part, i sobre els proveïdors maltesos, per l'altra– que com a centre de producció de filats. La Companyia era concebuda pels fabricants barcelonins com a empresa ruïnosa

22. BC, JC, lligall 51, 16, f. 35.

Fulls d'un manuscrit català del segle XVIII amb mostres tèxtils d'indianes. AHCB

i interpretada com una càrrega tributària més sobre la manufactura, de tal manera que és posada en marxa únicament per garantir al rei una quota mínima de consum del cotó americà i aconseguir d'aquesta manera la suspensió de les noves càrregues sobre el cotó maltès.

Totes les fàbriques d'indianes invertien en la Companyia en proporció a la dimensió expressada en telers, però la contribució per teler era tan baixa que el capital reunit equivalia al d'una sola fàbrica d'indianes. Naturalment, els resultats no foren massa falaguers: en dos exercicis anuals, la Societat no arribava a produir un 10% del cotó filat necessari per abastar els telers de les empreses associades durant el mateix període. Ben aviat, i de la mateixa manera que les iniciatives particulars prèvies, la Companyia s'eclipsà. Una nova maniobra dels maltesos es troba a l'arrel d'aquesta disgregació:

[Después de la formación de la Compañía] viose que fue una de las mayores ventajas— repentinamente abatido el despótico arbitrio con que los extrangeros, singularmente los malteses, imponían la ley a estas fábricas con la mala calidad y subidos precios de sus algodones hilados; pues, amenazados que la establecida compañía les había de hacer frente libertando a sus interesados de la triste necesidad de proveherse de sus algodones, procuraron desde aquel instante tener siempre abastecidos estos almacenes de esta primera materia con abundancia, finura y baratez [...]; dexándose alucinar la mayor parte [de los fabricantes] de las momentáneas apariencias que les proporcionaba una fingida moderación, [la Compañía] empezó a dexar entibiar sus primeros fervores, clamando por el algodón de Maltha por más fino y más barato y por el olvido de la establecida hilanza por la pérdida que les acarrea. No erraban el cálculo en el careo de uno y otro modo de proveherse de algodones, pero lo erraron disformemente no entendiendo que la conveniencia con que acopiaban el de Maltha era efecto positivo y cierto de la erección de aquella Compañía.²³

Si la fallida de la primera Companyia de Filats ha pogut ésser atribuïda a les dificultats de la manufactura i del comerç durant la Guerra per la Independència dels Estats Units, la renovació de la Societat de Filats el 1783, en plena expansió postbèlica, desembocà en una empresa igualment limitada, per bé que tindrà, a través de successives renovacions, una vida molt més llarga que la seva predecessora. El seu semifracàs, tanmateix, té un significat ben diferent i és el símptoma d'un canvi general en l'economia catalana i en el sector cotoner especialment.

23. BC, JC, lligall 51, 13, f. 4v.

La lluita per la modernització

La situació general en plantejar-se la renovació de la Societat de Filats el 1783 és diferent. Alguns dels obstacles existents el 1772 han desaparegut: des del 1775 es registra un increment suficient de la producció cotonera a Amèrica i el problema de l'espinyolament a les colònies ha estat resolt; des del 1778 el port de Barcelona pot prescindir de Cadis i comerciar directament amb l'Imperi ultramarí; des del 1779, la iniciativa privada ha tornat a emprendre la filatura a Catalunya amb cotó de Llevant; i abans de la renovació de la Societat es coneixen ja a Barcelona els efectes multiplicadors de la nova maquinària anglesa, i la introducció de la *jenny* sembla imminent; finalment, el desenllaç victoriós de la Guerra per la Independència nordamericana obre una conjuntura tan favorable per a la indústria i el comerç catalans que a Barcelona es calcula que les fàbriques poden doblar la producció d'indianes sense perill de saturar el mercat. Tots aquests elements no juguen, tanmateix, a favor del restabliment de la Companyia privilegiada; i en el semifracàs de la nova, per bé que hi continuen jugant els maltesos, les discrepàncies entre els empresaris catalans mateixos i d'aquests amb el govern de Madrid, el fet més remarcable és que coincideix amb el començament de l'interès dels fabricants barcelonins

Filadora berguedana o maixerina, més productiva que l'anglesa *spinning jenny* i construïda pel fuster Ramon Farguell, "Maixerí", a Berga, a la dècada de 1790. Reproducció moderna. MNACTEC

per establir la filatura: el pacte establert el 1772 ja no és remunerador per als fabricants. La filatura en si mateixa comença, amb la gran expansió de les activitats, a presentar-se com a empresa atractiva a nivell de cada empresari.

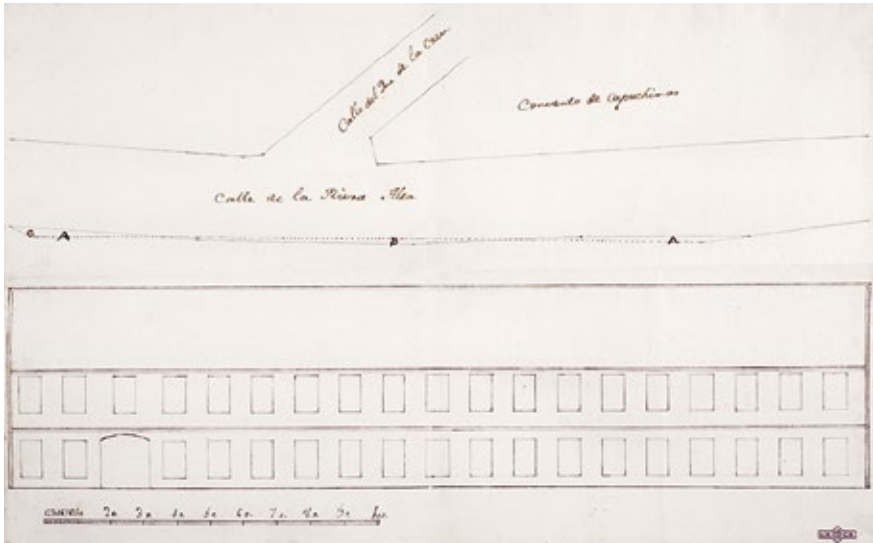
La fi de la Companyia privilegiada, del monopoli, coincideix amb una decadència general del reglamentarisme en el sector. Els intents d'aplicació de les ordenances decauen radicalment quan els encarregats de vetllar pel seu compliment topen amb els grans fabricants i multen algunes fàbriques prestigioses per vulneració de les prescripcions de 1767 arran d'una campanya d'inspeccions. A les respostes indignades dels interessats seguirà un document signat pel més acreditat dels empresaris catalans, el baró de la Vall-roja, ell mateix redactor i inspirador de part de les ordenances: l'atac contra les "fàbriques arreglades" pels agents de la Junta de Comerç no és, segons ell, justificable, perquè...

...en vez de fomentar los progresos de ellas se las desanimará, lo que sería en descrédito de esta Real Junta, cuyas miras sólo es de creher sean impedir los abusos que la codicia de algunas fabriquillas puede subrepticamente cometer en los tejidos, operaciones, colores y tintes establecidos y que el público no puede conocer; y no en lo que modernamente se invente, como son los colores de las presentes muestras de lino y algodón.²⁴

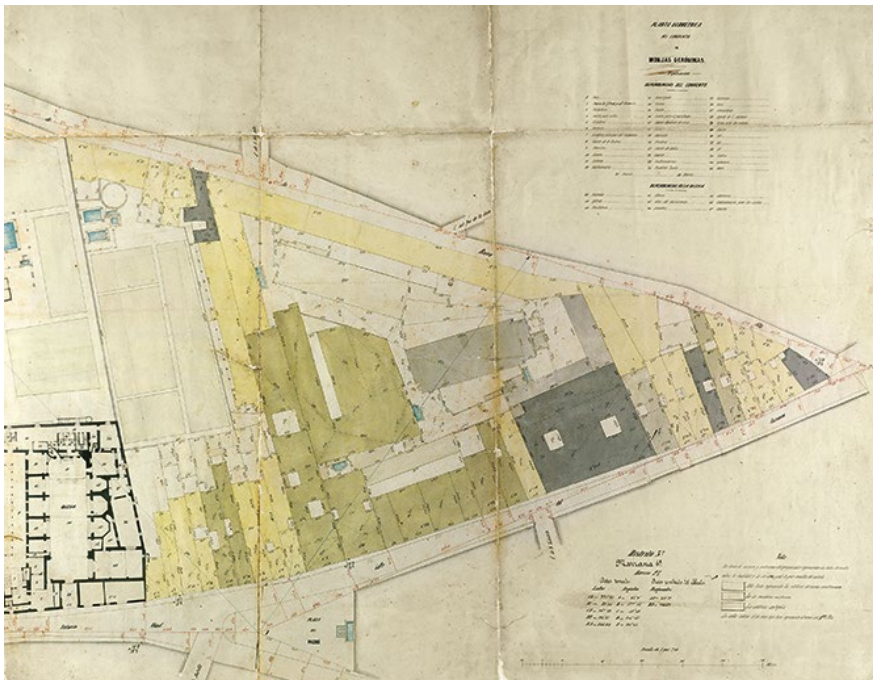
A part del característic intent de desviar l'atenció cap a les "fàbriques no arreglades", el que és més significatiu en aquest document de 1780 és que revela que, en aquesta època, els interessos dels grans fabricants són ja contradictoris amb els principis tècnics establerts per les ordenances de 1767. La contradicció de base entre el principi d'ordenança –adaptat a l'estancament tècnic típic de l'artesanat tradicional– i la manufactura, abocada a la innovació i a l'evolució constants, esclata finalment: la nova consigna serà d'obrir pas a la innovació tècnica.

La coincidència posterior d'aquests esdeveniments amb la virada governamental cap a la liberalització de les formes de treball incidirà en una crisi del reglamentarisme en el sector cotoner. Després de 1785, la divisió entre "fàbriques arreglades" i "no arreglades" ja no és aplicada, i s'obren noves possibilitats per als empresaris, ja no obligats a adoptar la forma prescrita el 1767: la diversificació progressiva de les empreses en serà la conseqüència principal. De les 110-115 empreses cotoneres existents el 1790-1793 n'hi ha, ultra les fàbriques d'indianes, que són de molt el tipus predominant, d'altres especialitzades en blanqueig, tissatge, filatura, estampat o altres operacions

24. BC, JC, lligall 53, 35, f. 12v.

Plànol i alçat de les naus llargues de la fàbrica d'Erasmus de Gònima al carrer de la Riera Alta. El pis alt és cec per respectar la clausura de les monges caputxines. Projecte de 1785. AHCB

Plànol parcel·lari de Barcelona de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, 1859-1861. S'hi pot apreciar, en tinta més fosca, el quadrilàter corresponent a la casa residencial d'Erasmus de Gònima al carrer del Carme, i darrere, fins al carrer de la Riera Alta, les naus de la seva fàbrica. AHCB

aïllades. El 1797 existeixen a Barcelona, segons l'*Almanak Mercantil*, 90 fàbriques d'indianes i 35 de teixits especials.²⁵

Les actes de societat, que ens ofereixen informació sobre els nous establiments i sobre les modificacions dels antics, ens permeten de copsar des d'una altra perspectiva el sentit de l'evolució: sobre 93 actes de companyia entre 1746 i 1808, 63 corresponen a fàbriques d'indianes, 9 són de filatures i 21 d'altres tipus minoritaris. Les primeres són la gran majoria fins al 1785 –44 sobre 52–, minven entre 1786 i 1795 –12 sobre 18– i són ja minoria després de 1796 –7 sobre 23–. Tanmateix, les empreses que no corresponen al tipus predominant, llevat d'excepcions, no representen un avanç cap a formes més perfectes: les xifres i pactes sobre capital i l'estructura de les relacions entre els socis de la major part de les empreses de filatura, per exemple, revelen una pobresa aclaparadora. Les grans transformacions, en general, es produïran al si de les fàbriques d'indianes, i entre aquestes transformacions cal situar també la incorporació de la filatura.

El retard en l'organització de filatures rellevants a Catalunya ha fet que coincideixi finalment amb el ple impacte de les tècniques mecàniques angleses: al problema de la filatura s'afegeix d'aquesta manera el de la modernització dels procediments industrials, i la resolució del doble problema serà la prova de foc per als empresaris manufacturers en una conjuntura que aviat no serà tan favorable. A la gran expansió dels anys 1783-1792 succeeix, des del 1793, una època de dificultats que es prolongarà durant els primers anys del nou segle. Cap al 1790 la meitat dels filats consumits per les fàbriques d'indianes estarà ja elaborada a Catalunya. El 1802, malgrat les interrupcions del procés, l'entrada en vigor dels impediments legals per importar cotó filat serà finalment possible. En aquest moment, amb la incorporació de la filatura, la manufactura catalana entra en una fase de maduresa i, en produir-se aquest pas mitjançant maquinària moderna, esdevé al mateix temps primer nucli del que serà la indústria posterior. Després d'aquesta fase dels capdavanters de la mecanització, tancada provisionalment el 1808, seguirà, assolida la represa dels anys trenta del segle XIX, una fase de generalització del vapor i l'adveniment irreversible del sistema fabril.

L'acumulació manufacturera i els inicis de la mecanització

A través de tot el procés que porta de l'establiment de les primeres fàbriques d'indianes a la implantació de la filatura i la introducció de la *mule* moguda

25. Per a 1790: BC, JC, lligall 51, 20, f. 12-14. Per a 1793: AHCB, 1C-XVI, *Guerres*, lligall 30: *Contribución anual a la que en virtud de subscripción voluntaria se han obligado los bajo nombrados dueños de fábricas de pintados de la ciudad de Barcelona durante las ocurrencias de S. M. con motivo de la actual guerra con la Francia*. Per a 1797: *Almanak mercantil o Guía de comerciantes*, Madrid, 1797.

per força hidràulica o de vapor és observable a nivell d'empresa una certa unitat, malgrat les virades de la política industrial i les crisis: no hi ha trencaments que suggereixin l'existència de canvis “revolucionaris”, sinó una evolució, un creixement, una flexibilització. Les insuficiències de la formulació local de la fàbrica d'indianes tal com apareix entorn de l'any 1740 i tal com és definida per les ordenances de 1767, no han estat un obstacle decisiu per impedir que, en general, els primers grans passos de la mecanització es fessin en el marc de les empreses ja implantades. L'element bàsic que, superant els plantejaments limitats de la primera època, ha permès l'evolució ha estat l'acumulació de capital.

En efecte, la solució maltesa al problema de la filatura –l'obstacle més definit al ple desenrotllament del sector cotoner català– ha estat determinada per la voluntat de reduir al mínim la inversió inicial a la fàbrica d'indianes. Per trencar un cercle viciós abocat a l'estancament i a la dissolució de la manufactura, la condició bàsica era incorporar la filatura a les altres fases de fabricació, adaptar els ritmes respectius i ajustar-los fins a fer possible l'abastament dels mercats tradicionals i la conquesta de noves posicions. Això exigia un augment de les inversions, un compromís més ampli dels inversors i empresaris amb el negoci industrial i una ampliació dels cercles interessats. Doncs bé, les fàbriques d'indianes setcentistes han estat eficients en l'elaboració de les condicions per al canvi.

Després de la moderada inversió inicial, els beneficis han estat considerables i, per bé que els repartiments periòdics dels guanys entre els interessats han desviat una part important cap a altres negocis o inversions improductives, el sector cotoner ha estat el primer i principal beneficiari: ho ha assegurat la pràctica normal de la reinversió dels beneficis anuals fins al final del quinquenni que és normalment el terme fixat per a la vida de la societat. Després dels cinc anys, i si la societat ha de continuar les seves activitats, és comú un augment de la quantia del capital; és a dir, que una part dels beneficis queda definitivament incorporada. La documentació notarial i sobretot la que procedeix dels controls municipals sobre la construcció palesen la coincidència de les ampliacions de les unitats de producció amb els moments de renovació del compromís entre els socis. A més d'aquesta forma de reinversió directa, hi ha altres formes a través de les quals els beneficis manufacturers reverteixen en el sector: l'aprofitament que en fan els tècnics és exemplar.

Efectivament, la submissió dels “fabricants” al capital ha estat un fet imposat per la manufactura, però ells també han estat uns beneficiaris privilegiats en el guany manufacturer. La importància dels coneixements tècnics de composició química dels colors i d'estampat, coneixements posseïts per una minoria, ha determinat aquesta situació de privilegi. Després de la introducció de la tècnica mitjançant estrangers contractats per una sèrie de

Capella sepulcral de la família Janer-Gònima al Cementiri de Barcelona (ara del Poblenou). La làpida del fundador, Erasme de Gònima, recorda els seus orígens humils, la seva activitat fabril, el seu enriquiment i l'assoliment del títol de noble. Fotografia de Pilar López Guallar

grans comerciants barcelonins, la difusió dels coneixements serà objecte d'un estricte control: algun comerciant veurà l'interès d'adquirir personalment la tècnica, però la tendència més general serà col·locar sota el mestratge dels tècnics estrangers individus formats prèviament en un gremi tèxtil.²⁶ A partir d'aquests, i malgrat totes les precaucions per preservar el "secret", la difusió

26. Exemple de la primera opció és el cas de Joan Pau Canals, després baró de la Vall-roja: «El padre [...] había establecido en Barcelona una fábrica de indianas en 1738 y para su mayor perfección trajo algunos fabricantes extranjeros. El misterio que éstos hacían sobre los ingredientes de los colores, tintes y operaciones que se necesitan para las indianas y otras manufacturas y el ver que la mayor parte de ellos venían de fuera de España excitó el deseo y la curiosidad del Sr. D. Pablo a que estudiara sobre el descubrimiento de aquellos simples y sobre los medios de radicar en España su cultivo y aprovechamiento» (Felix TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, Verdager, 1836, p. 137, s. v. "Canals"). Exemples de la segona solució, molt més freqüent, a DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. La societat...*, p. 292 i s.

serà inevitable, i a cada generació el cercle de coneixedors serà més ampli. Els sous extraordinaris i les participacions especials en els beneficis hauran beneficiat, mentrestant, les primeres generacions de “fabricants”, que, o bé ascendiran al nivell de socis de l'empresa, o bé cediran a les sol·licitacions d'altres comerciants inversors potencials, o bé intentaran d'establir-se sols concentrant capital del cercle familiar.²⁷ A través d'aquest procediment, el control del sector anirà escapant progressivament de les mans dels grans comerciants –per als quals la fàbrica, al capdavall, és només un dels negocis i no pas el més important– per passar a un nou empresariat específicament industrial que ha de jugar un paper revolucionari.²⁸

La societat *Josep Buch, Armengol i Cia* havia començat el 1763 amb 7.000 lliures de capital i es trobava a la fi dels cinc anys amb 24.000, tot i que almenys un dels socis havia retirat la meitat dels beneficis; a la renovació de 1767, l'admissió d'un nou soci amb 8.000 lliures va portar el capital total a les 32.000. El primer quinquenni ha permès als socis d'admetre –i en condicions d'igualtat!– un company que aporta ell sol una quantitat superior al capital inicial de l'empresa: l'acumulació permet la centralització de capitals, és a dir, l'ampliació del grup d'inversors a la manufactura. Des del mes de juliol de 1767 –data de la renovació del compromís– fins al gener de 1769 els beneficis pugen a 10.400 lliures, i entre aquesta darrera data i octubre de 1773 han ascendit a 16.800 lliures més, cosa que porta el capital de balanç en aquest darrer any a 59.200 lliures. La societat es mantindrà fins al 1793 i la fàbrica continuarà funcionant amb altres noms socials, *Josep Buch, Nadal i Cia* i *Josep Buch, Nadal, Menor i Cia*, fins al 1797 com a mínim. Importants obres d'ampliació es realitzen amb motiu de la primera renovació, el 1767, i després el 1777 i el 1784. El “fabricant” d'aquesta manufactura, Joan Pau Olsina, que ha estat objecte d'un tracte de favor a l'acta de 1763, instal·larà el 1781 una fàbrica pròpia, de dimensió important, que funcionarà amb el nom de *Joan Pau Olsina i fill*.²⁹

Els exemples de creixements espectaculars es podrien multiplicar a base dels balanços, dels llibres de fàbrica, de les actes i d'altres tipus de documents al llarg de tot el període estudiat. L'impuls màxim es registra durant el gran decenni 1783-1792, però no manquen notícies semblants per a altres

27. Ja el 1747, Miquel Formentí cobra com a “fabricant” 360 lliures anuals. Generalment les companyies estableixen un salari de 300-500 lliures i una part –entre una desena i una sisena part– dels beneficis. Hom pot comparar aquesta situació amb la d'un administrador d'una botiga de teles –amb un capital superior al de la “fàbrica” referida–, que rep un salari anual de 100 lliures (VILAR, *Catalunya...*, vol. IV, p. 213).

28. MARX, *Le Capital...*, llibre III, vol. I, p. 342-345.

29. Apèndix II, actes 9 i 11; AHPB, Joan Costa, *Manual 1769*, f. 99, i *Manual 1774*, f. 82; AHCB, Fons Patrimonials, II: *Llança-Móra-Pons*, 8; 1J-I, 34: *Quaderno de casas rebedificadas*, p. 1.367 i 1.505; 1C-XIV, *Obreria*, 40 (1781); per la construcció de la “fàbrica” de *Joan Pau Olsina i fill*.

períodes: és el cas dels Canaleta durant els anys cinquanta i seixanta, els Formentí i els Ribas-Aimar durant els seixanta, els Català-Sivilla durant els quaranta últims anys del segle, els Magarola durant els seixanta i els vuitanta, els Aribau, Marià Rovira, Castelló-Armet-Salgado i els Gallissà-Amat des de l'època de la guerra contra Anglaterra, i els Clarós, Anglés-Rull-Tresserras, Ramon, Gònima i Amat ja cap al final del segle i començaments del XIX. De la mateixa manera, els exemples de tècnics sortits de fàbriques alienes per muntar empreses de propietat individual o familiar es poden prolongar fins al final de segle; els grans noms d'aquesta època tenen en gran part aquesta procedència: els Ramon, separats de la societat *Joaquim Espalter i Rosàs i Cia*; Erasme de Gònima, ex-fabricant de *Fèlix i Francesc Magarola, germans*; Segimon Mir, sortit de *Gaspar Soler i Cia*; Joan Rull, ex-soci de *Geroni Anglés, Rull i Cia*, entre d'altres.

El procés general de creixement es reflecteix perfectament a les actes: si fins al final del període hi ha companyies amb capitals molt migrats, l'augment del volum de capital de les empreses més grans de cada moment és notable, fins a arribar a un màxim al final del gran decenni 1783-1792. El criteri principal per a la diferenciació entre grans i petits capitals no és, tanmateix, el cronològic; més importància té la diferència de volum entre els capitals inicials —és a dir, els de les companyies creades per a la implantació d'una fàbrica d'indianes— i els de les actes de renovació, com es desprèn de l'exemple proposat més amunt de la societat *Josep Buch, Armengol i Cia*. S'estableixen així dos nivells: per a les actes inicials cal esperar a l'any 1779 per arribar a una companyia que comenci amb un capital efectiu de 20.000 lliures, i el màxim es produeix el 1797 amb 68.000; a les actes de renovació trobem ja companyies amb més de 20.000 lliures abans de 1767, una de més de 90.000 el 1772 i el màxim absolut el 1791 amb més de 150.000. A més, les cinc úniques companyies que hem classificat com a inicials i superen les 20.000 lliures són altres tants casos excepcionals: totes estan en relació amb fàbriques preexistents i són dirigides per “fabricants”, que, per una o altra raó —fallida en dos casos—, han estat separats de l'establiment que dirigien.

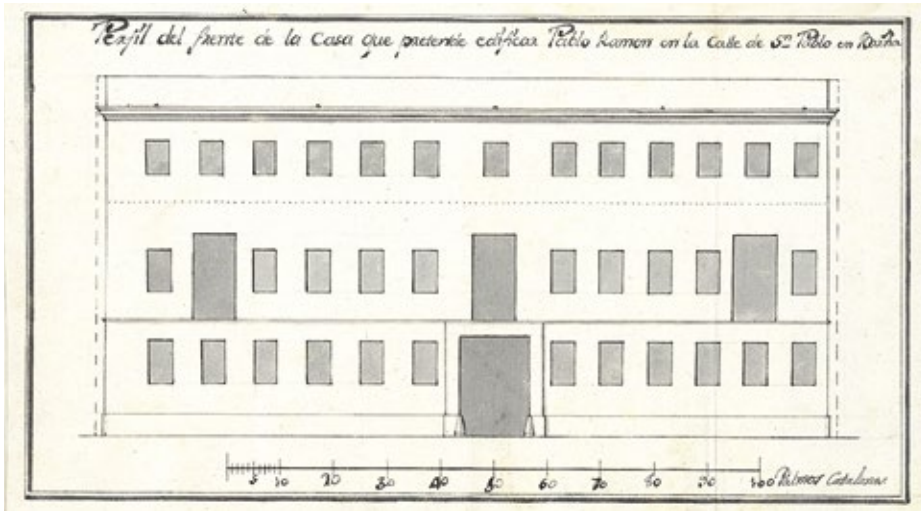
Enfront del creixement de les empreses de llarga durada, la situació de les empreses noves es deteriora: l'estabilitat de la quantitat de lliures d'una companyia nova durant tot el període és només una il·lusió. L'observació de les trajectòries de les empreses de capitals semblants abans de 1767 i després de 1780 revela que, si en els primers anys una companyia de 5.000-10.000 lliures com a capital inicial generalment dona a llum empreses de llarga vida i creixement ràpid, entorn de 1790 la mateixa xifra només serveix per finançar fàbriques mediocres que topen ben aviat amb greus dificultats. El càlcul de la correspondència entre telers i lliures per a l'any 1783 dona ja uns resultats ben diferents als del període 1767-1772: la quantitat mitjana és ara de 1.369

lliures/teler, i la proporció continuarà augmentant. La distància entre grans i petites empreses, malgrat la liberalització formal a partir de l'any 1785, s'ha accentuat i apareix com una veritable escissió la clau de la qual és l'acumulació de beneficis durant els anys pròspers del segle XVIII. És que en aquest moment les inversions en capital fix han ascendit de tal manera que ja no són necessaris els instruments legals per evitar la disgregació de la manufactura?

En qualsevol cas, les dificultats per establir noves "fàbriques" seran cada vegada més sensibles. Per regla general, el nucli dels grans capitals del sector cotoner a finals del segle XVIII i principis del XIX procediran de l'acumulació manufacturera. Les condicions obertament favorables a l'acumulació s'han trencat el 1793. Entre aquesta data i el 1808 són excepció els moments favorables a la manufactura: el 1796-1797 i el 1801-1803 semblen els més clars.

Durant aquests anys de dificultats, les fallides sovintegen, i les fàbriques d'indianes que es mantenen veuen augmentar la proporció de deutes incobrables. A finals de 1788, el 20% del capital de *Joan Aribau i Cia* és ja compost de deutes incobrables, segurament acumulats durant els deu anys d'existència de l'empresa. A principis de 1795, la quantitat representa un 36%, per bé que el capital ha augmentat. La paralització del comerç amb Amèrica durant els anys següents per causa de les guerres converteix en invendibles els gèneres perquè, quan es restableix el comerç, les modes han canviat; mentrestant la fàbrica ha quedat aturada. La crisi es precipita durant els primers anys del segle XIX i acaba amb plet entre els socis i disgregació de la companyia el 1803. Malgrat la impressió cataclísmica que es desprèn de molts documents de l'època relacionats amb casos semblants, no estem massa segurs de l'autèntic significat de cara a l'evolució del sistema: no tot són perjudicis. En el cas de la fàbrica Aribau, la crisi ha permès a Josep Aribau –director però soci minoritari– adquirir a molt bon preu la plena propietat de l'empresa i desfer-se dels socis capitalistes que havien finançat la fàbrica des dels seus començaments l'any 1778. Que la separació dels socis hagi estat plantejada en diverses fases –un soci el 1795, l'altre el 1796 i el darrer el 1800-1803– ha permès de fer efectiva l'adquisició.³⁰ Ha estat l'alternança de curts períodes de crisi entre èpoques favorables una condició propícia a l'ascensió d'un empresariat eficaç? L'adveniment d'una època de crisi més prolongada durant el primer terç del segle XIX dificulta tota generalització. Tanmateix, la represa de les fàbriques tan bon punt les condicions externes milloren, avala la hipòtesi optimista.

30. AHPB, Josep Ponsich, *Liber pactis*, 1784-1787, f. 252; Josep Martí i Fontana, *Liber lº pactis*, 1787-1788, f. 277; Francesc Portell, *Llibre de testaments*, 1794-1795, f. 251; *Manual*, 1795, f. 177; *Llibre de testaments*, 1798-1799, f. 215; *Manual*, 1800, f. 253, i Josep Pomareda, *Manual*, 1803, f. 57 i 94.

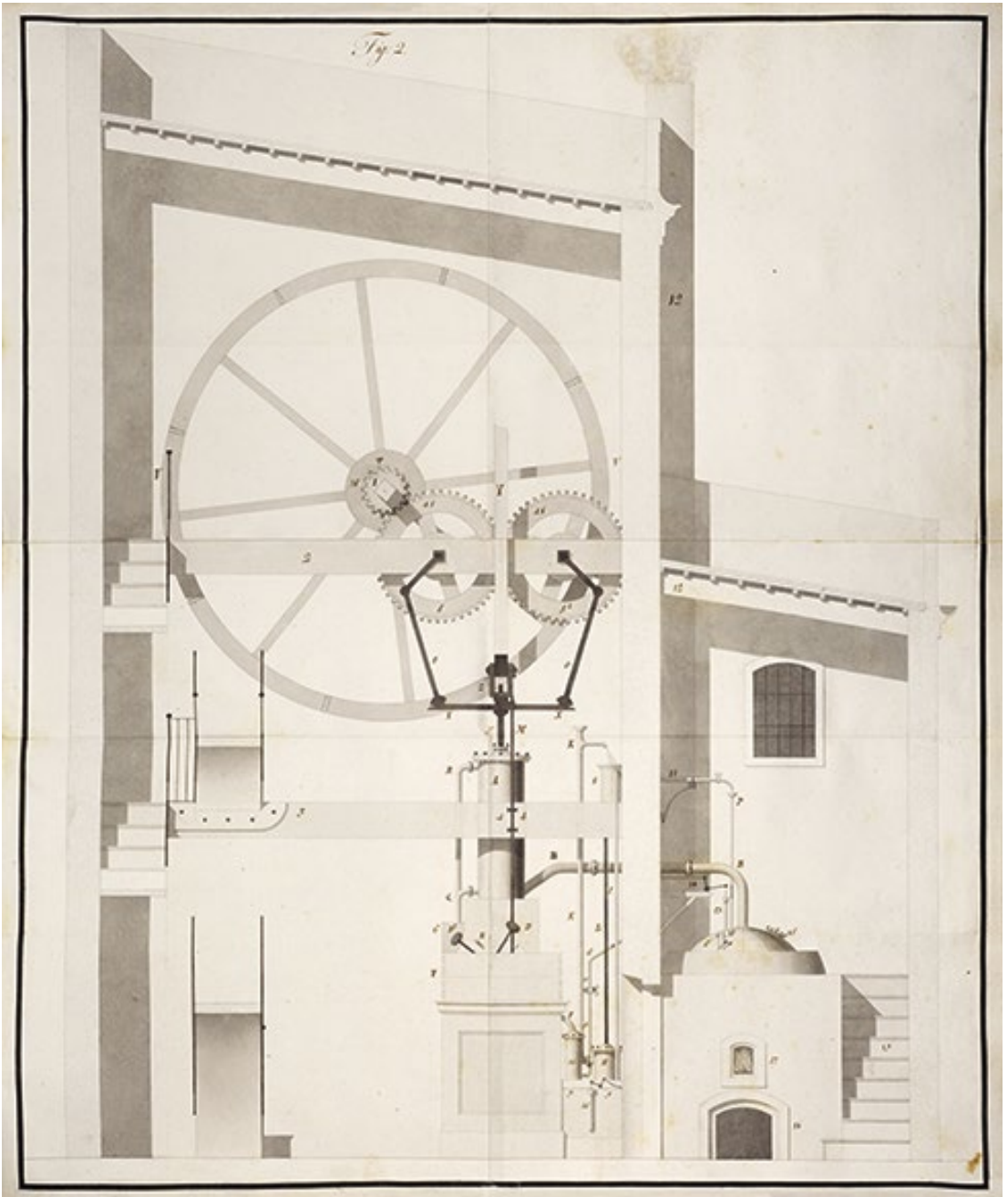

Frontis de la casa fàbrica de Pau Ramon al carrer de Sant Pau. Projecte de 1784. AHCB

L'espectacular creixement al final de la Guerra de la Independència dels Estats Units el 1783, l'adveniment de grans companyies reconstruïdes després de la momentània recuperació de la crisi de 1793 i la mecanització incipient dels anys 1802-1805, que no solament representen una recuperació immediata dels nivells anteriors a la crisi respectiva sinó una clara superació, són indicis prou fermes per intentar una reinterpretació del procés.

El desenvolupament relativament precoç de la manufactura catalana —a poca distància cronològica d'Anglaterra— ha fet possible la incorporació dels grans fabricants barcelonins al grup d'empreses avançades en el continent perquè les exigències de la mecanització s'han presentat gradualment.³¹

31. François CROUZET, «Capital formation in Great Britain during the Industrial Revolution» (1965) i Sidney POLLARD, «Fixed Capital in the Industrial Revolution in Britain» (1964), dins François CROUZET, *Capital Formation in the Industrial Revolution*, Londres, Methuen, 1972, p. 162-222 i 145-161 respectivament, han remarcat que les primeres etapes de la mecanització no han suposat un gran increment del capital fix gràcies al baix cost de les primeres innovacions. Els elevats beneficis derivats d'aquestes i la pràctica sistemàtica de la reinversió han permès d'afrontar el progressiu cost de les innovacions sense recórrer al capital exterior. Fixar el "llindar de la mecanització" per a Catalunya és, ara per ara, difícil. Com a exemple pot servir l'inventari de les tres "fàbriques" de Joan Vilaregut i Cia el 1807: les dues "fàbriques" de Barcelona, aparentment del tipus tradicional, tenen 127 telers —una gran dimensió per a aquesta època— i el valor dels utensilis és de 12.000 lliures; el valor de l'instrumental de la fàbrica de filats a Martorell és de 21.000 lliures. A la primera, 46 "màquines de filar" i 12 de cardar valen 4.200 lliures; per contrast, les 18 màquines angleses de Martorell en valen 15.000 (AHPB, Lluís Marsal, *Manual*, 1807, f. 311 i s.). Comparem, però, el valor de les màquines de filar angleses amb els grans capitals de les fàbriques d'indianes de l'època: les 68.000 lliures inicials d'Amat, Mayner i Cia, el 1797, o les 154.971 de l'acta de continuació de Pau Ramon i fill, el 1791, per exemple.

Màquina de vapor muntada per l'acadèmic de Ciències i Arts de Barcelona Francesc Sanponts a la fàbrica d'indianes de la família Ramon. Dibuix dins la memòria de l'inventor, *Notícia de una nueva bomba de fuego*, 1805. FT

Carta de comanda d'indianes a Erasme de Gònima, des de Sevilla, especificada amb mostres tèxtils, 1792. BC

L'excepció a aquesta regla segons la qual la mecanització és iniciada per empresaris locals a partir de l'acumulació manufacturera és la societat de filats formada per Jacques Joumart, el marquès de Sabran i Jean de Cramp el 1806, la primera gran companyia per a la filatura establerta a Barcelona:

El objeto de esta empresa es establecer por ahora veinte y quatro máquinas de hilar algodón por el movimiento del agua o por el vapor o por caballos con todos los accesorios que exigen dichas veinte y quatro máquinas para desempeñar su objeto según el método más moderno y perfecto que se conozca; [...] la utilidad que diesen estas veinte y quatro máquinas primeras se aplicará [...] a construir o traer successivamente otras diez y seis [...], siendo este número de quarenta el cumplimiento y último término de esta compañía.³²

32. Apèndix II, acta núm 89. Probablement aquesta empresa és la que correspon a la imprecisa notícia de l'establiment el 1807 d'una fàbrica de filats promoguda pel comte de Cabarrús, notícia recollida primer per Pascual MADDOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1846, p. 456, s. v. "Barcelona" (en deriva la notícia que dona Graell i les d'altres autors), i després, amb més extensió per Jaume CARRERA i PUJAL, *La economía de Cataluña en el siglo XIX*, Barcelona, Bosch, 1961, vol. II, p. 200, a partir d'un informe posterior de la Junta de Comerç: «en 1807 el conde de Cabarrús trajo a Barcelona, de las propias fábricas inglesas y francesas, los operarios, máquinas y utensilios necesarios para instalar una fábrica que abarcara los diferentes modos de hilar

Tres o quatre anys abans de la implantació d'aquesta fàbrica d'iniciativa, capital, tècnics i instrumental estrangers, el doctor Santpons havia construït per a la fàbrica dels Ramon una màquina de vapor de vint cavalls per accionar les *mules*, i Llorenç Clarós utilitzava amb la mateixa finalitat la força hidràulica del Rec Comtal. El 1807 mateix, data de començament de la fabricació per Joumart i Cramp, Joan Vilaregut té ja implantada a Martorell una fàbrica de filats amb 18 màquines angleses.³³

Els canvis a l'estructura de les empreses

El creixement dels beneficis, l'acumulació de capital i la reinversió han provocat, durant l'època manufacturera, un seguit de transformacions al si de les empreses que, a llur torn, han activat el procés de creixement i han possibilitat els passos revolucionaris del sector.

Una de les tendències majors del període és la concentració de les funcions directives en una persona, fenomen determinat per la necessitat d'una sincronització perfecta entre les diverses operacions mecàniques a la fàbrica i entre entrades i pagaments. La concordança entre ritme de producció i de venda i venciment dels terminis concedits pels proveïdors de primeres matèries és, com hem vist, una condició bàsica per a la implantació, supervivència i progrés de les fàbriques d'indianes. Els sistemes de gestió dels negocis cotoners entre 1746 i 1808 presenten una extrema varietat en els detalls, però sempre a l'entorn de tres formes majors que trobem en un 75 % de les 93 actes

que usaban aquelles nacions, a fin de indagar por experiencia cuál era el más ventajoso». A més de la coincidència cronològica i les similituds entre el projecte atribuït a Cabarrús i els propòsits explicitats a l'acta que comentem, existeixen com a mínim dos documents que relacionen personalment el comte de Cabarrús amb Jacques Joumart: a) en un epistolari Cabarrús-Salvà i Campillo, ja publicat (*Revista crítica de historia y literatura*, VI, [1901], p. 153 i 201), es parla de l'interès del comte per certs negocis a Catalunya i es cita com a representant de Cabarrús a Barcelona Joumart (la grafia del nom és insegura); b) el 1806 és signada a Barcelona una companyia per prospeccions mineres al Penedès; els noms són Benet Delorme; Antoni Bonaventura Gassó; «Santiago Joumart, por diez acciones, a saver seis para el Sr. conde de Cabarrús, dos por D. Juan Pont, dos por los Sres. Francisco Cabarrús e hijo» i «el conde de Cabarrús por una acción a favor y beneficio de mis ahijados D. Joseph y D. Francisco Colón» (AHPB, Josep Ubach, *Manual, 1806-1807*, f. 92).

33. Sobre la màquina de vapor dels Ramon: GASSÓ, *España con industria...*, p. 70, que no posa la data; Frederic RAHOLA i TRÈMOLS, «Del comerç i de la indústria de Catalunya», dins Francesc CARRERAS i CANDI, *Geografia general de Catalunya*, volum *Catalunya*, Barcelona, Alberto Martín, s. a., p. 355, dona la data de 1804; Ramon SOLER i VILABELLA, *Ensayo sobre la máquina catalana de hilar algodón llamada bergadana o maxerina*, Madrid, 1919, p. 13. El dia 5-VIII-1803 l'intendent atorga a Llorenç Clarós i Manuel Torner la «facultad de colocar y tener dentro de la acequia Rech Condal y en el paraje que más les acomode en la distancia o distrito que confronta con la casa de D. Juan Antúnez, sita en el lugar del Clot, dos ruedas para dar curso a la máquina de hilado de algodón que desean plantar» (Arxiu del Registre de la Propietat (Barcelona, *Registro de Hipotecas*, 1803, 3, f. 114). Jaume VICENS i VIVES, *Industrials i polítics*, Barcelona, Vicens-Vives, 1961, p. 46, i Jordi NADAL i OLLER («La economía española... i «Una empresa cotonera...»), han valoritzat modernament aquesta oportunitat perduda. Gassó, el 1816, ja era categòric: «Sin la guerra marítima de 1804 y la invasión ominosa de 1808 la maquinaria estaría ya en Cataluña bajo un pie muy útil y fomentador, porque las fábricas y el comercio habrían podido destinar a su adquisición las sumas necesarias» (*España con industria...*, p. 70).

examinades. El 25 % que resta reflecteixen els mateixos tipus però modificats per certes condicions peculiars, sobretot l'escassa entitat de les empreses.

El primer tipus, que hem qualificat de “direcció compartida”, és alhora el menys freqüent i el menys unitari. La seva característica general és que tots o una bona part dels socis intervenen en la gestió del negoci amb poders decisoris, i d'aquesta manera la relació entre els diferents companys i de cadascun d'ells amb la marxa de l'empresa queda assegurada. No són necessaris mecanismes de control sobre la gestió. Aquesta realització de la tradicional societat de persones en el sector manufacturer pot arribar per diferents camins, aparentment oposats: o bé l'extrema divisió de les funcions entre els companys o bé la seva atribució *pro indiviso* a tots els socis. De 70 companyies, 12 presenten aquesta forma en una o altra varietat.

El segon tipus, de “direcció polaritzada”, és molt més unitari. La direcció es distribueix entre dos socis, un dels quals s'encarrega de la part tècnica, el govern immediat de la fàbrica, i l'altre rep l'encàrrec de l'administració o direcció econòmica. Aquest tipus de societat pot coincidir, pel que fa al problema de les relacions entre la junta de socis i la direcció, amb el primer –quan entre els codirectors posseeixen tot el capital (4 casos sobre 20)– o bé pot allunyar-se de la tradicional societat de persones si una part considerable del capital està exclosa de la gestió (en 6 casos sobre 20 els codirectors controlen junts més del 50 % del capital sense arribar al 100 %, i en els altres 10 no arriben a tenir el 50 %). Malgrat certes aparences, la relació entre els dos socis directores no és generalment una relació entre iguals: la proporció de capital posseït per l'administrador o caixer és, llevat d'excepcions, sensiblement superior a la del “fabricant”.³⁴ La condició d'aquest darrer sovint s'aproxima a la d'un assalariat; el control de l'administrador sobre el tècnic en resulta envigorit.

En el tercer tipus, “direcció concentrada”, el govern del negoci recau en una sola persona. Només en 2 actes sobre 38 aquesta persona posseeix més del 50 % del capital;³⁵ en 23 casos l'administrador controla entre el 25 i el 50 %;

34. A l'Apèndix II, a les companyies d'aquest tipus és anotat el percentatge de capital posseït per cadascun dels dos codirectors.

35. Els tipus d'empresa amb predomini d'un soci, de propietat familiar o individual són tres grups escassament representats en les fonts notariales i, sobretot, en el grup d'actes que treballem: el predomini del pacte privat és notable en els dos primers tipus, i el tercer no necessita cap tipus de pacte. No hi ha, però, correspondència entre acta privada i petita empresa. L'exemple de la societat *Pau Ramon i fill* és definitiu: un pare i dos fills, apartant-se del costum general i del precedent assentat per ells mateixos, compareixen davant del notari per tal de formalitzar la renovació dels pactes. Ells mateixos fan constar l'excepcionalitat de la decisió: «en atenció a que la expressada fàbrica fins al present ha corregut ab la harmonia pròpia entre personas vinculadas ab un parentiu tan estret com és de pare y dos fills, y que en lo decurs de tant temps no ha ocorregut la menor discòrdia sinó que tots los assumptos han procehit de bona fe, essent aixís que no se han regulat las escripturas ab la coordinació acostumada en altres fàbricas perquè ha preponderat entre ells la bona fe a la formalitat dels escrits» (Apèndix II, acta núm. 64).

i en 8 casos menys del 25 %. En 4 d'aquests darrers casos l'administrador és un soci sense capital o no és considerat soci. Finalment hi ha 5 casos on no és possible de calcular la proporció de capital del director. Evidentment, en aquest tipus d'organització el problema del control de la junta de socis sobre l'administrador passa a primer terme.

El predomini del tercer tipus (38 actes sobre 70) per damunt del segon (20 actes) i del primer (12 actes) a nivell de tot el període, és, a més, un fet progressiu. Al període 1746-1776 hi ha 4 actes amb direcció compartida, 5 de direcció polaritzada i 6 de direcció concentrada; el 1777-1785 han passat a ser 6, 8 i 12 respectivament; el 1786-1808 han passat a 2, 7 i 20. A mesura que avança el segle, a mesura que l'experiència de la manufactura augmenta, a mesura que les operacions guanyen en envergadura, l'èxit de la direcció unificada es fa més evident. Que la direcció concentrada és una solució a la qual "s'arriba" ho confirma que només 8 de les 38 actes del grup corresponen al moment inicial d'una societat, mentre que les 30 restants corresponen a un moment avançat de l'empresa. Contràriament, les actes amb direcció polaritzada són inicials en una bona part (12 sobre 20), i la direcció compartida apareix com una forma predominantment utilitzada en actes inicials (8 de 12).

La tendència a la concentració de les funcions directives, determinada pel caràcter mateix de la manufactura i urgida per l'augment del volum de les operacions comercials i pel creixement de les instal·lacions fabrils, ha significat la separació d'una part dels socis de la gestió de l'empresa. A partir d'aleshores, els socis d'una companyia industrial tendiran a estar escindits en dos grups: els "socis capitalistes", que tindran un paper passiu d'inversors, i els "socis industrials", que, independentment de la importància de llur aportació monetària, seran, de fet, el centre de l'activitat empresarial.

Aquesta evolució ha possibilitat l'entrada en joc d'una altra de les possibilitats madurades per la manufactura: els comerciants interessats en diversos negocis han perdut el pes que tenien des d'un principi a les fàbriques d'indianes i que feia d'aquestes unes parentes pobres dels grans negocis, i el poder es concentra en una classe empresarial específicament industrial. Part d'aquest empresariat, de formació tècnica com a "fabricant", ascendit des de la condició d'assalariat i amb una participació petita en l'empresa, ha rebut el poder directiu en una situació dèbil enfront dels socis capitalistes; aquesta ha estat una dificultat suplementària en la crisi que la direcció unificada ha provocat per la seva contradicció amb els principis jurídics reconeguts.

Segons el dret tradicional, en una companyia tots els socis són responsables individualment dels perjudicis que la firma pugui causar a terceres persones. Aquesta responsabilitat de cada soci és il·limitada, és a dir, que es respon amb tots els béns i la pròpia persona. I és solidària, és a dir, que tots els

Saló principal de la casa d'Erasmus de Gòndima al carrer del Carme, amb pintures murals: escenes bíbliques a les parets, atribuïdes a Marià Illa, i el carro d'Apol·lo al sostre, atribuït a Josep Bernat Flaugier. Imatge extreta de Joaquim FOLCH I TORRES, *L'Art Català*, Ed. Aymà, 1958

companys són responsables del dany, amb independència de la proporció de capital posseïda per cadascun d'ells.³⁶ A les companyies amb direcció compartida no es presenta cap dificultat nova en relació amb les tradicionals societats de persones: els socis poden acceptar la responsabilitat perquè cadascun d'ells està en condicions de controlar el risc. En els altres tipus, i sobretot quan el soci o socis directors només tenen una petita participació en el capital social, la dificultat és evident: si la major part dels socis capitalistes estan absents de la fàbrica, si només tenen informació indirecta i poden influir en les decisions limitadament, és coherent que comparteixin el risc en la mateixa mesura que els socis industrials?

El perill de pèrdues incommensurables en la indústria ha creat un moviment conservador que ha tendit a imposar el criteri de la inversió mínima per permetre la reproducció de les condicions de producció i assegurar uns beneficis constants. Els socis capitalistes, una vegada concentrades les

36. Sobre la vigència d'aquests principis en el tractament jurídic de les societats comercials del segle XVIII –tant les societats de persones com les de capitals– vegeu Henri LÉVY-BRUHL, *Histoire juridique des sociétés de commerce en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, París, Domat-Montchrestien, 1938. Un treball paral·lel per a Espanya, per bé que basat en una enquesta menys exhaustiva i limitat a les societats de capitals és el de José MARTÍNEZ GIJÓN, «Le società per azioni nel diritto spagnolo del secolo XVIII», *Economia e Storia*, XI, 2 (1964), p. 199-223.

funcions directives, han pogut procedir de qualsevol dels racons de la societat setcentista: vídues, preveres, cavallers, notaris i títols de la noblesa. I per a aquesta societat, la riquesa per excel·lència continua essent la riquesa immobiliària. La decisió d'innovar, que pot sortir dels empresaris manufacturers, només serà efectiva si les relacions entre els socis industrials i els socis capitalistes han estat resoltes.

Les solucions han estat variades i d'abast molt diferent. Sobretot han demostrat una diferent capacitat per adaptar-se al creixement industrial. Un lloc a part l'ocupen les empreses de propietat individual o familiar, que, evidentment, no han topat amb aquests problemes i que, per això mateix, han pogut exercir un paper important a curt terme en les primeres etapes de la mecanització. Altres empreses on efectivament s'ha plantejat el problema han fracassat en l'intent de trobar una estructura eficient: unes han optat per retallar les atribucions del director, multiplicant els controls sobre la gestió i prohibint diversos tipus d'operacions; una minoria ha acceptat, per la confiança personal en el director, el risc sense imposar condicions. En el primer cas, la imposició de la prudència dels socis inversors ha dificultat extraordinàriament la gestió i, sobretot, ha anul·lat la capacitat innovadora de l'empresari. En el segon, la inviabilitat de la fórmula ha estat palesada espectacularment per la fallida de Miquel Formentí l'any 1776; la comparança entre les dues actes de *Miquel Formentí i Cia*, de 1759 i 1772 respectivament, evidencia el progrés de la confiança dels socis capitalistes en el fabricant, materialitzada en la supressió a la segona de tot tipus de control.

És precisament per l'època de la fallida de Formentí quan les societats cotoneres cerquen una solució jurídica al problema de la responsabilitat il·limitada. Els intents de crear un dret adaptat a les necessitats de l'expansió industrial són variats i no responen a cap fórmula jurídica reconeguda. La distància entre la teoria i la pràctica jurídiques és considerable, i és difícil de situar les actes reals en relació amb els prototipus establerts pels formularis notariaus.

Un grup de companyies s'aproxima a la tradicional societat comanditària. Com en aquesta, pacten que el soci industrial sigui responsable il·limitadament, mentre que els socis capitalistes només exposen el capital aportat. A diferència de la comanditària, no respecten el principi segons el qual els socis comanditaris no poden controlar el comanditat ni exigir-li explicacions sobre l'ús del capital, principi que havia estat la principal dificultat de la societat comanditària per adaptar-se a empreses capitalistes. La pseudo-comanditària que trobem en el sector cotoner català al segle XVIII equival, doncs, a una simple ruptura del principi de la solidaritat dels socis. La solució, que descarrega sobre el director de l'empresa tota la responsabilitat, ha pogut limitar les ambicions dels socis industrials, però els ha atorgat

Mocador estampat amb la representació del nou paisatge urbà del passeig de l'Esplanada de Barcelona, inaugurat el 1798. MUHBA

una àmplia capacitat de maniobra i els ha deslliurat del conservadurisme predominant entre els inversors. A les mans de l'empresari ha quedat la decisió del risc acceptable: en el cas concret de la innovació tècnica, la forma ha pogut ésser efectiva. Algunes de les grans companyies manufactureres que han jugat un paper important als volts de l'any 1800 han optat per aquesta fórmula.³⁷

37. Apèndix II, actes núm. 62, 73, 79 i 80. La societat comanditària és un substitutiu eficaç de la societat anònima a França durant la primera meitat del segle XIX, segons Rondo E. CAMERON, *Frància y el desenvollop econòmic en Europa, 1800-1914*, Madrid, Tecnos, 1971, p. 47-50. Es tracta, tanmateix, de la comanditària per accions, diferent de la comanditària tradicional; la transmissibilitat de les accions és el contrapès a la impossibilitat del control sobre la gestió en la solució francesa. La fórmula

L'opció més interessant és la d'aquelles empreses que han pactat la responsabilitat limitada de tots els socis, decisió que les situa en la línia de la societat anònima. Totalment al marge del dret tradicional, l'única via que aquestes societats tenen per fer reconèixer el principi és el pacte exprés entre els interessats: primer a l'acta de companyia entre tots els socis i després a cada contracte amb terceres persones, intentant que aquestes acceptin que la responsabilitat de la companyia no va més enllà de la quantia del seu capital i dels beneficis acumulats i no repartits. L'efectivitat d'aquest tipus de clàusula és discutible: el paper del jutge en l'acceptació o no acceptació del principi en judici és decisiu.³⁸ La reiteració de la fórmula de responsabilitat limitada a les successives renovacions d'una mateixa companyia –*Joan Gallissà i Cia*, 1775 i 1779; *Joaquim Espalter i Rosàs i Cia*, 1779, 1784, 1790 i 1796– sembla un argument a favor de la seva efectivitat. Els avantatges de la responsabilitat limitada propugnada per les companyies cotoneres setcentistes són superiors als de la simple ruptura de la solidaritat: aquí, la seguretat cercada pels socis capitalistes és concedida també al soci industrial. El paper que la responsabilitat limitada ha jugat com a element favorable a l'expansió capitalista, sobretot a través de la formulació que en fa la societat anònima del segle XIX, ha estat remarcat amb freqüència i no cal insistir en uns avantatges ja coneguts.³⁹

La lluita dels empresaris manufacturadors per imposar la innovació jurídica és, a nivell de Catalunya i juntament amb processos com l'acumulació de capital, la formació de l'empresariat industrial, la concentració de les funcions directives a l'empresa, l'establiment de la disciplina fabril i la transformació urbana, una de les contribucions majors de l'època manufacturadora al procés de sorgiment de la revolució industrial. La presència de totes aquestes tendències modernitzadores com a resposta als problemes suscitats per les fàbriques d'indianes al si de la societat catalana del segle XVIII revela la comunitat del fenomen local amb les característiques generals del període manufacturador arreu d'Europa.

també és experimentada a Catalunya, però no al sector cotoner (per exemple, la societat minera esmentada a la nota 32).

38. No hem arribat a una conclusió sobre el tema de l'efectivitat de la fórmula de responsabilitat limitada en cas de judici. La pèrdua dels volums de processos del Consolat és, per aquest tema, irreparable; és difícil de seguir un tema com aquest només a través dels protocols notariais, que no reproduïen sinó determinades seqüències dels processos judicials. A Anglaterra hi ha també societats amb clàusula de responsabilitat limitada semblants a les catalanes: els *equitable trusts* (David S. LANDES, «La estructura de la empresa en el siglo XIX (Los casos de Gran Bretaña y Alemania)», dins *Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo*, Madrid, Ayuso, 1971, p. 131-146; Phyllis DEANE, «The Industrial Revolution in Great Britain», dins *The Fontana Economic History of Europe. The Emergence of Industrial Societies, I*, Londres, Collins/Fontana, 1973, p. 204-207). Landes assenyala que els tribunals no acceptaven la validesa de la fórmula en cas de conflicte de la societat amb terceres persones.

39. Sobre el tema de la responsabilitat limitada i el seu paper a la revolució industrial a Espanya: Gabriel TORTELLA CASARES, «El principio de la responsabilidad limitada y el desarrollo industrial de España, 1829-1869», *Moneda y Crédito*, 104 (1968), p. 69-84.

Apèndix I

Càlculs d'un empresari barceloní per implantar una fàbrica d'indianes (AHCB, Fons de fallides, B. 129)

Instrucció per a l'establiment d'una fàbrica d'indianes a Màlaga:

Primerament es necessita una casa amb les oficines necessàries a proporció del que més avall es dirà, i així mateix un prat abundant d'aigües per al blanqueig, amb una altra casa també amb les seves oficines per a la mateixa finalitat.

Suposem que aquesta fàbrica s'ha de posar en marxa amb trenta telers corrents i que aquests teixiran en un any 4.200 peces, que s'han de pintar fins a la màxima perfecció i posar-les en estat de vendre-les. Per portar bé aquest negoci, i que puguin fer els senyors un còmput prudencial del cabal que es necessitarà per a l'establiment, em sembla que serà convenient de fer-se càrrec com si haguessin de treballar tot un any sense fer cas de cap entrada de cabals resultant de les vendes d'indianes que en aquest temps poguessin fer-se; i a més d'això, que tots els materials, jornals i altres despeses que aquesta fàbrica ocasionarà s'han de pagar tots amb diners comptants; i amb aquesta consideració, traient el compte del que podran importar les despeses, n'hi haurà prou als intel·ligents en negocis per determinar la partida que més o menys es necessitarà. Sota aquest supòsit, i sense fer-me càrrec del cost de les damunt dites cases i prat, trec el compte que importaran les esmentades despeses de tot un any uns quaranta mil pesos.

Ara, sobre tot el que s'ha dit és menester de fer aquesta reflexió: que comprant el cotó a crèdit amb termini d'un any (com és normal), els altres materials al de sis mesos, i procurant amb eficàcia fabricar el gènere i vendre'l, no hi ha dubte que, amb aquell respir i les entrades que poden esperar-se d'aquest, amb la meitat d'aquella partida i potser menys n'hi haurà prou.

En quant al cost que podran tenir les esmentades cases i prat, ho deixo a la consideració dels que tinguin coneixement en les coses d'aquell país; i sempre que convingués manar fer un pla per la casa fàbrica, es faria i es podria enviar.

Apèndix II

Les actes de constitució de societats cotoneres a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (1746-1808). Índex cronològic i breu notícia

1. Josep Domingo, Josep Capelino i Pau Campderrós. Fabricació de teixits (blauets) en una botiga. 3 socis. Acta inicial, 1-I-1746. Capital: 900 ll. en moneda. Inter-venen tots els socis. AHPB, Josep Cols, 1746, f. 19.
2. *Joan Pongem i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Vicenç Ferrer. 4 socis. Acta inicial, 31-X-1747. Capital: 15.000 ll. en immobles i «ab diferents mercaderias que [...] han comprat per fornir la dita fàbrica». Direcció compartida per tots els socis. AHPB, Joan Olsina i Cabanes, *Liber 3º concordiarum*, 1747, f. 334.
3. Josep Canaleta. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1753; abans de propietat individual del titular. Capital: 16.000 ll. de balanç. Direcció concentrada (37,5 %). AHPB, Ramon Alier, 1755, f. 18.
4. Joan Ayguasanosa, Francesc Recolons, Francesc Llorens i Joan Torras. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta inicial, 5-XII-1754. Capital: 4.800 ll. «o bé ab mercadurias o bé ab diners a la medida y modo que la dita fàbrica ho necessitia». Intervenien tots els socis. AHPB, Josep Bosom, 1754, f. 225.
5. *Miquel Formentí i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Vicenç Ferrer. 3 socis. Acta de continuació, 28-IV-1759 (vegeu acta núm. 2), després de la separació de l'antic soci titular. El capital, que serà el resultant de balanç, no és especificat, però sí les proporcions entre els socis. Direcció concentrada (44,4 %). AHPB, Antoni Serras, 1759, f. 127.
6. Joan Ayguasanosa. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 26-IV-1760 (vegeu acta núm. 4). Capital: 7.070 ll. 13 s. 8 d., de les quals 1.000 ll. són una aportació en moneda i la resta és el capital de balanç. Sistema d'intervencions indefinit amb predomini del titular (25,6 %). AHPB, Llorenç Madriguera, 1760, f. 128.
7. *Isidre Català, Llorens i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Llorenç. 6 socis. Acta de continuació, 1-VI-1762. Capital: 26.000 ll. de balanç. Direcció compartida per 4 socis (46 %). AHPB, Carles Carbonell, 1762, f. 357.
8. Antoni Carrera. Fàbrica d'indianes. 3 socis. Acta inicial, 7-VI-1763. Capital: 12.000 ll. en moneda. Direcció concentrada (33,3 %). AHPB, Jaume Tos i Romà, 1763, 1a part, f. 362.
9. *Josep Buch, Armengol i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Gaietà. 4 socis. Acta inicial, 1-XI-1763. Capital: 7.000 ll. en moneda. Direcció polaritzada: administrador (28,4 %) i fabricant (14,2 %). AHPB, Carles Carbonell, 1763, f. 281.

10. *Gaietà Mayolas, Mateu Farrà i Cia.* Fàbrica d'indianes. 3 socis. Acta de continuació, 4-III-1764; abans posseïda per Farrà i un altre soci. Farrà cedeix l'ús de les instal·lacions i utensilis sense que el seu valor s'integri al capital social, que és aportat pels altres: 12.000 ll. en moneda. Intervenent tots els socis. AHPB, Pere Pagès, 1765, f. 40.
11. *Josep Buch, Armengol i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Gaietà. 5 socis. Acta de continuació, 1-VII-1767 (vegeu acta núm. 9), amb admissió d'un nou soci. Capital: 32.000 ll., 8.000 de les quals en moneda (aportació del nou soci) i la resta és el capital de balanç. Direcció polaritzada: administrador (25 %) i fabricant (12,5 %). AHPB, Joan Costa, 1767, f. 273.
12. *Josep Canaleta, hereu i Cia.* Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1770 (vegeu acta núm. 3), després de la mort del titular. Capital: 33.401 ll. 14 s. 10 d., de balanç. Direcció concentrada (38,8 %). AHPB, Francesc Comes, 1770, f. 195.
13. Francesc Rigalt. Acta, amb efecte des de 1-III-1770, entre el propietari d'una fàbrica d'indianes i un pagès per convertir la terra d'aquest en prat a canvi d'una participació en els beneficis industrials. AHPB, Armengol Pinyol i Teixidor, 1770, f. 83.
14. Josep Igual i Bernat Busquets. Fàbrica d'indianes. 5 socis. Acta de continuació, 1-VII-1770 (se n'ha separat un soci). Capital: 36.100 ll. de balanç. Direcció polaritzada: administrador (38,8 %) i fabricant (6,9 %). ARP, Registre d'Hipoteques, 1771, 1, f. 102.
15. Jaume Ordeig. Fabricació de teixits (vellut de lli i de cotó). Acta, amb efecte des de 1-VIII-1771, entre un comerciant, que aporta els cabals necessaris (no especificats) i s'encarrega de la venda, i un artesà que aporta l'instrumental i el treball. AHPB, Josep Ribas i Granés, 1771, f. 423.
16. *Miquel Formentí i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Vicenç Ferrer. 3 socis. Acta de continuació, 25-XII-1771 (vegeu acta núm. 5). Capital: 94.005 ll., de balanç, després de retirats part dels beneficis i el valor dels immobles, que han passat a propietat personal del titular. Direcció concentrada (44,4 %). AHPB, Francesc Mas i Güell, 1772, f. 401; en castellà.
17. *Esteve Bosch i Cia.* Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. del Carme. 3 socis. Acta de continuació, 24-VI-1772. Capital: 2.806 ll. Direcció polaritzada: administrador (46,3 %) i fabricant (7,3 %). AHPB, Joan Fontrodona i Roura, 1772, f. 123.
18. *Pere Noguera i Blai Massanés.* «Fàbrica de teixits per fer indianas». 2 socis. Acta inicial, 5-III-1773. Capital: 3.008 ll. 10 s., de les quals 1.000 són en moneda, aportació de Massanés, i la resta és el valor del prat (600 ll.) i de gèneres (1.408 ll. 10 s.), aportació de Noguera. Direcció compartida. AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1773, f. 35.
19. *Antoni Pagès i Cia.* Fàbrica d'indianes de Maria Santíssima del Carme. 3 socis. Acta inicial, 1-IV-1773. Capital: 1.150 ll. en moneda. Direcció polaritzada:

- administrador (43,4 %) i fabricant (21,7 %). AHPB, Josep Bonaventura Fontana, 1773, f. 146.
20. *Joan Gallissà i Cia.* Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta, amb efecte des de 1-I-1775, d'una societat abans regulada per acta privada (1-IX-1773) i que continua la fàbrica traspassada per *Josep Ribas i Margarit i Cia.* Capital 23.511 ll. 14 s., de les quals 17.633 ll. 15 s. 6 d. procedeixen del balanç de l'exercici 1773-1774 i les 5.877 ll. 18 s. 6 d. restants són l'aportació en moneda d'un nou soci admès el 1-I-1775. Direcció concentrada (25 %). Responsabilitat limitada: «declarant no enténdrer ni voler exposar altres de sos bens per rahó de la present companyia». AHPB, Tomas Casanovas i Forés, 1775, f. 54.
 21. *Miquel Pérez i Cia.* Fàbrica d'indianes. 5 socis. Acta inicial, 15-I-1777. Capital: 1.500 ll. en moneda. Direcció concentrada (13,3 %). AHPB, Jaume Sanjoan, 1777, f. 10.
 22. *Manuel Ortells i Cia.* Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 21-IV-1777 (després de la fallida de *Miquel Formentí i fill*, relacionada amb *Miquel Formentí i Cia* (vegeu acta núm. 16), amb l'entrada d'un nou soci, el titular i director. Capital: 80.000 ll., 65.806 de les quals són de balanç i la resta en moneda. Direcció concentrada (4,6 %). Responsabilitat limitada per als socis que no hi intervenen. AHPB, Josep Ponsich, 1777, f. 435; en castellà.
 23. *Esteve Gramatges i Cia.* Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. del Carme i les Ànimes del Purgatori. 2 socis. Acta inicial, 13-IX-1777. Capital: «ab los fondos o capitals que al cap de un any segons los vilansos constaran». Direcció polaritzada: administració compartida pels dos socis i fabricació exercida per un no-soci (fill del titular). AHPB, Manuel Oliva i Viloca, 1777, f. 502.
 24. Gaspar Illes i Onofre Miró. Fàbrica d'indianes a Manlleu. 2 socis. Acta inicial, 6-IV-1778. Capital: 8.000 ll. en moneda. Direcció compartida. ARPB, Registre d'Hipoteques, 1778, 3, f. 301.
 25. *Joan Gallissà i Cia.* Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1779 (vegeu acta núm. 20). Capital: 42.141 ll. 5 s. 8 d., de balanç. Direcció concentrada (25 %). Responsabilitat limitada. ARPB, Registre d'Hipoteques, 1779, 4, f. 418.
 26. *Joaquim Espalter 1 Rosàs i Cia.* Fàbrica d'indianes de la Reina Sma. del Roser. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1779. El capital, dividit en “vinticinquens” (25.000 ll.?), no consta, pero sí les proporcions. Direcció concentrada (38 %). Responsabilitat limitada: «Ab la present companyia solament obligam los vint y sinch vinticinquens que de fondo o capital habem posat en la present companyia y los beneficis que Déu donarà y no altres béns». AHPB, Joan Fontrodona i Roura, 1780, f. 51.
 27. *Miquel Formentí i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Vicenç Ferrer (nova). 4 socis. Acta inicial, 1-VII-1779. Capital: 20.000 ll. en moneda. Direcció concentrada en el titular, que no és soci (per raó de la seva fallida els seus interessos estan representats per la seva nora: 25 %). Responsabilitat limitada: «convenent expressa

declaració y condició que no nos obligam a la present companyia ni volem per las resultas de ella tenir nostres béns obligats per més partida que la dalt referida de sinch mil lliuras [...] sens que pugua resultar-nos més pèrdua». AHPB, Josep Ribas i Granés, 1779, 2a part, f. 1.

28. *Joan Gallissà i Cia*. Fàbrica d'indianes. 4 socis (només un d'ells és diferent dels de l'acta núm. 25, però és difícil d'establir la relació entre una i altra). Acta inicial, 1-VIII-1779. Capital: 20.000 ll. Direcció concentrada (25 %). Responsabilitat limitada. ARPB, Registre d'Hipoteques, 1779, 4, f. 423.
29. *Francesc Rigalt, pare i fill, i Cia*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. del Carme, Sant Francesc de Paula, Sant Andreu i Sant Felip. 4 socis. Acta inicial, 31-III-1781. Capital: 10.000 ll. en moneda. Direcció compartida per tres socis (80 %). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1781, 1, f. 168.
30. *Armet i Salgado*. Fàbrica d'indianes de Sant Antoni de Pàdua i les Ànimes del Purgatori. 2 socis. Acta inicial, 25-VI-1781. Capital: 26.000 ll.; part de 13.000 és el valor del prat. Direcció compartida. AHPB, Magí Artigas, 1782, f. 34.
31. *Josep Pedra i Cia*. Fàbrica d'indianes de Jesús, Maria i Josep. 5 socis. Acta inicial, 1-IX-1781. Capital: 8.000 ll. en moneda. Direcció polaritzada: administrador (12,5 %) i fabricant (12,5 %). Responsabilitat limitada per als socis que no intervenen. AHPB, Manuel Oliva i Viloca, 1781, f. 263.
32. *Francesc Bruguera, Marià Casas i Cia*. «Fàbrica de pintar telas, cotons y altres cosas». 3 socis. Acta amb efecte des de 6-VII-1782. Hi ha dos socis que «degan costejar tot quant sie necessari [...] per tenir tres taulas contínues» i s'encarreguen de l'administració, i l'altre soci només aporta el seu treball. AHPB, Josep Lluch i Villalonga, 1781-1782, f. 531.
33. Josep Marsal i Cia. Fàbrica de teixits (blauets). 5 socis. Acta inicial, 20-I-1783. Capital: 2.200 ll. en moneda. Direcció polaritzada: administrador (22,7 %) i fabricant (soci sense capital). AHPB, Josep Fuster, 1783, f. 41.
34. *Antoni Carrera i Cia*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. de la Mercè i Sant Magí. 2 socis. Acta de continuació, 31-V-1783; implantada pels mateixos, 1-VI-1781. Capital: 12.791 ll. 10 s. 5 d., valor de les instal·lacions i utensilis, i «si la fàbrica necessitarà de majors fondos degan fer-los». Direcció concentrada (20 %). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1783, f. 285.
35. *Olaquer, Francesca Iglesias i fill*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. de la Mercè i Sant Francesc de Paula. 2 socis. Acta de continuació, 12-VIII-1783. Capital: 5.000 ll., valor dels utensilis i gèneres. Direcció polaritzada: administrador (100 %) i fabricant (soci sense capital). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1783, f. 103.
36. Geroni Sala i Cia. Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta de continuació, 1-IX-1783; abans de propietat del titular. Capital: 4.000 ll., de les quals 2.000 són el valor dels utensilis i gèneres i les altres en moneda (aportació de Berti). Direcció

- concentrada (50 %). Responsabilitat limitada per al soci que no intervé. AHPB, Tomàs Casanovas i Forés, 4-IX-1783.
37. *Francesc Casacuberta i Cia*. Fabricació d'estampats i teixits. Acta, amb efecte des de 10-IX-1783, entre un teixidor que «té un petit obrador ab telers, taulas, motllos y altres útils, pintant telas y blauets, fabricant-ne de estos de son compte o per altre» i un comerciant que subministrarà primeres matèries i cabals i comprarà tota la producció a preus fixats. AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1783, f. 249.
 38. *Roig, Feu i Martí*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. de la Mercè, Sant Josep, Sant Francesc de Paula, Beat Miquel dels Sants i les Ànimes del Purgatori. 3 socis. Acta inicial, 1-X-1783. Capital: 16.000 ll. en moneda. Direcció compartida. AHPB, Magí Artigas, 1783, f. 222.
 39. Geroni Guisart. Acta, 21-XII-1783, entre un soci que posa 500 ll. (tot el capital social), que l'altre, "parayre", utilitza per «comprar cotó fluix i fer-lo filar». Sistema domèstic. AHPB, Josep Ribas i Granés, 1783, 2, f. 794.
 40. Joan Gatell, Anton Muñoz, Tomàs Vila i Joan Carrió. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta amb efecte des de 21-III-1784. Capital: 1.200 ll. en moneda. Intervenent tots els socis. AHPB, Josep Grau Sayrols i Carreras, 1784, f. 134.
 41. *Tomba, Olsina i Cia*. Fàbrica d'indianes de Sant Gaietà (nova). 3 socis. Acta de continuació, 1-VI-1784. Capital: 24.000 ll., 3.000 de les quals (aportació d'Olsina) són el valor de la fàbrica (abans de *Joan Pau Olsina i fill*). Direcció polaritzada: administrador (43,7 %) i fabricant (12,5 %). AHPB, Francesc Joan Elias i Bosch, 1784, f. 215.
 42. *Fèlix Olsina i Cia*. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta inicial, 1-VIII-1784. Capital: 6.500 ll., 467 de les quals són el valor dels utensilis (aportació del titular). Direcció polaritzada: administrador (30,7 %) i fabricant (7,8 %). AHPB, Josep Ponsich, 1784, f. 242.
 43. Joan Gatell. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. dels Dolors i les Ànimes del Purgatori. 2 socis. Acta inicial, 28-VIII-1784. Capital: 1.800 ll. Direcció concentrada (33,3 %). AHPB, Ramon Font i Alíer, 1784, f. 160.
 44. *Francesc Casacuberta i Cia*. Fabricació d'estampats i teixits; efecte des de 10-IX-1784. Reforma del pacte anterior (vegeu acta núm 37). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1784, f. 157.
 45. *Joan Espalter i Rosàs i Cia*. Fàbrica d'indianes de la Reina Sma. del Roser. 3 socis. Acta de continuació, 14-X-1784 (vegeu acta núm. 26); se n'ha separat un dels socis. El capital no consta, però sí les proporcions. Direcció concentrada (47,5 %). Responsabilitat limitada. AHPB, Joan Fontrodona i Roura, 1784, f. 56.
 46. *Joan Arenys i Cia*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. del Carme i Sant Joan Baptista, a Manresa. 3 socis. Acta de continuació, 1-I-1785. Capital: 30.000 ll. Direcció concentrada (66,4 %). Responsabilitat limitada: «obligant-se cada un dels socis per los caudals o fondos que cada un té en dita societat y no altrament»; i

a la clàusula final: «per lo que obligan los uns als altres recíprocament lo capital i beneficis que cada hù té y tindrà en dita companyia solament». AHPB, Francesc Ferrús, 1785, f. 13.

47. *Marià Casas i Cia*. Fàbrica d'indianes. 6 socis. Acta inicial, 16-V-1785. Capital: 6.400 ll. en moneda. Direcció polaritzada: administració compartida per dos socis (23,4 %) i fabricant (17,9 %). AHPB, Josep Ribas i Granés, 1785, 1, f. 50.
48. *Geroni Sala i Cia*. Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta de continuació 19-1-1785 (vegeu acta núm. 36). Capital: 11.100 ll., de les quals 3.628 ll. 5 s. 2 d. són el líquid de balanç i una aportació de primeres matèries. Direcció compartida entre el titular (36,9 %) i un assalariat, «el qual [...] serà igual en tot a dit Geroni Sala en quant al govern». AHPB, Tomàs Casanovas i Forés, 1785, f. 22.
49. *Geroni Sala i Cia*. Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta de continuació, 1-II-1785 (vegeu acta núm. 48). Conversió d'un préstec de 1.300 ll. en associació, un cop anul·lada la companyia anterior. Capital: 4.700 ll., 3.400 de les quals (aportació del titular) són el líquid de balanç. Direcció concentrada (72,3 %). AHPB, Tomàs Casanovas i Forés, 1785, f. 49.
50. *Gaietà Bausà i Cia*. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta inicial, 1785. Capital: 2.184 ll. Direcció compartida per dos socis (67,8 %). ARPB, Registre d'Hipoteques, 1785, 3, f. 138.
51. *Geroni Feu i Albert Pi*. Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta inicial, 11-X-1785. Capital: 1.300 ll. Intervenien tots dos socis. ARPB, Registre d'Hipoteques, 1785, 4, f. 50.
52. *Francesc Thomàs i Pi*. Fàbrica d'indianes de Maria Sma. i Sant Gaietà. 2 socis. Acta de continuació, 14-XI-1785 (vegeu acta núm. 41); se n'ha separat Antoni Tomba. Capital: 33.000 ll., de les quals 4.992 ll. 9 s. 7 d. en moneda, entregades pel titular, i la resta és el capital de balanc. Direcció polaritzada: administrador (93,4 %) i fabricant (6,5 %). AHPB, Francesc Joan Elias i Bosch, 1786, f. 19.
53. *Ignasi Estalich i Magí Mas*. Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta de continuació, 21-V-1786. El capital no consta. Intervenien els dos socis. AHPB, Josep Grau Sayrols i Carreras, 1786, f. 196.
54. *Bartomeu Rovira*. Fàbrica d'indianes. 3 socis. Acta inicial, 22-V-1788. Capital: 300 ll. en moneda. Intervé un sol soci (33,3 %). AHPB, Josep Grau Sayrols i Carreras, 1788, f. 178.
55. *Reverdy i Cia*. Fàbrica de filats. 2 socis. Acta inicial, 27-V-1788. Capital: «los fondos necesarios». Direcció polaritzada: administrador (100 %) i fabricant (soci sense capital). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1788, f. 342; en castellà.
56. *Gregori Comas*. Fàbrica de teixits (blauets). 2 socis. Conversió d'un préstec de 1.734 ll. 4 s. 2 d. en associació. AHPB, Francesc Madriguera, 1788, f. 435.
57. *Llorenç Clarós i Cia*. Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. de Montserrat. 3 socis. Acta de continuació, 1-I-1789; abans, del titular junt amb altres socis. Capital: 39.047 ll. 10 s., de les quals 14.831 ll. 19 s. 10 d. són en moneda i la resta, de l'anterior

- exercici. Direcció concentrada (40 %). Responsabilitat limitada: «Declarando dichos socios no querer exponer otros bienes suyos por razón de dicha sociedad o fábrica que los capitales que cada uno tubiese en ella al tiempo de su formación y los beneficios que éstos dexasen durante los cinco años». AHPB, Francesc Ferrús, 1792, f. 149; en castellà.
58. *Onofre Artigas i Valls i Cia.* Fàbrica de pintats de Ntra. Sra. de la Mercè, Santa Eulàlia i les Ànimes del Purgatori. 2 socis. Acta de continuació, 17-I-1789. Capital: 6.065 ll. 14 s. 6 d., la meitat de les quals és el valor de l'instrumental i gèneres (aportació d'un dels socis) i l'altra en moneda (aportació de l'altre). Direcció concentrada en un no-soci titular (fill d'un dels socis). AHPB, Josep Antoni Cassaní, 1789, f. 76.
59. *Turpin, Gramond i Cia.* Fàbrica de filats, a Sarrià. 2 socis. Unió entre un soci capitalista i una part industrial (dues persones). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1789, 2, f. 139; en castellà.
60. *Joaquim Espalter i Rosàs i Cia.* Renovació exacta, 1-I-1790, de l'acta núm. 45. AHPB, Salvador Maria Simon, 1790, f. 5.
61. *Demestre, Vidal i Cia.* Fàbrica d'indianes del Diví Redemptor i la Puríssima Concepció de Maria Ssma. 3 socis. Acta de continuació, 1-IV-1790. Capital: 60.000 ll., «ab los géneros, effectes y utensilis que se encuentran existents y servibles de dita fàbrica y lo restant que fàltia ab diner effectiu». Direcció concentrada en un no-soci (fill d'un dels socis?) AHPB, Josep Gualsà, 1790, f. 99.
62. *Manuel Ortells i Cia.* Fàbrica d'indianes. 3 socis. Acta de continuació, 1-I-1791 (vegeu acta núm. 22); dos dels socis han comprat la part a la «massa de acreedores de Miguel Formentí e hijo», 24-XII-1789, i han continuat sense nova acta durant l'exercici 1790. Capital: 80.000 ll., de les quals 53.240 ll. 8 s. 4 d. són de balanç. Direcció concentrada (25 %). Responsabilitat limitada per als socis que no intervenen. AHPB, Francesc Portell, 1791, f. 483; en castellà.
63. Joan Vilaregut. Fàbrica de teixits. 3 socis. Acta inicial, 20-XI-1791. El capital no consta. Direcció concentrada. AHPB, Vicenç Albareda, 1792, f. 124.
64. *Pau Ramon i fill.* Fàbrica d'indianes. 3 socis. Acta de continuació, 26-XII-1791. Capital: 154.971 ll. 3 s. 8 d. de balanç. Direcció compartida. AHPB, Jaume Morelló, 1792, f. 20.
65. *Francesc Feu i Cia.* Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta de continuació, 1-I-1792 (vegeu acta núm. 38); se n'ha separat un dels socis. Capital: el que resultarà del balanç. Direcció concentrada. Responsabilitat limitada per al soci que no intervé: «obligant persó, és a saber, lo doctor Joseph Roig y Gelabert, tot lo capital que restarà líquit a mon favor del mencionat balans que se va a conclòurer tant solament y no més, per pacte exprés convingut entre las dos parts; y lo enunciat Francisco Feu y Rodoreda tots mos béns y drets, presents y esdevenidors». AHPB, Joan Prats i Cabrer, 1791, f. 474.

66. *Ausich i Cia.* Fàbrica d'indianes de Ntra. Sra. de la Mercè, a Mataró. 4 socis. Acta inicial, 1-I-1792. Capital: 4.500 ll. Direcció polaritzada: administrador, a Barcelona (22,2 %-33,3 %) i fabricant, a Mataró (11,1 %). AHPB, Josep Grau Sayrols i Carreras, 1792, f. 3.
67. *Casas, Ricart, Amigó i Cia.* Fàbrica d'indianes. 5 socis. Acta de continuació, 7-III-1792; entrada de nous socis. Capital: 12.000 ll. Direcció polaritzada: dos administradors (50 %) i un fabricant (16,6 %). AHPB, Josep Grau Sayrols i Carreras, 1792, f. 87.
68. Josep Brunet i Andreu del Moral. «Fàbrica para blanquear hilaza, hilo medio blanco, algodón, piezas de tela, indianas...». Un soci es fa càrrec de totes les despeses. Intervenen tots dos. AHPB, Joaquim Tos, 1792, f. 59; en castellà.
69. *Marià Ribas i Cia.* Fàbrica d'indianes de Santa Eulàlia. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1795; abans *Ribas i Payró*. Capital: 30.000 ll. de balanç. Direcció concentrada en un no-soci (germà del titular, 25 %). AHCB, Patrimonial, V, 9; acta privada.
70. *Jaume i Pau Alabau.* Fàbrica d'indianes. 2 socis. Acta inicial, 31-VII-1795. Capital: 6.000 ll. en moneda. Direcció compartida. AHPB, Armengol Pinyol i Teixidor, 1795, f. 110.
71. *Joaquim Espalter i Rosàs i Cia.*; renovació, 1-I-1796, exacta de l'acta núm 60. AHPB, Salvador Maria Simon, 1796, f. 32.
72. *Josep Buch, Nadal, Menor i Cia.* Fàbrica d'indianes de Sant Gaietà. 7 socis. Acta de continuació, 1797. Capital: 35.000 ll. Direcció polaritzada: administrador (11,4 %) i fabricant (14,2 %). AHCB, Patrimonial, II, 8; acta privada.
73. *Amat, Mayner i Cia.* Fàbrica d'indianes de la Verge de Montserrat i Sant Josep. 8 socis. Acta inicial, 20-II-1797. Capital: 68.000 ll. en moneda. Direcció concentrada (soci sense capital) i ajudant (11,7 %). Responsabilitat limitada per als socis que no intervenen: «Queda muy expressamente convenido que fuera de los socios Jayme Amat e Isidro Mayner, los únicos que podrán firmar o usar de la firma de la sociedad, ninguna otra obligación contrahen los demás socios que la de poner respectivamente el fondo o capital a que en el capítulo tercero se han obligado; y es ésta la única pérdida que podrán sentir e importe que Se obligan a pagar sean quales fueren las resultas de este establecimiento». (AHPB, Josep Llopart, 1797, f. 55; en castellà.
74. *Armenter i Pere Camps, germans.* Fàbrica de filats i teixits. 2 socis. Admissió de Pere com a soci, 14-IX-1797. El capital no consta. Intervenen tots dos. AHPB, Jaume Morelló, 1797, f. 235.
75. *Josep Mató i Cia.* Fàbrica d'estampats. 3 socis. Admissió de socis, 27-VIII-1798. Capital: 9.000 ll., 2.000 de les quals són el valor del que Mató ja ha invertit. Direcció concentrada (50 %). AHPB, Miquel Arnús, 1798, f. 169.

76. Carles Monfar i Josep Rubiol. Fabricació de filats. 2 socis. Associació, 12-I-1799 entre un soci que aporta l'instrumental i un altre 400 ll. en moneda. Aparentment ni un ni l'altre intervenen. AHPB, Ignasi Marfà, 1799, f. 8.
77. Valentí Casas. 2 socis. Acta per continuar les operacions d'«una màquina o silindro i premsa [...] per premsar las pessas de indianas y telas de indianas», des d'1-IX-1800. Capital: 1.780 ll. 18 s. 8 d., valor de l'instrumental i les obres. Intervé només un soci (50 %). AHPB, Tomas Villaró i Roca, 1800, f. 180.
78. Francesc Arolas. Fabricació de filats. 2 socis. Acta de continuació, 27-XI-1800. Capital: 1.000 ll. en moneda (part de les 500 del titular són 4 «màquines» de filar cotó). Direcció concentrada (50 %). AHPB, Ramon Cortés, 1800, f. 239; en castellà.
79. *Amat i Cia*. Fàbrica d'indianes de la Verge de Montserrat i Sant Josep. 9 socis. Acta de continuació, 11-VIII-1802 (vegeu acta núm 73); canvi de part dels socis. Capital: 59.207 ll. de balanç. Direcció concentrada (soci sense capital). Responsabilitat limitada per als socis que no intervenen. AHPB, Josep M. Odena, 1802, f. 251; en castellà.
80. *Isidre Mayner i Cia*. Fàbrica d'indianes de Sant Joaquim i Santa Anna. 3 socis. Acta inicial, 16-IX-1802. Capital: 32.000 ll. en moneda. Direcció concentrada (50 %). Responsabilitat limitada per als socis que no intervenen. AHPB, Josep M. Odena, 1802, f. 280; en castellà.
81. Ramon Gravalosa. Fàbrica de teixits. 2 socis. Acta de continuació, 1-I-1803; una menor ha heretat la propietat i l'administrador és ascendit a soci, sense capital. AHPB, Ignasi Marfà, 1803, f. 11.
82. Pere Prats. Fàbrica de teixits. 4 socis. Acta inicial, 23-V-1803. Capital: 3.000 ll. en moneda. Direcció polaritzada: administrador (33 %) i fabricant (sense capital). AHPB, Ramon Cortés, 1803, f. 151.
83. *Joan Tresserras i Cia*. Fàbrica d'indianes. 4 socis. Acta de continuació, 1-I-1804. Capital: 128.450 ll. de balanç. Direcció concentrada (13,5 %). AHCB, Fons de fallides, B-989; acta privada.
84. Pau Duran i Josep Campanaria. Fàbrica de filats i teixits. 2 socis. Admissió de soci, 1-I-1804. Capital: 3.000 ll. en moneda. Intervenen els dos socis. AHPB, Francesc Claramunt, 1805, f. 8.
85. Agustí Deltort. Fàbrica de filats a Sant Andreu del Palomar. 2 socis. Subjecció de l'antic propietari en dificultats a les condicions imposades per un soci capitalista que aporta 2.000 ll. Efecte des de 31-I-1804. AHPB, Lluís Marsal, 1804, f. 22; en castellà.
86. *Baldiri Pera i Cia*. Fàbrica de filats a Figueres. 3 socis. Acta inicial, 27-XI-1804. Capital: 8.000 ll. en moneda. Direcció polaritzada. AHPB, Francesc Marés, 1804, f. 290.

87. *Jacint Martí i Cia*. Fàbrica de pintats de Santa Elena. 2 socis. Acta de continuació, 1-I-1805. Capital: 30.000 ll. Direcció concentrada (33,3 %). AHPB, Fons de fallides, carpeta núm. 32.
88. *Benet Ferrer i Pasqual*. Fàbrica de teixits del Venerable Oriol. 2 socis. Acta de continuació, 21-VIII-1805; admissió com a soci sense capital de l'administrador. Capital: 1.084 ll. 18 s. 6 d. de balanç. AHPB, Lluís Marsal, 1806, f. 184; en castellà.
89. Jacques Joumart i Jean de Cramp; 3 socis. Acta 17-IX-1805 per «establecer por ahora 24 máquinas de hilar algodón por el movimiento del agua o por el vapor o por caballos [...] según el método más moderno y perfecto que se conozca». El capital no consta, pero sí les proporcions. Direcció polaritzada: administrador (66 %) i fabricant (soci sense capital). AHPB, Ramon Matheu i Smandia, 1806, f. 53; una còpia en castellà i l'original anotat, en francès.
90. *Antoni Cabaner i Cia*. Fàbrica de filats. 2 socis. Acta de continuació, 15-II-1806; abans, de propietat del titular. Capital: 420 ll. en moneda (aportació del nou soci) i l'instrumental. Intervenen tots dos. AHPB, Francesc Portell, 1806, f. 68.
91. *Jacint Vidal i Joan Forn*s. 2 socis. Acta, 27-II-1806, per «bullir y blanquejar pessos de cotó y tela». Capital: 600 ll. Intervenen tots dos. AHPB, Francesc Portell, 1807, f. 78.
92. Joan Golobardas. Fabricació de teixits. 2 socis. Acta inicial, 1-V-1806. Capital: 1.200 ll. Només intervé un soci (25 %). AHPB, Tomàs Villaró i Roca, 1806, f. 144.
93. *Aleix Buscallá* (a Barcelona) i *Buscallá i Grau* (a Madrid). Fàbrica d'indianes. 2 socis. Admissió com a soci sense capital del representant a Madrid. AHPB, Francesc Portell, f. 84; en castellà.

Indústria urbana o indústria dispersa? El rerefons d'una polèmica, 1773-1778

L'aparició i assentament de la manufactura cotonera a Barcelona al llarg dels dos darrers terços del segle XVIII va fer un impacte fort i durador en el medi urbà. Les aproximacions modernes que posen en relleu el pes econòmic d'aquesta activitat industrial –sigui mitjançant l'estudi de les xarxes de distribució de teixits estampats que abastaven l'Espanya metropolitana i les seves colònies, sigui a través de la comparança amb altres centres europeus de producció d'indianes i teles pintades– conviden a pensar que els contemporanis havien d'advertir-ne els efectes clarament. Aquesta impressió es reforça a la vista d'altres fets de caire estrictament local que no podien passar desapercebuts als ulls dels coetanis: l'aparició d'un nou tipus de treballador assalariat i la creixent proporció dels empleats en el sector fabril respecte al conjunt de la població activa urbana, la incrustació i escalada dels productors d'indianes dins el rànquing de l'empresariat català, el difícil encaix de les fàbriques dins l'espai emmurallat i l'extensió dels prats d'indianes sobre els regadius d'extramurs. Aquests fenòmens, que alteraven equilibris de vegades pluriseculars, foren objecte d'un primer debat tècnic l'any 1784.¹

Al·legoria de les arts industrials de Barcelona, al primer volum de les *Memorias históricas* de Capmany. Dibuix d'Antonio Carnicero i gravat de Pere Pasqual Moles, 1780. AHCB

1. Jaume CARRERA PUJAL, *La Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Bosch, 1951, vol. I, p. 363-372.

Tanmateix, les dures arestes de la nova manera de fer havien ja saltat a la vista abans de l'expansió sobtada que es produí en acabar la Guerra per la Independència dels Estats Units el 1783. El moment crític, relativament primerenc dins del procés de consolidació del sector manufacturer a la ciutat, fou l'etapa d'activitat anticentralista articulada des de Barcelona a l'entorn de la lluita contra el servei militar obligatori, que esclatà com a insurrecció el dia 4 de maig de 1773 i s'allargà durant tot un any mitjançant formacions institucionals alienes a l'ordre establert per la Corona.

Pel que fa a l'aspecte que aquí ens interessa, aquest conflicte és destacable perquè va tenir un reflex immediat en el pensament i l'actuació dels polítics al servei de la Corona en relació amb l'economia urbana, i perquè la reacció del govern espanyol contra la concentració de l'activitat productiva estimulà les autoritats autòctones a respondre-hi i adduir raonaments diferents dels assumits pels representants estatals. Un cèlebre fiscal del Consell de Castella, Pedro Rodríguez Campomanes, en un costat, i, a l'altre, l'Ajuntament de Barcelona i un jove escriptor polític barceloní instal·lat a la Cort, Antoni de Capmany, protagonitzaren la polèmica, objecte central del nostre escrit.²

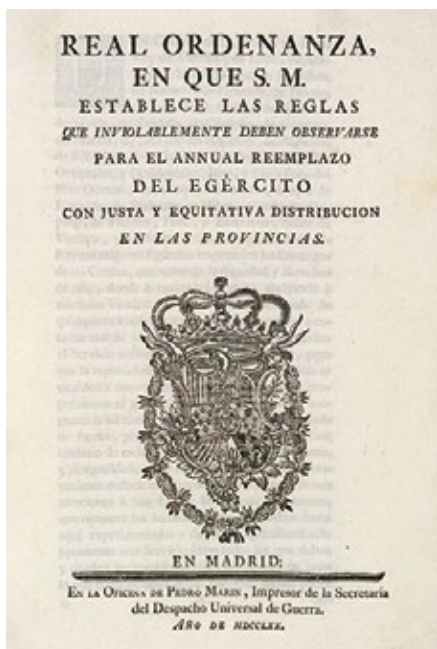
Aires de llibertat a Barcelona, 1773-1774

L'avalot de les quintes del dia 4 de maig de 1773 pot ser considerat com un esdeveniment inaugural dins la història contemporània de Barcelona i de Catalunya, tot i que es tracta d'un fet fins fa poc menystingut per la historiografia.³

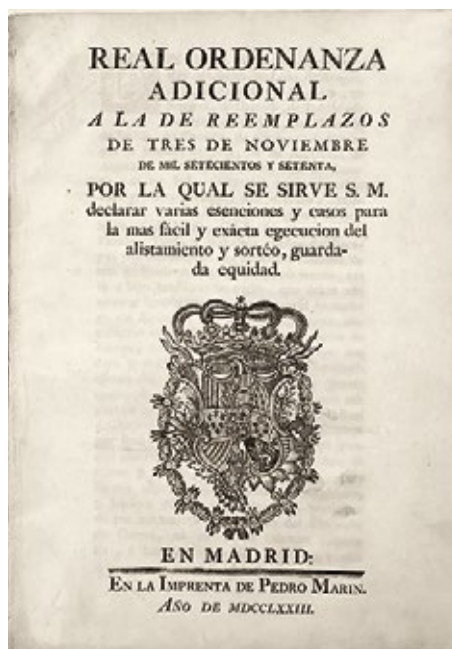
Entre les fonts immediates a l'episodi, hi ha un contrast entre els documents públics, que tendeixen a treure-li importància, i els de circulació

2. La hipòtesi d'una connexió significativa entre l'avalot de les quintes de 1773, els discursos de Campomanes sobre la indústria popular i l'educació dels artesans i el discurs de Capmany en defensa dels gremis va ser formulada per CARRERA PUJAL, *La Barcelona del segle XVIII...*, vol. II, p. 149-150. El 1994, en vam fer el centre de la conferència llegida en l'Acte commemoratiu de l'11 de setembre de 1714 a l'Ajuntament de Barcelona, amb publicació provisional sense notes. La versemblança del lligam no passà inadvertida en els importantíssims estudis de Carlos GARRIGA, «La "enfermedad política" de Cataluña: en torno a la Diputación de los Colegios y Gremios de Barcelona (1773-1775)», *Anuario de Historia del Derecho Español*, LXVII, I (1997), p. 721-748, especialment, p. 736-737; i «Despotismo Ilustrado y desorden social: la restauración de la Nueva Planta de la Audiencia de Cataluña (1775)», *Initium. Revista Catalana d'Història del Dret*, 2 (1997), p. 485-516, especialment, p. 502-503. Una confrontació entre els textos de Campomanes i Capmany a la llum de l'avalot de les quintes, a Ramon GRAU i Marina LÓPEZ GUALLAR, «Antoni de Capmany i el primer discurs contra Campomanes», dins Josep Fontana, *Historia i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 539-550. Referències específiques a la bibliografia clàssica i moderna es poden trobar a l'edició definitiva de la conferència esmentada: Ramon GRAU i FERNÁNDEZ, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme polític català*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona*, 8), 2006.

3. A més dels treballs citats a la nota anterior, per a l'examen del motí de 1773 des del punt de vista dels testimonis militars és important l'estudi de Lluís ROURA i AULINAS, *Subjecció i revolta en el segle de la Nova Planta*, Vic, Eumo, 2006.

Ordenança per al reclutament anual de mossos per a l'exèrcit del rei, 1770. BBE

Concessió d'exempcions en el reclutament de soldats, 1773, que no considera les demandes catalanes. BBE

reservada, més reveladors però menys accessibles. Per aquesta facilitat diferencial, els historiadors dels segles XIX i XX han escoltat més les veus públiques que no pas les reservades; però una altra raó poderosa per no gratar la superfície de les narracions oficials és que concorden amb una infravaloració apriorística del Setcents i una mitificació del temps anterior a 1714 que han estat característiques de la historiografia catalanista.

Oficialment, la dinastia borbònica no admetia la continuïtat de les estructures locals de direcció social heretades del règim suprimit pel decret de Nova Planta de 1716, arran de la conquesta. Els capitans generals setcentistes, però, enfrontats al repte de controlar una província díscola i amb característiques especials, vulneraren la lletra i l'esperit de la Nova Planta i instauraren un govern basat alhora en el rude autoritarisme militar i en l'establiment pragmàtic de ponts amb les forces socials i, per tant, amb les seves formes tradicionals. En particular, acceptaren l'organització patronal dels gremis com a interlocutora i col·laboradora sempre que va convenir.⁴

4. Sebastià SOLÉ I COT, *El gobierno del principado de Cataluña por el capitán general y la Real Audiencia —el Real Acuerdo— bajo el régimen de Nueva Planta (1716-1808). Una aportación al estudio del procedimiento gubernativo a finales del Antiguo Régimen*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008, p. 148-169.

El març-abril de 1766, arran del motí contra Squillace a Madrid, l'entitat corporativa assegurà al capità general marquès de La Mina el manteniment de l'ordre públic a Barcelona. Per això, quan poques setmanes després, com a resposta verament il·lustrada a l'avalot, es van crear càrrecs electius als municipis espanyols –quatre diputats del comú i un síndic personer en el cas de l'Ajuntament barceloní–, els gremis esdevingueren els canals principals dels processos electorals en detriment del previst sufragi per circumscripcions territorials.⁵ Ara bé, el 1770 es va instaurar una divisió de la ciutat en cinc districtes i quaranta barris, i aleshores les eleccions de diputats i de síndic –i les dels mateixos alcaldes de barri, càrrecs electius també– deixaren de passar per les sales gremials i s'obriren a tot el veïnat, inorgànicament.

El mateix any es va promulgar una ordenança per al reemplaçament de soldats a l'exèrcit del rei que substituïa el voluntariat per un alistament general de joves i la tria anual per sorteig d'una cinquena part dels inscrits. Els empresaris barcelonins, agremiats o no, consideraven aquesta servitud contrària als interessos de la producció i van fer sentir la seva veu, potser esperonats pel seguit d'exempcions declarades a la mateixa norma estatal per raó d'interès econòmic en sectors considerats estratègics arreu d'Espanya. Després d'haver-ne ajornat localment l'aplicació els dos primers anys, en acabar l'any 1772 la Corona insistí a aplicar a Barcelona i Catalunya el sistema de quintes en la campanya de reclutament de la primavera següent. Aleshores es formà una junta de representants dels dotze corregiments catalans, que es reuní a la capital del Principat amb coneixement i autorització dels caps militars. El 17 de gener de 1773 aquesta Junta general del Principat suplicà al rei l'exempció de quintes al·legant el dany que el sistema provocaria en l'economia regional, i el dia 23 atorgà poders a favor de Gabriel Garriga perquè actués com el seu representant a la Cort.⁶ Dos mesos després, el 17 de març, la Junta va repetir la demanda, infructuosament.⁷

5. En aquesta conjuntura aparegué un important antecedent doctrinal de les defenses dels gremis que deu anys després produïren l'Ajuntament de Barcelona i Antoni de Capmany com a resposta als atacs de Campomanes: Francesc ROMÀ ROSELL, *Disertación histórico-político-legal por los Colegios y Gremios de la Ciudad de Barcelona y sus privativas*, Barcelona, Thomàs Piferrer, 1766. Publicat també dins Pere MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1970, p. 556-577.

6. GARRIGA, «La “enfermedad política” de Cataluña...», p. 726-727, i «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 500, nota 53. També: Lluís ROURA I AULINAS, «La Diputació de Catalunya de 1773», *Pedralbes*, 23 (2003), p. 237-268.

7. Del mateix dia 17 de març de 1773 és la *Real Ordenanza adicional a la de reemplazos de tres de noviembre de mil setecientos y setenta, por la qual se sirve S. M. declarar varias esenciones y casos para la más fácil y exacta egecución del alistamiento y sorteo, guardada equidad*, Madrid, Pedro Marín, 1773. Aquesta nova tongada d'exempcions no es feia resò de les demandes catalanes. Fins al 30 de març, després de la segona súplica catalana al rei, el corregidor no comunicà al consistori municipal de Barcelona que

El bisbe de Barcelona Josep Climent (Castelló de la Plana, 1706 – 1781), mediador en l'avalot de les quintes. Retrat a l'oli, al paranimf de la Universitat de València, atribuït a José Vergara Gimeno. UV

Tot i el rebuig explícit del rei i la dissolució de la Junta dels Correiments –o potser a causa d'aquesta dissolució forçada–, les autoritats borbòniques es trobaren a l'hora de la veritat sense instruments per procedir als allotjaments. Els flamants alcaldes de barri tenien com una de les seves missions primordials l'elaboració d'un padró, però no havien aconseguit formar-lo i mantenir-lo al dia. Quan les autoritats van demanar als gremis les llistes dels joves susceptibles d'entrar a les bosses del sorteig, les corporacions, que acabaven de perdre pes polític en favor dels alcaldes, es van negar públicament a suplir-los i a lliurar els noms dels seus dependents. I és en aquest context d'enfrontament obert entre un govern sense instruments eficaços i

el monarca havia rebutjat la primera el 26 de febrer (AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 1773, f. 118).

unes organitzacions locals fortes encara en la seva parcel·la que es va produir un avalot plebeu amb un suport social molt ampli.

Dins la mateixa jornada de l'esclat, s'aconseguí una ambigua però efectiva pacificació dels revoltats, amb descrèdit de l'atrabiari capità general, Bernardo O'Connor Phaly, que aviat seria destituït per la seva incapacitat de controlar les rèpliques del motí produïdes durant les setmanes següents i d'impedir que els soldats i oficials les provoquessin amb la seva conducta. Amb permís del mateix O'Connor, els representants dels gremis barcelonins es van reunir el dia 6 de maig i elegiren una diputació que va quedar formalment constituïda el dia següent.⁸

Començant pel bisbe –decisiu en les primeres negociacions– i acabant per la mateixa Audiència –màxima autoritat civil del Principat, encarregada de la investigació i el càstig dels responsables dels desordres–, el conjunt de les institucions autòctones va col·laborar amb els gremis en el muntatge d'aquest poder paral·lel que va recaptar fons i va actuar a Catalunya i a Madrid. A la Cort, hi va comparèixer a través del mateix representant que havia nomenat la Junta formada pels delegats dels corregiments el mes de gener. Sens dubte això establia un lligam entre una representació emanada, al capdavant, de les estructures de govern territorial establertes per la Nova Planta a Catalunya i una altra d'aliena al règim borbònic, amb arrels antigues i que, com la seva predecessora, assumia la representació dels interessos de tota la producció –també la de les manufactures lliures– i de tota la societat catalana, a pesar de la seva extracció barcelonina.

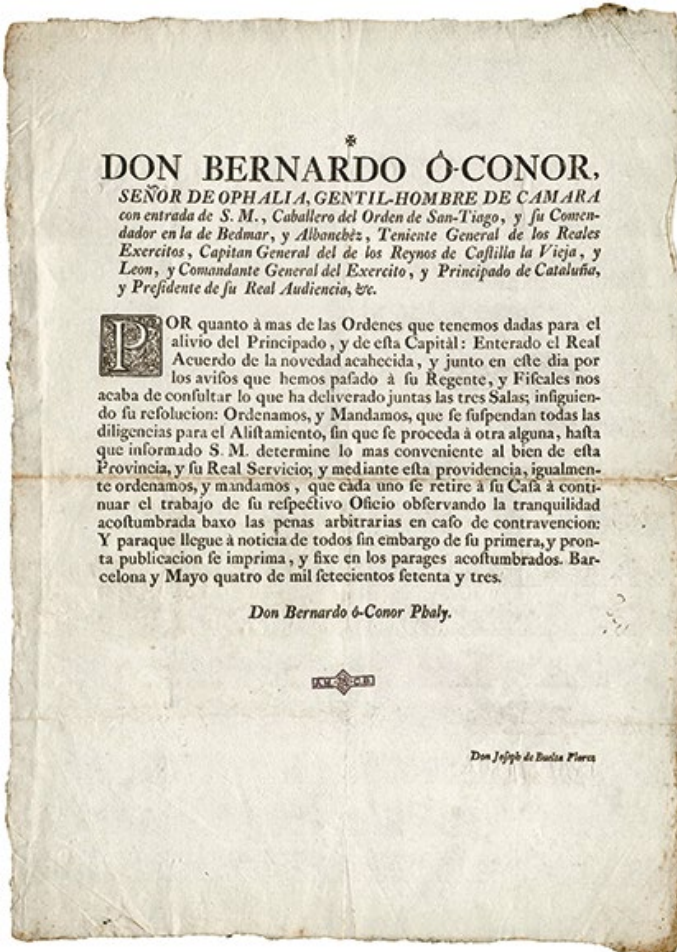
Més endavant, la diputació dels col·legis i gremis actuà a Madrid mitjançant els representants de la noblesa catalana a la Cort. Triats com a emisaris pel mateix rei el maig de 1773 per organitzar una junta que resolgués si més no formalment el sorteig de quintos, aquests aristòcrates vinculats també a l'Ajuntament de Barcelona esdevingueren solidaris amb la reivindicació empresarial i popular.⁹

8. GARRIGA, «La “enfermedad política” de Cataluña...», p. 728-729, ha subratllat la legalitat d'aquesta constitució de la Diputació el 7 de maig de 1773.

9. El 31 de maig de 1773 va quedar constituïda una junta especial «para entender en el actual remplazo», formada per tres nobles catalans enviats per la Cort arran de l'avalot i sis membres de l'Ajuntament. Els primers eren el marquès de la Manresana i Ramon de Ponsich (que eren a Madrid com a diputats de la noblesa del Principat en busca de reconeixement corporatiu) i el regidor barceloní Francesc de Novell (que hi era des de començament de març a l'empara del comte d'Aranda). Per part municipal, els membres eren el marquès de Sentmenat i Josep Francesc de Portell, regidors; Josep Pujol i Miquel Valdejuli, diputats del comú; Ramon de Sans, síndic procurador; i Bonaventura Vall-llocera, síndic personer (AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 1773, f. 219v-220v). Entre el 8 de setembre de 1773 i el 26 de març de 1774, almenys, el marquès de la Manresana mantingué correspondència escrita amb la Diputació dels Col·legis i Gremis, en qualitat de representant dels seus interessos a Madrid (GARRIGA, «La “enfermedad política” de Cataluña...», p. 731, nota 36). Interpretem com a error d'impressió que els anys consignats per Garriga són 1774 i 1775, datació incompatible amb el fet que la font d'informació

Pedro Pablo Abarca de Bolea, comte d'Aranda (Siétamo, 1719 – Épila, 1798), president del Consell de Castella des de 1766 i caigut en desgràcia arran de l'avalot de les quintes el 1773. Oli de Ramón Bayeu, 1769. Museo de Huesca

Ban suspenent la lleva de mossos del vespre del dia de l'avalot, signat pel capità general interí, Bernardo O'Connor Phaly, que cauria com a conseqüència de la seva imperícia política. AHCB

De la formació de la Diputació, se n'assabentaren totes les autoritats estatals implantades a Barcelona i una part dels ministres de Carles III a Madrid, en particular el comte de Ricla, secretari de Guerra, i el comte d'Aranda, president del Consell de Castella, que teòricament almenys era la segona autoritat del reialme. Sembla clar que Aranda fou sensible a les raons catalanes, però aquells dies anava perdent la partida en la seva dura pugna amb un dels fiscals del mateix Consell, l'ambiciós Pedro Rodríguez Campomanes.¹⁰

és la consulta del Consell de Castella de 18-XI-1774 i que no encaixa amb les altres notícies i el mateix contingut de les cartes del marquès.

10. El 24-VI-1773 Aranda acceptava deixar la presidència del Consell i marxar a París com a ambaixador (Janine FAYARD i Rafael OLAECHEA, «Notas sobre el enfrentamiento entre Aranda y Campomanes», *Pedralbes*, 3 (1983), p. 5-59). El 16 de juny, l'agent de la Diputació a Madrid comunicava als diputats

Aquell primer any de 1773, la commoció urbana contra el servei militar obligatori es resolgué mitjançant el recurs a una pràctica amb molt de futur: els sortejos simulats que posaven a disposició del rei mossos prèviament comprats pels agents econòmics locals. Així s'evitava que pengés sobre tota la població masculina l'amenaça de veure interrompuda la vida civil entre els divuit anys i els trenta-sis; és a dir, des de la fase final de l'aprenentatge d'un ofici fins al moment en què l'individu hauria hagut de tenir formada una família i assolida la plenitud de l'exercici professional.

Amb vista a la següent campanya anual de reclutament, el 4 de desembre de 1773 els diputats dels col·legis i gremis miraren d'anar més enllà i adreçaren al rei un memorial que demanava de nou per als catalans l'exempció permanent del servei militar. Malgrat la crosta d'adulació que la Corona exigia en qualsevol comunicació que li anés adreçada, els arguments emprats eren més agosarats que els adduïts a començament d'any pels representants dels corregiments:

...y pues sois verdadero imitador del Dios de los Exércitos, i en su nombre gobernáis tan dilatados reinos, concedednos, Señor, aquella libertad en que se dignó criarnos la Divina Providencia; fiad en ella, Señor, que cuidará como siempre de la felicidad de vuestros reinos; acordaos que la libertad, amparada de vuestras reales benignidades, ha hecho que Cataluña sea la piedra preciosa de vuestra Real Corona. No queráis, Señor, de un solo golpe derribarla, pues querer su ruina es decir que os arrepentís de haverla honrado con tantos beneficios i que despreciáis los muchos tesoros i servicios que percibe el Estado de los afanes de estos pueblos. No podemos creer que tal suceda, siendo Vos el rei más clemente que conocemos; esperamos, sí, de la innata ternura i commiseración de Vuestra Magestad concederá a estos naturales la Real Gracia que solicitan de la essención del annual reemplazo...¹¹

És palès que els representants dels gremis parlaven amb el suport d'algun jurista expert en doctrina política, possiblement Josep Francesc Camps, que

la marxa imminent del noble aragonès (GARRIGA, «La "enfermedad política" de Cataluña...», p. 739, nota 62). El 12 d'agost, Aranda es va acomiadar del rei a La Granja i continuà viatge cap a França. Des de l'"exili" parisenc, el 20-I-1774 l'ambaixador escriuria a Manuel de Roda, secretari de Gràcia i Justícia: «La idea de las quintas parece que se sostiene; temo mucho que han de ser la ruina del reino, siendo anuales, y han de causar muchos disgustos» (Jesús PRADELLES NADAL, «Política, libros y polémicas culturales en la correspondencia extraoficial de Ignacio de Heredia con Manuel de Roda (1773-1781)», *Revista de Historia Moderna* (Universitat d'Alacant), 18 (2000), p. 126; la carta està publicada a p. 157-158, nota 107).

11. AHCB, 2A-I, *Gremis general*, Varia 1, *Memorial dels diputats dels col·legis i gremis de la ciutat de Barcelona*, 4-XII-1773. Reproduït dins GRAU, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme...*, Apèndix documental, 2, p. 77.

aquell any exercia com a síndic personer.¹² Segons el seu discurs, la ratificació de la llibertat natural, originada en Déu i assumida pels tres reis de la Casa de Borbó en la seva política econòmica, havia originat la florida moderna de Catalunya, tan útil a les empreses de la Corona, començant per les de caràcter bèl·lic. No en va Barcelona havia estat la base logística de les campanyes de Felip V a Itàlia des de poc després de la caiguda de la ciutat a les seves mans. El cop de 1714 no havia esborrat de la memòria el discurs polític elaborat al llarg dels segles en diàleg amb altres reis-soldats igualment voraços, des de Jaume I fins a Ferran el Catòlic. Actualitzant-lo, els caps de les corporacions econòmiques barcelonines posaven en relleu que, dels recursos creats pel treball, el rei podia extreure'n més profit a través del pacte que no pas mitjançant una imposició unilateral que, per desconeixement dels mecanismes de l'economia urbana o per irreflexió, destruiria les fonts mateixes de la riquesa col·lectiva.

La persistència de l'esperit d'autonomia i de lliure servei als monarques legítims es manifestava en aquella conjuntura històrica de moltes maneres. El pacífic successor d'O'Connor a la Capitania General, Felipe de Cabanes, sostingué davant el govern de Madrid la pretensió dels nobles catalans de poder actuar col·lectivament com a junta: ho anaven fent, no sols en benefici del seu estament, sinó –com ja hem vist– de les corporacions artesanes i del conjunt de la societat catalana revoltada contra les quintes. Com en el cas dels gremis, es tractava de renovar i consolidar una altra concessió *de facto* que havia estat eficaç sota el govern del capità general marquès de La Mina, mort el 1767. Cabanes argumentava que «no puede ser la nobleza de peor calidad que los gremios, que se juntan quando les conviene». L'informant ministerial anònim que ressenyava la petició en un escrit adreçat segurament al superior jeràrquic de Cabanes, el comte de Ricla, veia, tanmateix, l'emulació entre els grups socials catalans des d'una perspectiva ben diferent, com un perill de reversió a la constitució antiga:

Es bolver al principio de la libertad antigua, en donde se conocía el Principado por estamentos. En lo que desean, se havilita el Brazo de la nobleza. Los gremios ya juntos se juzgan cuerpo, y llaman diputación quanto escriben: con que ya no

12. Josep Francesc Camps era comptador municipal del cadastre, i des de febrer de 1773 anava investigant els deutes incobrables –però pagats per l'Ajuntament a l'Estat– acumulats des de 1759 amb vista a reclamar-ne la devolució en l'exercici de 1775 (AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 1774, f. 352-353). A l'elecció del síndic personer de l'Ajuntament celebrada el 12 de juliol de 1773 va sortir primer Ignasi Aparici i en segon lloc Camps, tots dos doctors en dret, com el seu antecessor, Bonaventura Vall-lloçera. Tant Aparici com Camps renunciaren al càrrec tot seguit, però el segon fou obligat a acceptar-lo l'11 d'agost (AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 1773, f. 311v-312v). A Barcelona, el càrrec de síndic personer va ser ocupat molt majoritàriament per juristes (Pere MOLAS RIBALTA, «Diputats i síndics a l'Ajuntament borbònic de Barcelona (1760-1808)», *Revista de Dret Històric Català*, 4 (2004), p. 15-17 i 23-27, Taula 1).

falta sino el Brazo Eclesiástico, que saldrá mañana, y, después, que adquieran privilegios y exenciones con que se separen del yugo. Con que, a qué multiplicar cuerpos, si no podemos allí con los que hay?¹³

Incitacions a la repressió econòmica

La mateixa impressió de pèrdua de control sobre la societat barcelonina i catalana emana dels documents militars que recapitulen el procés d'insubordinació i se centren en les mesures preventives i les qüestions estratègiques. El promotor principal d'aquest pensament ressentit amb la societat barcelonina fou el mateix capità general interí Bernardo O'Connor Phaly en la resposta que el 7 de juliol de 1773 va fer a la instrucció del seu superior, el comte de Ricla, cursada el 25 de juny anterior, sobre la seguretat de Montjuïc i la Ciutadella.¹⁴ En la mateixa línia figuren les extenses memòries posteriors titulades *Precauciones contra alborotos, motines y rebeliones en la plaza de Barcelona*¹⁵ i *Ephemérides comentáreas de la quinta del Principado de Cataluña, y especialmente de Barcelona, que se debió hacer en virtud de Reales Órdenes en este presente año de 1773, para el reemplazo del Ejército*.¹⁶

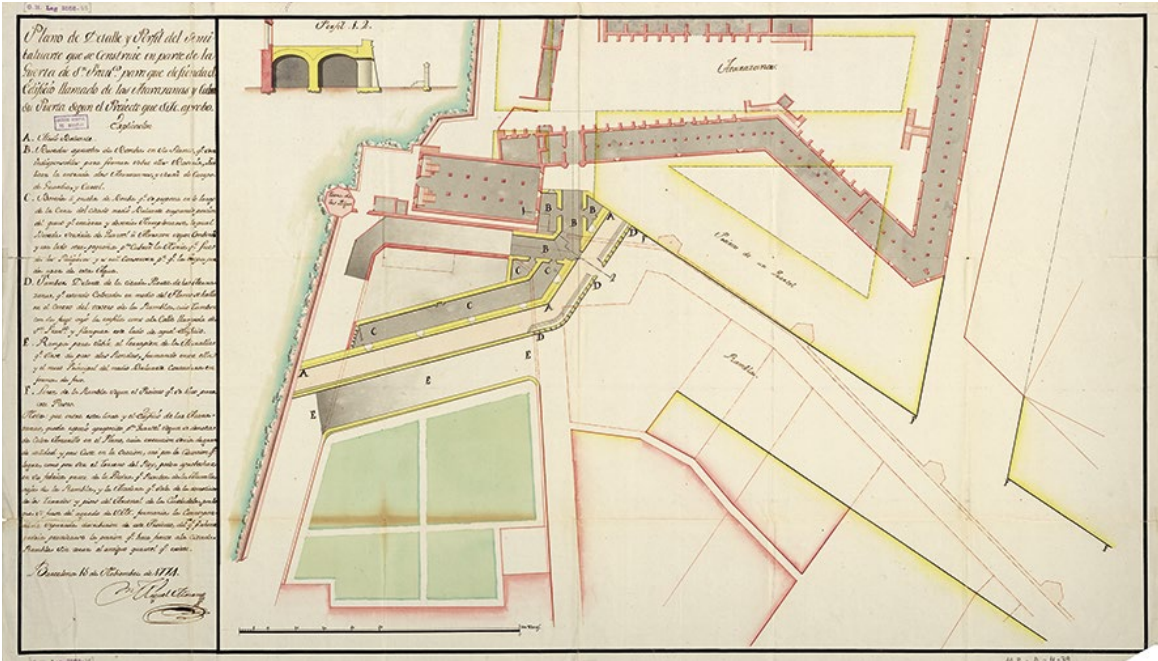
Els memorials adreçats a la Cort immediatament després de l'avalot del 4 de maig per l'Ajuntament, el bisbe, els gremis i els comerciants tendien tots a desmentir qualsevol connivència de les institucions amb la revolta i a reduir-ne la participació a una petita part de la plebs. Les memòries militars, en canvi, en descriuen el gran abast. L'animositat contra els catalans que manifesten els autors respectius i l'ocultació dels abusos dels soldats que s'hi pot detectar no n'anihilen la credibilitat, amb anàlisis que els porten a conclusions pràctiques molt dures, tant en l'ordre politicomilitar com en l'econòmic, vista la vocació econòmica catalana com la font d'una tendència democràtica inacceptable.

13. AGS (Archivo General de Simancas), *Guerra Moderna*, lligall 1465. Reproduït dins GRAU, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme...*, Apèndix documental, 3, p. 79-80).

14. AGS, *Guerra Moderna*, lligall 1465. Reproduït dins GRAU, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme...*, Apèndix documental, 4, p. 82-84.

15. Alfonso MENÉNDEZ GONZÁLEZ, «Victoria por los catalanes». Los motines de Barcelona en 1773», *Pedralbes*, 11 (1991), p. 119-130, n'estudia la versió trobada a la Biblioteca Universitaria de Oviedo, que atribueix a Juan Antonio de Navia, marquès de Santa Cruz de Marcenado. Lluís Roura n'ha publicat una versió més llarga, treta del Servicio Histórico Militar (Archivo General Militar de Madrid) i atribuïda pel seu editor al projecte Pedro de Lucuce, director de l'Acadèmia de Matemàtiques de Barcelona (Pedro de LUCUCE, *Precauciones contra alborotos, motines y rebeliones en la plaza de Barcelona*, Vic, Eumo i Institut Universitari Jaume Vicens i Vives, 2002).

16. AGMM (Archivo General Militar, Madrid), *Colección Conde de Clonard*, lligall 39, *Ephemérides comentáreas...*, document descobert i explotat per ROURA, *Subjecció i revolta...*, juntament amb *Precauciones contra alborotos*.

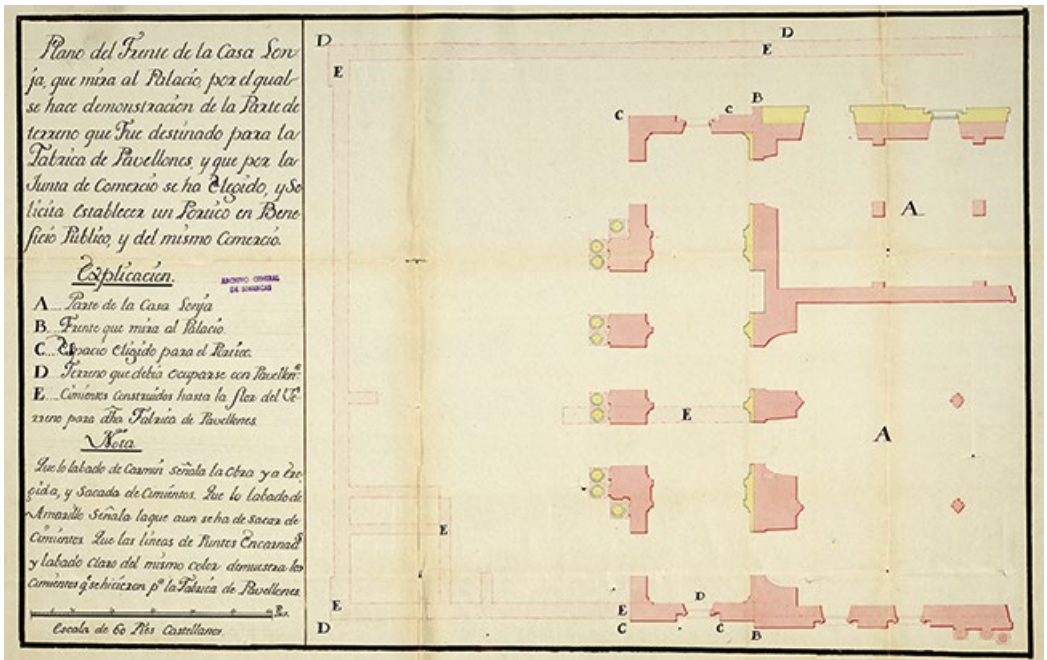

Projecte del mig baluarte de Sant Francesc, ideat després de l'avalot de les quintes per reforçar el recinte de les Drassanes el 1774. AGS

Tres setmanes abans de ser destituït, O'Connor dibuixava un replanteig de les instal·lacions militars dins Barcelona, amb un reforçament de les comunicacions entre aquelles fortaleses principals i un control més ferm de l'espai civil. Es tracta d'un escrit que ajuda a entendre el seguit d'obres projectades pels enginyers militars, especialment per Pedro Martín Zermeno, i executades en aquell temps, amb el focus principal al nus de comunicacions de la Rambla de Santa Mònica. Com a afegit, la part final del memorial avança mesures polítiques sobre l'activitat econòmica local.¹⁷

D'una banda, O'Connor hi diu que «el comercio, tomado en general, uno de los nervios más vigorosos del Estado», i de l'altra, que «no se puede negar que el genio de estos naturales es trabajador, aplicado i industrioso». No obstant aquesta felïç confluència, cal –segons ell– que l'activitat es mantingui «con recíproca utilidad del soberano y de los vasallos», i no en benefici exclusiu d'aquests, perquè això, «enriqueciéndolos más de lo conveniente, los ensoberbece, los llena de ambición y los dispone a la inovediencia»; de manera que, després d'aprofitar-se de les concessions règies –protecció industrial,

17. AGS, *Guerra Moderna*, lligall 1465. Reproduït dins GRAU, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme...*, Apèndix documental, 4, p. 82-84.

Projecte de nou frontis de la Llotja, presentat a l'autoritat militar per la Junta de Comerç després de la cessió de l'edifici a la corporació mercantil. AGS

obertura de mercats—, «se olvidan de que son vasallos, quando por más beneficiados, deberían ser también más obedientes». En conclusió, «el inmoderado aumento de este Comercio, combinado con el carácter de los naturales, pide una prudente reforma que, dejándolo en un razonable pie, no sea oneroso a el Estado».

Quan es parla de «Comerç», s'està al·ludint, de fet, a l'organització col·lectiva dels empresaris mercantils, la Junta Particular de Comerç de Barcelona, responsable d'accions que el capità general interí considera clarament subversives. La primera són «sus notorias declamaciones aquí y sus ponderaciones a la Corte de que con la providencia de quintas iba a caérseles su comercio, sus fábricas y manufacturas, haciendo la mayor fuerza para que no tuviere efecto la voluntad del rey». Aquests memorials, divulgats deliberadament abans de l'esclat del 4 de maig, «fortificaban a la plebe en la depravación de su ánimo». El maquiavel·lisme dels comerciants li sembla més palès encara en una acció posterior a l'avalot:

Pero aún más extraño procedimiento fue el que practicaron con el magnífico, espacioso y bien situado quartel de los Encantes, que el rey les había concedido con otros sufragios para Lonja de su comercio; pues inmediatamente después

del tumulto del día 4 de mayo, se dieron priesa a derrivarlo en lo principal, con escándalo de la guarnición y complacencia del paysanage, hasta dejarlo del todo inhabitable en los 8 dias siguientes.

Potser val la pena de recordar, de passada, que, amb aquesta presa de possessió de l'antiga Llotja, se'n podia iniciar la reconstrucció monumental com a seu de la Junta de Comerç.¹⁸ El conegut projecte neoclàssic ultimament per Joan Soler i Faneca conservaria, per raons clarament simbòliques, la Sala de Contractacions heretada de la gloriosa època gòtica. Pel que fa al món de la producció industrial, el document aplica una distinció aleshores prou clara entre "fàbriques", enteses com a indústries amb coordinació d'oficis diversos i concentració física d'una mà d'obra molt abundant, i "manufactures", un terme més genèric que indica, en principi, els productes del treball manual i, per extensió, els oficis que el desenvolupen i les corporacions gremials.

De les "fàbriques" se'n destaca «el prodigioso número» i que, en moltes d'elles, «se ocupan a centenares los hombres más relajados en costumbres». A diferència dels treballadors agremiats, aquests obrers no estan sotmesos a cap control i poden reunir-se sempre que els convé i amb les finalitats més tèrboles. Els empleats de les fàbriques d'indianes, sobretot, són considerats el focus principal de la subversió que agita els carrers de la capital de Catalunya:

...de estas hipócritas asambleas se siguen las perniciosas consecuencias que son notorias, pues no hay discordia, desazón o disgusto entre los paysanos que no se atribuya la causa con razón a los que se emplean en las fábricas, especialmente de indianas; así es, que en muchas de ellas nació a un mismo tiempo el tumulto del día 4 de mayo; de sus trabajadores amontonados en la plaza de la Academia se originó el del día 15 de junio, y aun es probable que ellos forjaron los pasquines que precedieron y siguieron a los alborotos.

La ressenya del tumult de la placeta de l'Acadèmia que el dia següent van signar els dos síndics de l'Ajuntament ofereix una visió totalment diferent i conté informacions que amb tota seguretat van inquietar els responsables militars. Després d'atribuir-ne l'origen a l'agressió imprudent d'un soldat, l'informe municipal assigna a un destacat fabricant d'indianes i a un comerciant matriculat l'afortunada gestió del conflicte *in situ* abans de l'arribada de les autoritats formals, primer els alcaldes de barri i després un diputat del comú,

18. L'episodi és esmentat també a *Ephemérides comentáreas...* (ROURA, *Subjecció i revolta...*, p. 158).

que també se situen en un segon pla respecte als diputats gremials, i tots ells enfrontats amb la temeritat dels militars:

...los señores Juan Canaleta y Joseph Comaduran, rompiendo entre la multitud, se acercaron a los soldados y procuraron con suavidad y zelo mitigarles, suplicándoles rendidamente se retirasen, pues quedavan ellos encargados de la quietud y sosiego de aquel gentío. [...] Los señores Juan Canaleta y Joseph Comaduran, con los diputados de los Colegios y Gremios, para satisfacer las voces de algunos de los atropellados [pels soldats], que querían vengarse del insulto, apasiguaron sus espíritus, no sólo con exortaciones, sino con gratificaciones pecuniarias...¹⁹

Per a O'Connor Phaly, la conclusió és clara:

Por estas razones sería mui conveniente trasplantar algunas fábricas a otras partes, donde sean más útiles al Estado y no puedan conspirar contra la tranquilidad pública.

En el rengle de les “manufactures”, són mencionades les activitats de fabricació d'armes, vestuari i pertrets de guerra, esdevingudes localment molt importants a Barcelona des de temps de les campanyes italianes de Felip V i desenvolupades pels mestres agremiats. Com que, en aquest cas, es tracta d'un servei directe a la Corona, l'informador en troba molt fàcil l'erradicació, perquè, «con igual equidad y más distributivo beneficio del Estado, podrían aprontarse en las demás provincias».

Els perills a llarg termini de l'auge de la burgesia urbana, mercantil i industrial, són vaticinats a les frases finals del document:

olvidándose de plebeyos, quieren igualarse con el ciudadano, con el cavallero y aun con el título, lo que les ocasiona una vanidad, un orgullo y un atrevimiento tan grande que, si no se les modera tanto lucro, se experimentarán con el tiempo fatales consecuencias.

Davant els aires de llibertat que bufaven a la Barcelona de 1773-1774, els agents del règim borbònic temien, d'una banda, la restauració política dels antics estaments, i de l'altra, l'obliteració de les fronteres entre les classes socials tradicionals i l'ascens d'una burgesia capitalista. Combatre alhora les dues tendències era difícil. Sovint s'ha remarcat que la impossibilitat d'escometre

19. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 1773, f. 235-237.

Pedro Rodríguez de Campomanes (Sorrriba, 1723 – Madrid, 1802). Oli d'Antonio Carnicero, 1777. RAH

una reforma agrària assenyala el límit del despotisme il·lustrat espanyol, aquella variant del règim absolutista consagrada a agitar els recursos socials per obtenir l'augment de la riquesa interior imprescindible per al manteniment del poder extern de la monarquia. Però la inviabilitat a llarg termini de l'equilibri buscat per a la societat urbana emergent a Catalunya també marca els estrets marges de maniobra d'aquell sistema polític.

El despotisme il·lustrat davant el canvi econòmic real

Els ministres més coneguts dels reis Ferran VI i Carles III, i en particular Campomanes, manifestaven un gran entusiasme pel progrés material en les seves diverses formes, però qualsevol novetat genuïna era mirada en aquell temps amb prevenció pels agents polítics. Perquè l'economia no havia assolit encara autonomia respecte a la política, ni en l'esfera de l'anàlisi teòrica —que aixecarà el vol precisament el 1776 amb *The Wealth of Nations*, d'Adam Smith—, ni molt menys en l'acció dels governs. No obstant això, els ministres “il·lustrats” espanyols anaven obrint la caixa de Pandora de les mesures liberalitzadores: les veien com a propícies al reforçament de l'autoritat estatal perquè afeblien o destruïen els cossos intermedis. Sols era vist amb simpatia el progrés “ordenat”, és a dir el resultat de l'estímul del poder suprem o, en tot cas, susceptible de ser controlat des de dalt i posat al servei dels interessos de la Corona. A Espanya, enmig d'un fervor per les reformes que havien de suscitar reaccions socials —lògicament, tot i que de vegades els reformistes en quedaven sorpresos—, l'ordre públic continuava sent la gran prioritat, tant de la Cort i els seus ministres com de les autoritats provincials. Molt especialment, ho era a Catalunya, a causa de la resistència de les institucions autòctones al centralisme i del dinamisme econòmic diferencial de la regió i, sobretot, de la seva capital.

La distància entre les idees esbossades en els documents que hem glosat més amunt i les consignes governamentals que arribaran a Barcelona a partir de desembre de 1774 és escassa, gairebé irrellevant en l'ordre pràctic. Però en el *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, publicat el setembre de 1774 i que ataca les “fabriques”, i en el *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, aparegut el març de 1775 i que s'ocupa de les “manufactures”, les receptes politicoeconòmiques més elaborades que demanava O'Connor Phaly sobre la situació barcelonina arran de l'avalot de les quintes adoptaran un to positiu. És a dir, les mesures repressives o de fre de la iniciativa empresarial hi quedaran emmascarades per un embolcall d'idees aparentment adreçades al foment de les activitats econòmiques.²⁰

20. *Discurso sobre el fomento de la industria popular* i *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, Madrid, Antonio de Sancha, 1774 i 1775, respectivament. Se n'han fet diverses

La historiografia espanyola no ha copsat el vincle que acabem d'enunciar i que mirarem de documentar tot seguit. El conjunt de celebracions a l'entorn de la Il·lustració, que arrencaren el 1988 amb el bicentenari de la mort de Carles III i continuaren el 2002 amb la commemoració de la mort de Campomanes, no ha contribuït gaire a avançar en una direcció realista.²¹ Deixem de banda els apologistes moderns de Campomanes que projecten el seu *Discurso sobre el fomento de la industria popular* sobre el teló d'una Espanya majoritàriament desindustrialitzada i necessitada de redempció ministerial i l'interpreten com una proposta per al desenvolupament industrial i no per a la dissolució de les concentracions industrials ja emergents.²² Fins i tot aquells estudiosos anteriors que havien vist l'arrel política, i no específicament econòmica, de la doctrina de Campomanes, no van saber trobar-ne l'antecedent concret. Com que en el dibuix clàssic de l'evolució del despotisme il·lustrat espanyol, el motí madrileny contra Squillace de 1766 figura com el gran trasbals, com l'agitació urbana per excel·lència, el primer editor modern dels discursos de 1774-1775, John Reeder, va deduir que el dogma principal del *Discurso* —«el verdadero interés del Estado consiste en mantener dispersa la industria en caserías y lugares chicos»— havia de ser una resposta a aquell episodi singular de protagonisme de la massa humana concentrada a les ciutats:

Este acontecimiento dejó una impresión indeleble en la mente de Campomanes y condicionó todo su pensamiento político-económico. ¿Por qué la *raison d'état* dicta que cualquier industria deba ser fomentada en los pueblos? ¿No es que de esta manera la población podía mantenerse dispersa y, por tanto, ser controlada más fácilmente y con menos posibilidades de agruparse y poner en peligro la frágil superestructura del antiguo régimen? En un sentido, todo el pensamiento de Campomanes toma como punto de partida este problema. Campomanes el economista toma siempre un segundo puesto con relación a Campomanes el estadista.²³

reedicions sota el nom de Pedro Rodríguez Campomanes com a autor, a càrrec de John Reeder (1975), Gonzalo Anes (1991) i Vicent Llombart (2009), aquesta darrera en facsimil i amb els apèndixs al segon discurs.

21. Félix José BORNSTEIN, «Rodríguez Campomanes. Los límites del reformismo ilustrado», *Revista de Estudios Políticos* (Centro de Estudios Políticos y Constitucionales), 118 (2002), p. 101-141, ho va vaticinar després de l'experiència de 1988 i a la vista dels termes de la convocatòria en pro del bicentenari de Campomanes. Per la nostra part, no podem fer-nos ressò concret de l'allau de publicacions generades per aquests fastos de la Il·lustració espanyola, o més aviat, del despotisme il·lustrat.

22. Per exemple, Joaquín OCAMPO SUÁREZ-VALDÉS, «Campomanes: un programa industrial en tiempos de la Ilustración», *Revista de Historia Económica* (Universidad Carlos III de Madrid), 22 (2004), p. 111-145.

23. John REEDER, «Estudio preliminar», dins Pedro RODRÍGUEZ CAMPOMANES, *Discurso sobre el fomento de la industria popular* (1774). *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento* (1775), Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1975, p. 28. A pesar del desconeixement de la història catalana

Òbviament, tant des del punt de vista cronològic com des de l'angle de les arrels socials i els fruits de la commoció, l'avalot barceloní de 1773 és un antecedent més pròxim dels dos discursos de Campomanes que no pas el motí madrileny de 1766. En altres paraules, la història barcelonina projecta una llum intensa sobre el programa de política industrial més cèlebre del despotisme il·lustrat espanyol, aparegut sota la responsabilitat de Campomanes, per a qui la insubordinació catalana era, alhora, un obstacle a vèncer i una nova oportunitat per continuar l'escalada política. Després de la seva irrupció a la Cort conseqüent a la caiguda de Squillace el 1766, ara, arran de la depuració del comte d'Aranda, el seu aliat d'aleshores, Campomanes assolí el cim del poder amb una fúria reformadora que començaria a declinar el novembre de 1776, amb l'entrada de Pablo de Olavide a les presons de la Inquisició. És especialment revelador el desplegament simultani, amb un Campomanes omnipresent, de dos processos que s'allargaren tot l'any 1774 i fins entrat el 1775: l'adopció en cadena de mesures per clausurar els moviments subversius que s'havien produït a Barcelona, d'una banda, i de l'altra, l'esforç de fonamentació teòrica i difusió de les noves directrius econòmiques.

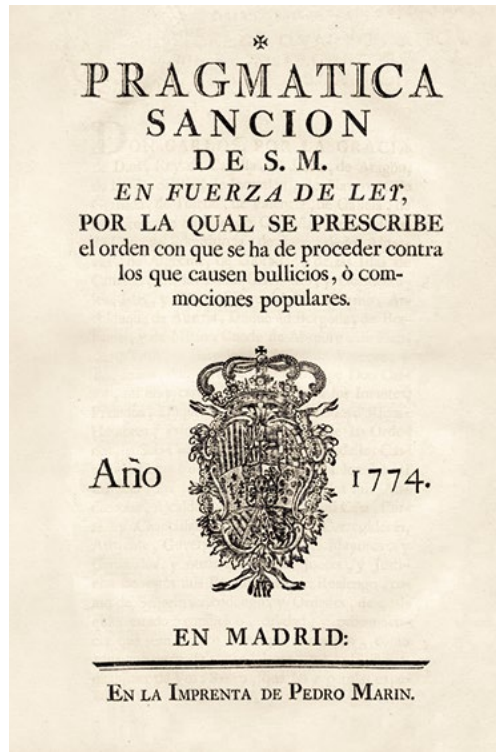
El procés contra la Diputació dels col·legis i gremis de Barcelona

Després que la Diputació barcelonina engegués de nou la campanya de súpliques contra el servei militar amb vista a la lleva de 1774 –com hem vist, emprant uns conceptes especialment agosarats–, el 8 de gener de 1774 el Consell de Castella rebia formalment l'ordre d'elaborar una normativa general contra els avalots, treballada pels fiscals Campomanes i González de Mena probablement des d'abans del mandat i signada pel rei el 17 d'abril.²⁴ S'hi feia un esment prou clar de les circumstàncies de la insubordinació de Barcelona, i fou publicada a Catalunya el 26 de maig de 1774 i pregonada a la ciutat el 3 de juny, justament quan calia, com veurem tot seguit.²⁵

i la seva influència sobre l'espanyola, veient l'evolució recent dels estudis sobre Campomanes, val la pena de subratllar l'incert de la intuïció de Reeder. I també la validesa de la síntesi de Jorge CEJUDO, «Introducción» a CAMPOMANES, *Bosquejo de política económica española delineado sobre el estado presente de sus intereses*, Madrid, Editora Nacional, 1984, p. 9-32, tributari, al seu torn, de Teófanos EGIDO, «El regalismo y las relaciones Iglesia-Estado en el siglo XVIII», dins Ricardo GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1979, vol. IV, p. 78-179, i d'altres estudis del mateix autor.

24. GARRIGA, «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 495. Pedro González de Mena ja era mort el 6 de desembre de 1773 (*Documentación jurídica. Las competencias del Ministerio de Justicia en el Antiguo Régimen*, XVII, 65-66 (1990), p. 209). Segons això, l'al·legació fiscal presentada el 21 de gener de 1774 hagué de ser preparada amb anterioritat a aquella data. La pragmàtica sanció «por la qual se prescribe el orden con que se ha de proceder contra los que causen bullicios o commociones populares» anul·lava qualsevol privilegi que poguessin al·legar els insubordinats i reservava les accions a la justícia ordinària.

25. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 1774, f. 97-100, imprès.

Imprès de la normativa contra avalots, 1774

El 15 d'abril, els quatre caps de la Diputació corporativa havien escrit una carta al marquès de Rubí agraint-li el suport en les gestions per aconseguir l'exempció de quintes i, en rebre-la, el destinatari posà la missiva en mans del rei, que la passà al Consell de Castella. Fou la via a través de la qual aquesta institució, ara encapçalada per Manuel Ventura Figueroa i controlada per Campomanes, va prendre nota, oficialment, de la insubordinació a Catalunya i de les estructures institucionals que s'hi anaven aixecant al marge de les implantades per la monarquia.²⁶

Com és evident, la notícia no era nova a la Cort, ni tan sols per al Consell de Castella: se n'havia assabentat l'anterior president, el comte d'Aranda, arran mateix de l'avalot. I probablement Campomanes havia aprofitat des de bon començament aquesta fallada per fonamentar la seva impugnació, no sols de l'autoritat personal d'Aranda i de la influència del denominat partit aragonès a la Cort, sinó també de la preeminència dels militars i els seus

26. GARRIGA, «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 499, nota 53.

mètodes en el govern d'Espanya i, en particular, a Catalunya. La novetat de la primavera de 1774 era justament l'existència de la pragmàtica sobre commocions populars. Com deien els dos fiscals en la seva al·legació, apuntant tant als súbdits díscols com a les autoritats militars, aquesta llei tenia per objecte «asegurar el orden público, la obediencia a las leyes y el respeto debido a los magistrados, como executores necesarios y ordinarios de ellas, [...] para no ser resistidos, ni despreciadas sus órdenes».²⁷

Els membres de la Diputació catalana, que aquella primavera s'havien anat expressant amb una exaltació creixent en la seva correspondència interna, començaren a rebre cops: els quatre diputats que la presidien i que havien signat la carta al marquès de Rubí foren empresonats el dia 18 de maig, i el 27 eren embargats llurs béns. Però això no aturava en sec l'acció política anti-centralista. El 29 de maig mateix, la Diputació encarregava al jurista Josep Francesc Camps la redacció d'una memòria sobre el conjunt dels perjudicis ocasionats pel servei militar obligatori, i encara el 9 de juliol demanava a tots els estaments de la societat catalana una aportació econòmica per servir als objectius tantes vegades al·ludits.²⁸

La investigació judicial sobre la Diputació catalana, ordenada pel rei el 8 de juliol i conduïda pel Consell de Castella, es desenvolupà entre el 17 d'aquell mes i el 28 d'agost, i el 10 i el 27 de setembre els tres fiscals emeteren dos dictàmens que serviren de base per al document clau, la consulta elevada pel Consell al rei el dia 18 de novembre.²⁹

Simultàniament, l'Audiència de Catalunya, que arran de la destitució d'O'Connor Phaly el darrer dia de juliol de 1773 havia demanat amb èxit escàs una definició més clara de les seves competències en matèria de governació, envaïdes tradicionalment pels capitans generals, tornava a reivindicar-les. Ara trobaria un ressò més favorable al seu prec.³⁰ En efecte, l'esmentada consulta contenia una inculpció del capità general Cabanes per «haber tolerado la continuación de las juntas de Diputación, como si fuese algún cuerpo legítimamente autorizado, no pudiendo ignorar los excesos que cometía ni lo reprovable de sus designios». Tot i que el comte de Ricla n'evità la destitució, les funcions dels capitans generals quedarien més delimitades i posades al servei de les ordres emanades del Consell de Castella en casos de disturbis civils.³¹

27. AHN (Archivo Histórico Nacional), *Consejos*, llig. 730, núm. 9, 37-64; citat per GARRIGA, «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 495, nota 33.

28. GARRIGA, «La "enfermedad política" de Catalunya...», p. 742-743, i «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 495.

29. GARRIGA, «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 499-500.

30. SOLÉ, *El gobierno del principado de Cataluña...*, p. 167.

31. GARRIGA, «Despotismo Ilustrado y desorden social...», p. 508, nota 65.

Imprès de les noves instruccions per a la reorganització de la Reial Audiència de Catalunya, 1775. CRAI-UB

El 8 de gener de 1775, una Reial Cèdula culminava el procés de recuperació de l'esperit original del decret de Nova Planta, que ara, en un clima de debat sobre els principis constitucionals que Campomanes no defugia, era presentat com “la llei fonamental de Catalunya”. S’hi establia, per primer cop, el govern ordinari de Catalunya per l’Audiència, sotmesa al Consell de Castella, d’acord amb l’evolució civilista de l’administració reial sota la influència dels “golillas”.³²

Sense oblidar mai la Cort que, com dirà la primera frase de la Reial Cèdula de 21-II-1775, «en la ciudad de Barzelona se hallaban intrusos en el uso de la representación pública algunos individuos de los gremios y colegios», la renovació del sistema de 1716 inclogué la formació d’una Junta de Govern del Principat, una figura per a la coordinació entre autoritats civils i militars que no tingué gaire transcendència perquè els temors de nous desenvolupaments

32. SOLÉ, *El gobierno del principado de Cataluña...*, p. 171.

locals en aquella direcció no s'havien de confirmar.³³ El mateix dia 21 de febrer, una altra disposició abolia la Diputació corporativa dels catalans, i el 2 de març arribava als diputats empresonats l'indult reial, en atenció al fet que una part de les autoritats borbòniques de Barcelona —els caps militars— havien estat també responsables de la desviació constitucional. Malgrat les declaracions repetides que les concessions fetes sota pressió quedaven anul·lades, una nova Reial Cèdula de 21 de març de 1775 donava immediatament sortida legal a les atorgades sobre el servei militar a Catalunya.³⁴ Per una ironia de la història i sens dubte a causa d'experiències concretes de govern, correspongué a la flamant Junta de Govern del Principat assumir el 1776 la reivindicació catalana, les substitucions de mossos i la pràctica dels sortejos simulats.³⁵

Gestació i difusió de les noves directrius sobre la producció industrial

En plena agitació anticoncentralista de Barcelona, el setembre de 1773, la Real Compañía de Impresores y Libreros del Reino, que presidia justament Campomanes, presentava a censura prèvia una traducció del *Traité du chanvre* del magistrat francès Marcandier, una obra que acaba amb unes pàgines d'apologia de la indústria dispersa i crítica de la concentració manufacturera a les ciutats.³⁶ La traducció fou deguda a Manuel Rubín de Celis, persona amb vincles amb el cèlebre fiscal del Consell, documentats per als anys 1774-1775. És probable que Rubín emprengués la traducció d'aquest escrit sobre el conreu i l'elaboració tèxtil del cànen per encàrrec de Campomanes amb l'ànim de treure'n suport per a un canvi de política econòmica. El 21 de novembre de 1773 fou concedit el permís de publicació.³⁷ No obstant això, el llibre no apareixeria fins entrat l'any següent, amb el text de Marcandier precedit per un *Discurso sobre el modo de fomentar la industria popular*, de nova redacció i proporcionalment molt voluminós, que fou també objecte d'una edició separada amb el títol simplificat que esdevindria definitiu.³⁸

33. *Real Cédula reservada de 21-2-1775 que ordena la creación de una Junta para el gobierno del Principado de Cataluña*. Publicada per SOLÉ, *El gobierno del principado de Cataluña...*, p. 1054-1058.

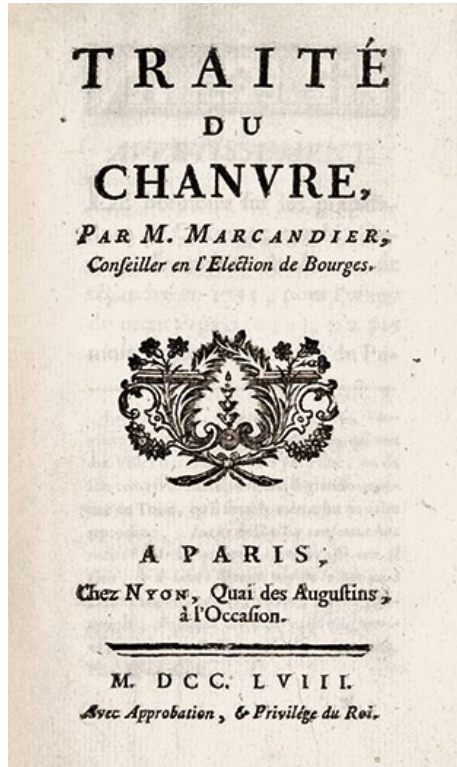
34. SOLÉ, *El gobierno del principado de Cataluña...*, p. 183-185.

35. ROURA, *Subjecció i revolta...*, p. 219-239.

36. M. MARCANDIER, *Traité du chanvre*, París, Nyon, 1758, p. 113-129.

37. Inmaculada URZAINQUI, «Manuel Rubín de Celis», dins Manuel RUBÍN DE CELIS, *El Corresponsal del Censor* (edició a cura de Klaus-Dieter ESTLER, Renate HODAB i Inmaculada URZAINQUI), Madrid/Frankfurt, Iberoamericana/Vervuert, 2009, p. 34-35. Les notícies sobre la tramitació de la censura procedeixen de l'AHN, *Consejos*, llig. 5534, núm. 13.

38. M. MARCANDIER, *Tratado del cáñamo [...] traducido al castellano por Don Manuel Rubín de Celis. Van añadidos otros tratadillos tocantes al lino y algodón al fin, con un discurso sobre el modo de fomentar la industria popular de España*, Madrid, Antonio de Sancha, 1774. El discurs ocupa les pàgines I-CXXXVI. L'edició separada, amb el títol de *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, fou redescoberta modernament per Vicent Llobart (Vicent LLOMBART, *Un programa patriótico escalonado de fomento económico y promoción del empleo en el reinado de Carlos III. Estudio preliminar a las obras sobre la indus-*

Portada del tractat francès sobre el conreu i l'elaboració del cànem, 1758

El 5 de maig de 1774, Pedro Jacinto de Álava, membre de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, escrivia des de Madrid al director de l'entitat, comte de Peñaflorida, aquesta notícia sobre les activitats de Campomanes:

Ahora está imprimiendo un papel que viene a ser glosa sobre el tratado del cáñamo de nuestro Marcandier; y en él hace no solamente mención de la Sociedad y del Seminario, sino que casi todas sus ideas son tomadas de nuestro establecimiento. Aún no se vende, pero procuraré enviártelo cuanto antes, y espero que reconocerás párrafos enteros copiados de conversaciones que ha hecho con algún socio. Es tanta la capacidad de este hombre, que de todo se aprovecha, aunque sea en materias de que no tuvo principios sólidos quando convenía. Es menester

Retrat del comte de Peñaforida (Azkoitia, 1729 – Bergara, 1785). Dibuix de Luis Paret i gravat per Manuel Salvador Carmona, 1785. Real Sociedad Bascongada de Amigos del País

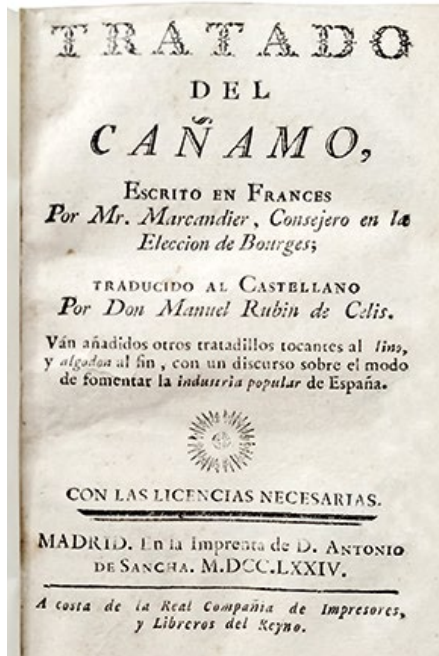
mirar este escrito como dirigido a sus compañeros para despertarles el gusto por las ideas útiles.³⁹

La resposta de l'expectant Peñaforida, el 9 de maig, reïncideix en els comentaris irònics sobre Campomanes i les seves empreses intel·lectuals:

Mucha gloria resulta a nuestro Marcandier de la nueva empresa del señor Campomanes, cuya universalidad de trabajos parece incomprendible.⁴⁰

39. ATHA (Archivo del Territorio Histórico de Álaba), *Fondo Prestamero*, c. 31, núm. 146; citat per Cécile MARY-TROJANI, *L'écriture de l'amitié dans l'Espagne des Lumières: la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, d'après la source épistolaire (1748-1775)*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, 2004, p. 247. També: Antonio RISCO, «La Vascongada y la industria popular. Un testimonio inédito sobre Campomanes», en Antonio RISCO y José María URKÍA (ed.), *La carta como fuente y como texto. Las correspondencias societarias en el siglo XVIII: la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*, Sant Sebastià, Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, 2005, p. 257-300. Aquesta carta no agrada gaire als apòlogistes de Campomanes, com ara LLOMBART, *Un programa patriótico...*, p. 44, qui, en resposta a Risco, troba excessiu que Álava insisteixi en la dependència teòrica de Campomanes respecte a la Sociedad Bascongada i que s'apropiï, fins i tot, de «la figura europea de Marcandier».

40. José Ignacio TELLECHEA IDÍGORAS (ed.), *La Ilustración vasca. Cartas de Xavier de Munibe, conde de Peñaforida, a Pedro Jacinto de Álava*, Vitòria, Parlamento Vasco, 1987, «Cartas», núm. 294.

Portada de la versió del tractat sobre el cànem de Marcandier per Manuel Rubín de Celis, 1774. UAB

Després que Peñafloreda tingués accés al text donat a la impremta per Campomanes, una nova carta d'Álava, el 16 de juny, esperonava el director de la Sociedad Bascongada a lluitar per aconseguir la concessió governamental de fons procedents de la projectada intervenció a les confraries, part del programa anticorporatiu del fiscal del Consell de Castella, inscrita en l'apartat sisè del *Discurso*.⁴¹

Amb tota probabilitat, aquest imprès del *Discurso* aparegut el maig de 1774 correspon a una edició limitada, com diu Álava, destinada a circular entre els membres del Consell de Castella per obtenir suport per a les idees que hi són exposades. Que l'altra versió impresa del mateix text, la relligada amb la traducció de Marcandier, sigui encapçalada per rètol de *Discurso del traductor* ha causat un cert enrenou, perquè apunta a una autoria de Manuel Rubín de Celis i no del mateix Campomanes.⁴²

41. ATHA, *Fondo Prestamero*, c. 31, núm. 150 (MARY-TROJANI, *L'écriture de l'amitié...*, p. 248).

42. Els descobridors moderns del *Discurso del traductor* foren Inmaculada URZAINQUI i Álvaro RUIZ DE LA PEÑA, *Periodismo e Ilustración en Manuel Rubín de Celis*, Oviedo, Centro de Estudios del Siglo XVIII, 1983, p. 53-94. Arran d'aquesta descoberta, José Miguel CASO GONZÁLEZ («La literatura, de 1759 a 1808», dins *Historia de España (fundada por Ramón Menéndez Pidal)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1987, vol. XXXI-I, p. 567 i nota 52) va assignar a Rubín l'autoria del *Discurso sobre el fomen-*

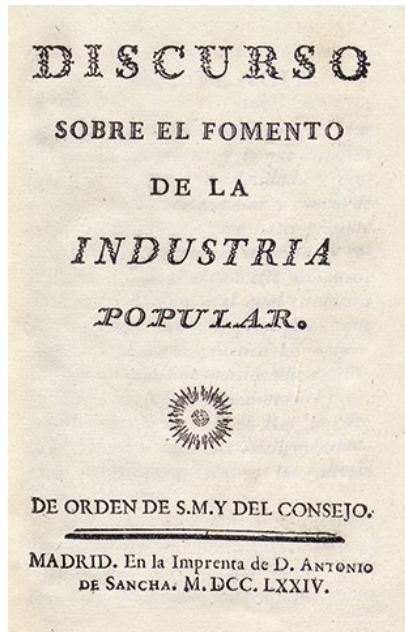
De fet, el misteri es pot deixar resolt amb una certa facilitat a la vista del text, que, tot i tenir una intenció política ben clara, presenta sutures que palesen un procés de redacció complex, amb la probable intervenció de diverses mans. Aquesta primera doble edició del *Discurso* comprèn una introducció seguida de vint-i-un epígrafs que podrien correspondre a converses extractades o desenvolupades en equip. La introducció i els catorze primers apartats constitueixen un primer bloc dedicat a exaltar les indústries bastes, que pròpiament seria la "glossa" de Marcandier. Abruptament, el quinzè apartat fa una crítica radical dels gremis, seguida de tres epígrafs que exploren l'explotació dels recursos humans concentrats en ciutats sota formes alternatives a les corporacions d'oficis: en captivitat, bàsicament. Els dos apartats següents especifiquen les funcions tutelars de les Societats Econòmiques d'Amics del País, com una ampliació del concepte introduït en el primer bloc, a l'apartat novè. Finalment, el text que es presenta com a conclusió consisteix en una enumeració dels avantatges que diversos països han tret d'aplicar-se a la indústria en general; no específicament a la indústria dispersa, com seria d'esperar.⁴³

El poderós Campomanes havia de disposar d'un veritable «taller» per afrontar les nombrosíssimes facetes implicades en els seus ambiciosos designis de govern. No era pas la vanitat d'autor individual d'aquell escrit allò que el movia aleshores. És lògic, en canvi, que a Manuel Rubín de Celis, que no passava de ser un escriptor a l'espera d'associar-se al poder en virtut de les seves habilitats personals, la participació en aquella empresa politicoliterària li quedés en la memòria i en reivindicés la vàlua en el pòrtic de la seva col·lecció d'articles signada com *El Corresponsal del Censor*, que data del moment històric de reflux de l'esperit del reformisme il·lustrat i quan Campomanes anava quedant reduït a la categoria d'un agent polític secundari, tot i que rodejat dels màxims honors.⁴⁴

to de la industria popular, i Donald R. STREET («The Authorship of Campomanes' *Discurso sobre el fomento de la industria popular*: A Note», *History of Political Economy*, 18-4 (1986), p. 661-668) va arribar a acusar Campomanes de plagi. Aquestes especulacions van estimular-ne d'altres en sentit contrari. Han volgut reivindicar un altre cop l'autoria individual de Campomanes Vicent LOMBARD («El enigma de la paternidad del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*. Campomanes rehabilitado», *Cuadernos de Investigación Histórica*, 13 (1990), p. 283-303, i altres treballs posteriors recapitulats a *Un programa patriótico escalonado...*, p. 42-51) i Gonzalo ANES («Prólogo» a una reedició dels dos discursos de 1774-1775: Oviedo, Grupo Editorial Asturiano, 1991), entre altres.

43. «Discurso del traductor sobre el modo de fomentar la industria popular», dins MARCANDIER, *Tra-tado del cáñamo...*: introducció sense títol i apartats I-XIV (p. I-LXXX); apartats XV-XVIII (p. LXXX-XCIX); apartats XIX-XX (p. C-CXIX); i apartat XXI o conclusió (p. CXIX-CXXVI).

44. «No es mi ánimo que se apologizen esas obrezuelas de *Industrias* ni *Educaciones populares*, pues no puede ser buena una cosa popular. Tampoco lo es que Vm. elogie el *Discurso sobre las penas contrahido a las leyes criminales de España* [de Lardizábal] [...]. Tales obras y otras semejantes a ellas no merecen la atención de los talentos presentes. Las dignas y dignísimas son v. gr. *aquella cosa en que se ofrece a los aficionados la justa idea de una traducción poética*; cuya cosaza está vertida del español al castellano...»

Portada del discurs sobre la indústria dispersa de Campomanes, publicat sense autoria, 1774. BNE

Poc després de l'edició separada del *Discurso*, el dia 31 d'aquell maig de 1774 Campomanes exposava personalment al Consell la conveniència d'imprimir-ne 30.000 exemplars, un tiratge verament excepcional, i distribuir-lo pels canals oficials de l'Estat fins a tots els racons dels dominis de Carles III amb una carta que n'ordenés l'aplicació de les propostes i recomanacions. Així quedà acordat a la mateixa sessió.⁴⁵

Cal, doncs, assignar als mesos següents la redacció de les observacions esparses però rellevants que ampliaren el text del *Discurso* amb vista a l'edició definitiva i que sembla que reflecteixen, almenys en part, criteris i informacions aportats pels membres del Consell de Castella. En qualsevol

(*El Corresponsal del Censor*, Madrid, Imprenta Real, 1787, vol. I, carta I, p. 9). Ernest LLUCH i Lluís ARGEMÍ, «Genealogía teórica e influencia práctica del *Discurso sobre el fomento de la industria popular* (1774)», *Revista de Historia Industrial*, 3 (1993), p. 180, es confongueren en no copsar el sarcasme de Rubín, evident en el context de l'article i de la col·lecció, i haver considerat que, vistes les «referencias despectivas a sus escritos económicos», es podia interpretar «que los redactó simplemente por encargo retribuido de Campomanes sin interés personal, lo que confirmaría la tarea de dirección y de iniciativa del fiscal».

45. AHN, *Consejos*, llig. 1893, núm. 8. Reproduït com a apèndix dins Pedro RODRÍGUEZ CAMPOMANES, *Discurso sobre el fomento de la industria popular* (1774). *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento* (1775), edició a càrrec de John Reeder, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1975, p. 337-339.

cas, trasllueixen l'existència de debats i la necessitat d'accentuar o mitigar conceptes de la versió original. És de remarcar que el nou text assumeix la integritat del primer –com a aprovat pel Consell– tot i els seus defectes formals i que, gairebé sense excepció, els afegits són situats a final de paràgraf o donen lloc a paràgrafs o seqüències de paràgrafs independents, principalment quan s'ha volgut incloure temes nous: aprofitament dels expòsits, vacunació antivariòlica, etc.

No podem aprofundir aquí l'anàlisi, però val la pena de posar almenys un exemple que documenti el procés de creixement del text:

Aunque el cáñamo es más barato, como cosa de una quarta parte menos que el lino, éste último rinde mucho mayor número de varas en la manufactura.⁴⁶

Afegit:

Hay, no obstante, algunas telas y mezclas que vienen mejor al cáñamo. No es fácil en estas cosas dar regla general; las observaciones de las Sociedades Económicas resolverán muchos problemas de esa naturaleza cuando la nación se emplee de veras en adelantar el ramo de la lencería.⁴⁷

A més de la discussió que trasllueix la primera part de l'afegit, la darrera introdueix per primer cop, i sense antecedent, la figura de les societats econòmiques, que a la primera edició és introduïda més endavant.⁴⁸ Si l'estructura del text original ja no seguia una línia argumental clara, els afegits n'augmenten el desordre, amb el resultat que el to autoritari hi predomina encara més sobre l'esforç de persuasió racional.

Per al cèlebre fiscal, van ser uns mesos de gran activitat en diversos fronts i, com hem vist, especialment en la dilucidació de responsabilitats pels fets barcelonins des de maig de 1773 i la preparació del redreç de la Nova Planta de Catalunya que cristal·litzaria entre novembre de 1774 i març de 1775.

El dia 17 de setembre havien quedat ja llestos per a la seva difusió els exemplars del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, amb el text augmentat respecte a les dues edicions de primavera, sense nom d'autor i la indicació en portada que l'edició es feia «de orden de S. M. y del Consejo». De

46. «Discurso del traductor sobre el modo de fomentar la industria popular», dins MARCANDIER, *Tratado del cáñamo...*, p. XXII.

47. *Discurso sobre el fomento...*, p. XXIV.

48. «Discurso del traductor...», p. XLVIII.

tota manera, el dia següent mateix, Campomanes en trametia un al comte de Peñafloreda amb una nota expressiva del seu “domini eminent” sobre l’obra:

Muy Sr. mio: Como yo tengo la honrra de ser uno de los individuos de la Sociedad Bascongada, dirijo a V. S. el adjunto discurso de la industria popular, que es tan propio del instituto que tan loablemente desempeña, y que yo celebraré merezca su azeptación.⁴⁹

El 18 de novembre, les còpies impreses del *Discurso* eren expedides juntament amb una circular del Consell de Castella incitant a crear societats econòmiques d’amics del país a totes les províncies. El 12 de desembre, el *Discurso* havia arribat a l’Ajuntament de Barcelona, que nomenava una comissió de tres regidors per estudiar-lo i donar-hi resposta.⁵⁰

Poc després, Campomanes empenia la composició del *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*:

...en las presentes vacaciones de Navidad emprendí este trabajo, por via de ampliación del anterior discurso sobre la industria popular o *dispersa*.⁵¹

Com veiem, un “jo” ara molt prominent aflora en aquest segon discurs, tot i que Campomanes preferirà publicar-lo igualment sense fer-hi constar l’autoria i amb tota la força coercitiva d’una instrucció governamental, com farà també amb els quatre volums següents, apareguts entre 1775 i 1777 sota el títol comú d’*Apèndice a la educación popular*, on la seva autoritat personal és més abassegadora encara, amb uns textos introductoris més endreçats que el *Discurso sobre la educación* i molt més rigorosos, des del punt de vista de la lògica, que el *Discurso sobre el fomento de la industria popular*.⁵²

En aquest primer discurs, Campomanes havia resolt taxativament –en teoria almenys– el problema de les “fàbriques” i havia deixat feta una crítica frontal dels gremis, en la mesura que suposadament impedièn la difusió de la

49. AHN, *Consejos*, llig. 1893, núm. 8. TELLECHEA, *La Ilustración vasca...*, «Cartas», núm. 335.

50. AHCBB, 1D-I, *Acuerdos*, 1774, f. 330-331.

51. *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, Madrid, Antonio de Sancha, 1775, p. 292.

52. El primer volum consisteix en una col·lecció de quatre textos d’arbitristes del segle XVII útils, segons Campomanes, per entendre la decadència de les arts i els oficis a Espanya; el segon versa sobre les fàbriques i inclou la legislació mercantil i industrial dels reis Ferran VI i Carles III; el tercer conté un discurs sobre la legislació gremial; i el quart gira a l’entorn del comerç i publica vuit discursos de Martínez de Mata. Tots reeditats per Vicent Llobart el 2009, que presenta els dos discursos i el conjunt d’aquests apèndixs «como tres obras con cierto grado de autonomía, pero pertenecientes al mismo tiempo a un proyecto intelectual conjunto y escalonado de finalidad económica y política unitaria» (LLOBART, *Un programa patriótico...*, p. 54).

indústria fora de les ciutats. Jaume Torras ha mostrat l'esbiaixament de Campomanes en aquest punt:

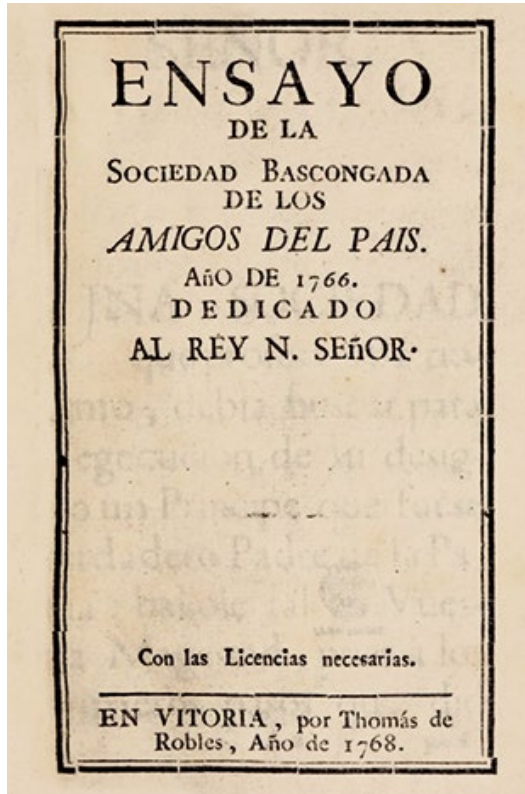
La comprovada “emigració” de la indústria catalana de la ciutat al camp [al segle XVII] a què es referia Vilar no quadra gaire amb les observacions de Campomanes sobre l'acapament de la indústria per part de «las ciudades populosas del Principado». Potser Campomanes estava ofuscat pel creixement de la indústria cotonera, que, en efecte, aleshores es concentrava en poques localitats grans, principalment a Barcelona mateix. Més aviat l'ofuscaven els prejudicis, però. Perquè la manufactura cotonera era una activitat nova, que precisament no estava encotillada per l'organització gremial –si de cas, ho estava per reglamentacions governamentals. La seva localització no pot doncs explicar-se per l'«estanco» gremial. En canvi, la fabricació de roba de llana, aleshores encara la primera activitat industrial de Catalunya, era principalment rural tot i que els gremis hi eren ben presents.⁵³

L'“ofuscació” de Campomanes obeïa, no tant a un desconeixement de la indústria rural catalana, com a la voluntat política de dissoldre les estructures industrials urbanes, en els seus dos vessants connectats: les “manufactures”, controlades pels gremis, conflictius com a força patronal, i les “fàbriques”, sector dins el qual, efectivament, les d'indianes eren ja molt prominents, conflictives en si i camí de ser-ho també com a organització.

Al *Discurso sobre la educación*, en ocupar-se específicament de les “manufactures” i dels artesans, l'atac hagué d'esdevenir força més moderat i abordat des del punt de vista de la insuficiència dels gremis a l'hora de formar professionalment unes noves generacions que haurien de saber afrontar els canvis, si més no els de les modes. Com veurem més endavant, a mesura que la situació política catalana esdevenia més tranquil·la, Campomanes anava afliixant els seus postulats i deixava de banda l'oposició inicial a la indústria concentrada. Aquesta deriva va influir en la marginalitat de la qüestió fabril en els respostes de Capmany i de l'Ajuntament de Barcelona, centrades en una apologia dels gremis, seguint els passos de Romà i Rossell, i una defensa de les fàbriques sols en la mesura que es presentaven com el fruit d'una economia urbana madura i en procés de desenvolupament.

A mitjan gener de 1775, es feia una indagació sobre quines eren les localitats espanyoles amb institucions gremials, que havien de ser les destinatàries especials d'aquesta nova obra, circumscrita a l'economia urbana. D'acord

53. Jaume TORRAS ELÍAS, «Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna», dins *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1999, p. 926-927.

Actes de la Sociedad Bascongada de Amigos del País l'any 1766.
CRAI Biblioteca de Fons Antic. UB

amb la informació obtinguda, se'n feren 4.000 exemplars.⁵⁴ Es difondria, per tant, més limitadament que l'anterior, a partir del 30 de juny, acompanyada d'instruccions anàlogues i nova insistència en la constitució de societats econòmiques d'amics del país, especialment apropiades per als nuclis urbans.⁵⁵ El 7 de juliol arribava a mans del consistori barceloní, que n'encarregava l'estudi als tres regidors que anaven confeint aleshores la resposta al discurs sobre la indústria dispersa.⁵⁶

La doctrina sobre la indústria dispersa i la seva aplicació

El dia 4 d'abril de 1766, la Sociedad Bascongada de Amigos del País, que començava aleshores un repàs sistemàtic de les matèries econòmiques d'interès per a la seva regió a la llum de les idees enciclopedistes, es reunia per

54. AHN, *Consejos*, llig. 1893, núm. 8.

55. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 1775, f. 126-127.

56. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 1775, f. 248.

Cànem mascle i cànem femella, Fotografia de Mary Evans. NHM

reflexionar a l'entorn d'un discurs sobre *Agricultura pràctica*, que, entre altres coses, divulgava els valors de dues plantes tèxtils conreables en sòl europeu, el lli i el cànem, i citava el llibre de Marcandier, acceptat com a soci de mèrit pels “caballeritos de Azcoitia”.⁵⁷

El 22 d'abril, el següent discurs de la Sociedad, dedicat a *Industria y comercio*, establia el vincle amb l'anterior amb un primer apartat sobre la «Necesidad de juntar la industria a la agricultura para que se disfruten las ventajas de esta última».⁵⁸ A la vista d'aquest darrer títol, encara semblen més plausibles les afirmacions de Pedro Jacinto de Álava sobre el deute de Campomanes amb la Bascongada pel que fa a la recepció de la doctrina sobre la indústria dispersa, però la teoria que s'hi desplega és als antípodes de les propostes que

57. *Ensayo de la Sociedad Bascongada de los Amigos del País. Año 1766*, Vitòria, Thomàs de Robles, 1768, p. 122-126: apartat III del discurs, «Economía rústica»; i 353-360: «Catálogo de los individuos de la Sociedad».

58. *Ensayo de la Sociedad...*, p. 155-174.

seran agradoses a Campomanes dins l'ampli ventall d'idees revisades a Vitòria des de mig decenni de 1760. En efecte, no s'hi sosté la fusió entre les dues activitats, agricultura i indústria, sinó la seva complementaritat i estímul recíproc en un context de divisió del treball fonamentada en el comerç:

Toda la felicidad de una nación está en que la favorezcan la agricultura y la industria unidas entre si; aquélla dando la mayor abundancia posible de frutos con el menor empleo de hombres y trabajo personal posible; y esta otra ayudando a la agricultura en sus operaciones, facilitando el consumo y la salida de los frutos, sacando todas las ventajas posibles de los géneros comerciales del país y trayendo otros que le faltan de los países extranjeros.⁵⁹

Com deia Álava, el *Discurso sobre el fomento de la industria popular* va néixer com una glossa del *Traité du chanvre* de Marcandier i, malgrat que va experimentar diverses ampliacions, la inspiració primera en constitueix encara el nervi principal. És, doncs, perfectament justificable que la versió inicial, ja molt extensa comparada amb l'antecedent francès però que s'acull repetidament a la seva autoritat intel·lectual, aparegués relligada amb la traducció del *Traité*.⁶⁰

En inspirar-se en l'argument general de Marcandier, Campomanes variava la seva actitud envers la indústria, com es pot comprovar llegint la principal de les seves obres anteriors amb consideracions sobre la matèria, el *Bosquejo de política económica española*, datable vers 1750.

Aleshores, la preocupació del futur fiscal del Consell de Castella havia estat com donar continuïtat a les empreses industrials engegades per simples particulars o per la Corona, amenaçades les primeres per la defunció de l'empresari i les segones per la interferència d'altres prioritats de la despesa pública. D'una banda, plantejava que la Corona cedís les seves exquisides manufactures a grans companyies privades, i, de l'altra, conclouïa que «no puede esperarse progresos considerables de fábrica que no esté de cuentas de un gremio crecido de fabricantes, sostenido de una compañía que extraiga parte de sus géneros comprándolos a los mismos fabricantes con conveniencia recíproca». És a dir, el jove Campomanes reclamava una trama social prou densa, estructurada i sota direcció econòmica autònoma.⁶¹

59. *Ensayo de la Sociedad...*, p. 173.

60. LOMBART (*Un programa patriótico...*, p. 46) troba, tanmateix, que: «En realidad, no se acaba de entender bien su inserción dentro de una peculiar edición del *Tratado del cáñamo*, pues el *Discurso sobre el modo* es más una obra con entidad propia que una introducción o una presentación de otro texto, aunque se citase varias veces a Marcandier. Tal vez la idea previa fue redactar un prólogo a la traducción y luego Campomanes amplió la idea, al ver sus posibilidades, como solía hacer en sus obras».

61. CAMPOMANES, *Bosquejo...*, p. 102.

El 1774, en canvi, les grans manufactures reials són objecte d'una crítica més decidida i, sobretot, s'especula repetidament a l'entorn de la possibilitat d'erosionar, dins el *kaufsystem*, tant la posició dels gremis artesans com la de les companyies de comerç en profit d'una associació entre l'agricultura i la indústria tèxtil en el si de les famílies camperoles i sota el patrocini d'uns notables locals sense interessos econòmics directes en la producció però que, segons el disseny, haurien d'esdevenir molt actius, com veurem.

L'aportació de Marcandier

Val la pena de tenir present el caràcter monogràfic del *Traité du chanvre* de Marcandier i la seva irrupció, des d'una matèria marginal, en polèmiques econòmiques que a França anaven adquirint centralitat. Recapitulant aportacions tècniques anteriors i partint d'observacions empíriques sobre la seva regió del Berry, una zona tradicionalment productora de cànem al centre de França, aquell magistrat provincial cridava l'atenció sobre la peculiaritat que, en el cas d'aquesta planta, implica la manca de solució de continuïtat entre treballs agrícoles, elaboració tèxtil i consum dels teixits resultants:

Les hommes et les femmes, les vieillards et les enfans trouvent, dans ses différens apprêts, des occupations proportionnées à leurs forces. Les uns préparent la terre et la sement, les autres cueillent le chanvre et le tillent, d'autres font les cordes ou la toile, tous enfin le consomment et s'en servent, et chacun d'eux contribue conjointement et séparément à renouveler son ouvrage en satisfaisant ses besoins.⁶²

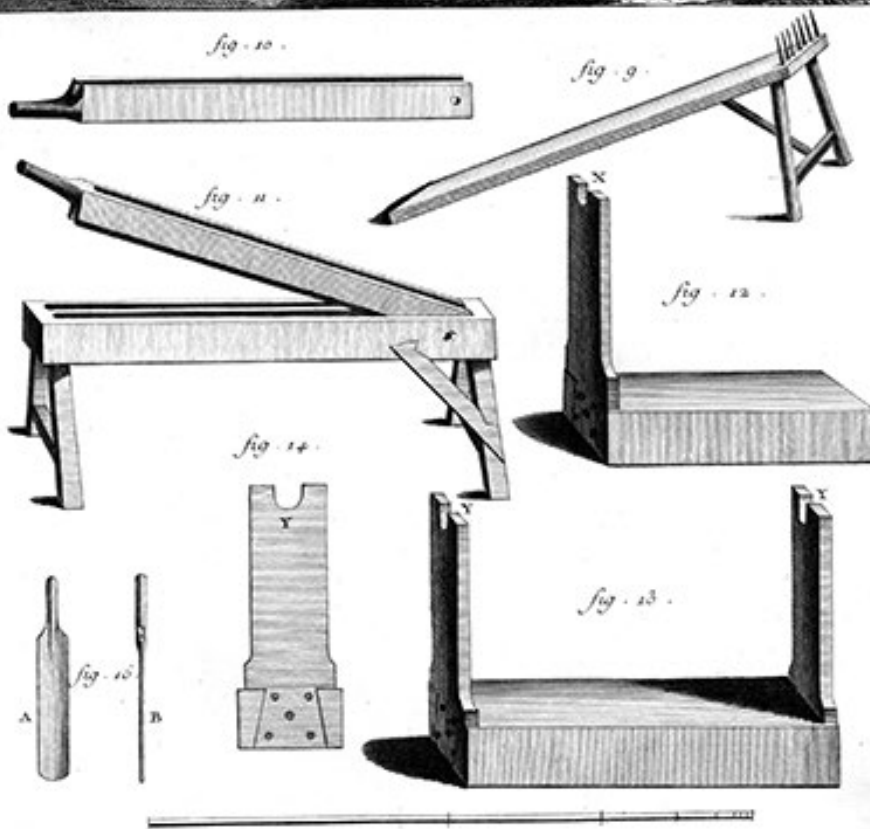
Segons Marcandier, aquesta circulació singular del cànem no es produeix gairebé en cap altra producció agrària. I d'això en deriva, precisament, la conveniència d'universalitzar-ne el conreu i el consum.⁶³ D'aquesta manera, es podria incrementar la producció tèxtil sense concentrar-la en els nuclis de població i sense haver de dependre d'un empresariat autònom:

La manufacture dispersée dans les campagnes est donc la seule qui puisse naturellement convenir à la fabrication du chanvre et des toiles. L'usage en est trop nécessaire et trop commun, la manoeuvre trop répandue, trop simple et trop connue pour qu'elle puisse jamais faire un objet avantageux d'une entreprise considérable, et l'on doit beaucoup plus se promettre de sa dispersion que de sa réunion.⁶⁴

62. MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. 115-116.

63. MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. 116-117.

64. MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. 128.

Conreu i treball del cànem. Gravat de Robert Bénard, al *Recueil de planches sur les sciences, les arts libéraux et les arts mécaniques*, 1762, suplement de l'*Encyclopédie* de Diderot i D'Alembert. Fotografia de Mary Evans

La gran difusió possible d'una activitat industrial tan primària compensa, a ulls de Marcandier, l'escàs valor afegit del producte. És més, el fet de no requerir grans inversions en fa especialment aconsellable la universalització en el medi rural per aconseguir els efectes perseguits per la monarquia absoluta:

La manufacture dispersée n'est sujette à aucuns frais et n'exige aucune avance; elle se porte et s'insinue partout où il se trouve des mains laborieuses ou oisives, et elle concourt nécessairement et spécialement, par son accord avec l'agriculture, à multiplier les sujets, soulager le cultivateur, enrichir les provinces et rendre l'État entier heureux, florissant et puissant.⁶⁵

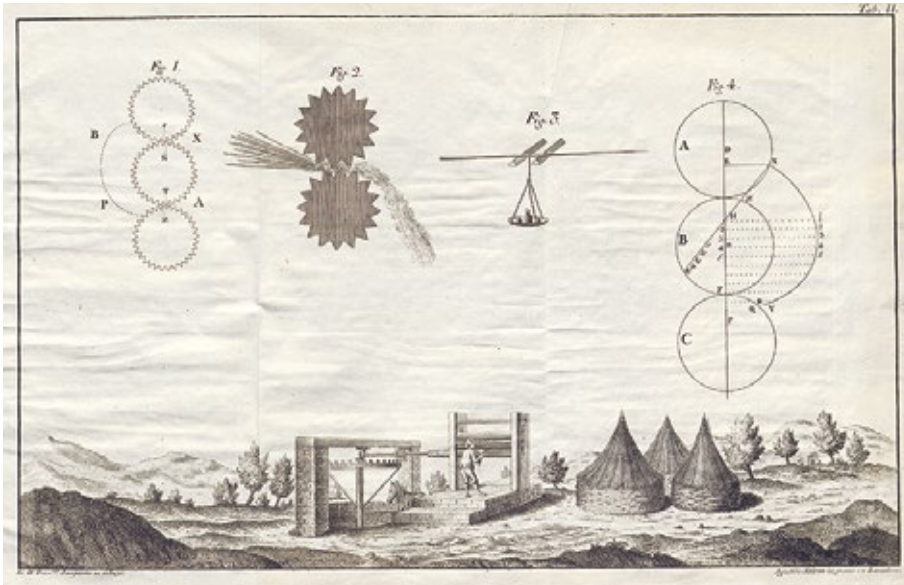
Dit d'una altra manera, des del punt de vista dels interessos de l'Estat monàrquic, el principal producte de l'economia rural no són els béns vendibles i exportables sinó la mateixa població subjectada a una tributació compartida entre els senyors feudals i el rei i a una prestació militar ara monopolitzada per la Corona. La indústria hi entra merament com a pal·liatiu de la pobresa local i com a element coadjuvant en la reproducció biològica dels camperols.

La cadena lineal de raonaments que lliga un fet reconegudament excepcional –la facilitat d'associar *in situ* el conreu del cànem amb l'elaboració tèxtil i el consum, gràcies a la rusticitat de tot plegat– i unes conclusions d'abast amplíssim –el poder de tot l'Estat– és característica del racionalisme empíric setcentista. Que el fil argumental hagi adoptat aquesta direcció particular obeeix, tanmateix, a la força d'un estímul extern a la intenció inicial de Marcandier, que era la divulgació de noves tècniques d'aprofitament del cànem en favor dels camperols sotmesos a les exaccions senyorial. En efecte, la guia del tram final del petit tractat és la voluntat de criticar una determinada política econòmica que, des de mitjan segle XVIII, es començava a considerar fracassada i de proposar alternatives més favorables a l'increment del poder de la monarquia:

Ce n'est peut-être pas sans raison qu'on a dit que le commerce de France avoit outré les principes de M. Colbert en multipliant prodigieusement toutes les différentes manufactures qui sont dans les villes, sans s'occuper assez de celles qu'il convenoit aussi de répandre dans les campagnes. Il est toujours à craindre qu'on ne sacrifie trop aux arts de luxe les occupations essentielles de l'agriculture et des fabriques nécessaires, qui, comme celles du chanvre, sont inséparablement attachées l'une à l'autre.⁶⁶

65. MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. 128-129.

66. MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. 125-126.

Màquina de bregar cànem inventada pels doctors Francesc Salvà i Campillo i Francesc Sanponts, construïda a Barcelona pel fuster Pere Gamell. Dibuix de Sanponts. La invenció, publicada el 1784 a Madrid, tingué ressò internacional. BNE

La publicació del breu tractat de Marcandier el 1758 havia convergit amb una inflexió de les especulacions econòmiques a França. Fou poc posterior a l'aparició dels articles de François Quesnay a la cèlebre *Encyclopédie* de Diderot i D'Alembert que deploraven el drenatge de recursos des del camp cap a la ciutat i criticaven les manufactures dedicades a elaborar productes de luxe sobre matèries primeres importades.⁶⁷ I el 1758 mateix Quesnay publicava el cèlebre *Tableau économique*, text fonamental de l'escola fisiocràtica, mentre que el seu col·lega, el marquès de Mirabeau, en divulgava les idees a *L'Ami des hommes*, referència preferent entre els espanyols interessats en el viratge agrarista. El 1765, ja amb posterioritat al tractat de Marcandier, la mateixa *Encyclopédie* publicava l'article anònim «Manufacture», que delimita aquells casos especials en què la concentració fabril era malgrat tot necessària, abans de lloar sistemàticament per a la resta –i en particular per a les produccions tèxtils– els avantatges de la dispersió industrial.⁶⁸

El *Discurso sobre el fomento de la industria popular* aplica la mateixa crítica a la política dels reis Felip V i Ferran VI, i més concretament a la del

67. François QUESNAY, «Fermiers» i «Grains», dins *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, París, vol. VI (1756), p. 528-540, i vol. VII (1757), p. 812-831, respectivament.

68. «Manufacture, réunie, dispersée», dins *Encyclopédie...*, vol. X (1765), p. 58-60.

ministre d'aquest darrer, José de Carvajal y Láncaster, representant recent d'aquella derivació del mercantilisme:

En los Reynados anteriores sucedió lo mismo en España; pero es cosa demostrable que las bastas son incomparablemente más útiles. El señor Carbajal adoptó igual systema que el de Colbert. Sólo el tiempo es capaz de ir aclarando las verdaderas máximas que deben establecerse en estas materias experimentales. Y así conviene demostrar sumariamente la preferencia de las fábricas bastas y ordinarias.⁶⁹

És de notar el canvi de to de l'escrit espanyol: valgui l'exemple per estalviar-nos altres confrontacions puntuals i un estudi de l'estil de Campomanes que no podem abordar aquí. Tot i que la conclusió implícita del *Traité du chanvre* és prou clara, Marcandier convidava a reflexionar sobre el colbertisme a la llum de les crítiques que anava rebent com a pràctica i de les oportunitats alternatives que obria la dispersió de les indústries tèxtils bastes. Les frases sincopades i críptiques de l'escrit publicat per Campomanes, en canvi, exclouen la reflexió i descansen en l'autoritat de l'emissor: que convé assenyalar la preferència per les indústries bastes passa per davant de l'establiment de la possibilitat de demostrar-ne la superioritat.

A Espanya, la revisió del mercantilisme en favor del foment de l'agricultura i el creixement de la població era reforçada aparentment per la recent emergència de les teories sobre els avantatges comparatius de les diferents economies nacionals. En efecte, el 1766 Jacques Accarias de Sérionne, parlant en nom dels interessos del comerç a llarga distància com a fomentador de l'enriquiment global, argumentava a favor de la superioritat de l'agricultura espanyola en relació amb els països més nòrdics, menys afavorits pel clima, i reservava per a aquests, com a compensació, l'especialització industrial i, per tant, les produccions amb més valor afegit.⁷⁰ El *Discurso* de Campomanes critica la perversa intencionalitat de la teoria de l'avantatge comparatiu, però sols en la limitada mesura que amenaça el projecte de la indústria domèstica i sense impugnar-ne les implicacions més àmplies i que, com ara sabem, havien de tenir a la llarga efectes molt profunds en l'estructura de l'economia mundial.⁷¹

69. «Discurso del traductor sobre el modo de fomentar la industria popular», dins MARCANDIER, *Traité du chanvre...*, p. XXVI-XXVII; *Discurso sobre el fomento...*, p. XXIX.

70. Jacques ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les intérêts des nations de l'Europe développés relativement au commerce*, Leide, Luzac, 1766, vol. I, especialment, p. 118-120. Versió espanyola: Domingo DE MARCOLETA, *Historia y descripción general de los intereses de comercio de todas las naciones de Europa en las quatro partes del Mundo*, Madrid, Miguel Escribano, 1772, vol. I, p. 239-243.

71. «Discurso del traductor...», p. VIII, nota; *Discurso sobre el fomento...*, p. VIII, nota. En aquesta segona edició, com si fos per reblar la crítica a Accarias de Sérionne, Campomanes hi afegeix la promesa d'un futur discurs sobre el foment de l'agricultura, que no arribà a produir.

Etiqueta de Francesc Xavier Martí i companyia per a l'empacat de teixits destinats a l'exportació, amb la indicació d'haver estat fabricats a Catalunya. AHCB

L'amalgama de Campomanes

A més del *Discurso sobre el modo de fomentar la indústria popular*, la portada de la traducció del *Traité du chanvre* anuncia per al final del volum altres tractadets relatius al lli i al cotó, que després no hi apareixen. A l'inici del *Discurso*, s'especifica quin sentit té afegir un tractament específic d'aquestes dues plantes, que «ofrecen los materiales más comunes y usuales al pueblo», mentre que diu que no cal parlar a fons de la llana i la seda «por ser cosas más conocidas en el reino». ⁷² La promesa evidencia una voluntat d'estendre la filosofia de la indústria dispersa més enllà de l'elaboració del cànem que es fa palpable en els primers apartats del *Discurso*: el breu segon, que paradoxalment fa una llambregada a la seda; el tercer, que associa el lli al cànem; i el quart, que dona algunes notícies sobre el cotó i estableix la conveniència de fomentar-ne la filatura a l'interior de la Península, però sense competir amb la filatura de la llana i, naturalment, en un context rural. ⁷³

72. *Discurso sobre el fomento...*, p. VII. Reeder afegeix en nota a la seva edició d'aquest darrer discurs (p. 49) la referència a un tractat sobre el lli en francès que presenta com el que hauria d'haver estat traduït i publicat per l'equip de Campomanes: Johann Rudolf TSCHIFFELI, *Introduction pratique sur la culture du lin* (1762).

73. «Discurso del traductor...», p. XXVI; *Discurso sobre el fomento...*, p. XXVIII.

La possible precipitació de l'edició i la descurança de Campomanes han estat al·legades com a explicació de l'absència d'aquells "tractadets". Però la inexistència d'una anàlisi extensa de la indústria cotonera –més enllà de la recomanació de desvincular físicament la filatura de l'entorn urbà– té una significació més profunda.

Al segon apèndix al discurs sobre l'educació, aparegut el 1775, Campomanes es concentra en les fàbriques, és a dir «aquellas manufacturas complicadas que constan de varias clases de operarios, por cuyas manos pasan gradualmente las manufacturas hasta llegar a su debida terminación».⁷⁴ Doncs bé: encara en aquest context, s'absté de pronunciar-se sobre la indústria cotonera fins que no li sigui possible fer un tractat particular del cotó, repetidament anunciat i que no arribarà a cobrar forma.⁷⁵ És un senyal d'incapacitat a l'hora de domesticar la complexitat que s'anava obrint pas en el món de la producció tèxtil –i molt específicament a la ciutat de Barcelona, a mesura que s'anava eixamplant el comerç Espanya endins i cap a l'imperi d'ultramar– i de substituir-hi la funció empresarial privada per altres modalitats de gestió menys excèntriques respecte al poder polític.

No és que la recepció entusiàstica de la idea de Marcandier sobre la indústria del cànem associada *in situ* al seu conreu i la seva extensió al treball del lli i a la filatura del cotó i altres fibres vegetals no topessin amb dificultats a Espanya, on aquests conreus no eren gaire freqüents. De fet, calgué acudir a arguments en gran mesura contradictoris als adduïts pel magistrat francès. A llarg termini, Campomanes podia pensar que un estímul al conreu podria substituir les importacions de cànem i de lli, però, de moment, per engegar el sistema, calia afavorir-ne l'entrada massiva, sobretot des dels països bàltics –i no les fibres filades, sinó en cru–, mitjançant la supressió dels drets de duana. I calia després fer arribar les primeres matèries importades i l'instrumental a les mans de les pobres famílies camperoles, i fer-ho sense que hi intervinguessin de manera determinant els comerciants:

...las fábricas populares no pueden prosperar por medio de compañías ni de cuenta propia de comerciantes; antes éstos reducirían a los vecinos y fabricantes

74. «Discurso preliminar sobre las fábricas», dins *Apéndice a la educación popular. Parte segunda, que contiene un discurso sobre mejorar las fábricas antiguas, o establecerlas de nuevo, y además van colocadas por serie las Reales Cédulas, decretos, y órdenes tocantes a las franquicias y gracias concedidas a las fábricas, y a las primeras materias, que vinieren de fuera; y se advierte lo que en esta razón disponen las leyes de España*, Madrid, Antonio de Sancha, p. IV.

75. «Discurso preliminar sobre las fábricas...», p. LIII.

a meros jornaleros dependientes de su voluntad, quedando los tales comerciantes o compañías con la utilidad, y el pueblo en la misma miseria y acaso mayor.⁷⁶

L'edició definitiva del *Discurso* s'allarga amb unes frases que exemplifiquen un gest que li és característic i que sembla que cal atribuir a la veu individual de Campomanes, potser per tallar crítiques o dubtes d'altres membres del Consell:

Los que hallaren razones convincentes para sostener lo contrario de cuanto aquí se propone harán un servicio muy grande al público en producirlas para su examen. La prosperidad nacional es incompatible con cualquier error político contrario a ella. En nada se consumirá más útilmente el tiempo que en semejantes discusiones, proponiendo premios al que mejor discurra y escriba sobre tales problemas económicos.⁷⁷

Més que no pas la competitivitat de la producció espanyola en el mercat internacional, improbableíssima en aquelles condicions, un benefici col·lateral que Campomanes esperava obtenir de tot l'artifici econòmic era la realització d'un somni de perfecta distribució territorial de les energies socials; el somni que la generalització de la indústria popular servís d'exemple per a la desagregació de les indústries complexes:

Nadie ha de creer que este discurso se encamina a disminuir la utilidad ni el crédito de las manufacturas finas. Las establecidas serán muy ventajosas y permanentes a medida que se acerquen al sistema de las bastas y populares.⁷⁸

No podem desplegar aquí els detalls de la construcció purament especulativa de Campomanes pel que fa al funcionament de l'activitat tèxtil –filatura encomanada a les dones a temps complet, tissatge a càrrec dels homes a temps parcial, comercialització directa en fires i mercats locals– ni fer altra cosa que un breu apunt sobre el difícil, però imprescindible, paper de la futura xarxa de societats econòmiques d'amics del país creades a imitació de la Bascongada.

La transferència del model basc de conducció de l'economia regional al conjunt de les terres hispàniques, que comportava substituir l'autogestió dels “caballeritos de Azcoitia” per un fort dirigisme ministerial, exercit pel cèlebre fiscal a través de la Societat Econòmica creada a Madrid, havia de tenir un

76. «Discurso del traductor...», p. LXXXVII; *Discurso sobre el fomento...*, p. CXXI, amb petites variants; la més important, la substitució de la paraula «utilidad» pel seu sinònim «ganancia».

77. *Discurso sobre el fomento...*, p. CXXI.

78. «Discurso del traductor...», p. LXXIV; *Discurso sobre el fomento...*, p. CI.

Immigrants xinesos, "sangleyes", dibuixats a l'orla de la *Carta hydrographica y chorographica de las islas Filipinas*, del jesuïta Pedro Murillo Velarde, amb gravats de Nicolás de la Cruz Bagay, 1734. BNE

èxit limitat i, sobretot, de curta durada. El seu auge coincidí, de fet, amb els anys de predomini de Campomanes dins el Consell de Castella. No sense satisfacció, el 1786 la Bascongada presentava al Consell un informe sobre les causes de la decadència, ja constatada, de les altres i més noves societats econòmiques. Aquestes eren:

...una delicada planta extraña a nuestro clima que, no habiendo podido prevalecer en el suelo español por más que lo intentaron con admirable celo muchos hábiles políticos y ministros laboriosos, se vio nacer espontáneamente por una concurrencia de causas que el más sabio gobierno acaso no acertaría a combinar por sí sólo...⁷⁹

A més de la tutela de la indústria dispersa, els Amics del País havien de fer estudis històrics de les províncies respectives, investigar els recursos locals,

79. AHN, *Consejos*, llig. 3658, núm. 11. Citat per Gonzalo ANES, «Coyuntura económica e "Ilustración": Las Sociedades de Amigos del País», dins *Economía e «Ilustración» en la España del siglo XVIII*, Barcelona, Ariel, 1969, p. 25.

estimar-ne l'exploració pels agents econòmics atomitzats i millorar els coneixements teòrics i pràctics de totes les arts útils, incloses aquelles que tenen aplicació principal en activitats industrials superiors.

Pel que fa a Barcelona, la tutela dels rendistes locals sobre els productors era tan impròpia com impossible a causa de l'existència a la ciutat d'acadèmies, d'una Junta de Comerç en ple procés de consolidació i d'uns segments empresarials arrelats i també en curs d'eixamplament. Al costat dels col·legis i gremis i a l'empara de la Junta de Comerç, els mateixos fabricants d'indianes hi anaven aixecant una organització corporativa defensora dels interessos del seu sector, arran de les primeres ordenances de fàbrica de 1767 i a l'entorn de la constitució de la Companyia de Filats de Cotó el 1772.

D'acord amb el pensament que hem vist expressat més amunt pels testimonis militars de la insubordinació barcelonina, Campomanes podia especular sobre com n'eren de dependents els empresaris barcelonins de la bondat de la Corona i imaginar la substitució de les fàbriques d'indianes catalanes mitjançant la importació de tècnics asiàtics reclutats a les Filipines.⁸⁰ Certament, les ordenances de les fàbriques d'indianes havien estat sancionades pel govern, però el profit que en treien els fabricants barcelonins desbordava les expectatives del poder. I el mateix es pot dir de la reunió de totes les empreses aprovades en una companyia que responia a la pressió governamental per substituir la importació de filats maltesos per cotó en floca de les colònies espanyoles a Amèrica.⁸¹

La trama institucional barcelonina amb competències econòmiques va haver de ser reconeguda des de les mateixes pàgines del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, que, com a compensació, proposava la creació de societats d'amics del país en altres ciutats catalanes i d'aquesta manera contribuir almenys a la descentralització de l'economia regional.⁸²

No obstant la inadaptació entre el projecte governamental de les societats econòmiques i la realitat barcelonina, d'alguna de les idees filtrades pels aristòcrates bascos i que formen part de la confusa amalgama del *Discurso* en podran treure profit —justament per la seva nul·la congruència amb el

80. «En el tratado del algodón se toca con particularidad esta materia; y así es ocioso repetirla en este lugar. De Manila se podrían traer a España los sangleyes, que fabricasen estas telas en seda y algodón, con gran ventaja nuestra» («Discurso del traductor...», p. LXXVI, nota). Com que el «tratado del algodón» no existia encara, ni a la primavera ni al final de l'estiu de 1774, Campomanes allarga la nota amb comentaris intencionats i eloqüents en aquest context: «Las manufacturas de Cataluña aún están muy atrasadas en la perfección y sólo prosperan por la protección que les ha dado el Rey mediante la prohibición de géneros extranjeros de algodón y libertad de derechos a las primeras materias» (*Discurso sobre el fomento...*, p. CII, nota).

81. Albert GARCIA I BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1874)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 57-145.

82. *Discurso sobre el fomento...*, p. CLVII-CLVIII.

concepte de la indústria dispersa— els fabricants d'indianes i pintats, els gremis i la Junta de Comerç com a entitat executora. En efecte, abans mateix de la constitució de la Sociedad Matritense, la Junta barcelonina ja posava en marxa el nucli inicial del vast programa d'instrucció sobre matèries útils que aniria fent créixer fins entrat el segle XIX, amb la recepció de la idea de les escoles gratuïtes de “disseny” (gal·licisme: més pròpiament “dibuix”), divulgada per Jean-Baptiste Descamps després de la seva implantació a les ciutats de Tolosa, Rouen, Reims, Lilla, Marsella i Lió.⁸³ El 1776, Campomanes mateix, que no podia oferir altres primícies del mateix estil, en podria celebrar els efectes positius al tercer dels apèndixs als discursos, remarcant que, a l'escola de disseny de Barcelona concorren ja més de cinc-cents nois destinats a diversos oficis artístics.⁸⁴

L'atac a les “fabriques” i “manufactures” de Barcelona

L'apartat desè del *Discurso sobre el fomento de la industria popular* consisteix en un repàs de l'estat de les províncies de l'Espanya metropolitana des del punt de vista industrial i amb vista a fomentar-hi la indústria dispersa. Per a Campomanes, Galícia era un model gairebé immillorable:

Galicia, de tiempo inmemorial ha unido a la labranza una proporcionada cantidad de ganado a cada vecino, para labrar y abonar sus tierras, con la industria de las telas de lienzo. Es por lo mismo la provincia más poblada del reyno; aunque el labrador está cargado con mucha renta y gabelas dominicales, además de las contribuciones ordinarias. Esta provincia, aunque no tiene otros auxilios, paga más puntualmente que ninguna sus tributos [...] por efecto de su industria popular...⁸⁵

L'exemple gallec contrasta amb el judici adjacent sobre l'economia catalana:

Cataluña, que, después de Galicia, pasa por una de las provincias más pobladas de la España, no tiene esta industria tan unida. Sus labradores pagan mayores derechos dominicales [...]. El ganado no está en igual proporción para el abono de las tierras, y las manufacturas, establecidas en este siglo por la mayor parte, utilizan sólo a Barcelona y a algunos otros pueblos considerables. La bolla o sello impedía su propagación, como lo advierte el señor Marcandier respecto al

83. Jean-Baptiste DESCAMPS, *Sur l'utilité des établissemens des écoles gratuites de dessin en faveur des métiers. Discours qui a remporté le prix au jugement de l'Académie française en 1767*, París, Imprimerie Royale, 1789.

84. *Apèndice a la educación popular. Parte tercera, que contiene un discurso sobre la legislación gremial de los artesanos, contraído a lo que resulta de nuestras leyes, y ordenanzas municipales de los pueblos*, Madrid, Antonio de Sancha, 1776, p. CCXLII.

85. «Discurso del traductor...», p. LVI-LVII; *Discurso sobre el fomento...*, p. LXVII-LXVIII.

Vista del port de Barcelona des del Morrot. Dibuix de Pere Pau Muntanya i gravat de Pere Pasqual Moles, publicat a les *Memorias históricas* de Capmany, 1779. AHCB

sello que se pone en Francia aun a las manufacturas de poca monta. Carlos III libertó a Cataluña de estas trabas contrarias a su industria, aboliendo la bolla enteramente.⁸⁶

Una extensa nota al peu, inclosa ja a la versió primera i ampliada a la definitiva, concreta la crítica, tot concedint que, en termes genèrics, la laboriositat catalana és exemple per a les altres regions espanyoles:

Una de las causas principales del fomento de las artes en Cataluña consiste en que los oficios se miran en el pueblo con el mismo honor que la labranza y es muy del caso esta opinión razonable para sostener la industria popular [...]. Pero hay la muy perjudicial práctica de haber reducido en aquella provincia a gremios exclusivos a los artesanos, cuyos gremios sólo subsisten en las ciudades populosas del Principado y causan un verdadero estanco de la industria en perjuicio de las otras poblaciones. Tales gremios tienen directa oposición a la felicidad pública y apartan de las aldeas y villas la propagación de la industria.

86. «Discurso del traductor...», p. LVII-LX; *Discurso sobre el fomento...*, p. LXVIII-LXXII.

Taller d'argenter barceloní. Onofre Vilar, 1761. Dibuix al *Llibre de Passanties* de la Confraria dels argenters de Barcelona, volum V (1753-1814). AHCB

L'advertiment adreçat a les autoritats que tanca aquesta nota fa palesa l'aversió al procés d'urbanització vinculat al creixement del comerç i de la producció industrial en nom dels interessos polítics de la Corona:

Los superiores legítimos, a cuya sabia penetración va sometido todo este discurso, sabrán discernir el mérito de estas reflexiones para evitar con sus providencias quanto pueda estorbar la reunión de la industria popular con la labranza y [para evitar] el acrecentamiento de los pueblos grandes con ruina de las aldeas. Éstas son el nervio de los Estados y los vasallos más útiles: tan prontos están a extender sus habitadores los productos de la tierra y darles su natural y propia maniobra, como a llevar la fatiga de las demás faenas ventajosas a la seguridad del Estado, al decoro de la monarquía y a la gloria de las armas.⁸⁷

La crítica als gremis és objecte de l'apartat quinzè del *Discurso*, sense al·lusió directa a Barcelona, en termes on, als arguments lligats a la marxa de la producció, s'hi sobreposen els que es refereixen a la consistència institucional (en

87. «Discurso del traductor...», p. LVII, nota; *Discurso sobre el fomento...*, p. LXVIII, nota.

cursiva, destaquem les ampliacions de la versió definitiva, que apunten ja als continguts del *Discurso sobre la educación popular de los artesanos*):

Nada es más contrario a la industria popular que la erección de gremios y fueros privilegiados, dividiendo en unas sociedades pequeñas al pueblo y eximiéndolas de la justicia ordinaria en muchos casos. *Si este método se repite demasiado son de temer consecuencias desagradables contra la extensión y bondad de las manufacturas.* El colmo del perjuicio está en las ordenanzas exclusivas y estanco que inducen, de manera que impiden la propagación de la industria popular *los conatos de cada gremio si una ilustrada previsión no los ataja con tiempo. En los gremios de artesanos hay poquísima enseñanza. Falta dibujo en los aprendices, escuela pública de cada oficio y premios a los que adelanten o mejoren la profesión. Todo es tradicional y de poco primor en los oficios por lo común.*⁸⁸

El contrapunt amb Galícia serveix, finalment, per dibuixar una política econòmica que culmina amb la fórmula que ben justificadament cridà l'atenció de John Reeder:

Y aunque parezca más brillante el comercio de Cataluña, y más lucroso, como lo es en efecto a ciertos pueblos y fabricantes de aquel Principado, es más general y benéfica la constitución de Galicia, y mucho más sólida y duradera. En Cataluña conviene fomentar las aldeas, trasladando mucha parte de la industria, que se va a las ciudades en perjuicio de las aldeas y de los campos. En Galicia es necesario dar industria a los pueblos grandes, pero siempre con atención a no atraerles aldeanos; porque el verdadero interés del Estado consiste en mantener dispersa la industria en caserías y lugares chicos.⁸⁹

La defensa de la divisió del treball i de l'economia urbana

Per a la societat barcelonina, enfrontada a la Corona i que no podia malinterpretar axiomes com el que acabem de llegir, els discursos de Campomanes foren un estímul extraordinari.

En primer lloc ho foren –és clar– per la seva agressivitat, amb rerefons polític, contra les diverses formes que prenia la producció a Barcelona: tallers gremials i manufactures integrades. La perspectiva temporal ens les fa veure com a oposades, perquè tenien, en efecte, un futur molt diferent, però

88. «Discurso del traductor...», p. LXXX; *Discurso sobre el fomento...*, p. CIX-CX.

89. «Discurso del traductor...», p. LX-LXI, nota; *Discurso sobre el fomento...*, p. LXXII-LXXIII.

aleshores formaven part d'un únic teixit econòmic sense solució de continuïtat.⁹⁰ No en va una bona part dels emprenedors del sector cotoner procedien dels gremis, principalment d'oficis tèxtils que els capacitaven per assimilar les noves tècniques i dirigir les operacions de la fabricació d'indianes.

En segon lloc, per la seva condició d'instruccions governamentals, les doctrines de Campomanes exigien un gest de l'autoritat municipal: calia obeir-les, adaptar-les o justificar-ne la no-aplicació.

I si des del punt de vista de la recepció i tramitació municipals, aquestes instruccions del Consell de Castella no es diferenciaven essencialment de les altres que emanaven de les diverses agències de govern, els escrits de Campomanes contenien una novetat important. En efecte –i aquesta és la tercera font de l'estímul que exerciren a Barcelona–, els dos discursos i els seus apèndixs s'oferien com a meditacions personals del fiscal, implícitament però de manera prou transparent. Tot i que expressades en un to peremptori i reforçades amb autoritats antigues –principalment, els arbitristes castellans– i modernes –sobretot, els enciclopedistes francesos–, aquestes reflexions quedaven voluntàriament sotmeses al dictamen final de l'experiència i obertes al contrast amb altres parers, sol·licitats de manera explícita en els punts més controvertibles, com ja hem pogut veure.

La fortíssima cohesió dels estaments barcelonins i les institucions autòctones, palesada en la pugna contra el servei militar obligatori, tingué continuïtat en les respostes a Campomanes, que es produïren en dos registres diferents.

L'Ajuntament assumí la responsabilitat d'elaborar, en nom dels interessos generals de Barcelona, la resposta oficial als documents tramesos pel Consell de Castella en la mesura que implicaven l'adopció de criteris d'actuació política i administrativa. Com que es tractava de no fer-ne gaire cas, el consistori s'ho agafà amb una parsimònia molt característica i força adequada en un escenari com el del despotisme il·lustrat, on els ministres favorits feien entrades brillants que, tanmateix, no els garantien ni la durabilitat en l'exercici del poder ni una obediència sense contestació. A més, des de gener de 1775 es va fer evident que Campomanes anava matisant sobre la marxa els seus punts de vista econòmics.

La faceta d'especulació individual que tenien els discursos i la crida de Campomanes a l'estudi teòric i històric i al diàleg entre autors obtingueren la resposta d'Antoni de Capmany, que en feu l'eix principal d'una carrera de

90. Marta V. VICENTE, «Artisans and Work in a Barcelona Cotton Factory (1770-1816)», *International Review of Social History*, 45 (2000), p. 1-23, ha explorat alguns aspectes de la simbiosi entre fàbriques i tallers artesanals des del punt de vista de les estratègies empresarials i laborals.

filòsof social i historiador que tot just havia començat el 1773 i es perllongaria fins als temps de les Corts de Cadis.

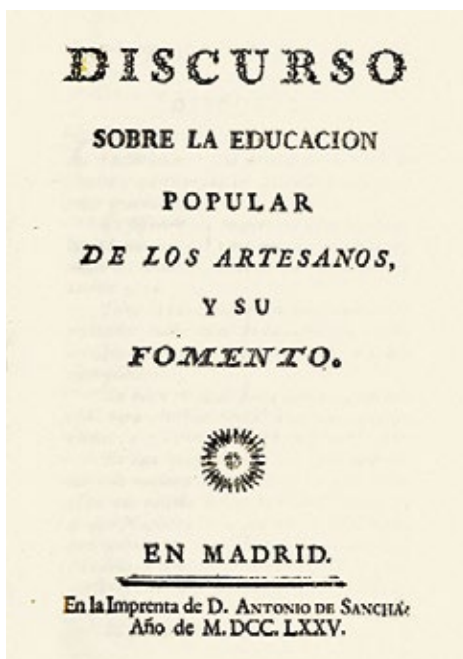
No estan documentats els estímuls concrets que mogueren Capmany a interessar-se en el debat amb Campomanes. Tot i viure a Sevilla i després a Madrid, sempre a l'ombra dels polítics reformadors –Olavide, Floridablanca i el mateix Campomanes–, els seus vincles amb dues institucions de Barcelona implicades en la defensa dels interessos locals davant la Cort –l'Ajuntament i la Junta de Comerç– esdevingueren aviat molt sòlids. És de sospitar que fou requerit per un d'aquests dos agents barcelonins –o per la mateixa diputació dels gremis, com aventurava Carrera Pujal– perquè redactés una resposta àgil i pròxima a l'abstracte to assagístic de Campomanes que les institucions no es podien permetre.

La deriva de Campomanes, 1775-1777

Com ja hem indicat, la proposta d'una alternativa a les manufactures urbanes, cor del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, aviat deixà de ser una prioritat per a Campomanes. També va moderar les crítiques als gremis en el *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, que aprofitava l'esclatxa oberta per les dinàmiques de modernització tècnica evidents en el mercat internacional per argumentar una intervenció estatal en la reglamentació dels oficis i els sistemes d'aprenentatge. Entre 1775 i 1777, Campomanes va prosseguir les seves arengues amb els quatre volums de l'*Apéndice a la educación popular*, que, tanmateix, ja no partien sempre de pures especulacions. El segon d'aquests complements, publicat encara dins l'any 1775, insisteix en els conceptes de la indústria popular i la tutela de les societats econòmiques sobre l'activitat rural, però parla també de les fàbriques complexes, recull i exalta les mesures prohibicionistes i proteccionistes adoptades pels monarques borbònics i, per aquesta via, no pot sinó respectar les activitats industrials concentrades que s'han desplegat a l'empara de la legislació règia. El nucli del tercer volum de l'apèndix, aparegut cap al final de l'any següent, és el *Discurso sobre la legislación gremial de los artesanos*, que es presenta també com una ullada a la història, però d'abast cronològic més ampli.

Mentre n'anava preparant l'edició, Campomanes va rebre una carta signada el 9 d'octubre per Jeroni de Capmany, que havia estat un dels primers síndics personers de Barcelona el 1769-1770 i havia obtingut el càrrec de comptador de l'Ajuntament l'estiu del mateix 1776. La missiva comença palesant la funció exercida pel seu fill Antoni com a canal d'informació des-tacat a la Cort:

Muy Señor mío y nuestro protector: Como mi hijo Antonio me insinuó que V. S. I. trabajaba una obra de la legislación gremial, me pareció que tal vez se

Portada del discurs sobre la instrucció dels artesans, escrit per Campomanes i publicat sense autoria el 1775. CRAI Biblioteca de Fons Antic. UB

le acomodaría el modo económico y político con que se gobernaba esta antigua ciudad, enriquecida con muchísimos y singulares privilegios que conservó hasta que, contagiada del fanatismo austríaco, que se comunicó a distintas partes de España, los perdió y quedó hecha tributaria la que antes por muchos siglos había sido más libre que todas las ciudades anseáticas del norte y más señora que la antigua Jerusalén...⁹¹

Tot i la concessió que implica introduir el concepte de “fanatisme austríac” referit a la Guerra de Successió, on els Capmany havien perdut fortuna i rang social, el to reivindicatiu de la carta i el contingut del document adjunt són simptomàtics. En efecte, després que les resolucions de 1775 afavorissin un

91. AC (Archivo Campomanes, Madrid). La carta acompanya un document amb el títol *Gobierno antiguo municipal de la ciudad de Barcelona sacado del Libro antiguo de Resoluciones de aquel Ayuntamiento*. Dec aquesta informació a Pere Molas Ribalta. Antoni de Capmany va contribuir indirectament al *Discurso sobre la legislación gremial* com a autor d'una traducció de la cèlebre *Historia del arte entre los antiguos* de Johann Joachim Winckelmann que es trobava en poder de Campomanes i que pogué consultar Jovellanos (Claude BÉDAT, *L'Académie des Beaux-Arts de Madrid, 1744-1808*, Tolosa, Publicacions de l'Universitè de Toulouse-Le Mirail, 1973, p. 204). Campomanes comença el seu recorregut històric per la legislació sobre els oficis amb una glossa de Winckelmann (*Apéndice a la educación popular. Parte tercera...*, p. V).

aflluixament de la tensió entre la Cort i Barcelona, els cercles municipals tornaven a recordar públicament els avantatges perduts del règim del Consell de Cent.

A curt termini, els esforços de pare i fill foren en va. La referència als gremis barcelonins –i no diguem al seu vincle amb el govern municipal suprimit el 1714– és marginal en el *Discurso sobre la legislación gremial*, i no pas per casualitat. En efecte, l'argument històric de Campomanes era que la florida dels oficis a la Baixa Edat Mitjana havia estat anterior a la consecució dels privilegis gremials i que aquests havien preludejat o coincidit amb la decadència econòmica d'Espanya al segle XVII; una tesi que podia documentar còmodament amb l'estudi de quatre ciutats dels reialmes castellans: Toledo, Sevilla, Granada i Jaén. Potser no hauria pogut aconseguir el mateix resultat amb l'anàlisi del règim corporatiu barceloní, tot i que els gremis de Barcelona eren un objecte principal de les seves preocupacions.

A diferència de l'atac frontal del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, i malgrat el camí que insinuaven les mesures liberalitzadores del treball adoptades pels governs francès i toscà aquell mateix estiu de 1776, Campomanes –sempre més polític que no pas economista– no aspirava ara tant a la supressió dels gremis com a la unificació de les ordenances en tot el territori de la Monarquia:

Las leyes particulares, o sean ordenanzas de los gremios de artesanos, quando no son bien digeridas y comunes a todos los del reyno, más contribuyen a multiplicar pleytos y denuncias que a animar y adelantar los artesanos.⁹²

La resposta municipal

Els encarregats d'elaborar les respostes oficials del municipi de Barcelona als discursos de Campomanes foren tres regidors destacats: Domènec Fèlix de Móra, marquès de Llió, Josep Francesc de Portell i Rafael de Llinàs. Els dos extensos memorials municipals adreçats al cap del Consell de Castella, Manuel Ventura Figueroa, formen part d'una seqüència de missatges reivindicatius de l'Ajuntament de Barcelona i n'han d'assumir la continuïtat de manera inexcusable.⁹³

Arran de l'adveniment de Carles III el 1759 i de l'obertura política que indubtablement significà el nou regnat a Catalunya, el consistori barceloní

92. *Apéndice a la educación popular. Parte tercera...*, p. LVIII.

93. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 60r-106r (resposta al *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, 27-II-1776) i f. 289v-341r (resposta al *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*, 10-VIII-1776).

Carles III signa el decret de llibertat de comerç amb Amèrica el 1778.
Pintura a la Duana de Barcelona. Taller de Pere Pau Muntanya, vers 1790-1792

Filadora. Esgrafiats desaparegut en una casa del carrer de Cervelló. Fotografia publicada per Ramon Nonat Comas, 1913. Biblioteca de la Abadia de Montserrat

havia cregut oportú palesar les dificultats amb què topava el govern municipal a causa de l'escanyament financer anunciat des dels decrets de la Nova Planta i també els obstacles al desenvolupament de la societat urbana derivats de les mesures punitives adoptades en aquell moment inicial del règim borbònic, entre les quals destacaven la supressió de la Universitat i la separació entre les corporacions econòmiques i el govern municipal. Al llarg de la primera quinzena d'anys del regnat, els afanys reformistes del monarca i els seus ministres havien anat subministrant als representants d'una ciutat en clara expansió ocasions per demanar una revocació de les decisions repressives de Felip V i recuperar així, si més no parcialment, els àmbits de poder de l'antic Consell de Cent. Apaivagat el conflicte dels anys 1773-1774, fou un altre cop

des d'aquest punt de vista que els regidors barcelonins miraren d'aprofitar les darreres consignes de Campomanes.

Malgrat les disposicions de la Nova Planta, que havien posat els gremis sota l'autoritat de l'Audiència, l'Ajuntament borbònic havia recobrat a la pràctica part de les seves antigues funcions tutelars, i és lògic que, davant el *Discurso sobre el fomento de la industria popular* i vista la deriva immediata de Campomanes, els regidors dediquessin una atenció preferent a l'atac als gremis que s'hi conté en els seus memorials. Llió, Portell i Llinàs critiquen les reformes que haurien d'afectar en profunditat els gremis, entre altres raons perquè les mesures a aplicar encara eren objecte de dissensió entre els reformistes; i enfront de la indiscriminada protecció que anunciava el Consell de Castella a favor dels artífexs estrangers, retraten la maduresa de l'economia catalana articulada des de la ciutat de Barcelona.

Ara bé, l'estratègia discursiva dels regidors passa per una acceptació explícita del concepte de la "indústria popular" proposat per Campomanes i la declaració emfàtica que aquest sistema ja forma part del tramtat econòmic català. La declaració és prou congruent, en termes generals, amb la difusió de les activitats tèxtils per tota la regió, però és evident que Llió i els seus companys han volgut retratar-la en termes del tot coincidents amb les teories extretes de Marcandier, i per això en subratllen les elaboracions més bastes –el cànem i no la llana– i els circuits estrictament locals de la producció, el comerç i el consum:

...como no haia casi lugar ni villa en el Principado donde no se hallen establecidos uno o más telares de lienzos para el consumo y decente porte de las familias de sus habitantes y aldeas comarcanas, es notable la [aplicación] que resulta de esta práctica, con especialidad a las mugeres y niñas, en las preparaciones de toda especie de lencería, singularmente en hilar los cáñamos más groseros de su cosecha, destinándolos para texidos de lienzos comunes o usuales de sus familias, y separando al mismo tiempo los de primera qualidad (quando los tengan sobrantes) para vender en las ferias públicas o a los provehedores de la Real Armada.⁹⁴

No obstant aquesta dispersió de les activitats industrials, la connexió entre el territori i la seva capital i la funció directora de Barcelona són presentades com a crucials per al bon funcionament del sistema:

...los muelles que dan movimiento y han especialmente de promover la industria popular en esta capital concisten principalmente en la unión y conexión en los

94. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 64r-v.

El territori de La Granota i El Juncar, cedit al municipi pel rei Jaume II el 1319, confiscat per Felip V el 1714 i reclamat sempre per l'Ajuntament, amb l'estat de les ocupacions controvertides a començament del segle XIX. Mapa d'Ignasi Mayans, 1819. AHCB

demás pueblos de la provincia, en la extracción de sus frutos y producciones naturales, en la circulación y trueque recíproco de los géneros sobrantes con las primeras materias que no rinde este clima y en la importante rehunión de los vastos ramos de agricultura, industria y comercio.⁹⁵

Tenint en compte els coneixements moderns sobre la protoindustrialització catalana, també és una afirmació ajustada a les pràctiques setcentistes l'afirmació que havien estat els mateixos gremis, nervi de l'economia urbana, els impulsors de la difusió de l'elaboració tèxtil en l'àmbit rural, tot i que, en aquells anys precisament, l'expansió de la producció cotonera a Barcelona anava trasbalsant els vincles establerts al voltant de l'elaboració de la llana i variava el mapa de les especialitzacions dins la filatura:

De su buen uso [dels estatuts i ordenances dels oficis] dimanaron tan notables ventajas como las experimenta el público y no se ocultan a los departamentos de Policía y de Estado, y con especialidad al de la Real Hacienda; con él han influido nuestros gremios a los progresos del comercio marítimo, han facilitado con notable incremento la recaudación y percepción de los reales impuestos, y por él han fomentado visiblemente la industria popular de toda la provincia, sin otros auxilios que el de sus laboriosos ingenios ni más preliminares o instrucciones académicas que las que prescriben y entrañan sus respectivas ordenanzas.⁹⁶

A la vista d'aquests èxits empresarials, el consistori municipal rebutja que els gravíssims inconvenients del sistema corporatiu indicats per Campomanes en l'apartat quinzè del seu *Discurso sobre el fomento de la industria popular* tinguin res a veure amb el cas de Barcelona i Catalunya. I segons això, les mesures de reforma indicades pel govern espanyol no haurien de tenir-hi aplicació, ni haurien de ser repetides unes crítiques mancades de fonament:

...como la observancia y práctica de nuestros gremios se oponga directamente a estos mismos inconvenientes y aun los destruya, parece que no deberá venir comprendida en la ley común de que se trata, y mucho menos declarada en otro concepto que el que hasta aquí se ha merecido, según los progresos con que se ha hecho floreciente o tal vez envidiable a los profesores extranjeros.⁹⁷

L'objectiu principal del memorial municipal en resposta al primer dels discursos de Campomanes és la reivindicació de Barcelona com a capital econòmica

95. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 82r-v.

96. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 72v.

97. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 73r.

de Catalunya i dels gremis com els seus executors, completada de fet en el passatge que acabem de llegir. Més endavant, dins d'un context de petició de suport a les estructures del comerç barceloní, els regidors manifesten la preocupació pels possibles efectes negatius de la introducció del luxe que, si esdevé excessiu, afavoreix massa les importacions i desequilibra la balança dels intercanvis. En el mateix sentit crític i amb paraules que recorden les emprades per Campomanes en comparar les economies regionals de Galícia i Catalunya, aflora a continuació la inquietud per alguns “vicios” en les activitats industrials:

Tales son los que padecen algunas de sus fábricas, que, sin embargo de haber contribuido a la brillantez de nuestro comercio con visibles influxos y ser muchas sus ventajas así en el consumo interior como en el exterior que produce la venta y extracción de sus artefactos, no dexa con todo de ocasionar algunos perjuicios en la práctica que, por ser agenos de su instituto, podrían fácilmente corregirse y evitarse.⁹⁸

És des d'aquest punt de vista –crític però no desqualificador– que els regidors s'ocupen de les fàbriques d'indianes i pintats:

Entre las [fábricas] más visibles de esta clase descuellan con alguna preferencia las de indianas y lienzos pintados, de cuyos establecimientos (subdivididos en los tres obgetos correspondientes a lo superfino, fino y entrefino) experimenta la industria popular los más ventajosos progresos con ruina de las extranjeras.

Tot i la seva contribució a l'enriquiment col·lectiu, aquests establiments suscitaven en l'ànim dels regidors de Barcelona unes inquietuds que, si bé no els fan compartir dels dissenys de desindustrialització promoguts en el *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, els mouen tanmateix a plantejar-ne els efectes negatius sobre l'ambient social i, molt específicament, sobre l'aprofitament del territori urbà i periurbà:

Es así que para poner corrientes estas fábricas son necesarios varios y costosos prerequisites, como son un operario cubierto y capaz para los telares, asoteas espaciosas para los dibujantes, pintores y gravadores, y prados llanos y amenos con inmediación a alguna laguna, asequia, noria o estanque para el blanqueo de los lienzos, enjuto y soleo de las indianas, pero acaso será justo que, con estos y otros pretextos que o se abultan o se aparentan, se proponen y excedan las facultades

98. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 92r-v.

que parece se han concedido a algunos fabricantes para ocupar una crecida porción de terreno del público, como se ha verificado de algunos años a esta parte sin conocimiento de la Ciudad en las tierras llamadas del Juncar, destinadas por S. M. para el pasto de las reces que sirven al abasto público de esta plaza y tropa de su guarnición, quienes tocan y experimentan ya los inconvenientes insinuados en el mayor precio e inferior calidad de las carnes, después que, en virtud de establecimientos concedidos por esta Bailía General, como lo representó la Ciudad en cuatro de agosto de 1767, se han edificado en la parte más fértil de aquel sitio, no ya cubiertos o barracas para el resguardo de las indianas con los apartamentos más precisos para la maniobra de sus operarios, sino casas de recreación, deliciosos jardines y huertas al regadío con notable abuso de sus concesiones y gravamen de este pueblo.⁹⁹

De fet, l'actitud crítica dels regidors de 1776 respecte a les fabriques d'indianes estava condicionada primordialment pel litigi que els enfrontava amb la Corona a propòsit dels terrenys de la Granota i el Joncar. Des de l'Edat Mitjana, els aiguamolls de la façana marítima del Pla entre el recinte urbà i la riera d'Horta i la llera del Besòs havien estat destinats a pastures per al bestiar que arribava per ser sacrificat i consumit pels habitants de Barcelona. Arran del 1714, aquest bé, com la resta del patrimoni municipal, havia estat confiscat per la Corona i encomanat a l'administració de l'intendent militar, que, tot respectant en part la funció tradicional de les pastures –perquè a l'Ajuntament borbònic li fou retornada la competència sobre el proveïment de la carn–, en feu també un terreny de cacera per als militars i de pràctiques de tir i altres exercicis castrenses. Però a mesura que va anar avançant el segle, els administradors, malgrat l'oposició municipal, van anar cedint a la temptació de traspassar, per venda o establiment emfitèutic, bocins de l'extens territori de la Marina de Llevant a diversos particulars, per a usos agrícoles o industrials. Per les seves condicions físiques –terreny pla amb aigua abundant– la Granota i el Joncar fou un espai especialment cobejat per instal·lar-hi prats d'indianes, principalment els de les fàbriques situades intramurs, al barri de Sant Pere, a prop del Portal Nou, començant el 1738 per Esteve Canals, el primer fabricant d'indianes barceloní. El plet de l'Ajuntament contra la Corona per aquestes alienacions s'havia d'arrossegar fins a la revolució liberal del 1835, i el seu seguiment a Madrid fou una de les comeses desenvolupades per Antoni de Capmany, com a representant formal del municipi a la Cort, fins al 1808.

99. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 92v-93v.

La dificultat de mantenir la nova activitat industrial sota control aflora també en la resposta al *Discurso sobre la educación popular*. En la carta de tramesa d'aquest document, Manuel Ventura Figueroa havia demanat informació amb molt bones paraules:

Con este objeto y el de fomentar en esa ciudad los gremios de artesanos, fabricantes y gentes de oficio que haia en ella aunque no se hallen reunidos en gremios, remito a V. S. dos exemplares del citado Discurso, esperando que todos y cada uno de sus individuos coadyube y promueba la enseñanza y buena policía de las artes, con la observancia de las reglas y precauciones que se proponen para su más útil aprovechamiento, remitiendo desde luego por mi mano una lista de los gremios o cuerpos de artesanos y mercaderes que hubiese establecidos en ese pueblo, con el número de individuos de cada uno, para que con esta noticia se les faziliten, por los medios más oportunos, los progresos y adelantamientos que necesiten. Si hubiese fábricas sueltas, no sujetas o no pertenecientes a gremio alguno, se estenderá también a ellas esta noticia con las particularidades que parezcan oportunas.¹⁰⁰

Els regidors adjuntaren a la seva resposta una llista de gremis, amb un total de 3.083 individus inscrits el 1776, signada pel comptador de l'oficina del Cadastre, Josep Francesc Camps.¹⁰¹ Tot i que, des de la promulgació de les ordenances de fàbriques d'indianes de 1767, existia un registre de les empreses cotoneres, i que totes les fàbriques "arreglades" havien entrat obligadament a formar part de la Companyia de Filats de Cotó el 1772, el consistori municipal s'excusava per no incloure'n una relació en uns termes que semblen destinats a denunciar la incontrolable fluïdesa de l'activitat fabril, però que trasllueixen també la voluntat de no oferir massa informació sobre l'estructura econòmica de la ciutat:

...lo que no es practicable respeto a los fabricantes de indianas y otros de igual classe, no sólo porque a proporción del maior o menor consumo de los artefactos, pendiente por lo común de la voluntad de los comerciantes, se abren o cierran cada día muchas de aquellas fábricas, sino también porque sus operarios regularmente no son unos mismos, supuesto que emprenden aquella ocupación quando puede serles lucrosa, dexándola quando dexa de serlo, por otra que les sugiere la industria o la proporción de un jornal más ventajoso.¹⁰²

100. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 1775, f. 126-127.

101. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 339-340.

102. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 338v i 341r.

No podem pas abordar aquí els dos memorials municipals de 1776 en tota la seva complexitat, però al costat de les manifestacions de conservadorisme econòmic, és escaient d'indicar-ne també, ni que sigui breument, l'ambició política, amb conceptes i actituds difícilment conciliables amb la imatge d'egoisme de classe, mediocritat cultural i servilisme polític que s'ha adjudicat als regidors borbònics.

Campomanes i Figuerola havien insistit en la importància de l'educació i en el foment local de noves institucions consagrades a millorar els nivells d'instrucció:

El establecimiento de las sociedades económicas es uno de los medios más eficazes de reunir la industria y una especie de escuela para aplicar y reducir a la práctica las reglas económicas y políticas que se proponen en uno y otro Discurso, y así combendrá que, teniéndolas a la vista, cuide V. S. que los zelosos patricios de todas clases sean los primeros que se distinguan con su exemplo en fomentar y promover este beneficio común, avisando separadamente las resultas de esta diligencia, que es la más esencial de todas.¹⁰³

Aquesta insistència proporcionà als regidors una oportunitat immillorable per analitzar tota la seqüència d'experiències formatives de la persona, en l'esfera familiar i en la dels oficis reglats i també als centres educatius pròpiament dits, per defensar l'autonomia dels dos primers àmbits enfront de les anunciades interferències del poder estatal i per demanar, en canvi, les decisions positives d'aquest mateix poder sense les quals era impossible redreçar els estudis superiors a la ciutat.

En efecte, el 3 de juny de 1767, arran de l'expulsió dels jesuïtes, el consistori barceloní ja havia criticat la supressió de la Universitat Literària de Barcelona i el trasllat dels estudis superiors a l'excèntrica i despoblada ciutat de Cervera, decisions de Felip V en acabar la Guerra de Successió, i n'havia reclamat la restitució a la capital de Catalunya. Les dues respostes a Campomanes se serveixen d'aquest antecedent per demanar-ho novament amb gran èmfasi, com a culminació d'un projecte d'il·lustració del conjunt de la societat urbana, d'acord amb les exigències de la modernització econòmica, però no sols en funció d'ella.¹⁰⁴

Probablement el punt més alt del doble missatge preparat per Llió, Portell i Llinàs són les frases de la resposta al *Discurso sobre la educación popular* on els regidors de Barcelona es desenten de la ideologia oficial del despotisme il·lustrat, i especialment del seu ingredient poblacionista, i proclamen

103. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 1775, f. 127.

104. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 99r-105v i 308v-309v, respectivament.

l'educació com un dret universal de les persones. L'evident reprovació de la perspectiva purament utilitària sobre el poble treballador que palesen els textos de Campomanes queda formulada com una imputació sense destinatari determinat:

...cessarán tal vez las declamaciones de algunos críticos que parece no adoptan, o conciben por lo menos de poca utilidad, el estudio de las letras y las ciencias para el mecanismo y material ocupación de una crecida porción de la plebe meramente dedicada a los oficios y a las artes, alegando que esta clase de hombres sólo están en el mundo para componer número, que la necesidad necessita de sus brazos y no de sus talentos...

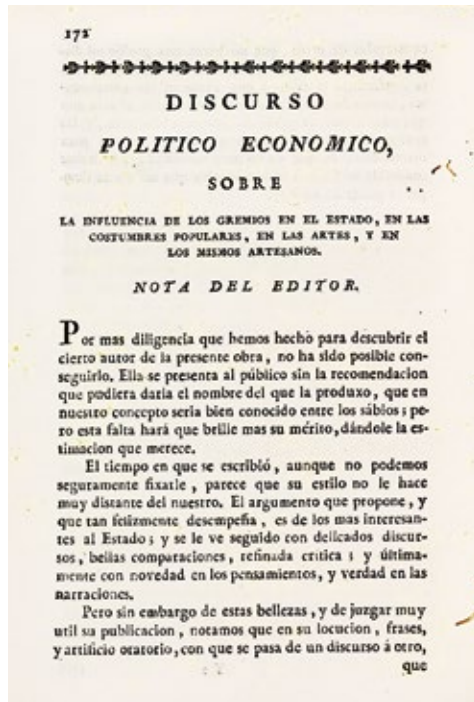
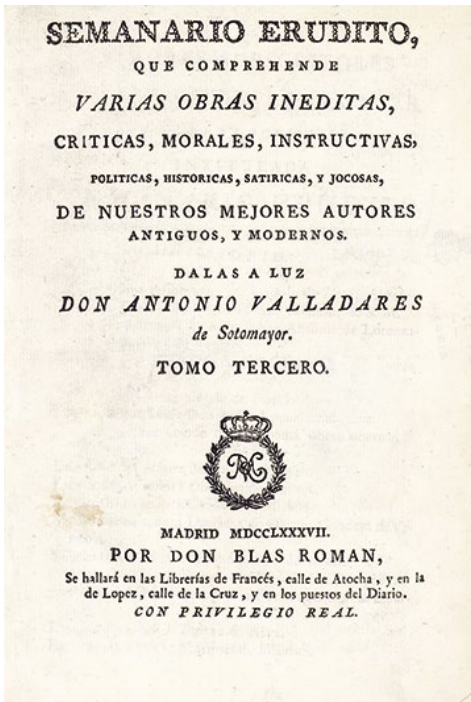
Per als regidors, en canvi, aquests homes són també ciutadans envers els quals la col·lectivitat té uns deures morals:

...sería una especie de crueldad dexar a tantos hombres en una estupidez tan grande quando hay proporción para sacarlos de ella, además que las luzes y los ingenios no deben limitarse a la esfera o estado del que los possehe, porque todo ciudadano, aun el ínfimo de la república, tiene derecho de reclamar que se le instruya de sus deberes y que se le enseñen ciertos elementos y artes que casi no pueden dexar de saberse en la vida común...

I aquesta il·lustració universal dels ciutadans, concordant amb l'esperit del segle, troba una justificació immediata en la mateixa política de reforma de les administracions locals espanyoles impulsada per Carles III. Passats deu anys des de la seva posada en marxa el 1766, els regidors aristòcrates tenen mentalment assimilades l'existència i la funció dels càrrecs d'elecció popular, alcaldes de barri, diputats del comú i síndics personers, i, en conseqüència, treballen en el relançament d'un joc polític participatiu a l'antic Saló de Cent:

...maiormente en esta era en que, no sólo conviene dirigir los artesanos por los principios comunes de una crianza civil y encaminarles a la perfección de sus respectivos ejercicios por medio de una educación oficiosa, sino que además se les ha de proporcionar para los de la jurisdicción parcial y ordinaria que pueden acaso administrar en sus respectivos barrios, y aun para la intervención y voto en los asuntos pertenecientes a las dotaciones y abastos del público, para que las elecciones populares se hagan a favor del mérito y la virtud...¹⁰⁵

105. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1776, f. 313r-314r.

Portada del volum del *Semanario erudito* que va publicar el *Discurso político económico* de Capmany el 1790 i nota inicial d'Antonio Valladares afectant desconèixer-ne l'autor. CRAI Biblioteca de Fons Antic. UB

La resposta de Capmany

Seguint l'evolució de les amenaces projectades per Campomanes sobre l'autonomia de les diferents institucions econòmiques barcelonines, Antoni de Capmany es va centrar encara més que els regidors en la defensa dels gremis, i així ho corroboren els títols de les dues versions successives de la seva resposta polèmica: el *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes y en los mismos artesanos*, que no fou publicat fins al 1788,¹⁰⁶ i el *Discurso económico político en defensa del traba-*

106. Fou publicat com a obra d'autor desconegut per Antonio VALLADARES DE SOTOMAYOR, *Semanario erudito, que comprende varias obras inéditas, críticas, morales, instructivas, políticas históricas, satíricas y jocosas, de nuestros mejores autores antiguos y modernos*, Madrid, Blas Román, 1788, vol. X, p. 173a-176a, 173b-176b i 177-224 (per error, hi ha duplicació a la numeració de les primeres pàgines). La nota de l'editor que encapçala l'escrit diu: «Por más diligencia que hemos hecho para descubrir el cierto autor de la presente obra, no ha sido posible conseguirlo» i que «el tiempo en que se escribió, aunque no podemos seguramente fixarle, parece que su estilo no le hace muy distante del nuestro» (p. 172). És suggestiu que l'obra fos donada a la impremta en la mateixa conjuntura en què es constata la decadència de les societats econòmiques i en què Rubín de Celis enyorava els bons temps de la Il·lustració i reivindicava els dos discursos de Campomanes.

jo mecánico de los menestrales y de la influencia de sus gremios en las costumbres populares, conservación de las artes y honor de los artesanos, en certa manera conciliable amb els darrers criteris del fiscal, que va ser publicat el 1778.¹⁰⁷

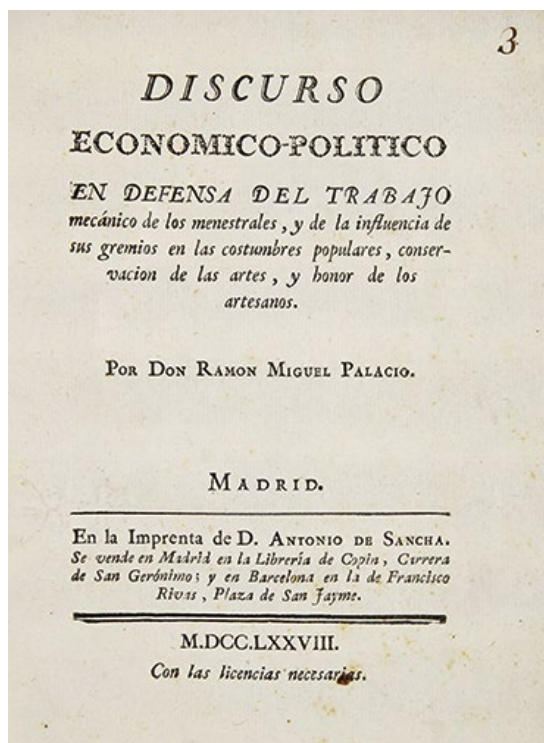
Aquest assaig de filosofia social evitava referir-se a les realitats locals catalanes, i Capmany, en editar-ne la segona versió, va utilitzar un pseudònim per dissimular la seva condició de barceloní, «porque –com recordaria al final de la seva vida– en aquella época no podía su verdadero autor descubrirse defendiendo la industria de Barcelona, su patria, que tenía descontenta al gobierno después del motín de 1774».¹⁰⁸ No obstant això, el llibret fou produït per la mateixa prestigiosa casa editorial que havia imprès els discursos i apèndixs de Campomanes i portava una equívoca dedicatòria al mateix fiscal.¹⁰⁹ O bé la receptivitat de l'asturià era tan autèntica com proclamava als seus escrits i com deixa creure la volatilitat dels seus criteris econòmics, o bé el català disposava a la Cort de Carles III de la protecció dels agents que en aquell temps anaven erosionant la posició privilegiada de Campomanes. En qualsevol cas, l'edició palesa que Capmany tenia accés a les plataformes de propaganda que feia servir el fiscal del Consell de Castella. I d'altra banda, les seves andanades contra determinats “escrits” i “escriptors” sempre innominats no deixen lloc a dubte que s'està referint a parts substancials del pensament de Campomanes i que s'hi oposa des d'un criteri metodològic que l'autor del *Discurso sobre el fomento de la industria popular* deia compartir, la verificació empírica dels postulats:

...hablaré de la libertad absoluta, que algunos escritos tan llenos de antítesis como de paralogismos suponen necesaria a la felicidad de los artífices y bien de la industria. Este problema político de la necesidad de los gremios para la conservación, honor y enseñanza de las artes, tiene todos los hechos a favor de ellos, y sólo las especulaciones en contra; porque en esta materia, en que la eloquencia

107. Ramón Miguel PALACIO, *Discurso económico político en defensa del trabajo mecánico de los menestrales, y de la influencia de sus gremios en las costumbres populares, conservación de las artes y honor de los artesanos*, Madrid, Antonio de Sancha, 1778.

108. «Catálogo de las obras que ha publicado D. Antonio de Capmany» (1812), apèndix dins Guillermo FORTEZA Y VALENTÍN, *Juicio crítico de las obras de D. Antoni de Capmany y de Montpalau* (Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Sesión pública del día 2 de noviembre de 1856), Barcelona, Tomás Gorchs, 1857, p. 62.

109. La dedicatòria empra termes exageradament laudatoris que no amaguen una ironia que recorda la dels dos nobles bascos, Álava i Peñaforida: «Hoy, por una feliz y repentina revolución, debida toda al influxo y luces de Vuestra Señoría Ilustrísima, fermentan en la nación ideas claras de economía». Ironia seguida d'altres, sobre la possible deriva corporativa de les projectades societats econòmiques i sobre la filantropia dels privilegiats: «...aunque mi trabajo no merezca aplausos, mi buena intención y deseo de nuestra prosperidad nacional encontrará ciudadanos indulgentes en el gremio de las sociedades económicas, donde los hombres, por uno de los prodigios que sabe obrar V. S. I., deponiendo todo lo que no [sic] es suyo, honores, títulos y puestos, se hacen iguales para hacerse amigos, y amigos para servir mejor a la patria» (*Discurso económico...*, dedicatòria, sense paginar).

Portada del *Discurso económico político* de Capmany, publicat a Madrid amb el pseudònim Ramon Miguel Palacio el 1778 per Antonio de Sancha, editor abans dels discursos de Campomanes i després de les *Memorias históricas*. BC

nada prueba, la experiencia lo explica todo. Los efectos de la industria asociada los hemos visto, y los de las artes errantes y desunidas están por ver.¹¹⁰

La redacció variada del *Discurso económico* conté un important afegit que, entre altres coses, situa Barcelona com a capital industrial d'Espanya:

Los efectos de los oficios incorporados y demarcados los hemos visto en toda Europa, y hoy los vemos en Londres, París y Barcelona, talleres florecientes de las artes de Inglaterra, Francia y España; los de las artes errantes, oscuras y desunidas están por verse.¹¹¹

El valor de la llibertat econòmica predicada des de la Cort no li apareixia a Capmany com un camí confluent amb el de la recuperació de l'enyorada

110. *Discurso político...*, p. 194.

111. *Discurso económico...*, p. 48.

La societat barcelonina, ordenada, en la processó del Corpus de la Catedral. AHCB

llibertat política, indestriable –sempre segons l'experiència històrica– de l'existència de cossos intermedis entre el poder sobirà i l'individu.

L'any següent de la publicació del *Discurso económico*, a les pàgines del primer volum de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, igualment editat per Antonio de Sancha, Capmany reivindicava l'autoria del seu assaig.¹¹² El manteniment de l'incògnit havia esdevingut impossible, perquè el nucli dels arguments en defensa de les corporacions, ara vinculats explícitament amb l'experiència històrica barcelonina, era reproduït en una obra obertament seva, patrocinada per la Junta de Comerç catalana i que era alhora una resposta a la crida a fer històries econòmiques de les províncies d'Espanya inclosa per Campomanes

112. Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, 1779-1792, vol. I, «Parte tercera. De las antiguas artes de Barcelona», p. 34, nota.

entre les tasques pròpies de les societats econòmiques i una nova presentació de les reivindicacions locals sota la forma de demostració històrica, és a dir, empírica.

Tot i que cap de les dues versions del discurs de Capmany sobre els gremis no fa esment significatiu del context català, el nucli del seu argument, tal com apareix al *Discurso político*, explota la inconseqüència d'un dels pensaments del fiscal del Consell de Castella que hem llegit abans, referit precisament a Catalunya, l'estima de la laboriositat catalana com a valor ètic imitable per la resta d'Espanya i el rebuig de les formes socials a través de les quals s'exerceix aquesta virtut:

Si la libertad absoluta de ingeniarse e industriarse por todos los medios imaginables, aunque sea teniendo tres oficios, produce tan saludables efectos, no salgamos de España: ¿Cómo en los pueblos que, por su indolencia o ignorancia, gozan de este pretendido beneficio, aún no se labra un carrillo de pozo ni un [h]uso de rueca según reglas? [...] ¿Por qué las provincias menos industriosas y pobladas de España son las más abiertas y disfrutadas por los extranjeros? Yo celebrara que alguno me explicase esta contradicción, porque sospecho que en el país donde reina esta libertad en los oficios y profesiones las artes no tienen estimación...¹¹³

Després que Campomanes abandonés l'atac frontal a les fàbriques i als gremis i es concentrés en la reforma d'aquests darrers, Capmany alterà l'ordre general del discurs original, introduí nous passatges i, sobretot, prescindí de nombrosos arguments o els presentà de manera més diluïda.¹¹⁴ És precisament per tot això que, en el present context, ens interessa més el primitiu assaig que no pas la publicació més divulgada.

Com indica la disposició dels adjectius en el títol de la versió original de l'assaig –*Discurso político económico*–, Capmany hi afronta obertament la motivació política de l'actitud adversa de Campomanes respecte als gremis urbans i hi dona una resposta pragmàtica:

La historia de los tumultos populares en todos los reynos y provincias es antigua, larga y triste de referirse. Las ciudades grandes han sido siempre más expuestas;

113. *Discurso político...*, p. 194-195; sense equivalent en el *Discurso económico...*

114. La diferència entre les versions fou molt ben vista pel descobridor del *Discurso político* (Luis SÁNCHEZ AGESTA, «La apología de los gremios de Capmany», *Archivo de Derecho Público* (Universitat de Granada), II (1949), p. 63-64; i *El pensamiento político del despotismo ilustrado*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1953, p. 310-311). Per al conjunt de les estimacions modernes sobre la relació entre els dos textos i la seva cronologia: GRAU i LÓPEZ, «Antoni de Capmany i el primer discurs...», p. 540-541. Per a la relació amb la coetània política antigremial de Turgot a França: Ramon GRAU, «El prestigi dels gremis a Barcelona: fonament historiogràfic», *Barcelona Quaderns d'Història*, 24 (2017), p. 15-21.

no porque su pueblo estuviese distribuido en cuerpos de industria, [...] sino porque es numeroso [...]. A lo menos donde hay gremios tiene el gobierno unos medios ya establecidos que, mejorados en la parte que tengan defectuosa, pueden, en las manos de la autoridad pública, asegurar la obediencia, la tranquilidad y el buen orden de un pueblo con muchísima más eficacia y facilidad que en las ciudades donde el pueblo sufre una anarquía económica y política; y si no, véase dónde son más frecuentes los delitos. El hombre sin propiedad nada posee; el que nada posee, nada tiene que perder; y el que no tiene que perder, no tiene patria. Este hombre es el labrador sin tierra y el artesano sin cuerpo.¹¹⁵

Tal vegada no sigui inapropiat adduir aquí l'aire de família d'aquesta combinació de idees amb una altra expressada poc abans, el 1770, por un dels pensadors més agosarats de la Il·lustració francesa:

Il n'est point de patrie sans bien-être; une société sans équité ne renferme que des ennemis, une société opprimée ne contient que des oppresseurs et des esclaves; des esclaves ne peuvent être citoyens; c'est la liberté, la propriété, la sûreté qui rendent la patrie chère, et c'est l'amour de la patrie qui fait le citoyen.¹¹⁶

És evident la sintonia de Capmany amb el moviment social que donà lloc a la insubordinació catalana dels anys 1773-1774, i és a la llum d'aquesta experiència històrica que cal avaluar la seva defensa, no sols de les corporacions artesanes, sinó del conjunt de les estructures de la societat estamental que podien oposar resistència als dissenys de poder omnímode de la Cort i, a canvi, oferir a la Monarquia pactes que assegurassin un progrés efectiu:

Cien gremios, por ejemplo, que componen cinquenta mil personas de artífices, tanto más propensas a la libertad quanto son más dispuestas a la transmigración, porque consigo llevan siempre el pan en su oficio, pueden ser gobernados y zelados por medio de cien cabezas que, sin dispendio del Erario ni menoscabo de las artes, exonerarán al gobierno de una inspección inmediata, embarazosa y diaria sobre la conducta fabril y doméstica de los ciudadanos.¹¹⁷

Des del punt de vista que més ens interessa aquí, el *Discurso político* es diferencia del *Discurso económico* per la seva defensa global de l'economia urbana

115. *Discurso político...*, p. 174b-175b. El *Discurso económico...*, p. 23, recull i varia les darreres frases (a partir de «El hombre sin propiedad...») enmig d'un paràgraf, però no al·ludeix als avalots ni a la contribució dels gremis a l'ordre públic.

116. [Paul Henri Thiry, barón d'HOLBACH], *Système de la nature, ou des loix du monde physique et du monde moral*, Londres, 1770, vol. I, p. 164.

117. *Discurso político...*, p. 173b.

en el context d'una exaltació del principi de la divisió del treball com a font d'engrandiment material i moral.

La primera de les quatre parts del *Discurso político*, que culmina amb el passatge que acabem de transcriure, és directament oposada a la teoria de Marcandier i Campomanes sobre la indústria dispersa i s'articula entorn del contrast natural entre l'agricultura i la indústria:

La labranza no forma gremio exclusivo, porque no es una profesion precaria, sino un destino común y la primera necesidad del hombre en sociedad. [...] La tierra, o su posesión, no es una maestría, o derecho fácil o libre de adquirir; es una propiedad civil, que la ley protege y perpetúa con una real exclusión a favor de ciertas familias. [...] todo labrador está seguro por el derecho de otro labrador: no puede usurparle su oficio, sin usurparle su propiedad. El labrador es un hombre sedentario y fijo en el terreno, que no puede transmigrar, ni multiplicarse más que las propiedades. [...] En fin, el labrador está muy disperso, y aislado para poder formar una comunidad diaria y activa, y los intereses de un labrador en nada dependen de los de otro.¹¹⁸

Mentre que l'activitat de l'agricultor se sosté o no en funció de la qualitat dels seus productes, que no depenen d'unes regles determinades i universals, la dels artesans ha de ser regulada per unes ordenances particulars de l'ofici i garantida pels corresponents privilegis corporatius, amb la concessió de les mestries, que per a Capmany –com hem llegit abans– són un equivalent del dret de propietat de la terra:

En las artes sucede lo contrario: éstas por su naturaleza necesitan un sistema que las anime, honre y conserve; y como los artesanos, para la utilidad propia y pública, y por la necesidad recíproca de las mismas artes, viven encerrados en las capitales y pueblos numerosos y mercantiles, se han sabido distribuir y distinguir en varios cuerpos antiguos.¹¹⁹

La segona part del *Discurso político* defensa l'autonomia d'aquestes corporacions dins l'ordre estamental per la seva contribució a l'autoestima dels artesans. L'autonomia judicial hi és afirmada en uns termes que Capmany haurà d'abandonar ja en el *Discurso económico* davant el fort corrent a favor de l'extensió de la justícia ordinària.¹²⁰

118. *Discurso político*..., p. 176a-173b.

119. *Discurso político*..., p. 173b.

120. *Discurso político*..., p. 176b.

Bandera del Gremi dels Serrallers i Ferrers, amb símbols dels dos oficis a sota d'un escut de Catalunya, 1782. MUHBA

De tota manera, la tercera part edifica una ambiciosa argumentació contra l'intent governamental d'unificar les ordenances professionals a tot el territori de l'Estat. Enfront d'aquest programa de creació d'un mercat únic coincident amb els límits de la Monarquia que havia d'anar avançant més enllà de la durada de Campomanes al capdavant de la política, amb el nou impuls que hi donà Jovellanos, primer, i, sobretot, arran de la revolució liberal del segle XIX, Capmany posa de manifest la diversitat empírica de les economies locals i relaciona directament el grau de divisió dels oficis amb la dimensió de la respectiva col·lectivitat dels consumidors.

Com que la concentració de població no és uniforme i, a més, va variant en cada lloc de maneres que «ni el legislador ni el gobierno ni el mismo artífice pueden preveer», el fet és que «nadie puede adivinar aquel punto hasta dónde un arte puede dividirse y subdividirse en diferentes profesiones auxiliares o parciales de la principal».¹²¹ En aquest context eminentment dinàmic, la missió del legislador que vulgui fomentar el progrés col·lectiu no és legislar per punt general, sinó protegir amb mesures específiques per a cada lloc les activitats més amenaçades, és a dir les més fines que s'hi hagin pogut desenvolupar naturalment. Amb un exemple:

El tallista siempre ha de defenderse del carpintero. El primero, ni por los diferentes principios de su arte, ni por la calidad de la obra que maneja, tiene facilidad ni ocasiones para usurpar el trabajo del segundo; y éste, que nunca puede perder en abrazar los oficios accesorios de su profesión, es un hombre que pelea con ambos brazos contra otro que tiene atado el uno y que, a la larga, ha de quedar debaxo. Así la buena policía y la justicia piden en esta materia que todo favor y privilegio esté de parte de los artífices más finos y menos necesarios, y, por lo mismo, más expuestos a ser arruinados.¹²²

La divisió del treball pròpia de la ciutat, derivada, en un principi, de la gran dimensió del mercat local, es pot intensificar després en funció de la capacitat que tingui la col·lectivitat a l'hora d'impulsar un comerç d'exportació:

No es el consumo local el que hace florecer más las artes y hacer progresos rápidos a la industria: el comercio exterior es el objeto principal que las anima y perfecciona, porque las pone en concurrencia. Sólo ésta puede promover el gusto, la invención y la economía en los artífices. Los países extranjeros tienen ciertas

121. *Discurso político...*, p. 184.

122. *Discurso político...*, p. 185.

Rajoles setcentistes representant els oficis. MUHBA

necesidades, gustos y aun fantasías que es menester que las naciones que las proveen sepan contentar y satisfacer.¹²³

Campomanes dipositava grans expectatives de regeneració en l'admissió de treballadors estrangers i, per això prometia grans facilitats als immigrants. A propòsit d'aquestes il·lusions ministerials, Capmany exposa la importància decisiva de les condicions ambientals del lloc d'arribada i també de les funcions del capital comercial i de l'empresariat urbà, imprescindibles per a qualsevol negoci industrial d'importància:

¿Qué ganaría la Mancha o la Estremadura, por exemplo, en que admitieran dos, tres o quatro fabricantes de tisú de oro u otros tantos trabajadores en la manufactura de indianas de Ginebra, si con estos oficiales no viniesen los fabricantes principales, que tienen caudal y la ciencia general fabril, económica y mercantil de la fábrica? En todos los países de industria, hombres acaudalados o compañías mercantiles emprenden los establecimientos de las manufacturas, con las quales dan impulso y trabajo seguro a los artífices que, baxo la dirección de tratantes activos, se multiplican y prosperan. El extranjero sólo trae sus brazos y buena voluntad de trabajar: y con estas dos cosas se morirá de hambre en el país donde no encuentre los ramos de su oficio ya establecidos y corrientes.¹²⁴

En aquest terreny, Capmany estableix l'excepció, conforme a l'experiència barcelonina moderna, dels estrangers que portin amb ells algun secret de fabricació:

El que nos comunicase el secreto de la porcelana, las operaciones de las muselinas, la manufactura de la relojería, merece honores y recompensas. [...] Las artes nuevas y los nuevos ramos de industria del extranjero, patrocinado por el gobierno o algún cuerpo o particular acaudalado de la nación, introducen nuevos ramos de población. Pues como los artífices no son como los soldados, que viven del prest, sino de su industria, donde no haya trabajo sino para ciento, mal vivirán doscientos. Estas cosas son como el agua, que siempre busca su nivel.¹²⁵

La quarta i darrera part del *Discurso político* canta exhaustivament els valors d'una societat urbana madura on la infraestructura dels oficis permet d'afrontar els grans reptes de la competitivitat, començant pel servei als projectes bèl·lics del monarca:

123. *Discurso político...*, p. 188.

124. *Discurso político...*, p. 196.

125. *Discurso político...*, p. 199-200.

Los cuerpos de oficios emprenden abastos y rápidas expediciones; promueven fábricas, costean máquinas y dan un gran impulso a la industria y al comercio en general. Las empresas de la Corona, por vastas, difíciles y executivas que sean, hallan en la economía y actividad de estos cuerpos inteligentes y bien organizados todo el servicio y desempeño posibles.¹²⁶

I al mateix temps, seguint el modern corrent anticolbertià però a la vista d'unes manufactures puixants, marca els límits de les iniciatives empresarials de la mateixa Corona i exalta amb seguretat la figura dels empresaris privats:

...un Gobierno, a pesar de sus sabias intenciones y paternal zelo, siempre ignora el mecanismo de una manufactura; y además, no tiene lugar ni destino para baxar hasta las últimas menudencias. Tampoco tiene una presencia real, ni un interés personal y bursátil en las obras, que sólo debe proteger. Toda industria que se promueve a costa del real erario siempre es violenta y dispendiosa. Primeramente los obreros trasplantados o llamados se venden caros, porque se consideran necesarios, y encarecen prodigiosamente la mano de obra. Además los sobrestantes, los zeladores y toda la corte de la fiscalidad adquieren un empleo; un empleo da un sueldo, y los sueldos no comunican luces. Entonces la fábrica no anda, y el fabricante es un ente de razón. Como no hay persona cuya fortuna siga la de la manufactura, ésta sale costosa y al fin se arruina, porque su movimiento no era natural.¹²⁷

El principi de la divisió del treball regulada, experimentat en els oficis, s'estén també al treball no qualificat sota l'ègida de l'empresariat capitalista, dins de la fàbrica urbana i a l'hinterland rural. Atent a la defensa de l'economia barcelonina –la que opera dins el cercle de les muralles, podríem dir–, Capmany, al llarg del seu *Discurso político* (i encara més en el *Discurso económico*), evita abordar el concepte d'"indústria popular" tal com el presentava Campomanes, amb el seu encadenament d'especulacions sense base i de càlculs prospectius plens de fantasia, però no ignora la indústria dispersa realment existent a l'entorn de Barcelona. Capmany en parla, de manera puntual, a propòsit de la competència que aleshores s'anava establint entre la tradicional filatura de la llana, gestionada pels gremis, i la nova del cotó, impulsada pels fabricants d'indianes, associats o no.¹²⁸ I ho fa per reafirmar el seu criteri conservador d'afavorir la iniciativa empresarial privada sempre que les seves innovacions siguin compatibles amb les pràctiques sedimentades i permetin preservar-les:

126. *Discurso político...*, p. 202.

127. *Discurso político...*, p. 203-204; *Discurso económico...*, p. 50-51.

128. GARCIA I BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica...*, p. 81.

...como el trabajo ministerial y auxiliar de obreros, peones y mugeres en las fábricas es indeterminado y no sujeto a ciertas exclusiones, estas personas pueden escogerse el género de maniobras o ocupación que más les acomode o guste; pero la conservación de la misma industria exige cierta sujeción indirecta que en los efectos viene a ser la misma que los gremios imponen en la división de oficios; y es no introducir labores finas y de lujo en los pueblos en que los hay groseros y de primera necesidad; pues esta libertad de abrazar todo género de industria haría correr a las manufacturas sucias, bastas y cansadas el riesgo de ser abandonadas por otras más aseadas, descansadas y lucrosas, y se perderían unas y otras.¹²⁹

Epíleg

Abans de 1740 començava les seves activitats la primera fàbrica d'indianes barcelonina, en un local principal al carrer del Portal Nou i un prat emplaçat enmig del solar litigiós de la Granota i el Joncar, en detriment de les funcions municipals. Tant el barri de Sant Pere com el futur Poblenou foren a la Barcelona del darrer terç del segle XVIII els punts de màxima concentració de l'activitat manufacturera i de màxima fricció social i urbanística.

El 1767 apareixia una ordenança per a les fàbriques d'indianes que regulava un sector en auge, i cinc anys després, el 1772, totes les empreses organitzades segons els requeriments de personal i instal·lacions que prescrivia l'ordenança es reunien en una companyia fundada per impulsar col·lectivament la filatura del cotó americà, obeint a la pressió dels interessos imperials de la Corona. Aleshores podia fer la impressió que, amb aquest nucli d'organització empresarial, la indústria cotonera esdevindria aviat un sector autocontingut i estabilitzat anàleg a les corporacions artesanes del ram tèxtil. Des del punt de vista patronal, no hi ha dubte que, tot i les peripècies pròpies de la maduració d'un sector, els efectes degueren ser semblants, sobretot pel que fa a la capacitat d'interlocució i de pressió sobre les autoritats. Ara bé, l'estructura de les empreses cotoneres descansava en altres principis i en un ús diferent i més flexible d'un ventall de treballadors que comprenia. D'una banda, disposava d'una mà d'obra abundant i poc o gens especialitzada i, de l'altra, d'un seguit d'experts en cadascuna de les fases successives de la manufactura que exemplificaven el principi de divisió del treball progressiva exigida per les produccions d'alt valor afegit.

Quan es produïren els disturbis barcelonins de maig i juny de 1773 a propòsit del servei militar, tant els treballadors com els empresaris de les fàbriques d'indianes hi tingueren una intervenció significativa que aparegué

129. *Discurso político...*, p. 212-213.

especialment perillosa als ulls dels agents de la Corona. No obstant això, la posterior resistència ciutadana, allargada fins a l'estiu de 1774 i que aconseguí una part significativa dels seus objectius el 1776, fou conduïda per l'associació dels col·legis i gremis, la més sedimentada com a organització representativa, i secundàriament per la Junta de Comerç, que aixoplugava els principals empresaris cotoners.

A la vista de la complexa trama econòmica barcelonina i de quins eren els seus elements més dinàmics i, per tant, més amenaçadors, el protagonista intel·lectual de la reacció de la Cort, Pedro Rodríguez Campomanes, dirigí els atacs primerament contra les fàbriques urbanes, amb el *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, elaborat el 1774, que, a més d'una prèdica insistent en pro de la dispersió o desurbanització de la producció tèxtil, contenia també una furibunda desqualificació dels gremis com a responsables d'una suposada desertització industrial de la regió. A mesura que el conflicte polític es va anar apaivagant Campomanes va anar modulant aquests atacs en el *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento* de 1775 i en els seus apèndixs dedicats a les fàbriques, del mateix any, i a les institucions corporatives, de 1776.

El disseny polític estatal de destrucció dels cossos intermedis que oposaven resistència a l'absolutisme monàrquic se serví de la moderna teorització de la llibertat de treball i d'empresa com a vehicle segur cap al progrés col·lectiu del país. Contra aquesta fal·laç promesa de promoció econòmica s'aixecaren les veus de l'Ajuntament de Barcelona en les respostes oficials als discursos de Campomanes, el 1776, i d'Antoni de Capmany en el seu *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes y en los mismos artesanos*, publicat en versió mitigada el 1778.

Els interlocutors catalans del govern espanyol no s'enganyaven sobre el sentit de les crítiques "econòmiques" de Campomanes, i per això es concentraren a defensar els principis corporatius com a fonament històric —és a dir, empíric— d'una economia urbana madura. Les privatives gremials semblaven efectivament incompatibles amb el principi de la llibertat, associat a la innovació econòmica, i l'Estat tenia, en qualsevol cas, la potestat de suprimir-les. En canvi, les fàbriques d'indianes, nascudes com a efecte secundari i impensat de determinades mesures duaneres del temps de Felip V, eren unes entitats acostumades a les successives fluctuacions de la política econòmica dels Borbons i tenien una demostrada capacitat, no sols d'adaptar-s'hi, sinó també d'aprofitar a fons la liberalització mitjançant variacions de mètodes i d'especialitzacions que les blindaven contra els afanys desindustrialitzadors.

El reglament del lliure comerç de 1778 no va poder ser explotat immediatament per la situació de guerra amb Anglaterra a propòsit de la rebel·lió

de les Tretze Colònies, però el 1783, arran del restabliment de la pau i de la normalització del tràfic marítim atlàntic, l'activitat econòmica barcelonina feu un gran salt endavant, amb una sobtada expansió de les fàbriques. Els industrials cotoners van fer créixer les activitats productives del sector pels dos extrems: d'una banda, incrementaren l'estampació de teixits de lli importats des dels països del mar del Nord i reexportats cap al món colonial i, de l'altra, emprengueren de manera decidida la filatura del cotó americà i la seva mecanització mitjançant l'aplicació de tècniques importades d'Anglaterra, a la ciutat mateixa i en un hinterland cada cop més ben articulat amb la capital de Catalunya.

El sobtat auge de l'activitat industrial dins els murs de Barcelona suscità, a començament de l'any 1784, una forta reacció municipal, no contra la presència de les fàbriques, que havia esdevingut inqüestionable per a les autoritats locals i les estatals, sinó sobre les seves repercussions en l'estabilitat econòmica i social i en les condicions higièniques de la ciutat. Un intent primerenc d'establir dins la ciutat zones reservades per a l'activitat industrial i d'afavorir altres emplaçaments per a les futures empreses fou desactivat de manera immediata per la mobilització dels fabricants i de la Junta de Comerç a Madrid amb el suport tècnic d'un interessat informe higiènic del doctor Masdevall, que algun dia convindrà llegir críticament. En qualsevol cas, l'interessant debat sobre la concentració fabril i els efectes que generà aquesta nova conjuntura expansiva anunciava les qüestions que ocuparien la societat barcelonina al llarg del conflictiu però puixant segle XIX, i ja no tenia res a veure amb els designis de la "indústria popular", que deu anys enrere havia obligat a defensar els drets elementals dels ciutadans de Barcelona: els drets econòmics i els drets polítics.

Llibertat i progrés a la ciutat. La visió històrica d'Antoni de Capmany

Des del prefaci de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, el seu autor, Antoni de Capmany i de Montpalau (1742-1813), reclama per a si la condició d'innovador en l'esfera de la investigació històrica. Ho fa esgrimint la combinació entre un objecte nou –la història econòmica– i una metodologia crítica consistent en l'explotació de fonts primàries autenticades, la formació d'una col·lecció diplomàtica com a suport principal de les seves alegacions i un ús complementari de fonts narratives, restringit en funció de la seva proximitat cronològica als fets ressenyats.¹

La finalitat primordial de les *Memorias históricas*, acomplerta en el text del primer volum i il·lustrada en el segon amb una selecció de documents majoritàriament inèdits i un seguit de notes monogràfiques, és descriure, de manera exemplificadora i al marge de les fluctuacions de la prosperitat, el cercle virtuós generat per la convergència entre l'activitat econòmica de la societat urbana i els dissenys expansius de la casa reial durant la Baixa Edat Mitjana.

Tot i ser un oferiment de l'energia barcelonina a la nova dinastia de Borbó per als seus projectes imperials, a Capmany li importava en gran manera deixar establert que la contribució social als dissenys dels monarques de l'etapa catalanoaragonesa s'havia fonamentat en l'aparició de focus de llibertat civil, garantits legalment dins l'opressiu univers feudal, que això havia alimentat el pactisme, que aquest va engendrar a Catalunya, Aragó i València institucions representatives i autònomes i que, en aquest marc, el centre econòmic de la Corona, la ciutat de Barcelona, va adquirir en el seu zenit un perfil republicà.

L'exercici erudit de Capmany, plasmat en una sèrie de publicacions aparegudes entre 1779 i 1807, va néixer com a derivació dels seus assajos polítics de la dècada de 1770, concebuts en un moment crucial dins l'evolució del despotisme il·lustrat espanyol, i va continuar, arran de la crisi terminal de l'Antic Règim desfermada el 1808, en una nova i més intensa consagració a la teoria política i a la ressuscitada activitat parlamentària.

1. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, 1779-1792, vol. I, «Prefación», p. III-X i XXI-XXIV.

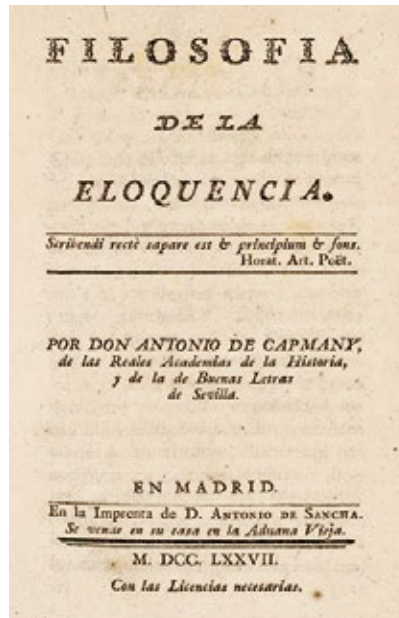
Encara que el context polèmic condiciona el to lapidari que sovint trobem en els seus escrits, quan Capmany va passar del gènere de l'assaig al de la monografia històrica la consciència de navegar a contracorrent el va conduir a extremar la cura en la fonamentació de les seves afirmacions. Una convençuda participació en el moviment de la Il·lustració el convertia en fidel seguidor i allora promotor de la teoria del progrés, inspiradora d'una gran confiança en el poder alliberador d'una perspectiva històrica adequada. Però aquest mateix esperit modern, en la seva qualitat d'*esprit systématique*, activava un escepticisme respecte a tot allò que quedés fora de l'abast de les possibilitats de comprovació. Sense cap dubte, és aquesta combinació d'un marc teòric confortable i una metodologia exigent la que de manera més clara sanciona la pertinença d'Antoni de Capmany a l'esfera dels historiadors amb voluntat científica i la que confereix autoritat a les seves reconstruccions centrades en el darrer tram de l'Edat Mitjana, no obstant les reserves que hauria de suscitar entre els lectors i investigadors actuals i que, per sistema, no seran considerades en aquest escrit.

El primer Capmany en les polèmiques del despotisme il·lustrat, 1773-1778

En 1773 Capmany havia abandonat la seva primera professió, l'exercici de les armes, i començava a construir-se una altra imatge pública com a home de lletres. Fins a l'aparició dels dos primers volums de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* el 1779-1781, aquesta nova personificació va descansar en l'estudi comparat de les llengües castellana i francesa i en l'actualització de la retòrica espanyola, amb una primera culminació en la *Filosofía de la elocuencia* de 1777, obra que segueix molt de prop les doctrines divulgades per la cèlebre *Encyclopédie* de Diderot i d'Alembert.² L'autor barceloní va mantenir la dedicació a aquestes matèries fins al final dels seus dies, com testifica, entre altres empreses, la versió actualitzada d'aquell popular llibre editada a Londres el 1812.

Si bé aquest vessant guarda relació amb els esforços regeneracionistes desplegats pel despotisme il·lustrat espanyol a través de les seves acadèmies, Capmany va elaborar en la mateixa dècada de 1770 i amb abast polític i social més directe sengles respostes crítiques a dos personatges destacats dins l'era de Carles III: el notable assagista i creador literari José Cadalso i el llavors omnipotent ministre José Rodríguez Campomanes. Es tracta d'uns escrits signats

2. Françoise ÉTIENVRE, *Rhétorique et patrie dans l'Espagne des Lumières. L'œuvre linguistique d'Antonio de Capmany (1742-1813)*, París, Honoré Champion, 2001, p. 130-135; José Juan BERBEL RODRÍGUEZ, «Introducción», dins ANTONIO DE CAPMANY, *Filosofía de la elocuencia (1777)*, Almería, Universidad de Almería, 2002, p. 7-25.

Portada del tractat de retòrica d'Antoni de Capmany, publicat el 1777. BC

amb pseudònims i que no van ser donats immediatament a la impremta. Hi afloren una part del substrat teòric i de les tesis que Capmany desenvoluparia més tard en clau historiogràfica.

La resposta a José Cadalso

Poc després de la fi de la Guerra de Successió a la Corona Hispànica el 1714, Montesquieu havia escrit les famoses *Lettres Persanes*, on les impressions de viatge d'uns suposats observadors orientals servien per satiritzar els costums europeus i, en particular, els francesos. En aquest context desenfadat, una de les cartes ofereix com a contrapunt còmic les impressions d'un imaginari viatger francès sobre la societat espanyola. Potser perquè el 1748 la substància d'aquestes crítiques a Espanya havia reaparegut a les serioses pàgines de *L'Esprit des lois*, encara el 1772 José Cadalso va creure oportú d'impugnar punt per punt els judicis adversos que el cèlebre teòric de la divisió de poders havia posat en boca d'un personatge de ficció i referibles, en qualsevol cas, a un temps pretèrit, l'Espanya dels darrers Àustries.³

3. [JOSÉ CADALSO], *Los Eruditos a la violeta, o Curso completo de todas las ciencias, dividido en siete lecciones para los siete días de la semana, compuesto por don Joseph Vázquez, quien lo publica en obsequio de los que pretenden saber mucho estudiando poco*, Madrid, Antonio de Sancha, 1772. La resposta a Montesquieu és a la «Carta de un Viajante a la Violeta a su Catedrático».

Charles-Louis de Secondat, baró de La Brède i de Montesquieu (La Brède, Gascunya, 1689 – París, 1755). MNV

El primer escrit conegut d'Antoni de Capmany, de gener de 1773, és precisament la seva resposta a Cadalso, encapçalada per una frase enigmàtica:

Hoy tomo la pluma sin saber por qué, tanto es verdad que nosotros mismos ignoramos muchas veces el verdadero móvil de nuestras acciones.⁴

Per al descobridor modern del manuscrit, Julián Marías, que el 1963 no havia pogut esbrinar qui s'amagava darrere del pseudònim «Pedro Fernández», no es tractava de cap manera d'una obra circumstantial i sense rumb precís, com suggereix aquell to desganat, que es consolidaria com un dels recursos retòrics favorits del Capmany polemicista. Al contrari, va considerar que ningú no havia produït en aquell temps un dictamen més encertat sobre el “problema”:

Si se compara lo que unas cuantas grandes figuras españolas habían pensado en el espacio de veinte años [...] con lo que contiene este manuscrito de desconocido

4. «Pedro Fernández», *Comentario sobre el Doctor Festivo y Maestro de los Eruditos a la violeta, para desengaño de los españoles que leen poco y malo*, manuscrit signat a Sevilla el 28 de gener de 1773 i publicat per Julián MARÍAS, *La España posible en tiempo de Carlos III*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1963, p. 181-218. La citació, a p. 183-184.

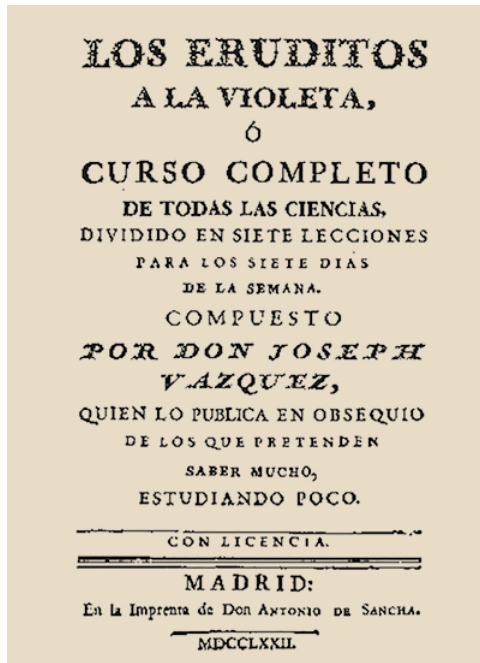
José Cadalso y Vázquez de Andrade (Cadis, 1741 – Gibraltar, 1782)

autor, no puede menos de reconocerse que nadie había tenido en su tiempo una visión más amplia, profunda y justa del problema.⁵

Segons el fidel deixeble d'Ortega y Gasset, es tracta del “problema” per excel·lència d'Espanya: com fer compatible el culte al patrimoni autòcton amb l'adhesió pràctica als assoliments de l'Europa moderna. De manera que Marías, sense saber que es tractava del fruit d'un pensador català, va convertir l'escrit de Capmany en la font d'inspiració per a una especulació intel·lectual sobre l'Espanya possible en temps de Carles III, anterior a la tendència fratricida que, segons la seva tràgica visió, hauria de dominar el país a partir de l'esclat de la Revolució Francesa i fins a la llarga postguerra de 1939.

Admetent l'encert d'una gran part de les observacions crítiques de Montesquieu, el *Comentario sobre el Doctor Festivo* de Capmany es presenta, de fet, com l'aplicació al cas d'Espanya dels resultats de la cèlebre polèmica dels Antics i els Moderns, que havia quedat resolta a França temps enrere a favor de la superioritat de la nova cultura filosòfica i sobretot científica. Per a Capmany era tan evident l'avantatge del seu segle sobre els precedents

5. MARÍAS, *La España posible...*, p. 219.

Portada de l'assaig de Cadalso responnent a les crítiques de Montesquieu sobre Espanya, 1772. BMCV

en l'ús de la raó humana com que els espanyols havien contribuït poc a construir l'Europa moderna:

Si yo pudiera resolverme a creer que Vm. ignoraba cuánta es la ventaja de este siglo sobre los precedentes, en el uso de la razón humana... Pero ¿qué? Vm. lo sabe, así como sabe también que nosotros somos de los que menos hemos contribuido para hacer la Europa moderna, tan superior a la antigua; mas la gloria de este todo cubre a todas sus partes.⁶

Una de les idees de Montesquieu que sobrevola aquest primer escrit de Capmany és la dissociació entre qualitat del terreny i potència demogràfica dels països, explicable perquè la veritable arrel de l'activitat econòmica i de la riquesa col·lectiva és la llibertat civil:

Les pays ne sont pas cultivés en raison de leur fertilité, mais en raison de leur liberté; et si l'on divise la terre par la pensée, on sera étonné de voir la plupart du

6. CAPMANY, *Comentario sobre el Doctor Festivo...*, p. 409.

temps des déserts dans ses parties les plus fertiles, et de grands peuples dans celles où le terrain semble refuser tout.⁷

Quan Cadalso subratlla com a pal·liatiu de la tènica pintura d'Espanya traçada per Montesquieu els fruits de l'esforç de la feina agrícola a Catalunya i la fertilitat d'Andalusia, Múrcia i Castella la Vella, el comentarista barceloní admet, és clar, el mèrit català, però subratlla la paradoxa que precisament la riquesa natural d'aquelles altres regions ha fet menys laboriosos els seus habitants:

...ni toda España se reduce al Principado de Cataluña, que sólo forma una décima tercia parte de ella, ni la bondad y feracidad de la tierra de otras tres provincias, donde la pródiga y espontánea fructificación de la Naturaleza ha hecho perder el amor del trabajo y de la industria, prueban la excelencia de la agricultura y población de sus territorios.⁸

Capmany no assumeix encara el risc d'al·legar el concepte de llibertat, especialment espinós a l'Espanya sotmesa als tribunals inquisitorials. Més aviat sembla disposat a situar-se en un territori purament utilitari i a dialogar amb Denis Diderot, una altra referència important, encara que també impossible de manifestar. En l'article «Homme» per a la seva influent *Encyclopédie*, publicat el 1765, Diderot, segons sembla recordant una cèlebre màxima poblacionista de Jean Bodin, «il n'y a richesse ny force que d'hommes», i inspirat probablement per les noves doctrines fisiocràtiques, havia equiparat la terra i l'home com a fonts de la riquesa de l'Estat:

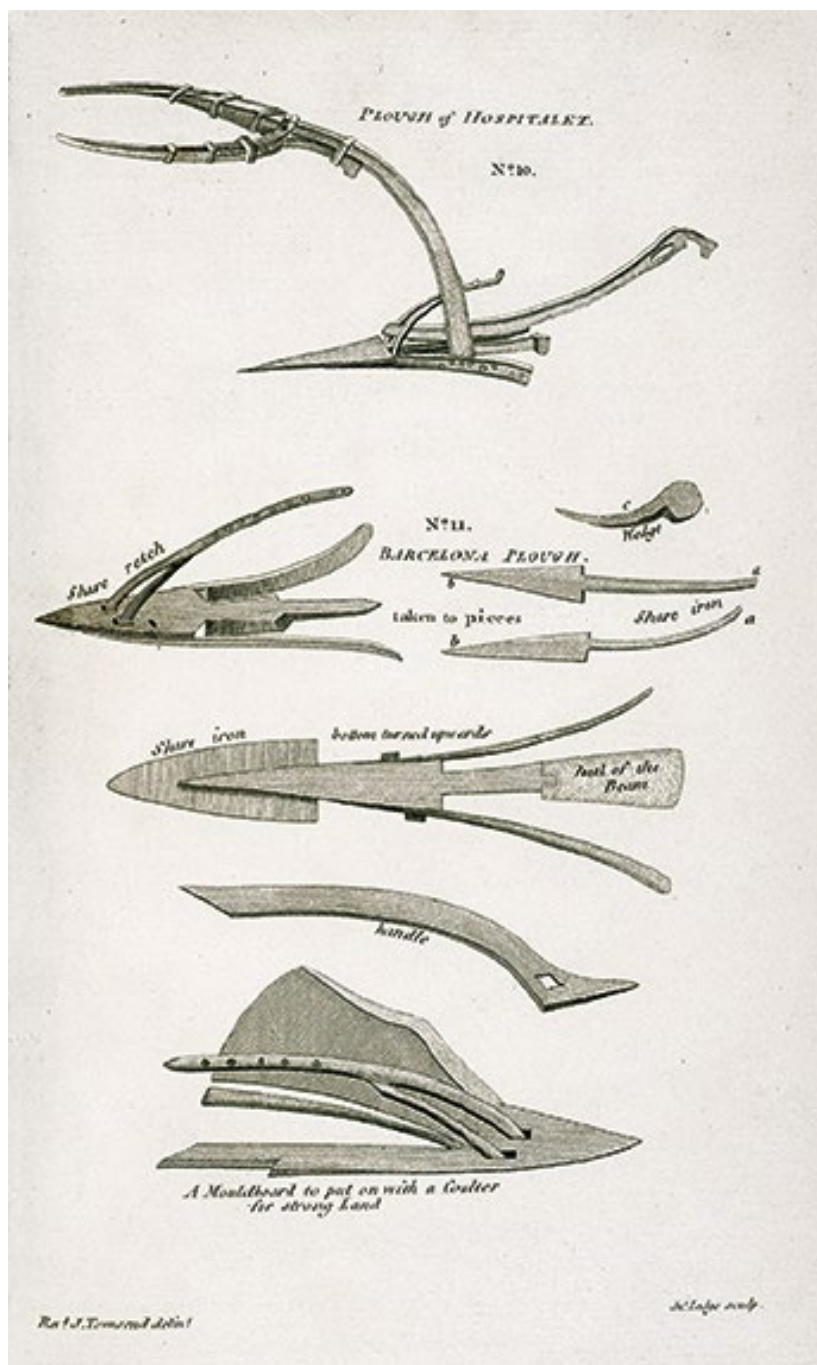
Il n'y a de véritables richesses que l'homme et la terre. L'homme ne vaut rien sans la terre, et la terre ne vaut rien sans l'homme. L'homme vaut par le nombre; plus une société est nombreuse, plus elle est puissante pendant la paix, plus elle est redoutable dans les tems de la guerre. Un souverain s'occupera donc sérieusement de ses sujets.⁹

Amb la Catalunya renaixent a la vista, Capmany desequilibra de nou la balança en favor del factor humà, sense oblidar els beneficis que reverteixen en la pròpia classe treballadora, encara que adopti formalment el punt de vista

7. Charles-Louis de Sécondat, baron de MONTESQUIEU, *L'Esprit des lois* (1748), Llibre XVIII, cap. 3; edició: *Oeuvres complètes*, París, Éditions du Seuil, 1964, p. 633.

8. CAPMANY, *Comentario sobre el Doctor Festivo...*, p. 415.

9. DENIS DIDEROT, «Homme», dins *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, París, 1765, vol. 8, p. 278. La màxima de Jean Bodin, a *Les six livres de la République*, París, 1578, 3^a ed., p. 518.

dels interessos pràctics de la monarquia i el rebli amb una lloança superlativa de Carles III. A diferència dels seus predecessors dels segles XVI i XVII, se suposa que aquest rei il·lustrat no presumiria ja de la mera extensió dels seus dominis, ja que

...sus benéficos cuidados y paternal celo no conspiran sino al aumento de los hombres y a la cultivación de la tierra: dos cosas que constituyen la fuerza real y constante de un soberano. La tierra, por sí, no tiene valor real, sino el que le quiere dar la mano gloriosa del hombre. [...] El trabajo, sólo, produce hombres y los deja en la mediocridad dorada, porque hace a todos igualmente ricos.¹⁰

La desafecció al treball hauria estat la responsable de l'afebliment demogràfic d'Espanya, extremat a finals del segle XVII. Capmany extreu d'aquesta interpretació de la decadència de l'Imperi dels Àustries un corollari polític de valor general, però especialment rellevant per a l'empresa dels Borbons instal·lats als palaus de Madrid:

A ningún Estado le han dañado los muchos ciudadanos, pero les pueden dañar las muchas riquezas sin bastantes hombres.¹¹

D'aquí que Capmany no vegi cap inconvenient a subscriure l'àcid punt de vista de Montesquieu sobre els improductius (en tots els sentits) nobles d'Espanya,

...que, en pudiendo blasonar que ni ellos ni sus padres no se humillaron a la industria mecánica, usurpan el primer lugar en los actos y concurrencias públicas sobre el laborioso artesano y el activo labrador sobre cuyos hombros descansa el Estado.¹²

El nucli argumental del *Comentario sobre el Doctor Festivo* va ser reprès literalment per Capmany en els seus discursos d'ingrés a l'Acadèmia de la Història madrilenya i a la de Bones Lletres barcelonina, el 1775 i 1782, respectivament; la qual cosa acredita la centralitat i estabilitat del seu compromís amb la visió progressista.¹³

10. CAPMANY, *Comentario sobre el Doctor Festivo...*, p. 414.

11. CAPMANY, *Comentario sobre el Doctor Festivo...*, p. 414.

12. CAPMANY, *Comentario sobre el Doctor Festivo...*, p. 405.

13. Hans JURETSCHKE, «La contestación de Capmany a Cadalso y su discurso de ingreso en la Academia de la Historia», *Revista de la Universidad de Madrid*, XVIII, 69 (1969), p. 203-221; Javier ANTÓN PELAYO, «El discurs de presentació d'Antoni de Capmany a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1782)», *Manuscrits*, 19 (2001), p. 163-174. Françoise ÉTIENVRE, «Introducción», dins Antonio DE

La resposta a Pedro Rodríguez Campomanes

Coneixedor ja de l'autoria del *Comentario sobre el Doctor Festivo*, el 1969 Hans Juretschke va poder relacionar l'escrit amb la circumstància vital d'Antoni de Capmany en aquell any de 1773. Sense negar que l'exposició fos sincera intencionalment i objectiva, va pensar que la seva finalitat concreta seria d'oferir-se com a col·laborador de l'equip dels governants reformistes i guanyar-se el favor de Pablo de Olavide, de qui, en efecte, va obtenir poc després l'encàrrec de portar colons catalans a Sierra Morena.¹⁴

Mentre Capmany posava el punt final al seu *Comentario sobre el Doctor Festivo* a Sevilla i s'afanyava a conduir un grup de catalans fins a La Carolina, a Barcelona es gestava una insurrecció contra el disseny reial d'establir al Principat el servei militar obligatori mitjançant el sorteig de quintes, que va esclatar com a motí el dia 4 de maig de 1773 i va tenir efectes duradors en forma de resistència civil, organitzada pels col·legis i gremis de la ciutat i emparada per autoritats locals, tant de l'àmbit eclesiàstic com del civil.

A la tardor de 1774, quan la diputació catalana emanada de la reunió de les corporacions barcelonines tot just havia deixat d'exercir el seu poder al marge de la legalitat monàrquica, Pedro Rodríguez Campomanes, fiscal del Consell de Castella, donava a la impremta el seu cèlebre *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, on proposava la desurbanització de les activitats industrials, «porque el verdadero interés del Estado consiste en mantener dispersa la industria en caserías y lugares chicos».¹⁵ És difícil de no percebre un ressò de la insurrecció barcelonina en l'explícita articulació d'aquesta consigna política amb la reconeguda peculiaritat del caràcter català, paradoxal combinació de virtut i vici als ulls de l'il·luminat ministre resident a la Cort.¹⁶

En defensa de la complexa economia urbana, i gairebé sense referir-se al cas català, Capmany va escriure primer un *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes y en los mismos artesanos*, que es va editar tardanament el 1788 com a obra anònima,¹⁷ i després va produir una versió menys àcida, corresponent a la mo-

CAPMANY, *Centinelas contra franceses*, Londres, Tamesis Books, 1988, p. 18, nota, mostra que el text editat per Juretschke no correspon al moment de la recepció de Capmany com a numerari de l'Acadèmia de la Història el 1786, sinó a l'entrada com a supernumerari el 1775.

14. JURETSCHKE, «La contestación de Capmany a Cadalso...», p. 214.

15. [PEDRO RODRÍGUEZ CAMPOMANES], *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, Madrid, Antonio de Sancha, 1774, p. LXXIII.

16. CAMPOMANES, *Discurso sobre el fomento...*, p. LXVIII, nota 15.

17. [ANTONI DE CAPMANY], *Discurso político...*, publicat per ANTONIO VALLADARES DE SOTOMAYOR, *Semanario erudito, que comprende varias obras inéditas, críticas, morales, instructivas, políticas históricas, satíricas y jocosas, de nuestros mejores autores antiguos y modernos*, Madrid, Blas Román, 1788, vol. X, p. 173a-176a, 173b-176b i 177-224 (per error, hi ha una duplicació en la numeració de les primeres pàgines).

Pablo de Olavide y Jáuregui (Lima, 1725 – Baeza, 1802). BNE

deració de Campomanes en els seus escrits d'economia política de 1775-1777 i dedicada al mateix ministre: el més conegut *Discurso económico político en defensa del trabajo mecánico de los menestrales y de la influencia de sus gremios en las costumbres populares, conservación de las artes y honor de los artesanos*, publicat el 1778 sota el pseudònim «Ramón Miguel Palacio». ¹⁸ Poc després, el 1780, quan va voler emmarcar conceptualment la seva recopilació de dades sobre els gremis barcelonins a la tercera part de les *Memorias históricas*, va creure oportú revelar l'autoria d'aquell escrit per no ser titllat de plagiari. ¹⁹

Segons Capmany, la bona marxa de l'Estat no admet, parlant en termes econòmics, la confusió de classes preconitzada en l'especulació de Campomanes sobre la "indústria popular", on la població rural hauria d'alternar les tasques agrícoles amb les artesanes. L'agricultura requereix la disseminació dels camperols pel territori, mentre que qualsevol indústria que superi el nivell

18. *Discurso económico político en defensa del trabajo mecánico de los menestrales y de la influencia de sus gremios en las costumbres populares, conservación de las artes y honor de los artesanos*, Madrid, Antonio de Sancha, 1778.

19. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 34, nota.

La indústria urbana en la perspectiva del gran comerç marítim. Dibuix al *Llibre de Passanties* de la Confraria dels argenters de Barcelona, volum V (1753-1814). AHCB

Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon (Montbard, 1707 – París, 1788). Fotografia de P. Rotger. BC

rudimentari exigeix la continuïtat de la feina especialitzada i la concentració dels artífexs en nuclis de població grans i organitzats. El gaudi de garanties jurídiques per a l'accés de pagesos i artesans als requisits indispensables en les seves tasques respectives –la terra cultivable, en un cas, i el títol professional, en l'altre– és el factor que estimula la sedentarització i la reproducció biològica en ambdós grups humans.

En el combat contra la confiança de Campomanes en què l'obertura indiscriminada de les fronteres als artesans estrangers –obstaculitzada fins aleshores pels privilegis gremials– obraria el miracle de regenerar l'economia d'Espanya i n'augmentaria la població i el poder de l'Estat, Capmany subratlla el valor de l'associació sedentària dels treballadors i la converteix en un tret de naturalesa servint-se d'una analogia del regne animal:

Sepárense los artífices, sin relaciones, interés ni comunidad, y su industria, inreligencia y actividad se verán espirar, como las de los castores, dispersos, perseguidos y errantes.²⁰

20. CAPMANY, *Discurso político...*, p. 192-193.

El castor. Dibuix de Jacques de Sève per al volum vuitè de la *Histoire naturelle Générale et particulière* de Buffon, 1755, publicat el 1760. UCM

El referent és una controvertida teoria de Buffon, basada en una interpretació d'algunes observacions empíriques sobre els castors a Europa i a Amèrica del Nord:

Il y a des castors en Languedoc, dans les îles du Rhône; il y en a en plus grand nombre dans les provinces du nord de l'Europe; mais comme toutes ces contrées sont habitées ou du moins fort fréquentées par les hommes, les castors y sont, comme tous les autres animaux, dispersés, solitaires, fugitifs, ou cachés dans un terrier; on ne les a jamais vus se réunir, se rassembler, ni rien entreprendre, ni rien construire; au lieu que dans ces terres désertes où l'homme en société n'a pénétré que bien tard, et où l'on ne voyoit auparavant que quelques vestiges de l'homme sauvage, on a par-tout trouvé les castors réunis, formant des sociétés, et l'on n'a pu s'empêcher d'admirer leurs ouvrages.²¹

En la defensa dels gremis, perseguits pels ideòlegs i polítics del despotisme il·lustrat, Capmany invoca les economies d'escala generades per les corporacions

21. Georges-Louis de Leclerc, comte de BUFFON, *Histoire naturelle, générale et particulière*, Paris, Imprimerie Royale, 1760, vol. VIII, p. 286.

urbanes i apunta a un efecte gens menyspreable d'aquests amplis conglomerats de productors, com és el servei que poden prestar a les ambiciosos empreses de la monarquia:

Los gremios, como cuerpos poderosos, dirigidos por unanimidad de inteligencia y comunidad de intereses, hacen con ventaja y oportunidad los acopios de las materias primeras, proveen las necesidades de los maestros, adelantan, fian a sus individuos, que carecen de fondos y tiempo para emprender estas anticipaciones por sí. Los cuerpos de oficios emprenden abastos y rápidas expediciones, promueven fábricas, costean máquinas y dan un gran impulso a la industria y al comercio en general. Las empresas de la Corona, por vastas, difíciles y executivas que sean, hallan en la economía y actividad de estos cuerpos inteligentes y bien organizados todo el servicio y desempeño posibles.²²

La dimensió històrica: elogi de la continuïtat dels costums

El salt de Capmany des del *Discurso político económico* i el *Discurso económico político* a les *Memorias históricas* no va comportar canvi d'intencions ni d'arguments; només de forma, mètode i perspectiva. L'ampliació de la matèria va ser estimulada pel patrocini de la Junta de Comerç barcelonina, interessada a exaltar les activitats dels seus associats i exhibir solidesa institucional, i possiblement va comptar amb el suport d'altres organitzacions locals, inclòs l'Ajuntament, desitjoses de fer arribar a la Cort la seva veu reclamant mesures protectores per a les diverses activitats pròpies de la societat urbana.

Per orientar la nova empresa historiogràfica de Capmany va ser essencial el mirall de la potència rival dels Borbons espanyols, hegemònica a Europa i als oceans després de 1714, i probablement la lectura de l'anàlisi que va fer Voltaire de l'èxit britànic:

Le commerce, qui a enrichi les citoyens en Angleterre, a contribué à les rendre libres, et cette liberté a étendu le commerce à son tour; de là s'est formée la grandeur de l'État. C'est le commerce qui a établi peu-à-peu les forces navales, par qui les anglais sont les maîtres des mers.²³

En una breu glossa d'aquestes paraules de Voltaire, Jean Touchard va posar en relleu la significació que per als designis de la burgesia emergent tenia la visió del cercle virtuós que enllaça comerç, llibertat i poder de l'Estat:

22. CAPMANY, *Discurso político...*, p. 202.

23. VOLTAIRE, *Réflexions sur les anglais*, in *Oeuvres*, Amsterdam, É. Ledet et cie, 1739, vol. IV, p. 213.

Ce texte de Voltaire définit l'idéal d'une classe. Il pose en termes précis les quatre équations qui constituent pour la bourgeoisie européenne le cycle du progrès: commerce facteur de richesse; richesse facteur de liberté; la liberté favorise le commerce; le commerce favorise la grandeur de l'État.²⁴

A la marina militar, punt d'especial interès per a la monarquia, i al gran comerç, ram predilecte de la Junta barcelonina, Capmany hi afegeix l'enllaç amb la més modesta estructura productiva urbana seguint els arguments dels dos *Discursos* en resposta a Campomanes. Aquesta ampliació del circuit del progrés material és la gran originalitat de les *Memorias históricas* i, en desenvolupar-la, fa evident la impostació del to abstracte que havia adoptat fins aleshores. En efecte, l'afirmació genèrica que hem llegit més amunt sobre la capacitat dels gremis organitzats per servir les empreses de la Corona esdevé ara una referència ben concreta a les contractes de proveïments a l'exèrcit formalitzades amb empresaris catalans en ocasió de les campanyes de reconquesta d'Itàlia que foren el front principal de la política imperial de Felip V:

No habiendo sido, pues, aquella capital el domicilio antiguo y nativo de los oficios, ¿cómo era posible que apenas acabada de salir del azote de quatro sitios, desde 1697 hasta 1714, hubiese venido a ser el taller principal de la industria española? En efecto, si las costumbres laboriosas no hubiesen conservado sin interrupción la tradición y la enseñanza de las artes, ¿podía un viagero francés haber afirmado en 1729 que, siendo los catalanes los mejores artífices de España, muy activos y hábiles, era entonces Barcelona respecto a este reyno lo que París respecto a la Francia? Tan buenas disposiciones de parte de aquellos ciudadanos, que sólo habían carecido de objetos capaces de reanimar sus antiguas artes, hicieron que las tropas españolas se vistiesen y armasen completamente de manufacturas del reyno después de la Guerra de Sucesión, lo que antes se hacía en Italia y Flandes. Podemos decir que en Barcelona se formaron los primeros asientos de esta suerte de empresas, de cuyo pronto desempeño es buen testimonio la expedición a Sicilia del año 1718.²⁵

El testimoni francès invocat és Étienne Silhouette:

Les catalans sont les meilleurs ouvriers de toute l'Espagne; ils sont actifs et adroits. Barcelone peut être regardée, par rapport à l'Espagne, comme Paris par rapport à la France; c'est dans Barcelone que l'on fait la plus grande partie des

24. Jean TOUCHARD, *Histoire des idées politiques*, Paris, PUF, 1959, vol. II, p. 383.

25. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 21.

hubiese tenido sus artífices dispersos, sin comunidad, interés ni relación entre sí, toda su inteligencia, economía y actividad hubieran seguramente desaparecido, como sucede a los castores perseguidos del cazador quando llegan a desunirse.²⁷

I en el volum tercer, és a dir al *Suplemento de las Memorias históricas* de 1792, on els arguments antropològics solen aparèixer reforçats, la presentació de la mateixa imatge adopta una forma que va suggerir a Ernest Lluch que Capmany va haver d'escriure-la recordant encara el resultat mediocre que van donar els hortolans catalans trasplantats a Sierra Morena.²⁸ La nova formulació encaixa amb les doctrines de Montesquieu i dels seus seguidors a propòsit de la influència de les condicions ambientals sobre l'individu:

Los catalanes son industriosos por espíritu de imitación, reunidos en pueblo, en comunidad nacional, es decir, en el seno de sus familias, a la vista de otros que les ayuden con su exemplo; semejantes a los castores, cuya industria maravillosa queda reducida a un instinto puramente pasivo quando se les dispersa y desune de su sociedad.²⁹

Certament, no es pot obviar el ressò dels aspectes menys agradables de l'inclement etnocentrisme inseparable de la filosofia social de la Il·lustració, amb frases que semblen adaptacions locals de la doctrina de l'extremat D'Holbach:

Un européen transplanté dans l'Indostan deviendra peu-à-peu un homme tout différent pour l'humeur, pour les idées, pour le tempérament et le caractère.³⁰

Les relacions entre els sectors d'activitat

Al prefaci del primer volum de les *Memorias históricas*, Capmany posa en relleu la disparitat i l'autonomia forçosa de les tres parts de l'obra i diu que les arrenghera en un ordre marcat simplement per la qualitat de les matèries respectives:

A la verdad, la Marina, en cuyo tratado se celebran las expediciones ultramarinas y las victorias de los serenísimos reyes de Aragón, la táctica naval y sus

27. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 34.

28. ERNEST LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 44.

29. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, p. 315.

30. [Paul Henri Thiry, barón D'HOLBACH], *Système de la nature, ou des loix du monde physique et du monde moral*, Londres, 1770, vol. I, p. 144.

Portada de la col·lecció diplomàtica del volum II de les *Memorias históricas*, amb dibuix d'Antonio Carnicero i gravat de Pere Pasqual Moles, 1780. AHCB

antiguas ordenanzas, ha parecido que debía llevar el primer lugar de la obra; puesto que es asunto más noble y digno la conquista de las islas Baleares y de la Sicilia que la creación del gremio de los herreros y el análisis de sus estatutos. La misma razón ha hecho colocar el tratado del comercio primero que el de la industria y oficios.³¹

Però declara també, de manera prou sorprenent, que les ha disposades en un ordre invers respecte a la seva filiació històrica. En efecte, per argumentar

31. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Prefación», p. XI.

l'ampliació del pla de l'obra més enllà de l'exaltació documentada de l'antic comerç barceloní que demanava la Junta de Comerç, Capmany dibuixa uns lligams causals entre les tres matèries que seran objecte de la seva atenció:

El objeto principal de estas Memorias fue el antiguo comercio, pero como era necesario explicar sus causas y sus efectos, se encontró que, así como las artes le habían dado su movimiento y conservación, así también el poder naval no hubiera podido subsistir sin el tráfico marítimo.³²

Hi ha, doncs, un discurs general de l'obra que es desplega en el cos del llibre, sobretot en els textos preliminars de cadascuna de les tres parts, relligats *in crescendo*, i, de manera secundària, en els capítols que els segueixen immediatament, dedicats als orígens històrics de cada rengle d'activitat: «Principios y progresos de la marina de los barceloneses», «Del origen y progreso del comercio marítimo» i «Antigüedad y establecimiento de las artes y oficios de Barcelona».

Segons aquest argument general, la primacia correspon a la producció urbana, que sosté el comerç a llarga distància, mentre que la navegació mercantil, al seu torn, és el suport de les armades. Aquesta filiació no és tant una descripció acurada de la relació genètica entre les diverses activitats –l'origen de cadascuna és examinat separatament en els capítols esmentats– com un retrat sintètic de la seva interrelació, referit explícitament a la fase de la plena expansió baixmedieval, però que emmiralla clarament els perfils de l'expansió setcentista i tradueix la intenció de reivindicar una política econòmica protectora i no intervencionista que presideix els treballs de Capmany, ja des dels *Discursos* contra Campomanes. El llibre comença parlant d'aquelles matèries que poden interessar de manera més directa l'entorn reial i el mateix Carles III, amb les seves ànsies de reconstituir el poder naval hispànic. Un cop captada l'atenció dels lectors, l'autor els fa remuntar seguint un ordre de causalitats cap a les activitats autònomes de la societat civil, emparades en la legislació i protegides pels monarques, sense les quals no hauria estat factible tirar endavant les ambicions imperials en el passat medieval, i de nou seria impossible fer-ho a final del segle XVIII.

La relació genètica entre la marina de guerra, la mercantil i les activitats productives –i dins d'aquestes, primer l'agricultura i després la producció artesanal– abans del segle XIII escapa, en realitat, a les possibilitats de verificació documental a l'abast de Capmany, i no s'estarà de reconèixer-ho sempre que calgui. Per això, quan vol subratllar preeminències, l'historiador barceloní se

32. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Prefación», p. X-XI.

situa ordinàriament en el registre propi dels apòlogistes i continua invocant el vell criteri de la fama a favor del comerç:

Siempre se ha considerado como un problema político de muy dudosa resolución si en Cataluña las artes nacieron de la agricultura, según filiación natural, o bien del comercio, conforme a su inmediata dependencia; pero de los hechos y monumentos que nos han conservado las historias y los archivos, resulta evidentemente que los moradores de aquel Principado, y especialmente los barceloneses, primero fueron conocidos por comerciantes que por labradores y artífices.

La participació en el comerç a llarga distància per via marítima fou l'ocasió de rebre l'empremta civilitzadora que segons Capmany ha donat a Barcelona, i de retruc a Catalunya, un caràcter diferencial respecte a les terres de l'interior i que les arrenghera amb les ciutats i els països més avançats, tant a l'Edat Mitjana com en la contemporaneïtat. Per això, confirma aquesta altra inversió de la relació genètica entre els sectors econòmics:

Este orden, llamémosle inverso en el progreso de toda sociedad civil, además de ser natural en los países marítimos, tiene a su favor dos insignes ejemplos de la Edad Media en las repúblicas de Venecia y Génova, y uno que decide por todos los que conocemos en los tiempos modernos en la Gran Bretaña.³³

Ara bé, en descriure la gènesi de l'expansió catalana medieval a partir dels grans esdeveniments coneguts gràcies a la historiografia anterior, després d'acollir les hipòtesis sobre l'origen remot de les activitats humanes desenvolupades pels primers antropològs, Capmany deixa enrere les especulacions abstractes i les causacions unidireccionals i les substitueix per una reconstrucció dialèctica. En efecte, un factor extraeconòmic, la necessitat de defensar la costa en el context de l'endarreriment feudal és l'antecedent de les conquestes ultramarines, i són aquestes les que susciten el comerç marítim a llarga distància. I la intensificació del comerç, al seu torn, completa el cercle virtuós reforçant el poder naval:

Si el arte de navegar nació de la pesca al modo que la guerra se originó de la caza, la marina ha sido en todos tiempos hija del comercio. Los primeros catalanes, amenazados y perseguidos por los árabes balearicos, empezaron a salir al mar para defender sus propias costas. Familiarizados luego con los riesgos de aquel terrible elemento, tentaron algunas expediciones baxo las banderas de sus

33. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 1-2. Vegeu també, en el mateix sentit, el paràgraf que precedeix la «Descripción de Barcelona»: vol. I, «Marina», p. 1-2.

Un empori marítim de la Mediterrània. Portada de la part dedicada al comerç del volum I de les *Memorias históricas*, amb dibuix d'Antonio Carnicero i gravat de Pere Pasqual Moles, 1779. AHCB

insignes condes contra el país mismo de sus enemigos, y al fin conquistaron islas y costas remotas para enriquecer a su patria. En efecto, aquellas mismas posesiones que al principio eran sólo objeto de conquista, lo fueron luego después de un gran comercio. Éste acrescentó desde entonces el poder naval, que no es otra cosa que el producto de la misma navegación mercantil.³⁴

Els primers viatges dels catalans els van posar en contacte amb països més avançats en les tècniques de la navegació, el comerç i la producció, dels quals hagueren d'aprendre els elements de civilització. Entre aquests figura la indústria, que, segons Capmany, és la que estabilitza les virtuts ciutadanes mitjançant les corporacions gremials:

La proporción de los frutos y efectos extranjeros trahídos a la provincia, ayudada del conocimiento que adquirirían sus naturales comunicando con otras naciones acerca del uso que podrían tener aquellas materias después de manufacturadas,

34. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Comercio», p. 1-2.

excitó la indústria y fomentó las obras del arte, cuya primera idea sugirieron siempre la comodidad y el lujo de los hombres. Estas superfluidades, llevadas por medio de la navegación a otros países, vinieron a ser un nuevo fondo de comercio exterior y activo, sin contar el de las producciones del propio suelo, cuya exportación, facilitada por el tráfico marítimo, fomentaba y sostenía a la agricultura, que en Cataluña fue el último ramo de la felicidad pública que se perfeccionó.³⁵

La precedència del comerç d'articles de luxe sobre el tràfic de primeres matèries i l'efecte d'arrossegament del primer sobre el segon són tesis que convé vincular amb la polèmica, sempre latent en Capmany, contra les idees antiurbanes de Campomanes. Aquest context polèmic es fa evident quan Capmany, encara que a nivell explícit està parlant dels temps medievals, s'inspira en l'organització de les relacions econòmiques entre els nuclis urbans i la ruralia en el seu temps, i subratlla que són els primers, i en particular Barcelona, els que estenen les activitats manufactureres en l'hinterland:

Así es que las artes en Cataluña, tanto por su variedad como por su aumento y antigüedad, indican haber sido el objeto principal del comercio activo de sus habitantes con los países extranjeros. Ellas se domiciliaron desde luego en las ciudades, arrojando después a las aldeas las más sencillas y bastas, que no piden el auxilio ni el adelantamiento de otras cuya reunión y perfección sólo se pueden encontrar en poblaciones grandes.³⁶

Les llibertats medievals en perspectiva

Sens dubte, des del punt de vista de l'investigador contemporani, l'útil cabal de coneixements certificats sobre la Baixa Edat Mitjana és el valor més durador de les *Memorias históricas*. Ara bé, com tota aportació de proves empíriques, la selecció de fets presentada per Capmany és funció d'haver adoptat *a priori* una teoria històrica que tria uns aspectes determinats de les accions humanes i els atorga una rellevància especial que trasllada als seus lectors.

Si el propòsit manifest de l'escriptor català era exaltar davant la Cort dels Borbons l'experiència de la Barcelona baixmedieval com a antecedent necessari de la renaixença del segle XVIII i arrel de qualsevol desenvolupament ulterior de la ciutat i de l'Estat, la seva obstinació va trobar empara en una determinada visió de la trajectòria europea després de la caiguda de l'Imperi Romà. En contrast amb el menyspreu usual de l'Edat Mitjana com a temps de decadència, aquesta visió subratlla la funció de les ciutats mercantils i

35. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 2.

36. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 2-3.

artesanes –i Capmany insistirà sempre en aquesta darrera faceta– com els primers focus d'un progrés que, en aparença almenys, havia arribat a presidir la vida d'Europa en el Segle de les Llums, gràcies als seus savis i benèfics monarques. Sota la superfície acomodaticia d'aquesta presentació de la teoria històrica batega un potencial subversiu que convé no oblidar. Perquè, en efecte, les visions idealitzades de la menestralia i de les llibertats urbanes a la Baixa Edat Mitjana que ens presenta Capmany i que tantes vegades han estat titllades de nostàlgiques, i fins i tot de reaccionàries, formen part de la constel·lació d'arguments i reivindicacions que en nom del poble anirien sovintejant amb l'avanç de la centúria fins a l'esclat de la Revolució Francesa i que, en realitat, a Barcelona com a París, responien als anhels d'una burgesia emergent i disposada a assumir la primacia social.

Els referents històrics de la visió burgesa del món havien quedat ja apuntats amb claredat en el preàmbul de l'esmentat *Discurso político económico*, dedicat a la «Definición del pueblo en general» i a la del poble artesà en particular, que –afirma Capmany– «el gobierno gótico degradó y borró en las edades de hierro» fins que va ser restaurat a Itàlia abans que en cap altre país.³⁷ El camí que uneix aquella primera experiència medieval d'emancipació del poble treballador refugiat a les ciutats i el progrés modern afavorit pels Estats és glossat amb més amplitud en el *Discurso económico político*:

Las instituciones gremiales tomaron su origen en las ciudades populares de Italia de la Media Edad, quando el senador se hacía artesano y el artesano senador. Sobre aquel sistema libre y jurisprudencia consular, de que siempre han necesitado el comercio y las artes, sus compañeras, se formaron éstas, crecieron, prosperaron y florecieron, haciendo de las ciudades de la Lombardía y la Toscana el taller universal de las manufacturas de aquellos siglos. Baxo el nombre y orden de corporación o comunidad, se plantificaron los oficios en Flandes, Francia y últimamente en Inglaterra; en cuyos países han llegado las artes al último punto de esplendor y perfección sin embarazo alguno.³⁸

De vegades l'ús de les paraules pot induir a confusió. En efecte, res té a veure aquesta emancipació social i el consegüent gaudi de la llibertat civil –inclòs aquest simultaniejar les condicions d'artesà i senador– amb la visió estreta de la documentació carolíngia pels historiadors catalans de l'era barroca. En el marc dels debats al voltant dels drets de sobirania sobre el Principat, de dramàtica actualitat al segle XVII, aquests historiadors havien intentat apuntalar la tesi que Catalunya es va alliberar del jou musulmà amb les seves soles

37. CAPMANY, *Discurso político...*, p. 175a.

38. CAPMANY, *Discurso económico...*, p. 44.

armes i, en conseqüència, havia romàs propietària del seu destí polític triant lliurement com a senyor el rei franc. Aquest cicle historiogràfic, que s'inicia amb Francesc Calça el 1588 i culmina amb Feliu de la Penya a 1709, ha estat magníficament estudiat per Jesús Villanueva, qui, a la fi de la seva monografia, constata com va expirar a les pàgines de les *Memorias históricas*.³⁹

En efecte, la «Descripción de Barcelona» que les obre és el passatge on Capmany al·ludeix a aquell mite sense donar-li importància, dins d'una apologia històrica de la ciutat que fa un ús memorable de la preterició per concentrar l'atenció del lector en els tres segles baixmedievals. Si aquí les gestes guerreres de l'Alta Edat Mitjana són menystingudes com a origen d'una presumpta llibertat col·lectiva, prèviament –ja en el prefaci de l'obra– havien estat arraconades també, amb arguments diversos, les etapes anteriors, molt més prestigioses en els annals de la humanitat, i en els de la mateixa Barcelona a partir dels escrits humanistes de finals de segle xv:

El estado de las cosas y los sucesos, aunque sean los más célebres, desde la invasión de los romanos pertenecen a la historia general de aquellos señores del orbe [...]. La remota antigüedad de estos sucesos, la rareza de ellos, su ninguna conexión con la economía de los tiempos presentes y mucho menos con las costumbres y carácter de los actuales habitantes, que ni la lengua ni el nombre conservan de los antiguos; la dificultad de tratarlos envueltos en una profunda obscuridad de incertidumbres, contradicciones o tradiciones absurdas: todo esto ha obligado a dar principio a esta obra por los tiempos más claros de la Baxa Edad, en que las escrituras y los cronistas contemporáneos empiezan a fixar la verdad hasta entonces desfigurada.⁴⁰

En la seva apologia dels gremis barcelonins, Romà i Rossell havia dedicat un primer capítol als orígens dels col·legis i gremis a Grècia i Roma i acreditat la seva existència a Barcelona des de temps imperials recorrent a documents epigràfics fidedignes, com una làpida trobada feia segles a la casa Gualbes.⁴¹ Conscient de l'autenticitat d'aquest tipus de fonts, Capmany va transcriure al seu torn aquesta inscripció romana, no sense subratllar a continuació l'abisme històric obert entre l'Antiguitat i la Baixa Edat Mitjana, establerta aquesta

39. «Capmany parece haber leído a los historiadores barrocos, y en algún momento evoca incluso la tesis de la autoliberación de Barcelona en 801 o la independencia feudal de Wifredo el Velloso. Pero no da ningún significado a estas referencias. [...] En su visión han desaparecido del todo los viejos mitos fundacionales que la historiografía humanista y barroca había cultivado» (Jesús VILLANUEVA LÓPEZ, *Poética y discurso histórico en la España del siglo xvii. Las polémicas sobre los orígenes medievales de Cataluña*, Sant Vicent del Raspeig, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2004, p. 250).

40. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Prefación», p. IV.

41. FRANCESC ROMÀ I ROSSELL, *Disertación histórico-político-legal por los colegios y gremios de la ciudad de Barcelona y sus privativas*, Barcelona, Thomàs Piferer, 1766, p. 9-14.

última com a punt d'arrencada de l'ordre social vigent i, més concretament, de les corporacions urbanes barcelonines.⁴²

Els representants francesos de la Il·lustració van ser per a Capmany una referència essencial pel que fa a la concepció del món i al sistema de valors. No obstant això, com a historiador, la seva desafecció respecte al món grecoromà i la concentració empiricodocumental en els temps medievals van allunyar-lo dels models clàssics sobre els quals debatien els grans teòrics de la política, inclòs el mateix Montesquieu, i el van acostar als debats més locals sobre la constitució històrica francesa en una línia que es desenvolupa al llarg de la primera meitat de segle XVIII i que va dels apologistes de l'aristocràcia franca, com el comte de Boulainvilliers, fins als liberals filodemòcrates, com l'abat Mably. Es tracta, en efecte, d'una línia més modesta doctrinalment, però que va guanyar solidesa gràcies a l'impuls crític dels monjos benedictins de diverses congregacions que havien fet avançar el coneixement positiu sobre la història medieval de França en els cent anys anteriors a la data en què Capmany va empenyar la ploma.

Per això, no es podrà trobar en els escrits de l'autor barceloní l'empremta de la confusió entre la llibertat dels grecs i els romans i la llibertat dels moderns europeus. Derivada dels grans teòrics de la política, aquesta confusió aniria impregnant la retòrica dels revolucionaris francesos des de la Convenció fins a l'Imperi i va ser denunciada com una màscara falsejadora per Benjamin Constant en 1819 després del tancament del cicle revolucionari.⁴³

L'apologia de l'ordre estamental com a bressol de llibertats tangibles amb projecció política desenvolupada per l'escriptor català esquivarà també el perill que comporta la llibertat moderna detectat o pronosticat pel mateix teòric del liberalisme vuitcentista francès: la renúncia a la participació en el poder polític darrere de la persecució dels interessos particulars. Tot i que cal preguntar-se si, a la llarga, un cop suprimit l'ordre estamental i instaurat l'individualisme liberal, la teoria històrica de Capmany sobre Catalunya i el caràcter dels seus pobladors no va poder convertir-se en un factor de conformisme davant l'allunyament del centre de decisions polítiques.

En qualsevol cas, Capmany lliga de manera indissoluble el manteniment de l'honorabilitat dels oficis, manifest a Barcelona, amb la participació dels artesans en càrrecs polítics. En el *Discurso político económico*, quan parla del present borbònic, no pot al·ludir sinó als llocs de poder ben modestos dins el gremi o la confraria:

42. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 41.

43. Benjamin CONSTANT, «De la liberté des anciens comparée à celle des modernes», dins *Cours de politique constitutionnelle*, París, Béchét, 1820, p. 253.

En una monarquia donde el pueblo no tiene parte en los empleos y en los honores, reservados sólo a cierta clase de personas, es más necesario un gremio que circunscriba en aquella pequeña sociedad toda su codicia y ambición.⁴⁴

Però a les *Memorias históricas*, que informen sobre el passat medieval, la participació dels agremiats en els càrrecs de l'antic municipi emergeix sense dissimular com el punt clau de llur prestigi social:

...como los menestrales formasen desde los principios una porción considerable de los vecinos de las ciudades y villas y de los individuos que componían su cuerpo consistorial, el honor y distinción de sus puestos honró los oficios y profesiones mecánicas.⁴⁵

D'acord amb la seva adscripció a la filosofia empirista, i en l'esforç per fer acceptables entre els governants absolutistes determinats valors socials heretats, la llibertat no és invocada pel jove Capmany com un principi abstracte i invariable a través dels temps; sinó, sobretot, com una percepció psicològica generada històricament a l'empara de la compartimentació estamental i continuada per la garantia que ofereix aquesta classificació social. En el *Discurso político económico* són exaltades les conseqüències pràctiques d'aquest fet de consciència i se'ns parla de

...una ilusión de libertad, que no es otra cosa que la de no ser un ciudadano juzgado por éste sino por esotro que conozca mejor sus intereses. Hágase que los soldados dependan de los letrados, y entonces veremos confundido el paisano y el soldado, y nullos el fuero y estimación militares.⁴⁶

La genealogia de les llibertats dins de la societat estamental que arrenca dels temps foscos de l'Edat Mitjana és esmentada en diversos passatges de les *Memorias históricas*, però el desenvolupament més ple es troba, significativament, en la seva tercera part, dedicada a l'artesanat. Aquí, abandonades les precaucions seguides en el doble *Discurs* contra Campomanes aflora de manera explícita la llibertat com *deus ex machina*. En efecte, Capmany estableix ara que

...para adquirir las artes un establecimiento fixo y constante fue menester que la libertad, madre de la civilización, hubiese roto antes las duras cadenas de la segunda edad de hierro. El espíritu de industria estaba extinguido en toda

44. CAPMANY, *Discurso político...*, p. 192.

45. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 5.

46. CAPMANY, *Discurso político...*, p. 176b.

© Album/The print collector. Heritage images

Ludovico Antonio Muratori (Vignola, 1672 – Mòdena, 1750)

Cataluña en los primeros siglos en que rigió el systema feudal con todo el rigor de su institución: ¿pues acaso las máximas mezquinas y tiránicas de una aristocracia como era la de los primitivos condes podían ser favorables al arraygo de las artes? Lo cierto es que éstas no podrían hallar abrigo ni fomento mientras no hubiese hombres libres que las pudiesen exercer con la seguridad y propiedad que exigen los oficios, entonces incompatibles con la condición de los siervos del terreno.⁴⁷

Cal advertir que l'historiador barceloní, escrupolós en la documentació de les sèries de fets exposats en els capítols específics, no apuntala els seus textos preliminars amb cites explícites a una bibliografia que el va haver d'inspirar sens dubte, ja que el pas dels plantejaments generals al cas local implica una transferència d'explicacions elaborades sobre l'experiència històrica dels països de l'entorn.

La peripècia de les ciutats llombardes i toscanes, subjectes al Sacre Imperi, en la seva lluita per l'obtenció de les llibertats cíviques, entre la minoria d'Ot III a finals de segle x i l'època d'Enric IV, cent anys més tard, havia estat estudiada seriosament en la primera meitat de segle XVIII per Ludovico

47. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 3.

© Album/Fine art images

Gabriel Bonnot de Mably (Grenoble, 1709 – París, 1785)

Antonio Muratori, autor de la magna publicació de fonts narratives que va ser la base principal de Capmany a l'hora de documentar l'activitat dels catalans en el marc de la Mediterrània baixmedieval. Però la influència del savi italià en la interpretació de l'aflorent de les llibertats ciutadanes a Catalunya no és tan marcada. Això pot ser degut al fet que el mateix Muratori va tenir cura d'assenyalar les peculiaritats de l'Imperi, vast, divers i amb un poder suprem inestable i controvertit, i indicar que les ciutats d'Itàlia, primer, i les de Germània, després, van aconseguir, gràcies a aquesta debilitat estructural, una plena autonomia republicana que no es va poder donar a França. Aquí també «si formarono dei *comuni*, ma dipendenti dal re e dai magistrati suoi, o dai duchi, marchesi e conti di quelle contrade».⁴⁸

Capmany vincula el cas barceloní al context de la monarquia francesa, de la qual s'havia separat Catalunya a la fi de l'etapa carolíngia. Les populars *Observations sur l'histoire de France* publicades el 1765 per l'abat Mably, admirador de Rousseau, probablement van proporcionar a Capmany les dades històriques més rellevants així com la interpretació de les mateixes. En efecte, mentre que l'erudit Muratori distingeix entre l'emancipació de les

48. Ludovico Antonio MURATORI, «Dissertazione XLV. Dalla forma di repubblica presa da moltissime città d'Italia, e dell'origine della loro libertà», dins *Dissertazioni sopra le antichità italiane*, Roma, 1755 (publicació pòstuma), vol. III-1, p. 14.

ciutats italianes respecte del poder imperial, on «ordinariamente i nobili sono quei che regolano il comune a nome di tutto il popolo»,⁴⁹ i la posterior entrada de l'estament popular en els governs comunals, el més sintètic i molt menys escrupolós Mably està simplement interessat a establir la confrontació de principi entre les ciutats i l'univers feudal i converteix els burgesos en protagonistes de la vida política comunal des de l'origen dels municipis. La construcció de Capmany participa d'aquesta mitificació democràtica de les repúbliques patrícies. La influència directa de Mably és detectable, com a mínim, en el passatge de les *Memorias históricas* que descriu els efectes psicològics de l'emancipació popular. Segons diu Mably:

Dès que quelques villes eurent traité de leur liberté, il se fit une révolution générale dans les esprits. Les bourgeois sortirent subitement de cette stupidité où la misère de leur situation les avoit jetés.⁵⁰

I segons Capmany:

...la comunicació de esta libertad civil ocasionó una transformación tan feliz en todos los individuos de las universidades o comunes, que bien presto salieron de aquel estado de estupidez e inacción en que los tenían antes sepultados la opresión y la servidumbre.⁵¹

No obstant això, l'apologista català de la democràcia municipal i de la monarquia pactista no segueix les originals elucubracions de Mably a propòsit de Lluís el Gros, a qui l'abat concedia el mèrit d'haver emancipat l'estament popular a la primera meitat del segle XII, però no sense preguntar-se –en pugna amb la temptació de exaltar-lo mitjançant una valoració finalista– sobre si aquesta acció responia a una generosa visió a llarg termini o a estímuls crematístics d'interès més immediat i efectes ben palpables:

Peut-être comprit-il, ce qui demanderoit un effort de raison bien extraordinaire dans le siècle où ce prince vivoit, qu'en rendant ses sujets heureux il se rendroit lui-même plus puissant et plus riche. Peut-être ne traita-t-il avec ses villes de leur liberté que gagné par l'appas de l'argent comptant qu'on lui offroit; et dans ce cas-là même, il faudroit encore le louer de ne l'avoir pas pris sans rien accorder.

49. MURATORI, «Dissertazione XVIII. Della repubblica e parte pubblica, e de'suoi ministri; e se le città città d'Italia avessero anticamente comunità come oggidì», dins *Dissertazioni...*, vol. I, p. 203.

50. Gabriel Bonnot, abbé de MABLY, *Observations sur l'histoire de France* (1765), dins *Oeuvres complètes*, Londres, 1789, vol. II, p. 56.

51. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 4.

© Album/quint lox

William Robertson (Borthwick, 1721 – Edimburg, 1793)

Quoiqu'il en soit, il rendit son joug plus léger et leur vendit comme des privilèges des droits que la nature donne à tous les hommes; c'est ce qu'on appelle le droit de *commune* ou de *communauté*.⁵²

Sempre atent a l'efecte que la lectura del seu escrit podria tenir en l'ànim de Carles III i dels seus ministres, el Capmany de les *Memorias históricas* evita, sempre que pot, parlar dels mòbils dels monarques en termes tan cruament materialistes.

La síntesi de Capmany, que transfereix a la figura de Ramon Berenguer IV les accions atribuïdes per Mably a Lluís VI, és directament tributària de la que es pot llegir en la visió panoràmica sobre l'Edat Mitjana traçada el 1769 per un bon coneixedor i seguidor tant de Muratori com de Mably, el gran historiador escocès William Robertson:

Louis le Gros, in order to create some power that might counterbalance those potent vassals who controuled or gave law to the crown, first adopted the plan of conferring new privileges on the towns situated within its own domaine. These privileges were called *charters of community*, by which he enfranchised the inhabitants, abolished all marks of servitude, and formed them into corporations or body politic, to be governed by a council and magistrates of their own nomination.⁵³

La versió que en dona Capmany articula la visió sobre l'operació antifeudal a les esferes de l'alta política amb la dels seus efectes econòmics i socials, no sempre ressaltada en la bibliografia de referència però que, per a ell, com a bon barceloní, eren un punt de màxim interès:

Pero como desde el siglo XII el conde de Barcelona Raymundo IV, empeñado en contrabalancear el poder de los barones, que oponían un fuerte antemural contra el ejercicio soberano del príncipe, adoptase el pensamiento, ya imaginado entonces por otros soberanos de Europa, de conceder nuevos privilegios a las ciudades situadas en su dominio patrimonial, la industria buscó luego aquellos asilos, que empezaron a ser el centro y patria común de todos los hombres libres.⁵⁴

En certa manera, el mateix Robertson, atent a la història de la península Ibèrica i especialment a la de la Corona d'Aragó, avala l'adaptació de les seves

52. MABLY, *Observations...*, p. 53-54.

53. William ROBERTSON, «A view of the progress of society in Europe from the subversion of the Roman Empire to the beginning of the sixteenth century», dins *The History of the reign of the Emperor Charles V* (1769); edició: Londres, Strahan, 1802, vol. I, p. 39.

54. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Artes», p. 3.

De iacob pmo.

Quoniam prohibetur in mandatis his ad
 curians utriusque tractat episcopus adue-
 nas domini seu quadraginta nisi in
 castam vel munitione edificare pro-
 sumat nisi. ro. dicto ante pro curias co-
 munitas utriusque hoc inchoavit. De
 precolita aut pace vel de scripta trigua
 querela ad episcopus vel ad eius canonicos
 seu sangatio omni episcopus fiat. sed superius
 scripta e in pace de curias. **U**et ipse in
 quibus episcopus vel canonici procurrerit scilicet
 se sangatio de dicitur procurrerit pax
 vel in pace dicitur siue sit in seos vel ho-
 catu pro pace et trigua dicitur malam si-
 dem in se potantem episcopus vel canonici
 procurrerit similia et excommunicatur
 ab episcopo vel a canonici curiam seos
 am procurrerit et aduamibus
 sequantur conuenerit sicut i sic
 totas pax vel trigua comit in ipse
 etas eodum non licentur in pace et
 trigua domini.

Quoniam nomine. Joann sit
 amens. De cum nos iacobo
 dei graa rex aragonum. Co-
 mes barcbi et cominus mo-
 respectallam curiam simpser
 mus ad expugnandas barba-
 ris nationes. decano uenabi-
 lity paribz. scilicet archiepo-
 scatho. et episcopo ac uenabilibz
 ambo cataloni. et cum omibz
 piter conuenerit tanam nobis ad
 nilium curiam ad nans ne-
 gociam procurrerit dicitur archie-
 curia. barcbi. episcopus et plures alij
 ac uenabilibz proibi hominis. et am fci.
 curia alij elia milites quos et pro
 bi homines conuenerit quia proibi
 homines curiam comp curat in
 curiam faceret et nans pualium ge-
 nerat ibi de curiam pax in tra-
 ge et tam in nre in melius reuocando.
 cum ipse tractatum diliget et hi-
 ns et hanc dicitur in curiam salua
 ri pax in trigas in catalonia. ad n-
 ca usq ad salis feruam in hanc
 in edum. **Q**uoniam pax in trigas
 sequit utriusque curiam ecclesias et
 omnes alias in materia et facta sub
 pax in trigas constitutum. in q nul-
 lus cas vel curiam curiam facta in fa-
 neta presumat inuare vel in sim-
 gite. nichilq in re ad statum accipi-
 tem curiam pax facta in seos
 qui episcopus dicitur in seos pax in
 in plium pax in trigas in trigas
 am. **E**cclias quos in castellas.
 ab eam pax in trigas deffenso et curiam

**Constat pax in trigas. E dicitur in
 domini iacobum regis pax in
 a pax in trigas. i. i. i. i. i. o.**

Foli del *Llibre Verd*, volum I, amb l'inici de la còpia de les constitucions de Pau i Treva atorgades per Jaume I. En la miniatura, efigie del monarca. AHCB

tesis executada per l'autor català en indicar que l'estratègia d'aquell monarca francès es va estendre als altres estats feudals d'Europa i subratllar explícitament el cas d'Espanya en primer lloc.⁵⁵ I tot i que lamenta que els historiadors espanyols gairebé no han parlat dels orígens i progressos de les comunitats urbanes, pot extreure de Jerónimo Zurita la notícia sobre les excepcionals llibertats atorgades als ciutadans de Saragossa:

In the year 1118, the citizens of Saragossa had not only attained political liberty, but they were declared to be of equal rank with the nobles of the second class; and many other immunities, unknown to persons in their rank of life in other parts of Europe, were conferred upon them.⁵⁶

Sens dubte, aquesta referència extraordinària a una rival directa de Barcelona va ser un estímul perquè Capmany convertís l'exaltació del règim municipal barceloní com a govern popular en el clímax de la seva «Descripció de Barcelona»:

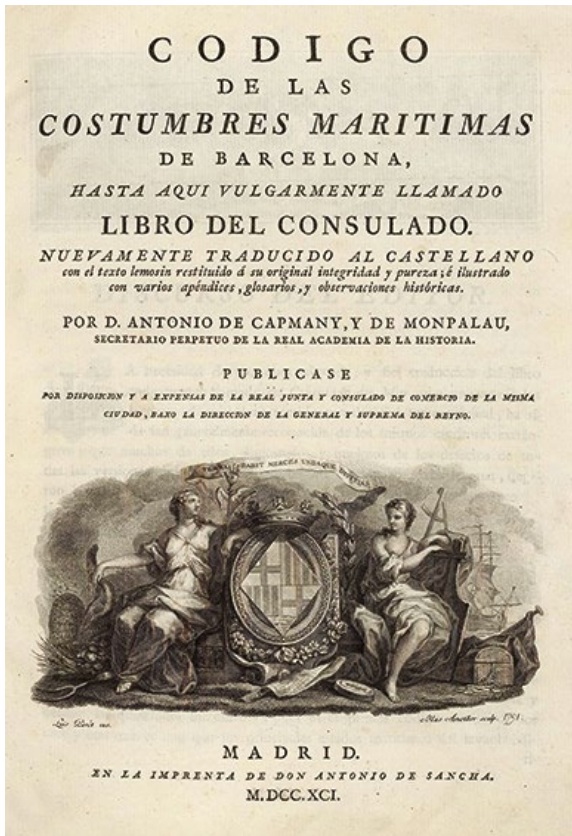
Pero lo que principalmente contribuyó en los siglos pasados a la alta consideración de la ciudad de Barcelona, cuyo nombre habían llevado las armas y el comercio hasta los fines de la tierra, fue la forma de su gobierno popular, la sabiduría de sus leyes y la pureza y austeridad de sus costumbres. Y como cada día esta capital mereciese mayores gracias de la munificencia de sus reyes, llegó a ser la ciudad de mayor importancia de la Corona, modelo y exemplo de todas las demás en su administración municipal, buscada por las principales repúblicas y por los mayores potentados de la Europa, como mediadora con sus príncipes; y cuya influencia, por su libertad, servicios y poder, decidía muchas veces de la paz y de la guerra entre las naciones mercantiles.⁵⁷

A la notícia del segon volum que amplia aquest coneixement, Capmany traça l'evolució d'aquest sistema de govern de la ciutat de Barcelona. La fase d'administració per delegats del sobirà, primer el rei de França i després els comtes, que «concedieron luego al pueblo barcelonés la facultad de congregarse» en consell obert, donà pas, arran de la unió dinàstica amb Aragó, a un consistori format pels prohoms, i després als assajos de «nueva planta» sancionats per Jaume I el 1249 i el 1257, data en què el cos municipal va quedar constituït per «ocho concelleres y un senado de doscientos prohombres». Encara que

55. «The practice spread quickly over Europe, and was adopted in Spain, England, Scotland and all the other feudal kingdoms» (ROBERTSON, «A view of the progress...», p. 40).

56. ROBERTSON, «A view of the progress...», p. 315-316.

57. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Marina», p. 7-8.

Portada de la publicació del *Llibre del Consolat del Mar* deguda a Antoni de Capmany, 1791. Codi del dret marítim vigent a tota la Mediterrània fins a les darreries del segle xvii. MC

aquesta composició va ser alterada per dues vegades sota el mateix monarca, Capmany considera que el principi fonamental havia quedat ja consolidat de manera irreversible:

Éste fue el origen de la constitución democrática que conservó siempre el gobierno económico de aquella universidad, y la que el pueblo barcelonés reclamó todas las veces que vió alterarse esta primitiva forma en menoscabo de sus antiguos derechos.⁵⁸

En el mateix lloc dibuixa la més completa i ponderada descripció d'aquesta "constitució democràtica" que va ser capaç de fer l'autor de les *Memorias*

58. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II, «Apéndice», núm. XXIV, *Idea histórica del origen y naturaleza del antiguo gobierno municipal de la ciudad de Barcelona*, p. 67-68.

històriques, tenint en compte que li importava més transmetre la síntesi tipològica que la cronologia detallada del seu desenvolupament. Això salta aquí a la vista, precisament perquè per tipificar un canvi produït a Barcelona el 1452 parteix del pulcre Muratori i de la seva descripció de l'entrada dels artesans en el govern de Gènova, un segle abans, el 1339:

Lo mismo a poca diferencia leemos de las ciudades de Pavía, Florencia, Sena y otras que por aquellos tiempos adoptaron esta forma popular de gobierno electivo, distribuído entre las diferentes clases de sus ciudadanos y de los oficios mecánicos.

Capmany tracta d'argumentar que la intervenció reial en el govern municipal de Barcelona a mitjan segle xv fou, en realitat, per retornar a l'equilibri entre classes establert per Jaume I i vulnerat més tard pels grups prominents de la societat urbana. Per això, emfasitza per un igual els dos moments com a expressió d'un únic mecanisme d'autocorrecció i de la continuïtat del sistema mixt de govern al llarg dels segles:

Una ciudad como Barcelona no hubiera podido perfeccionar y hacer respetable su administración económica si los reyes, en reconocimiento y para mayor estímulo de sus generosos servicios, no la hubiesen comunicado muchas regalías y concedídole singulares prerrogativas, justamente en tiempos en que, recelosos de la independencia y poder de los barones, procuraban los príncipes hacer de sus ciudades asilos de los hombres libres y centro, por consiguiente, del comercio y de las artes. Barcelona, pues, gozó alguna vez de toda la actividad de una monarquía y de toda la prudencia de una república, y sus moradores eran soldados intrépidos al paso que ciudadanos austeros. Baxo la sombra de unos reyes poderosos y acostumbrados a vencer sus enemigos, mantenía esta capital toda la libertad que necesitaba para engrandecerse y hacer su prosperidad, y ninguna para hacerse daño; pues, siendo sus propios monarcas sus supremos moderadores, los abusos que nacían de su forma mixta de gobierno se reformaban o cortaban al mismo tiempo que aparecían. Por este medio llegó Barcelona, siendo una ciudad mediana, a adquirirse en todo el Mediterráneo tanta influencia, autoridad y nombre como Venecia y la misma Génova.⁵⁹

Si la historiografia liberal del seu temps a Europa indica a l'autor de les *Memorias históricas* quins són el punt de partida cronològic i la interpretació més útils per a la seva apologia, també l'elecció del seu punt final té relació amb aquestes lectures.

59. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II, «Apéndice», núm. XXIV, *Idea histórica...*, p. 71.

Efectivament, Capmany enllaça amb les idees del mateix Robertson pel que fa al segle XVI, centre d'atenció principal de les tres grans monografies del britànic: sobre una Escòcia accedint al concert de les nacions just abans d'entrar en l'òrbita d'Anglaterra, sobre el Continent sota l'últim esforç d'unificació imperial protagonitzat per Carles V, i sobre l'expansió europea en el Nou Món, respectivament.⁶⁰ Per la seva banda, l'historiador català identifica i esmenta repetidament al llarg de la seva obra els canvis geopolítics consumats a principis del Cinccents que van soscar els fonaments de l'activitat mercantil de Barcelona i Catalunya i van erosionar l'entitat política de les dues: el descobriment d'Amèrica, la conquesta otomana de Síria i Egipte i la gran unió dinàstica sota el cèlebre nét de Ferran el Catòlic.⁶¹ I per això, tanca el pla de les seves *Memorias históricas* en aquest moment:

A la verdad aquel siglo fue el de las grandes revoluciones políticas: unas naciones acabaron de hacer su papel en el teatro de los mares para ceder su lugar a otras que empezaron su carrera con más osadía o más fortuna que las que las habían dado las luces y el exemplo.⁶²

El Capmany de 1779 insisteix en el valor positiu de la traça deixada pels tres segles baixmedievals en els costums i el caràcter català, i per això no deixa passar les ocasions de celebrar tant els símptomes de continuïtat de les activitats productives tradicionals com les col·laboracions de la societat barcelonina amb la Corona dels Habsburg, especialment sota el regnat de Carles II, en les dècades finals del segle XVII. Llegint aquests signes de vitalitat a la llum del modern triomf dels anglesos sota el seu règim de llibertats, teixeix un discurs que allotja en el seu si una apreciable càrrega crítica contra la teoria i la pràctica de l'absolutisme monàrquic. Ara bé, en una obra dirigida a un Borbó, no pot deixar de seguir el camí de la majoria dels autors enquadrables en el progressisme del seu temps i interpretar la concentració de poder territorial a Europa a partir de segle XVI, i fins i tot la consumada de manera ben traumàtica a la Barcelona de 1714, com a passos en el camí cap a la plenitud de la Humanitat:

60. William ROBERTSON, *History of Scotland*, 1759; *The History of the reign of the Emperor Charles V*, 1769; *History of America*, 1779. Vegeu la interpretació de l'obra de Robertson en Friedrich MEINERKE, *Die Entstehung des Historismus*, Berlín, 1936, vol. I, p. 260 (versió castellana: *El historicismo y su génesis*, México, Fondo de Cultura Económica, 1943, p. 206), que presenta aquesta trilogia com un desenvolupament de la *Idée générale du seizième siècle* que constitueix el capítol 118 de l'*Essai sur les moeurs* de Voltaire.

61. CAPMANY, *Memorias históricas*..., vol. I, «Marina», p. 182.

62. CAPMANY, *Memorias históricas*..., vol. I, «Prefación», p. XXII.

Pero al fin aquella forma de gobierno republicano, que pudo ser útil en las circunstancias de aquellos siglos en que los reyes eran pequeños y pobres, y las fuerzas de mar y tierra se medían por los subsidios de las ciudades y de la nobleza, hubo de degenerar en un perpetuo conflicto de potestades desde que la monarquía española, acabada de formar de diversas provincias, o más bien naciones, empezó a trabajar en consolidarlas para establecer un solo poder e interés nacional, cuya beneficencia y vigilancia fuesen difusivas a todas las partes del cuerpo político.⁶³

Epíleg: Capmany en la refundació constitucional d'Espanya, 1808-1813

Esperonat probablement per la nefasta deriva de la Monarquia Hispànica des dels temps de la seva joventut, quan –parafraçant Julián Marías– “tot semblava possible”, i sens dubte obeint a una maduració personal com a historiador, des de 1779 a 1807 Antoni de Capmany va anar modificant profundament el to de les seves apreciacions sobre el passat històric de Barcelona, Catalunya i Espanya.

En els dos primers volums de les *Memorias históricas*, una àgil selecció de fonts que responien perfectament al propòsit polític de l'obra va alimentar la rotunda apologia de la Barcelona dels segles XIV i XV. En el *Suplemento* de 1792, la diversificació del ventall de fonts d'informació i la freqüent referència a un àmbit més ampli que la ciutat i el seu embolcall polític i econòmic van donar lloc a un tractament més circumspecte, amb un marcat escepticisme respecte a la importància del conglomerat ibèric en el context de l'economia europea de la Baixa Edat Mitjana. L'estret vincle de les *Questiones críticas* de 1807 amb alguns dels objectes de controvèrsia en el llibre de 1792 fa ben perceptible una evolució deliberada i explícita cap a posicions encara més dubitatives en la mesura que descansaven en una informació més completa.

El col·lapse de l'Estat espanyol i l'ocupació napoleònica de la península Ibèrica el 1808 van tallar d'arrel aquest creixent escepticisme de Capmany, d'acord amb una evolució personal que es va donar típicament en tots els confins d'Europa i que Tolstoi, amb la seva inigualable mestria, ens ha ajudat a comprendre. En efecte, l'erudit afrancesat de les *Questiones críticas* va deixar pas sobtadament a l'activista patriòtic de *Centinela contra franceses*, un pamflet ple de certeses sobre Espanya servit en modestes edicions a la vora de la clandestinitat o sorgides d'ella i que, no obstant, ha estat l'escrit de més àmplia repercussió entre els que el nostre autor va donar a la llum.

63. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. I, «Marina», p. 8.

La destacada participació de Capmany en els preparatius i després en el desenvolupament de les sessions de les famoses Corts de Cadis fins al final de la seva vida el 1813, li va oferir noves i molt nombroses oportunitats per expressar els seus criteris polítics, que havien de respondre a reptes inèdits però que havien estat modelats prèviament en diàleg amb la matèria històrica. I és que, com va dir Hans Juretschke, un bon coneixedor de l'autor barceloní, «su evolución fue mucho menor de lo que normalmente se cree frente a la continuidad y cohesión interna de su pensamiento».⁶⁴

El denominador comú de la mobilització dels coneixements històrics de Capmany en aquesta fase vital és la seva oposició radical al model polític ofert per França, on Napoleó anava completant la tasca d'assimilació territorial, centralització administrativa i concentració de poder dibuixada pels monarques absoluts i intensificada pels jacobins. Davant d'aquest Minotaure –invocuem l'útil metàfora de Bertrand de Jouvenel– que emergeix per sobre de tots els individus, iguals en teoria, Capmany canta l'eficàcia que la conservació de les estructures històriques d'Espanya, nació de nacions, tot i els esforços unificadors dels Borbons, va tenir en el moment de col·lapse de l'Estat.⁶⁵

En el seu *Informe a la Comisión de Cortes*, de 1809, la defensa de les institucions parlamentàries com a límit al poder absolut subratlla el paral·lel entre el nét de Lluís XIV i Bonaparte:

En el año de 1708 abolió Felipe V la celebración de Cortes en todas las provincias de la Corona de Aragón, como en castigo de la resistencia armada que hacían a sus derechos a la Corona de España en la obstinada Guerra de Sucesión. Sin este motivo, ayudado de los ejércitos que combatían a su favor, no lo hubiera podido ejecutar, ni lo hubiera intentado. Entonces se vio que el cañón era la última razón de los reyes; desde entonces perdieron aquellas provincias el privilegio y prerrogativa de establecer y defender sus leyes patrias y de imponerse y administrar las contribuciones públicas. [...] Así podemos añadir ahora que la Francia nos despojó a principios del siglo pasado de los restos de nuestra antigua libertad y que a principios del presente la misma Francia nos viene a imponer las cadenas de la esclavitud, para que hasta la memoria perdamos de lo que fuimos.⁶⁶

I en el pròleg de la seva recopilació de fonts sobre el parlamentarisme catalanoaragonès, sens dubte vinculada a la mateixa conjuntura i que va ser

64. H. JURETSCHKE, «La contestación de Capmany a Cadalso...», p. 220.

65. [ANTONIO DE CAPMANY], *Centinela contra franceses*, Manresa, Ignacio Abadal, 1808, p. 45-46.

66. Biblioteca Nacional, Ms. 20260/4: ANTONIO DE CAPMANY, *Informe a la Comisión de Cortes*, 17-X-1809, f. 14v-15v. Editat per JOSÉ ÁLVAREZ JUNCO, «Capmany y su informe sobre la necesidad de una Constitución (1809)», *Cuadernos Hispano-Americanos*, 70 (1967), p. 533-551. La citació a p. 547.

publicada pòstumament amb un equívoc títol que no és sinó el d'una sola de les fonts extractades, Capmany es declara conscient que no és possible un retorn d'Espanya a aquell constitucionalisme, que, a més, segons ell, no havia tingut equivalent a la Corona de Castella:

No presento el estado político de las Cortes de Aragón por modelo perfecto de una Constitución, tal como acaso necesitan los pueblos para alcanzar la última felicidad y libertad del hombre en sociedad; ni tampoco cual conviene a la nación española en las actuales circunstancias...

No obstant això, a continuació recapitula, amb fermesa i sense rastre d'escepticisme, les tesis del primer volum de les *Memorias históricas*, llunyanes en el temps, culminant-les a més, i amb la mateixa rotunditat, amb el pensament antiabsolutista que el 1779 només podia quedar implícit en la reivindicació de les llibertats estamentals però que ara pot aflorar ja sense dissimulació:

Lo presento para mostrar al mundo, poco instruído en nuestra antigua legislación hasta qué grado de libertad llegaron las provincias de aquella Corona en siglos que hoy se les quiere llamar góticos por no decir bárbaros [...]. La fuerza era grande y el Estado pequeño; y la Corona y la fama de la nación fueron creciendo cuanto se extendía por mar y por tierra el imperio de sus armas. Díganlo las conquistas de Mallorca, Valencia, Cerdeña, Sicilia, Nápoles y Malta; díganlo los reyes de Fez, Túnez y Trípoli, que compraban su alianza o neutralidad. Dígalo el poder marítimo de los antiguos genoveses, que temieron y experimentaron la fuerza de sus armadas. Dígalo la extensión de su comercio en los siglos XIII, XIV y XV, en competencia de los venecianos, pisanos y genoveses en todas las escalas del Mediterráneo y en los emporios de Flandes. Los reyes de Aragón eran respetados dentro y fuera de España. El erario era patrimonial y escaso, pero la nación era rica por lo que les daba y el modo cómo se lo daba. Ella se imponía los tributos y se los administraba, siempre para su bien y nunca para su daño. Daba dinero y daba hombres; jamás los reyes carecieron de recursos para resistir u ofender a los enemigos. La historia lo testifica al orbe entero. En fin, era el país que tenía una Constitución, la cual, por los nudos con que estaba ligada, era por sí misma indisoluble; y así perseveró invulnerable hasta que las armas de Felipe II en Aragón y las de Felipe IV en Cataluña intentaron darle algunos asaltos; y últimamente, las de Felipe V la derribaron con mayor poder, por aquel derecho de conquista que se atribuyó en la Guerra de Sucesión.⁶⁷

67. ANTONIO DE CAPMANY, *Práctica y estilo de celebrar Cortes en el reino de Aragón, principado de Cataluña y reino de Valencia, y una noticia de las de Castilla y Navarra*, Madrid, José Collado, 1821, p. IV-VII.

En el curs de les sessions parlamentàries gaditanes, Capmany va insistir en el seu historicisme per a desesperació dels diputats liberals que només veien el futur de l'Estat espanyol en el mirall jacobí.⁶⁸ El 10 d'agost de 1812, Capmany va dedicar un discurs a mirar de convèncer els altres diputats que exercir un ofici manual no era cap vergonya per a un ciutadà, ni per a un polític elegit pels seus conciutadans; que no és una dada que calgui emascarar o callar, com ell observa que s'acabava de fer a les primeres eleccions municipals celebrades a la ciutat de Cadis sota el flamant règim constitucional. Exercici de nostàlgia? Aquest ha estat el judici predominant:

Si la intervención de Capmany fue importante, no lo era por lo que concretamente pedía. Sino por su nostalgia. El mundo que soñaba, las libertades que añoraba no eran las de hoy, sino las de ayer. Las de la Barcelona medieval. ¿Como para contarlo en las Cortes de Cádiz?⁶⁹

Tanmateix, la defensa de l'honor del treball artesanal, històricament lligat a les confraries i als gremis, havia quedat indissolublemente unida, en el cap i en el sentiment de Capmany, a la defensa del municipi com a cèl·lula política bàsica de la nació, la nació formada per ciutadans. En la visió retrospectiva que hem glossat en aquest escrit, les ciutats, edificades sobre el treball productiu i l'esperit emprenedor d'homes alliberats de la servitud feudal, foren, en esdevenir municipis, l'origen dels règims de llibertats. Ho foren abans de la irrupció de l'absolutisme, i per al pensador barceloní, conservaven tota la legitimitat per tornar a ser-ho dins el règim constitucional naixent.

68. Com a reflex de les opinions d'aquell partit a Cadis i prolongant-les, es pot llegir un judici gens comprensiu de l'actitud historicista de Capmany a Miguel ARTOLA, *Los orígenes de la España contemporánea*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1959, vol. I, p. 88. Una visió molt més sensible, encara que dins la mateix genealogia ideològica, a Antonio ELORZA, *La ideología liberal de la Ilustración española*, Madrid, Tecnos, 1970, p. 62-63.

69. Francisco José FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA i Estanislao CANTERO NÚÑEZ, *Antonio de Capmany (1742-1813). Pensamiento, obra histórica, política y jurídica*, Madrid, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Percopo, 1993, p. 191.

Revelant l'arquitectura gòtica, 1792

Dins la unitat cultural, gran i diversificada, que constitueix Europa des de l'Edat Mitjana, Catalunya és una petita província. La seva capital, Barcelona, ha estat sempre, fins al segle xx, una peça relativament modesta de la constel·lació urbana continental. L'anàlisi del balanç d'intercanvis culturals entre la cèl·lula catalana i el conjunt que l'engloba pot generar una imatge desfavorable de l'entitat local, perquè aquesta, lògicament, ha estat més receptora que no pas productora d'aportacions rellevants. Però és dubtós que la posició de Barcelona com a focus de cultura hagi estat pitjor que la d'altres sistemes regionals de rang comparable, els quals, en la seva interrelació variable al llarg dels segles, són un factor consubstancial del dinamisme europeu. Caldria no confondre la natural dependència catalana respecte a la complexa totalitat continental amb manca d'iniciativa en l'esfera cultural, ni amb incapacitat d'oferir desenvolupaments genuïns a partir del fons compartit per tots els països d'Occident, ni tampoc amb retard sistemàtic a l'hora de rebre novetats.

El relleu històric de Barcelona i Catalunya entre els segles XIII i XV va trobar una expressió clara en una versió peculiar de l'arquitectura gòtica, que deixà una petja duradora en la pràctica local, matisà la incorporació al corrent renaixentista i en dificultà la plena assimilació de les formes. Aquí, com en altres racons del continent, al llarg de l'Edat Moderna subsistí una pràctica arquitectònica més lligada al gran antecedent baixmedieval que no pas a les exhumades estipulacions romanes i gregues. Mentrestant, en els centres dominants de l'època –Roma, París o Londres– els teòrics de l'art, a la recerca de la bellesa universal, promovien l'aprofundiment en el purisme clàssic.

Al llarg del segle XVIII, tanmateix, per sota del neoclassicisme emergent començà a sonar l'hora de la rehabilitació de l'Edat Mitjana, un moviment que es faria més palès després de l'etapa napoleònica i triomfaria a l'emparedat del romanticisme vuitcentista. En el llarg procés de revisió del dogmatisme clàssic, el sediment històric català no va deixar de produir els seus efectes. Un complex tramut d'inspiracions locals i d'estímuls externs feu possible una revaloració completa de l'arquitectura gòtica ja abans de l'acabament del Setcent, amb una aportació singular deguda al cèlebre historiador i polemista Antoni de Capmany.

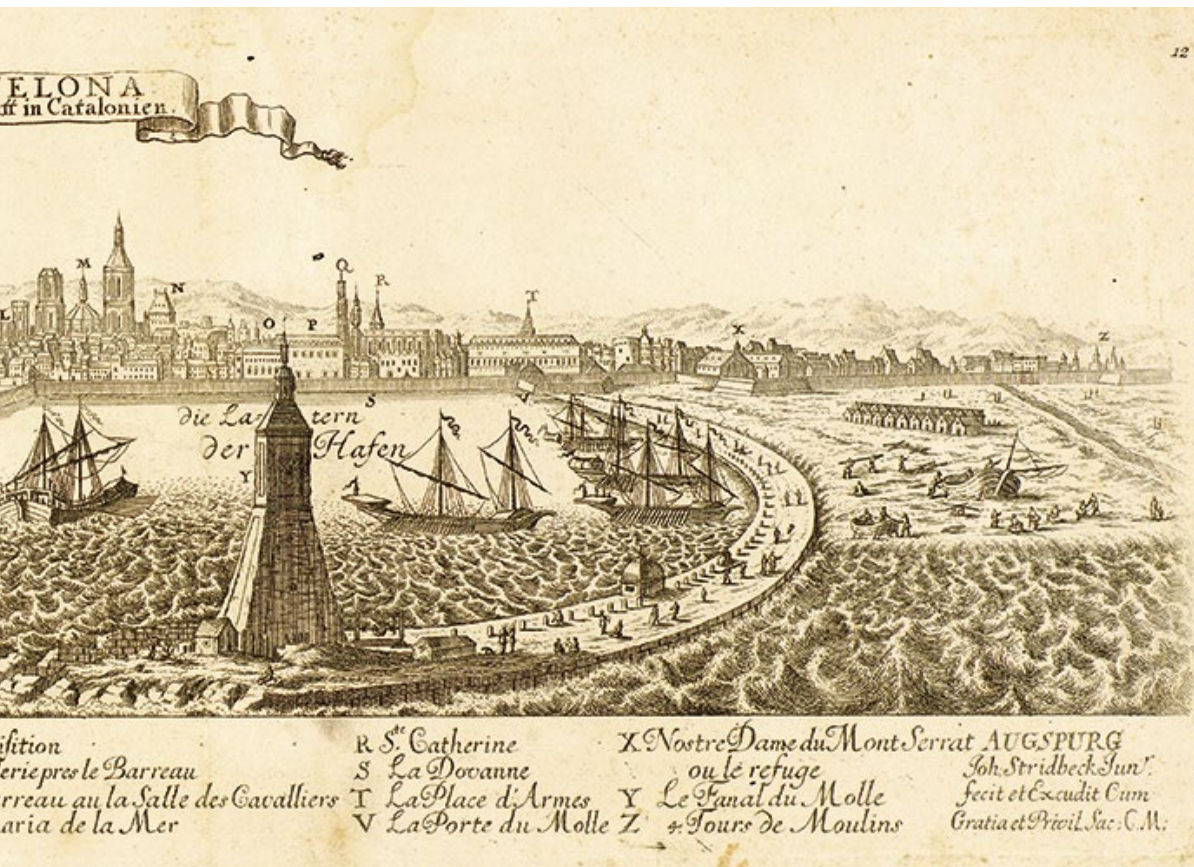
Ara bé, com en molts altres àmbits de l'activitat intel·lectual catalana, aquesta reacció relativament precoç, tot i que ha tingut efectes locals de llarga durada, no va generar una autèntica escola de crítics, amb la transmissió

Vista del port i el perfil de la ciutat de Barcelona, amb la prominència dels clochers gòtics de la catedral i les parròquies del Pi i de Santa Maria del Mar. Versió de l'original de Guillaume de Saulieu (vers 1648), publicada per Gabriel Bodenehr, dins *Europens Pracht und Macht*, vers 1720. AHCB

directa d'idees entre mestres i deixebles i els saludables efectes acumulatius que podem trobar en altres centres de cultura europeus més ben equipats institucionalment. Aquesta ha estat la veritable inferioritat catalana. A causa de la manca de plataformes institucionals estables, la capacitat analítica dels intel·lectuals catalans ha hagut d'exercir-se bàsicament sota l'estímul de les idees que triomfaven en el mercat cultural internacional de cada moment. Sols de manera parcial i secundària, els autors més moderns han pogut incorporar aportacions dels seus predecessors locals.

A pesar d'aquest semioblit crònic de la producció més pròxima, la peculiaritat de l'arquitectura gòtica catalana ha suscitat reaccions similars en les successives generacions d'estudiosos del país i els confereix, si més no, un aire de família. Per això, valdria la pena de treballar amb la hipòtesi que l'obertura indiscriminada als dictats exteriors i la manca de sentiment

d'una continuïtat local de la cultura potser no han estat elements enterament favorables a la maduració de criteris estètics, a la millora dels coneixements històrics i a la desitjable incorporació de l'experiència catalana al procés d'elaboració cultural compartit amb la resta d'Europa.

L'academicisme setcentista i les esglésies gòtiques

El context històric de la dissertació d'Antoni de Capmany en favor de l'arquitectura gòtica barcelonina és el marcat pel moviment acadèmic internacional, que rebutjava les obres de l'Edat Mitjana –etapa qualificada de bàrbara– i mirava de restaurar el bon gust a través de l'estudi exclusiu dels models oferts per l'Antiguitat. Capmany mateix era un membre de diverses comunitats acadèmiques de l'Espanya borbònica; i aquesta pertinença seva a l'ambient del clasicisme ha estat subratllada per Menéndez y Pelayo com una circumstància

que fa més sorprenent la simpatia de l'historiador català per l'arquitectura medieval, simpatia compartida amb el seu col·lega asturià Gaspar Mechor de Jovellanos.¹

Els acadèmics de l'Edat Moderna europea havien trobat en Vitruvi –i en els seus editors i glossadors renaixentistes– el tipus d'instrument idoni per exercir les seves funcions corporatives com a crítics de les obres existents i, sobretot, com a àrbitres i supervisors de les noves construccions. És bo de tenir present que a la França de Lluís XIV –i després a l'Espanya dels Borbons– les acadèmies reials formaven una part important dins el disseny de poder de la monarquia absoluta, i que la unificació estilística en nom dels cànons de bellesa universals no exclouïa pas que l'art clàssic, retrobat i renovat, esdevingués també una expressió de la potència i unitat de l'Estat.

En aquest sentit, és ben significatiu l'encàrrec fet a Claude Perrault d'inventar un ordre francès, que havia d'incorporar com a motius principals la flor de lis borbònica i el sol, divisa personal del cèlebre monarca. El fracàs de l'intent fou interpretat ja en aquell final del segle XVII com una demostració de la impossibilitat d'anar més enllà del dòric, el jònic, el corinti i, com a molt, de les dues conegudes derivacions romanes. L'abandonament d'aquella recerca formal –una renúncia que reforçava el dogmatisme– era deplorat a mitjan segle XVIII per l'esperit inquiet de l'abat Laugier, partidari de renovar-la per tal d'arribar a una arquitectura nacional que posés la França moderna al nivell de la Grècia antiga en matèria d'invenció artística.²

Els teòrics francesos i l'arquitectura eclesiàstica

La reacció més usual dels partidaris setcentistes dels ordres clàssics davant el gòtic podria ser exemplificada per Montesquieu en el seu assaig sobre el gust (1748), encarregat per d'Alembert i editat pòstumament dins el volum VII de la cèlebre *Enciclopèdia* (1757):

L'architecture gothique paraît très variée; mais la confusion des ornements fatigue par leur petitesse; ce qui fait qu'il n'y a aucun que nous puissions distinguer d'un autre, et leur nombre fait qu'il n'y en a aucun sur lequel l'oeil puisse s'arrêter: de manière qu'elle déplaît par les endroits mêmes qu'on a choisis pour la rendre agréable. Un bâtiment d'ordre gothique est une espèce d'enigme pour l'oeil qui le voit; et l'âme est embarrassée comme quand on lui présente un poème obscur.

1. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de las ideas estéticas en España*, 1883-1891; edició: Madrid, CSIC, 1962, 3ª ed., vol. III, p. 569.

2. [Marc-Antoine] LAUGIER, *Observations sur l'architecture*, La Haye, 1765, «Sixième partie. De la possibilité d'un nouvel ordre d'architecture», p. 251-282, especialment p. 272-274.

[...] L'architecture grecque, qui a peu de divisions, et de grandes divisions, imite les grandes choses; l'âme sent une certaine majesté qui y règne partout.³

Sembla evident que les paraules de Montesquieu reflecteixen l'exigència cartesiana de claredat. En efecte, entre els tractadistes d'art, els crítics literaris i, en general, els intel·lectuals del Setcents francès, la comparació entre edificis clàssics i edificis gòtics era netament desfavorable a aquests darrers, sobretot per la manca de proporció entre la gran massa de la construcció i la petitesa dels seus ornaments, que en dificultava la comprensió a uns ulls ja acostumats a les làmines dels editors moderns de Vitruvi.

En la consciència europea de l'Edat Moderna, l'art clàssic no sols era superior al gòtic i a les altres formes presents a les construccions europees i asiàtiques; era el model universal de la bellesa arquitectònica. Ara bé, entre alguns experts francesos en arquitectura, entesa no sols com a art sinó també com a tècnica de la construcció, la tesi general sobre la superioritat dels antics presentava, ja des dels temps del Rei Sol, una fissura notable en l'esfera de l'arquitectura eclesiàstica.

No estarà de més recordar que, a diferència d'Itàlia, a França, a París mateix, com a Catalunya, el pes de l'estil gòtic es feia sentir encara en la manera de concebre els temples durant el segle XVI, i que moltes esglésies gòtiques hi foren completades al llarg del XVII i fins i tot del XVIII. Al costat d'aquestes obres de caire tradicional, a la ratlla de l'any 1700 a França hi havia hagut un bon grapat d'intents d'aplicar les formes grecoromanes treballades pels arquitectes italians del Renaixement a les noves esglésies, sobretot a les fundacions reials o a les dels ordes religiosos més moderns; i no sols projectes, sinó plasmacions en pedra més o menys acabades, que permetien parlar des de l'experiència de l'efecte visual de les noves formes i del cost de la seva construcció. Les grans catedrals i les altres esglésies gòtiques que esmaltaven el país oferien als ulls dels tècnics en construcció la possibilitat de fer comparacions crítiques –que podien arribar a ser fins i tot demolidores– amb creacions siscentistes com Val-de-Grace o Saint-Sulpice.

Així, un tècnic d'inclinació racionalista com Michel de Frémin, el 1702, feia abstracció de l'ornamentació i de les doctrines imperants en aquesta matèria i comparava el disseny general dels temples parisencs de Nôtre-Dame, la Sainte-Chapelle, Saint-Eustache i Saint-Sulpice. Frémin arribava a la conclusió que els dos primers són exemples de bona arquitectura, per la perfecta adequació entre mitjans i finalitats de la construcció, mentre que blas-mava les dues esglésies més modernes pels errors formals de tota mena, pel

3. [Charles-Louis de Sécondat, baron de] MONTESQUIEU, *Essai sur le goût*. Citem per la versió dins *Oeuvres complètes*, París, Éd. du Seuil, 1964, p. 847.

malbaratament d'una bona part de l'espai disponible amb una construcció pesant i pel seu cost excessiu, que n'havia dificultat o impedit l'execució completa.⁴ Recordem que la construcció de Saint-Eustache, iniciada el 1532 en un estil híbrid goticorenaixentista, va ultimar-se ja ben entrat el segle XVII, mentre que les obres de Saint-Sulpice, començades el 1642, havien quedat interrompudes el 1678 a causa de dificultats financeres i no es van reprendre fins el 1714. Evidentment, la llarga duració dels tallers de les antigues catedrals havia estat oblidada o no era tinguda en compte per la crítica d'una època delerosa d'èxit immediat.

El 1706, Jean-Louis de Cordemoy feia un pas més i expressava dubtes sobre la possibilitat d'aplicar les prescripcions clàssiques a l'arquitectura de les esglésies o, almenys, sobre la facilitat de fer-ho. El seu escepticisme, que tocava fins i tot Sant Pere del Vaticà, –tingut en general per «le plus beau morceau d'architecture qui aie jamais été au monde»–, versava més especialment sobre les esglésies construïdes a França segons el mateix model de la basílica romana, presidit per una cúpula sostinguda per pilars molt gruixuts que predeterminaven les proporcions de la resta dels suports. A propòsit de Val-de-Grace, l'església parisenca que considerava, tanmateix, la millor dins d'aquest gènere, construïda sobre projecte de François Mansart (1645), Cordemoy deplorava «toutes ces inutiles et pesantes arcades, aussi-bien que ces larges pieds-droits qui les soustiennent, qui occupent ainsi mal à propos bien de la place et qui l'obscurcissent necessairement». En canvi, a les esglésies medievals «peut-on y entrer, toutes gothiques qu'elles sont, sans être saisi d'admiration et sentir en soy-même une certaine et secrette joye mêlée de veneration et d'estime, qui nous oblige à leur accorder une entière approbation? et tout cela, parce que cette prodigieuse quantité de colonnes, dont les bases sont assises immédiatement sur le pavé du rez-de-chaussée, est si bien arrangée qu'elle laisse voir sans embarras d'un coup d'oeil toute la grandeur et toute la beauté de ces edifices».

Les conclusions de Cordemoy eren deliberadament paradoxals: els ideals extrets de l'arquitectura antiga –predomini de l'element columnari, percepció unitària– es trobaven més a les esglésies gòtiques que no pas a les derivades de l'impuls renaixentista.⁵

Les observacions d'aquests tractadistes, que escrivien en l'etapa del trist capvespre del Rei Sol, foren repeses i sintetitzades a mitjan segle XVIII per un autor destinat a tenir una influència molt més dilatada: Marc-Antoine Laugier.

4. [Michel DE FRÉMIN], *Mémoires critiques sur l'architecture*, París, Charles Saugrain, 1702, p. 26-40.

5. [Jean-Louis] DE CORDEMOY, *Nouveau Traité de toute l'architecture*, París, Jean-Baptiste Coignard, 1706, p. 169-177. Les citacions procedeixen, respectivament, de les p. 170, 173 i 175-176.

Portada de la segona edició de l'assaig sobre l'arquitectura de Marc-Antoine Laugier, 1755, on afegí la representació la cabana primitiva, origen dels ordres clàssics, segons dibuix de Charles-Dominique-Joseph Eisen i gravat de Jean-Jacques Aliamet. AB

A l'*Essai sur l'architecture* de 1753, escrit tanmateix des de la convicció de la superioritat dels ordres clàssics i de la necessitat de partir d'ells per a les noves invencions, l'abat Laugier es feia ressò de la decepció davant de la nova arquitectura eclesiàstica i insistia en el valor relativament superior dels assoliments gòtics: «je suis convaincu que jusqu'à présent nous n'avons point eu le vrai goût de ces sortes de bâtimens. Nos églises gothiques sont encore ce que nous avons de plus passable». Encara que sempre amb aquest to displi-cent, la comparança entre Nôtre-Dame i Saint-Sulpice (temple ara ja acabat o quasi) era inequívoca. Davant la catedral, Laugier exclama: «Voilà bien des défauts, mais voilà qui est grand». Davant l'església dels sulpicians: «Je ne suis ni frappé ni saisi, je trouve l'édifice fort au-dessous de sa réputation. Je ne vois que des épaisseurs et des masses». En definitiva: «En nous éloignant des Modernes [els gòtics], nous avons quitté la délicatesse; en recourant aux Anciens [els grecs i romans], nous avons rencontré la pesanteur». Conclusió negativa, com en el cas de Frémin i Cordemoy, però emmarcada per un dictamen històric optimista que impulsava cap a l'aprofundiment de la recerca neoclàssica: «c'est que nous n'avons fait que la moitié du chemin. Nous sommes restés dans l'entre-deux, et il en est résulté une nouvelle sorte d'architecture, qui

n'est antique qu'à demi, et qui pourroit faire regretter l'abandon général que nous avons fait de l'architecture moderne [=l'arquitectura gòtica]». ⁶

A les *Observations sur l'architecture*, de 1765, l'abat Laugier va dedicar la part tercera de l'obra a «la difficulté de décorer les églises gothiques», una dissertació particular derivada almenys en part del seu exercici com a conseller en els projectes de reforma de la catedral d'Amiens. En aquest text, Laugier reprèn i desenvolupa el judici típic dels arquitectes i artistes educats en la disciplina clàssica: el defecte principal dels edificis gòtics no rau a la part tectònica –delicada i lleugera i, alhora, d'una solidesa demostrada i admirable–, sinó a l'ornamentació, desproporcionadament petita, repetitiva i al mateix temps carent de regles. El matís que hi afegeix és que la diferenciació entre elements bons i dolents a la catedral gòtica és atribuïble, en part almenys, a un canvi històric. Laugier considera l'estructura original de les catedrals aixecades al segle XIII satisfactòria (dins del seu gènere particular), mentre que els afegits dels segles XIV i XV o fins i tot els de l'onada classicista posterior, en forma d'altars, cors i *jubés*, li apareixen com una interferència indesitjable:

Plaçons-nous au centre de la croisée. Écartons en imagination tous les empêchemens qui gênent la vue. Que verrons-nous? Une distribution charmante, où l'oeil plonge délicieusement à travers plusieurs files de colonnes dans des chapelles en enfoncement, dont les vitraux répandent la lumière avec profusion et inégalité; un chevet en poligone où ces aspects se multiplient, se diversifient encore davantage; un mélange, un mouvement, un tumulte de percés et de massifs, qui jouent, qui contrastent, et dont l'effet entier est ravissant. ⁷

La conseqüència pràctica d'aquest esforç d'imaginació és que convé treure tots els obstacles afegits i fer visible l'harmonia originària dels edificis:

quiconque entreprend de décorer une église gothique doit avant toutes choses bien saisir et bien méditer tous les avantages du système particulier d'architecture que l'on y a employé. Loin de les détruire, il doit s'appliquer à les faire ressentir, et en tirer le meilleur parti possible. ⁸

Aquest programa de retorn a la imatge inicial de l'edifici podria ser compartit per molts responsables moderns dels edificis històrics, però, com ha

6. [Marc-Antoine] LAUGIER, *Essai sur l'architecture*, París, Duchesne, 1755, 2^a ed., p. 173-175 (p. 200-202 de la 1^a ed., 1753).

7. LAUGIER, *Observations...*, p. 130.

8. LAUGIER, *Observations...*, p. 135.

puntualitzat Paul Frankl,⁹ el detall de les receptes restauradores de Laugier ofereix punts més controvertibles, sobretot els consells de retallar o recobrir les superfícies per acostar-les al bon gust (clàssic, és clar):

Son étude ensuite doit se borner à donner aux massifs s'il le peut une forme plus simple, plus naturelle et plus coulante. S'il y a des ornemens obligés et qu'il en puisse épurer les contours, qu'il le fasse. S'il y a des ornemens superflus, qu'ils les retranche.

I més endavant:

Considérez la nature des pilliers. Voyez si en retranchant ou en ajoutant quelque chose on peut les arrondir jusqu'à leur donner une forme qui imite celle des colonnes. Préférez cette forme à toute autre. Vous pouvez incruster ces colonnes de marbre, où les canneler en pierre. Vous pouvez leur donner des bases et des chapiteaux dont les profils soient plus corrects.¹⁰

En definitiva, Laugier aprecia positivament els efectes de conjunt que produeixen les grans catedrals del nord de França –direccionalitat de l'espai, sèrie ritmada dels suports– i els accepta en la mesura que s'acosten als efectes que produeix l'aplicació directa dels cànons establerts pels ordres grecs, però es reserva el dret de rectificar el llegat dels constructors gòtics per tal d'acostar-lo encara més a aquell ideal artístic atemporal. A l'arquitectura gòtica, doncs, no li és reconeguda la condició d'estil autònom, i molt menys d'estil equiparable als exemplars òptims que proporciona l'Antiguitat clàssica; sinó simplement la categoria d'un reflex distorsionat de la bellesa universal. Era aquesta una visió perfectament congruent amb la concepció enciclopedista del progrés humà.

Altrament, la reivindicació relativa del gòtic en autors desperts com Frémin, Cordemoy i Laugier era l'excepció; no formava part de la saviesa compartida per tots els tractadistes de la França setcentista, més atents en general a l'ornamentació que no pas a la construcció i radicalment oposats a les "anomalies" medievals. Per exemple, el més divulgat dels tractats del darrer terç del segle, degut a Jean-François Blondel, definia encara com a arquitecte bàrbar aquell que «a préféré les ordonnances mises en oeuvre par les gots, où au-lieu des ornemens employés si judicieusement par les grecs, il a fait choix de ceux de l'Italie, du temps de la décadence de cet Empire, ou des nôtres,

9. Paul FRANKL, *The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1960, p. 408-411.

10. LAUGIER, *Observations...*, p. 135-139.

avant le regne de François premier». El resultat d'aquesta tria bàrbara «ne présente que des entablements, des architraves, des archivoltes et des chambranles mutilés, tronqués, sans rapport dans les masses, sans proportion dans leurs partie[s] et sans choix dans leurs ornements, en un mot, absolument contraires au goût de l'art».¹¹

Els acadèmics madrilenys i l'arquitectura gòtica

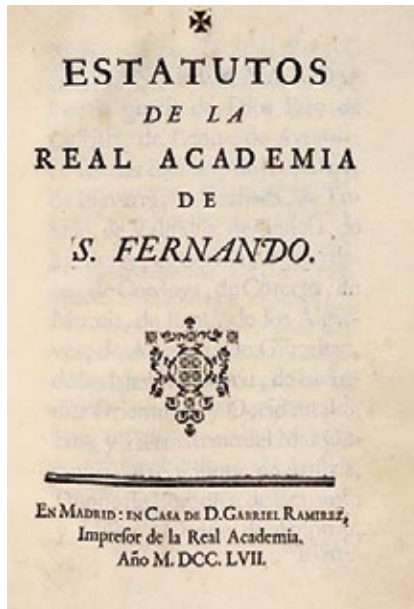
Nascuda a redós de les obres del palau reial de Madrid, dirigides per uns arquitectes italians que ara adscriuim al tardobarroc o barroc classicista i que aleshores posaren de manifest el nivell professional insuficient de llurs ajudants espanyols, l'Academia de Bellas Artes de San Fernando fou organitzada entre 1744 i 1752 amb l'objectiu principal de millorar la formació artística i promoure el bon gust, que la ideologia oficial de la nova dinastia borbònica considerava perdut a Espanya durant l'etapa de decadència de la segona meitat del segle XVII. En matèria d'arquitectura, la funció pràctica de la nova corporació afavorí la recepció de les teories italianes i franceses de caire racionalista. Aquestes teories foren decisives per a la plasmació del neoclassicisme europeu, però tenien també altres implicacions extraestilístiques i supraestilístiques, que són les que més ens importen aquí.¹²

Segui quina sigui la importància de Carlo Lodoli i els seus deixebles Algarotti i Milizia en la conformació del gust neoclàssic a Espanya, els criteris concrets dels acadèmics madrilenys sobre l'arquitectura gòtica són tributaris principalment dels autors francesos i, més concretament, de Marc-Antoine Laugier.¹³ Sens dubte, la relativa feblesa de l'empremta deixada pels constructors gòtics a la península veïna no havia estimulat els crítics i historiadors de l'art italians en la mateixa mesura que ho havia fet el ric patrimoni de França amb els estudiosos d'aquest país. En aquest àmbit, Espanya s'assemblava molt més a França que no pas a Itàlia, i les observacions dels principals representants de l'academicisme espanyol a l'arquitectura gòtica seguien la

11. Jacques-François BLONDEL, *Cours d'architecture ou Traité de la décoration*, París, Desaint, 1771, vol. I, p. 436-437.

12. La principal monografia és: Claude BÉDAT, *L'Académie des Beaux-Arts de Madrid, 1744-1808*, Tòlosa de Llenguadoc, Université de Toulouse-Le Mirail, 1974. Una síntesi suggestiva: Francisco CALVO SERRALLER, «Las academias artísticas en España», epíleg afegit a la traducció de Nikolaus PEVSNER, *Las Academias de Arte*, Madrid, Cátedra, 1982, p. 209-239. Per al lligam entre moviment acadèmic i sorgiment del neoclassicisme: Pedro NAVASCUÉS PALACIO, «Introducción al arte neoclásico en España», dins Hugh HONOUR, *Neoclassicismo*, Madrid, Xarait, 1982, p. 9-50. Per a l'àmbit concret de l'arquitectura: Alicia QUINTANA MARTÍNEZ, *La arquitectura y los arquitectos en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (1744-1774)*, Madrid, Xarait, 1983.

13. Fernando CHUECA GOITIA, *Varia neoclásica*, Madrid, Instituto de España, 1983, p. 67 i 72, ha posat en relleu les referències explícites a l'*Essai sur l'architecture* de Laugier per Diego de Villanueva (1766) i per Antonio Ponz, al pròleg del volum VII del *Viage de España* (1778). Segons Chueca, Villanueva n'hauria rebut un exemplar, tramès des de París pel seu col·lega Josef de Castañeda, el traductor al castellà del Vitruvi editat i il·lustrat per Perrault.

Portada dels primers estatuts de l'Acadèmia de San Fernando, publicats el 1757. BC

pauta marcada pels racionalistes francesos i, almenys fins al darrer decenni del segle XVIII, no anaren més enllà.

En efecte, els mèrits relatius del gòtic foren invocats de manera instrumental, com a terme de comparació crític enfront dels defectes apreciats a les obres més modernes, que eren el centre de preocupació dels membres de les acadèmies borbòniques, tant a París com a Madrid. Si Laugier clamava contra els afegits tardogòtics a l'interior de les catedrals franceses i contra la pesantor de les construccions del segle XVII, els acadèmics espanyols volgueren carregar principalment contra el barroc en les dues facetes, la constructiva i la decorativa; i potser aquest acarnissament particular contra l'art del temps dels darrers Habsburg deixà als crítics espanyols un marge més ampli per fer extensiva a l'ornamentació gòtica la valoració positiva – sempre molt circumspècta, és clar – que suscitaven els aspectes generals d'aquell estil d'arquitectura, com a construcció i com a delimitació de l'espai.¹⁴

14. Fa uns quants anys, en el context de la presentació i debat d'una comunicació (Ramon GRAU i Marina LÓPEZ GUALLAR, «El concepto de monumento histórico en Barcelona (1835-1982)», dins Antonio BONET CORREA (coord.), *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispánico. Segundo Simposio, 1982*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1985, vol. II, p. 1055-1064), l'eminent historiador de l'art Fernando Chueca Goitia va mirar de fer-nos entendre la relació entre la prioritat antibarroca dels neoclàssics espanyols i l'obertura d'una possibilitat de judicis relativament favorables sobre les obres gòtiques.

Diego de Villanueva, professor d'arquitectura de l'Academia madrilenya des de la cristallització d'aquesta estructura docent el 1752, va publicar el 1766 una *Colección de diferentes papeles críticos sobre todas las partes de la arquitectura*, que consisteix en un seguit desordenat de glosses o traduccions d'autors francesos o italians, com Cochin, Frézier, Laugier, Lodoli i Algarotti, probablement relacionades amb la seva activitat docent i que els historiadors moderns consideren representatives de les inquietuds compartides en aquell ambient acadèmic.¹⁵ En el pròleg, Villanueva recomana les *Mémoires critiques* de Frémin, encara que sense esmentar-ne l'autor.¹⁶ El punt de vista del racionalisme francès sobre el gòtic apareix en un dels escrits del recull, la «Representación hecha a los plateros cinceladores adornistas de los interiores de nuestras habitaciones y arquitectos», que és un atac a les vanes pretensions dels artesans en matèria d'arquitectura:

Yo estoy persuadido que la firmeza de una fábrica y su solidez no se consigue con los grandes gruesos y estrivos ni otros cuerpos que se añaden muy inútiles en las construcciones. Se logra la perfecta unión en todas sus partes por la ligación, bondad de materiales y exactitud en la egecución. ¿A qué otro motivo se puede atribuir la larga duración de los edificios góticos, cuya delgadez y elevación nos asombra? Ellos subsisten, quando las obras de los que a esta arquitectura llaman bárbara, las vemos arruinadas y deshechas, sin librarlas de esta desgracia sus grandes masas de material, que parecía no poder en largos siglos sentir la menor decadencia.¹⁷

L'historiador Ignacio Henares presenta aquestes frases com una mostra de la fascinació de Villanueva per Laugier, encara que ja el 1949 Fernando Chueca havia considerat el conjunt de l'escrit com la mera traducció d'una sàtira anti-gremial publicada el 1754 al *Mercur de France* per Charles-Nicolas Cochin, el gravador amic de Soufflot.¹⁸

Entre 1772 i la seva mort el 1792, l'acadèmic valencià Antoni Ponç (més conegut com Antonio Ponz) publicà 17 volums de cartes erudites amb el títol de *Viage de España*, que són el resultat de les seves campanyes d'exploració

15. Fernando CHUECA i Carlos DE MIGUEL, *La vida y obras del arquitecto Juan de Villanueva*, Madrid, Inchausti, 1949, p. 14-32. Pedro NAVASCUÉS, «La formación de la arquitectura neoclásica», dins *Historia de España fundada por Ramón Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa-Calpe, tom XXXI, vol. I, p. 662-663.

16. Ho afirma Joaquín BÉRCHEZ, *Arquitectura y academicismo en el siglo XVIII valenciano*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, p. 173.

17. Reproduït per Ignacio HENARES CUÉLLAR, *La teoría de las artes plásticas en España en la segunda mitad del siglo XVIII*, Granada, Universidad de Granada, 1977, p. 114.

18. Vegeu també: Carlos SAMBRICIO, «Diego de Villanueva y los Papeles Críticos de Arquitectura», *Revista de Ideas Estéticas*, 122 (1973), p. 159-174.

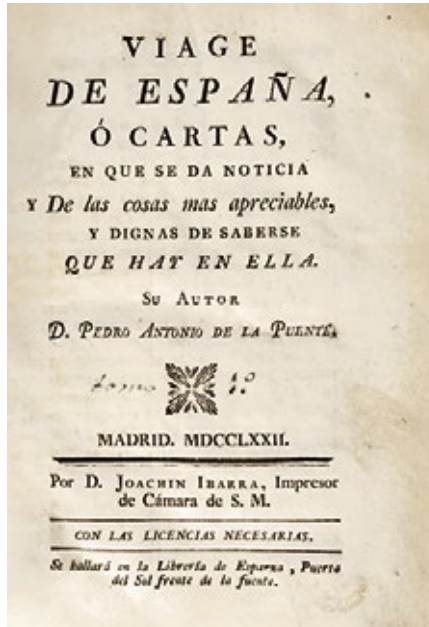

Antonio Ponz Piquer (Begís, 1725 – Madrid, 1792). Dibuix d'Antonio Carnicero i gravat de Juan Antonio Salvador Carmona

en el patrimoni artístic espanyol. Aquesta llarga experiència, que el confrontà amb la majoria de les grans esglésies gòtiques de la península, no contribuí a variar el punt de vista quallat ja el 1772, a propòsit de la catedral de Toledo:

La arquitectura de este templo es la que comúnmente llamamos gòtica, en la cual he tenido siempre mucho que admirar, considerando su buena proporción, su firmeza, lo gentil de sus miembros y sus adornos, con ser todo tan diverso de los principios con que en Grecia e Italia se encontraron y perfeccionaron los órdenes de arquitectura conocidos.

Aquesta inicial proclamació emfàtica en primera persona (també Villanueva utilitzava el jo mentre transcrivia Cochin) és seguida per dues digressions erudites, un xic incongruents, una en nota i l'altra en el text principal mateix. La primera agafa de Vasari la idea de l'origen germànic de l'estil —«con más razón parece que se pudiera llamar este género de arquitectura alemana o tudesca que no gòtica, como introducida por los alemanes muchos siglos después de

Portada del primer volum del *Viage de España*, signat amb el pseudònim Pedro Antonio de la Puente, 1772. IGME

la venida de aquellas naciones del norte»— i associa estilísticament la catedral de Toledo a les de Milà, Siena, Venècia (!), etc. La crònica dels viatges al llarg dels anys següents mostra que Ponz feu servir sense gaire especificació més el qualificatiu de gòtic, fent-ne sols una distinció subestilística relativa als edificis del temps dels Reis Catòlics; no gosà qualificar de gòtica la Catedral Vella de Salamanca (volum XII, any 1783), però tan gòtica li semblava la Nova d'aquesta mateixa ciutat com la de Tarragona (volum XIII, any 1785), la qual cosa palesa la identificació simple de l'estil amb la presència d'arcs apuntats i voltes de creueria. La segona digressió addueix l'intent fracassat d'establir un ordre francès en el regnat de Lluís XIV, introduïda aparentment per indicar la dificultat de sortir-se dels ordres clàssics i, potser, per admetre el mèrit relatiu de la invenció gòtica, que, a continuació, és qualificada d'idònia per a les esglésies:

Esta arquitectura gòtica nadie puede, con razón, decir que falta en la magestad y el decoro; al contrario, parece inventada para dárselo a los templos y casas del Señor.¹⁹

19. Pedro Antonio DE LA PUENTE [pseudònim, substituït per Antonio Ponz des del volum segon], *Viage de España, o Cartas en que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en ella*,

A la vista de les cauteloses lloances de les catedrals gòtiques que afloren sistemàticament a les pàgines del *Viage de España*, Menéndez y Pelayo aventurava que el crític valencià «en presencia de los edificios góticos siente una lucha interior entre su buen instinto y la doctrina de la Academia».²⁰ Però Ponz, era, precisament, el principal definidor d'aquesta doctrina en l'esfera arquitectònica. El seu editor modern, Casto María del Rivero, situa Ponz en una posició intermèdia entre Rafael Antonio Mengs, l'influent pintor txec vingut a la cort de Carles III, que era un enemic aferrissat de l'arquitectura gòtica –«arte extravagante y ridiculo, totalmente contrario a la belleza y a la razón»–, i Capmany i Jovellanos, que l'admiraren amb entusiasme. Ponz, «a pesar de seguir, en general, las opiniones de Jovellanos, ve los monumentos ojivales con cierta frialdad, explicable en un admirador tan decidido de Mengs».²¹ Ara bé, les observacions del valencià sobre els temples gòtics de Toledo, Cuenca, València i Sevilla són anteriors, no sols a la incursió de l'historiador català en la matèria, publicada el 1792, sinó també a la que sembla primera plasmació de l'ideari estètic de Jovellanos, l'*Elogio de las bellas artes*, pronunciat el 1781 davant els acadèmics de San Fernando i on es fa esment elogiós de la tasca engegada per Ponz.

Possiblement, els primers lliuraments de l'obra de Ponz foren un estímul i subministraren materials que permeteren a l'il·lustrat asturià provar de sistematitzar cronològicament l'art espanyol. Jovellanos saludava l'adveniment de l'arquitectura gòtica, que ell situa entre els segles XIII i XVI, amb sentiments pròxims als que ja hem vist expressats a la carta toledana del seu col·lega valencià i que, al seu torn, reflecteixen conceptes francesos:

Por entonces [segle XIII] vuelven a aparecer las bellas artes en España, desfiguradas e imperfectas a la verdad, mas no por eso indignas de la especulación de los aficionados. La arquitectura especialmente ofrece muchos monumentos dignos de admiración por su inmensa grandeza, por el lujo de sus adornos y por la delicadeza de su trabajo. [...] Al entrar en estos templos, el hombre se siente penetrado de una profunda y silenciosa reverencia, que, apoderándose de su espíritu, le dispone suavemente a la contemplación de las verdades eternas.

Madrid, Joachin Ibarra, 1772, vol. I, carta II, paràgraf 11 (numeració original de l'autor). A la tercera edició del mateix volum, corregida i augmentada, de 1787, s'especifica: «su buena proporción en aquel estilo». Les digressions corresponen, respectivament, a la nota del mateix paràgraf i al paràgraf 12. La citació final correspon al paràgraf 13 (tot és a p. 36-37 de l'edició original; p. 124-125 de l'edició moderna: Madrid, Aguilar, 1988, vol. I).

20. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de las ideas estéticas...*, p. 560.

21. Casto María DEL RIVERO, «Introducción», dins Antonio PONZ, *de España*, Madrid, Aguilar, 1988, vol. I, p. 44.

© Photoaia

Gaspar Melchor de Jovellanos (Gijón, 1744 – Puerto de Vega, 1811). Oli de Francisco de Goya. MP

No obstant això, l'admiració de Jovellanos tenia, almenys en aquesta fase inicial de les seves investigacions estètiques, un límit clar posat per l'ortodòxia de l'Academia madrilenya, subjugada per Mengs:

Pero examinad las partes de estos inmensos edificios a la luz de los principios del arte. ¡Qué multitud tan prodigiosa de delgadas columnas, reunidas entre sí para formar los apoyos de las altas bóvedas! ¡Qué profusión, qué lujo de adornos! ¡Qué menudencia, qué nimiedad en el trabajo! ¡Qué laberinto tan intrincado de capiteles, torrecillas, pirámides, templetes, derramados sin orden y sin necesidad por todas las partes del templo! ¡Qué desproporción tan visible entre su anchura y su elevación, entre las partes sostenidas y las que sostienen, entre lo principal y lo accesorio!²²

És possible que la insistència de Jovellanos en els efectes purament visuals de les catedrals gòtiques, encara que feta des d'aquesta perspectiva crítica (però fent servir un vocabulari ambivalent!), arrossegues Ponz a complementar el tòpic francès de la construcció sòlida i lleugera amb una glossa més comprensiva de l'ornamentació catedralícia, palesa a les cartes sobre Lleó i Burgos, editades, respectivament, el 1781 i el 1783. Amb tot, el clímax de la simpatia d'Antonio Ponz per aquest gènere d'arquitectura, davant la catedral lleonesa, coincideix també amb la manifestació més clara dels límits de l'aprovació de l'estil, d'acord amb el pensament progressista de Laugier:

Cuando todas estas antiguas iglesias, acabadas de edificar, tenían conformidad en sus altares y demás ornamentos, precisamente aquella unidad de estilo había de agradar. No sería bueno, con todo eso, habiendo ahora de hacer retablos, órganos, coros y cosas semejantes dentro de ellas, imitar al escultor gótico, sino el de la arquitectura grecorromana, que, como mejor y más grandiosa, no solamente no las ofende, sino que les da mayor carácter de majestad, porque si se hiciera de otro modo, sería perpetuar el estilo gótico y no conseguir la perfecta restauración de las artes.²³

Isidoro Bosarte, el continuador de Ponz, va sostenir fins entrat el segle XIX una actitud encara més tancada pel que fa a l'estètica gòtica i anàloga a la del seu predecessor acadèmic pel que fa a la recomanació pràctica:

22. Gaspar Melchor DE JOVELLANOS, «Elogio de las bellas artes, pronunciado en la Academia de San Fernando» (14-VI-1781), dins *Obras publicadas e inéditas*, Madrid, Rivadeneyra, 1858, vol. I, p. 350-363. Les citacions a p. 351.

23. Antonio PONZ, *Viage de España*, vol. XI (1781), carta VI, paràgraf 41; edició: Madrid, Aguilar, 1988, vol. III, p. 499.

Las añadiduras según el buen gusto grecorromano a las obras góticas no pueden perjudicarlas, ni desgraciarlas, por quanto son mejores que ellas. En añadiendo nuevas obras al gótico, irá renaciendo el edificio según el buen arte. Por la imitación del estilo gótico no hay más razón que la conformidad con una cosa mala.²⁴

En definitiva, en el pas entre els dos segles, a Madrid el neoclassicisme era encara –i per molts anys– un valor en alça, que impedia el reconeixement del valor autònom del gòtic. A l'Espanya oficial, el despotisme il·lustrat s'allargassava molt més que la Il·lustració, i l'estàtic dogma del bon gust grecorromà podia més que les proves aportades pel racionalisme empíric.

L'autoritat d'Antonio Ponz i la ciutat de Barcelona

Antonio Ponz, format als cursos públics de la Junta Preparatoria (germen de l'Academia de San Fernando) des de 1746, pensionat a Itàlia durant tot el decenni de 1750 i nomenat per Campomanes inspector de les obres d'art posseïdes pels jesuïtes a Andalusia arran de l'expulsió de la Companyia de Jesús el 1767, va concebre i es va fer càrrec personalment d'una exploració completa per Espanya a la recerca crítica del patrimoni artístic nacional. Encara que el primer volum del *Viage de España* va ser publicat amb pseudònim i no era una publicació oficial, defensava, en nom del bon gust, l'intervencionisme regi i els interessos corporatius dels artistes educats per l'Academia. A propòsit del Transparente de la catedral de Toledo feia una proposta que havia de repetir en diverses ocasions:

Aunque no fuera sino para evitar semejantes desaciertos, sería muy propio de las santas iglesias tener asalariados hábiles profesores que, estableciendo el buen gusto, desterrasen el pésimo, que infelizmente ha denigrado de muchos años a esta parte tan magníficos templos.²⁵

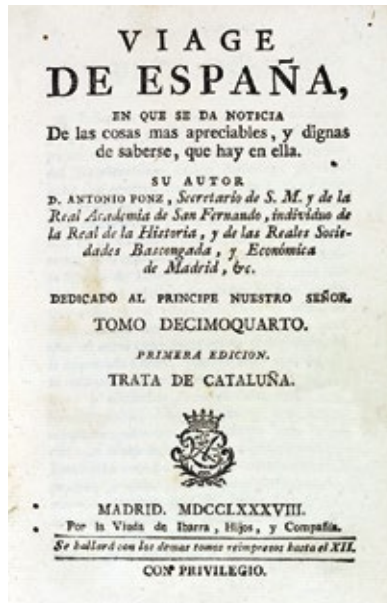
A partir del segon volum, l'obra de Ponz comptà amb una subvenció reial i el patrocini de l'Academia de San Fernando. El 1774 reclamava «una ley arquitectónica que impidiese la libertad y desacierto de tantas obras».²⁶

A banda de la supressió d'altars i retaules barrocs per motius estètics, Ponz aprovava, per als temples gòtics, projectes congruents amb els criteris exposats per Laugier a les *Observations sur l'architecture* i que a Espanya començaven a florir per aquells anys com a resultat d'un esperit de purificació

24. Isidoro BOSARTE, *Disertación sobre el estilo que llaman gótico en las obras de arquitectura*, 1798, p. 1 (citat per HENARES, *La teoría de las artes plásticas...*, p. 194).

25. PONZ, *Viage de España...*, vol. I (1772), carta II, par. 46, nota; edició: 1988, vol. I, p. 137.

26. PONZ, *Viage de España...*, vol. IV (1774), carta V, par. 8; edició: 1988, vol. I, p. 685.

Portada del volum XIV del *Viage de España* d'Antonio Ponz, 1788, que conté la ressenya sobre l'arquitectura de Barcelona. CRAI Biblioteca de Fons Antic, UB

eclesiàstica on conflüen els interessos episcopals i els reials: restricció de les formes populars del culte, persecució dels abusos de conducta dels preveres beneficiats, enfortiment de l'autoritat del bisbe sobre els capítols, etc.²⁷ Així, el 1774, a la catedral de Cuenca, Ponz deplorava la interrupció de la visió longitudinal de la nau principal a causa del «pantallón del trascoro», i esmentava, com a admirable, un «dictamen que dió alguno, quando se reedificó la capilla mayor, de hacer el coro alrededor de su presbiterio», pràctica ja seguida a San Isidro de Madrid i en altres esglésies.²⁸ I també celebrava el projecte de fer a la catedral de València «una renovación de consecuencia, levantándola de techo y adornándola toda conforme a la mejor arquitectura», és a dir la clàssica, «procurando que los más hábiles, estén donde estuvieren, formen varias ideas y diseños, que después examine un justo y rígido censor»; de manera que es pugui procedir «con toda la cautela necesaria en la elección del hábil profesor que la haya de poner en práctica».²⁹

27. Alfonso RODRÍGUEZ G. DE CEBALLOS, «La reforma de la arquitectura religiosa en el reinado de Carlos III. El neoclasicismo español y las ideas jansenistas», *Fragmentos*, 12-14 (1988), p. 115-127, ha explorat les causes estrictament religioses de la reforma dels temples a la segona meitat del XVIII, desenvolupant una idea exposada per Fernando CHUECA GOITIA, «La arquitectura religiosa en el siglo XVIII y las obras del Burgo de Osma», *Archivo Español de Arte*, 1949, p. 209-291.

28. PONZ, *Viage de España...*, vol. III (1774), carta I, par. 21; edició: 1988, vol. I, p. 491.

29. PONZ, *Viage de España...*, vol. IV (1774), carta II, par. 43; edició: 1988, vol. I, p. 658.

El 1776, Ponz fou nomenat secretari de l'Academia de San Fernando per Carles III, que en aquest cas –en una exhibició típica de la seva condició de dèspota il·lustrat– seguí les indicacions del ministre Grimaldi, passà per alt l'autonomia estatutària atorgada anteriorment per la mateixa Corona a l'entitat acadèmica i topà amb una protesta dels membres de la corporació; una protesta tan fonamentada com inútil i, a més, molt mal encaixada per la superioritat. L'any següent, a les ordres de Campomanes i Floridablanca, Ponz donava cos a la legislació que permetria tirar endavant les directrius regalistes i, alhora, la campanya contra les corporacions artesanies. La reial resolució de 22 de juny de 1777 proclamava la supremacia dels professors de formació acadèmica sobre els artesans, i els decrets de 23 i 25 de novembre del mateix any no sols reafirmaven la directriu anterior en relació amb les obres civils, sinó que entraven sense contemplacions en l'àmbit de les obres eclesiàstiques. El 1786, les gestions del mateix Ponz van permetre la creació d'una comissió d'arquitectura de l'Academia, que feia més efectives aquelles disposicions. A pesar de les diverses reaccions contra aquest intervencionisme, el suport de Carles III i dels seus ministres al programa d'un art oficial va fer que l'Academia de San Fernando assolís un control palpable sobre l'activitat artística en tot el reialme, fins i tot per damunt d'altres acadèmies, com les de València, Saragossa o Sevilla, que foren considerades sols d'àmbit local i, per tant, de rang secundari dins un organigrama estatal únic.³⁰

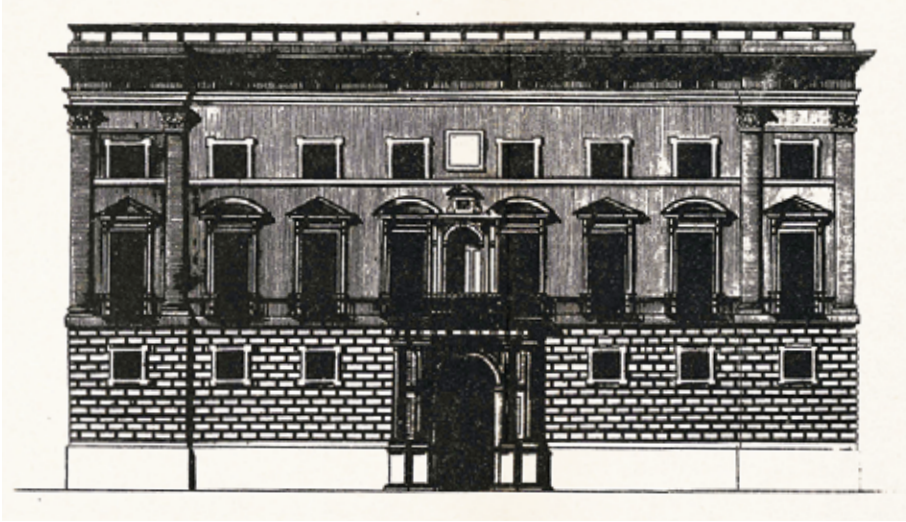
Pel que fa a Ponz, sota l'aparença del viatger curiós, de l'historiador o del crític d'art –que són les imatges que més han perdurat gràcies a la força de la lletra impresa–, en vida va ser, sobretot, un membre de la classe política espanyola que, en una esfera concreta i des d'unes responsabilitats sectorials, perseguí els objectius marcats pel monarca i els seus ministres principals. És aquesta preeminència de l'home polític sobre l'artista i l'erudit la que explica l'aparença obsessiva dels seus criteris artístics, inamovibles al llarg dels anys i a pesar de l'experiència adquirida en el decurs dels seus viatges. Sempre es mostrà acarnissat contra el barroc d'arrel hispànica i contra tot allò que se li assemblava, analista comprensiu i minucios de les produccions mesurables amb el Vitruvi a la mà –les obres recents de tendència antibarroca o les llegades pel Renaixement– i admirador fred i apressat de l'arquitectura gòtica.

Les notícies sobre la ciutat de Barcelona, editades el 1788, són un enèsim exemple d'aquestes fixacions: «aquí, como en las demás partes del Reyno,

30. La carrera de Ponz dins l'Academia de San Fernando, a: BÉDAT, *L'Académie des Beaux-Arts...*, especialment p. 152-153, 332-336 i 341-342.

Monument funerari efímer per a la reina Maria Amàlia de Saxònia a la catedral de Barcelona, segons disseny rococó de Manuel i Francesc Tramulles, 1761. Dibuix de Carles Grau i gravat d'Ignasi Valls. AHCB

Façana de la Casa de la Diputació del General, construïda el 1597-1619 sobre projecte de Pere Blai. Dibuix publicat al *Viage de España* per Antonio Ponz, que el destacava com l'edifici més notable de la ciutat de Barcelona. Biblioteca del COAC

exercitó la ignorància artística su tiranía, y no han faltado Churrigueras que, con sus delirios, han emporcado quanto ha caído en sus manos».³¹

Ponz s'entreté a Barcelona, com a tot arreu, en un seguit de minúcies ornamentals d'altars i retaules respectuosos amb el vitrubianisme, comenta els edificis encara a mig construir del Pla de Palau –la Llotja i la Duana–, pressumiblement conformes a les noves normes acadèmiques, i dedica les lloances principals –amb làmina inclosa: fet excepcional– a la façana de la Casa de la Diputació del General, deguda a Pere Blai i únic exemple destacat de l'arquitectura del Renaixement a la ciutat. Al costat d'aquest inventari d'elements òptims, correctes o prometedors, Ponz destaca la importància de l'element gòtic en el balanç artístic local:

Exceptuando algunas obras recientes, es preciso volver la vista a los edificios góticos que permanecen; pararnos en sus menudencias y contemplar su firme construcción, que no tiene poco que ver, si se considera quan superior es ésta a la de otros pesados edificios posteriores, así por su gentileza, como por la integridad que conservan después de algunos siglos.³²

31. PONZ, *Viage de España*, Madrid, Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, 1788, vol. XIV, carta I, par. 26 (p. 12).

32. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 27 (p. 12-13).

Tant a la catedral com a Santa Caterina, la ràpida al·lusió al gènere gòtic de la construcció dona pas al més detingut escrutini dels complements, a la recerca, sobretot, del blasmat xurriguerisme, seguint l'esquema posat en pràctica per primer cop a la catedral de Toledo:

[La seu barcelonina] es uno de esos edificios góticos bastante magnífico, de tres naves altas y espaciosas cuya planta es al modo de las demás de España con coro y presbiterio en medio de su recinto; [però] la mayor parte de los altares o retablos modernos en el recinto del templo sería mejor no haberlos hecho, pues, atendiendo a la razón del arte, se malgastó en ellos el dinero y se afeó la iglesia.³³

Pel que fa a l'església de l'orde de predicadors:

...magnífica es también, aunque de sola una nave, [...] toda ella de piedras sillares y de una amplitud extraordinaria. ¡Pero qué retablos, o por mejor decir, qué embrollos ridículos...!³⁴

Però és a Santa Maria del Mar on el contrast entre la succinta descripció dels mèrits constructius i la prolixa i sàdica anàlisi d'un element tardobarroc assoleix el mateix to de la destructiva crítica contra la invenció de Narciso Tomé al cèlebre Transparente de la girola toledana:

Para guardar un cierto orden en el examen metódico de los templos debiera hablarle a V. ahora de otro también de la arquitectura que llaman gótica, gentil en su género, y bien fabricado quanto puede darse, con treinta y ocho capillas, algunas de las cuales sirven de ingreso, y tres altas naves, pero no quisiera haber entrado en él por no haber visto uno de los mayores y más costosos desatinos que se han hecho en nuestra dichosa edad. Con esta y otras obras de igual artificio no tendría el siglo XVIII por qué engreirse de superar las luces artísticas a los pasados, aunque retroceda hasta el de Carlo Magno.³⁵

L'objecte de la ira reconcentrada de Ponz és el nou altar major, inaugurat el 2 de juny de 1782, obra del tallista barceloní Deodat Casanoves, clarament inspirat en el baldaquí de Bernini a Sant Pere del Vaticà i que potser va fer

33. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 28 i 31 (p. 13 i 14).

34. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 42 (p. 19).

35. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 33 (p. 15-16).

© Photoaia

Retaula barroc de Sant Pacià a la catedral de Barcelona, obra de Joan Roig, 1688. Fotografia de Steve Vidler. Catedral de Barcelona

A. T. V. - 276. BARCELONA — Interior de Santa Maria del Mar

Presbiteri de Santa Maria del Mar, amb les trones i l'altar barrocs, del tallista Deodat Casanoves, 1772-1782. Destruït el 1936. AFB

servir elements marmoris aplegats per a l'església de Betlem i que no havien estat utilitzats a causa de l'expulsió dels jesuïtes.³⁶

De fet, la llarga i brutal ressenya d'aquest baldaquí es constitueix en l'element central de la carta dedicada per Ponz a la ciutat de Barcelona, una crítica que s'eleva des de la concreció de l'obra fins a la impugnació general de l'estat actual de les arts a la capital de Catalunya, i a una consideració, encara més àmplia, sobre l'efecte d'aquesta mala pràctica local sobre la imatge global d'Espanya:

Se disculpan los que pudieran haber impedido que se llevase a efecto esta obra (sin haberse asegurado antes de su regularidad y buena forma) con que así la han querido los feligreses que la han costado; pero no es buena razón, ni por capricho de particulares se han de permitir fealdades en los templos y pueblos de esta clase. Barcelona y Cádiz, ciudades ambas de las más opulentas y principales del Reyno, y las más freqüentadas por su situación y por el comercio de los forasteros, son como las piedras de toque para que éstos vengan en conocimiento de lo que podrá haber dentro de él en materia de buen gusto y conocimiento artístico; pero desgraciadamente parece que se ha puesto cuidado en hacer que lo formen muy malo, a costa de grandes caudales gastados en ellas sin elección ni acierto.³⁷

Ponz i Capmany: a l'entorn del despotisme il·lustrat

En un volum anterior del *Viage de España*, corresponent a visites per Castella i Lleó, Ponz havia al·ludit ja en termes anàlegs a la situació artística de la ciutat de Cadis, no visitada encara, però sobre la que havia de considerar urgent fer un toc d'atenció. El valencià se serví de l'artifici d'una carta tramesa per un suposat corresponsal de Cadis, que no sols expressa el judici negatiu sobre la pràctica artística contemporània a la ciutat andalusa, sinó que trasllueix també la imatge transcendental que Ponz mateix tenia de les ressenyes que anava publicant:

Yo imagino la barbarie artística con todos sus abortos corcovados, cojos, enanos y mal aguisados, como una gran casta de pájaros de paso, que cuando corre viento se va con él y se atropa a las orillas del mar. [...] Las cartas de usted han sido un viento favorable para los países de que ha escrito; y como aún no ha podido o no ha tenido por conveniente tomar por su cuenta este rinconcito de las orillas del Continente, se ha venido a arrinconar aquí con todos sus pollos el pájaro

36. Manuel ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991, p. 107-109.

37. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 36-37 (p. 17-18).

arriba insinuado. [...] Quisiera que cuanto antes se desengañaran los que piensan de un modo tan estrafalario, y que cuantos vienen a Cádiz de toda Europa y ven disparates artísticos entendiesen que no los autoriza una nación que ha sido madre de los Covarrubias, Toledos, Herreras...³⁸

La característica principal del despotisme il·lustrat com a tècnica de govern fou el reforç de l'autoritarisme monàrquic –basat en la teoria del dret diví– mitjançant un ús ampli i estereotipat d'imatges extretes del món de la investigació filosòfica i científica. Era costum dels servidors de Carles III de Borbó, i més concretament, era l'hàbit de Pedro Rodríguez Campomanes, el gran protector d'Antonio Ponz, presentar les directrius de govern ideades –sempre conformes amb els interessos del rei– com a aportacions indiscutibles de la raó universal que il·lumina l'escenari i arraona l'obscurantisme. La consideració de Vitruvi com el dipositari principal de la racionalitat en matèria d'arquitectura i ornamentació donava un suport aparentment objectiu a la campanya de “regeneració” estètica i a les invencions neoclàssiques patrocinades per la dinastia reial.

Les crítiques de Ponz contra el barroc practicat a la Barcelona setcentista han tingut una influència molt duradora sobre els estudiosos posteriors, fins i tot entre els historiadors de l'art catalans, però resseguir-la no és el nostre objectiu ara. Eren el preludi d'una acció decidida sobre la pràctica artística de la capital catalana, per tal d'imposar-hi el gust oficial borbònic i, de pas, controlar el moviment dels cabals aplegats per la societat local amb finalitats artístiques i substituir els mestres d'obres per arquitectes titulats i els fusters tallistes per escultors acadèmics.³⁹

Per la seva condició de defensor dels gremis barcelonins i expositor dels mèrits antics i presents de la seva ciutat nadiua (entre ells, la frugalitat dels ciutadans), Antoni de Capmany era un dels intel·lectuals catalans que havien de sentir-se més directament afectats per les acusacions de Ponz. La pertinença al mateix cercle d'acadèmics espanyols reunits a l'entorn del rei caçador i dels seus col·laboradors Campomanes i Floridablanca havia de fer-lo especialment sensible als atacs a Barcelona i, al mateix temps, dificultava l'expressió oberta de la seva disconformitat. Però la referència crítica del valencià al pensament de Capmany, dins la mateixa carta dedicada a l'arquitectura de la ciutat de Barcelona, era un incentiu suplementari que cal no negligir.

38. PONZ, *Viage de España...*, vol. XII, carta I, par. 13-14 (edició: 1988, vol. III, p. 549).

39. HENARES, *La teoría de las artes plásticas...*, p. 98, ha destacat que els acadèmics setcentistes, i en particular Ponz, crearen el mite de l'elevat cost de les obres barroques –quan de fet els treballs en fusta daurada o pintada eren molt més barats que els equivalents en el marbre prescriptiu dels neoclàssics– i el lligam d'aquest mite amb una visió economicista de l'activitat artística que, al seu torn, entroncava amb el dictamen històric sobre les causes de la decadència hispànica del segle XVII, de la qual l'art barroc seria una de les manifestacions més penoses.

En efecte, a la presentació general de la ciutat, Ponz fa esment dels autors que n'han parlat, Pujades, Diago, «otros muchos» i, finalment, Capmany i les seves *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. A continuació d'aquesta referència, el secretari de l'Acadèmia madrilenya hi afegeix un comentari, displicent i aparentment genèric, que no és altra cosa que una autoritària censura de l'historicisme capmanyà feta des de la perspectiva rupturista del despotisme il·lustrat:

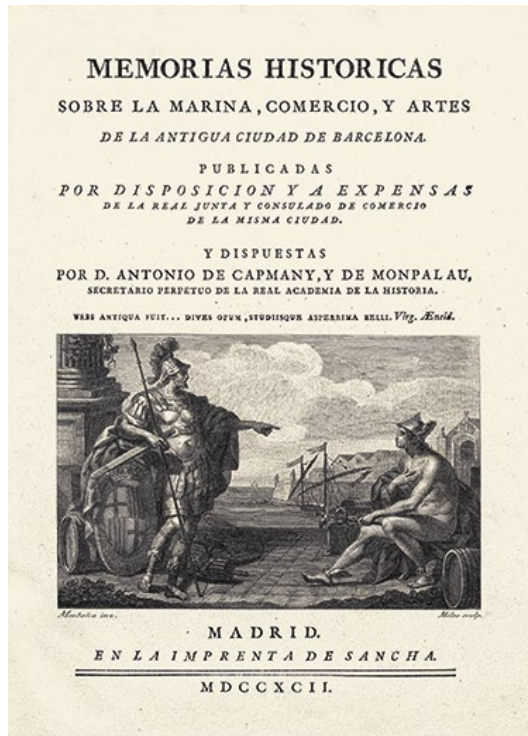
Dexemos nosotros por ahora de detenernos en lo que fuimos, pues tantos lo han dicho, para hablar de lo que somos y podemos ser, reduciendo nuestras relaciones al estado presente, que es el que nos importa y conviene mejorar, hablando siempre con la imparcialidad y libertad acostumbrada en los asuntos tratados hasta ahora. Bueno y muy laudable es acordar las acciones de nuestros pasados, especialmente si fueron mejores que nosotros y aquéllas más útiles e importantes que las nuestras, pero el proponer, exhortar y conseguir que nosotros seamos mejores que ellos, *hoc opus, hic labor*. El Reynado del gran Carlos Tercero, padre amantísimo de sus fieles vasallos, desmontando insuperables estorbos, ha abierto y abre ancho camino para llegar a conseguir tanta dicha.⁴⁰

En aquell tram final del regnat de Carles III, Capmany anava preparant l'edició de la seqüela de les *Memorias históricas*, i aquest *Suplemento* li proporcionava una oportunitat de fer front als plantejaments de Ponz. Probablement, l'opinió de l'historiador català sobre el baldaquí nou de Santa Maria del Mar no era gaire diferent, en el fons, de l'expressada pel secretari de l'Acadèmia de San Fernando, i en va buscaríem a les pàgines de Capmany dedicades a l'art barceloní una referència a l'obra de Deodat Casanoves ni una defensa de l'art barroc. Tampoc no hi trobarem el nom d'Antonio Ponz, però les al·lusions contingudes en els paràgrafs inicial i final de la seva apologia de l'arquitectura gòtica ens semblen, tanmateix, prou inequívokes per poder formular la hipòtesi que l'autor de les *Memorias históricas* va concebre aquesta dissertació com una resposta a les crítiques rebudes i que la treballà per donar-li forma de capítol final de l'obra, quasi un apèndix, perquè, segurament, el text del *Suplemento* i la col·lecció diplomàtica que l'acompanya eren ja molt avançats quan arribà l'estímul del volum XIV del *Viage de España*.

La dissertació d'Antoni de Capmany

El capítol titulat «De los edificios públicos de la Baxa Edad que se conservan en la ciudad de Barcelona» ocupa les darreres onze pàgines del volum

40. PONZ, *Viage de España...*, vol. XIV, carta I, par. 8-9 (p. 4-5).

Portada del *Suplemento de las Memorias históricas*, de Capmany, 1792, que culmina amb l'apologia de l'arquitectura gòtica de Barcelona. Els simbòlics Mart i Mercuri davant les Drassanes de Barcelona. Dibuix de Pere Pau Muntanya i gravat de Pere Pasqual Moles. AHCB

tercer de les *Memorias históricas*, publicat el 1792 conjuntament amb un quart volum, a títol tots dos de *Suplemento* a l'obra principal, que porta peu d'impremta de l'any 1779.⁴¹ A diferència d'altres capítols més crítics que integren el volum, el referit a l'arquitectura barcelonina ofereix, en principi, un quadre tan positiu com el de la part corresponent del volum de 1779, la relativa als artesans:

Después de haber examinado a Barcelona por el lado de las artes útiles y oficios manuales, justo será contemplarla por el de las nobles artes, principalmente la arquitectura, en la qual no sobresalieron menos la habilidad y el primor de sus artífices que el espíritu y la magnificencia de sus ciudadanos.⁴²

41. Antoni DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, 1792, vol. III, p. 367-377. A les referències successives al capítol farem servir també una numeració dels seus paràgrafs, 20 en total.

42. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, p. 367 (paràgraf 1).

L'associació conceptual entre arts útils i nobles arts, que serveix per justificar la incursió sobre l'arquitectura medieval dins d'una obra definida pel seu autor com d'història econòmica, és un pèl artificiosa; deliberadament o no, és també polèmica amb la ideologia acadèmica, que posava l'èmfasi en l'estricta discriminació entre el treball manual dels artesans i l'ocupació artística dels professors. En qualsevol cas, a la tercera part del primer volum de les *Memorias históricas*, Capmany s'havia dedicat a descriure les institucions dedicades a la producció urbana, els gremis, mentre que ara –en el darrer tram del tercer volum– l'atenció es concentra en un sol producte, i en un de molt especial: és la ciutat mateixa considerada com a artefacte.

Dins el sistema general de l'obra, aquest capítol final, que a primera vista pot semblar un cos estrany, té també una funció conclusiva, ben manifesta quan es considera que el primer volum de les *Memorias históricas* havia començat amb una presentació de la ciutat de Barcelona consistent en un repertori de les seves excel·lències. Dins aquest discurs inicial, tan orientat a una exaltació sociopolítica del règim medieval, el mèrit urbanístic i arquitectònic de la ciutat sols havia pogut ser objecte d'una breu al·lusió, que anunciava ja, tanmateix, el plantejament del text extens de 1792:

la limpieza y enlosado de sus calles y plazas; la hermosura, solidez, elevación e igualdad de sus casas; la magestad y grandeza de sus templos; la alegría y primor de sus barrios y sus jardines, son objetos que ya merecieron en los tiempos pasados el encomio de geógrafos y viajeros.⁴³

El 1792, en efecte, Capmany arrodoneix aquella primera presentació de la seva ciutat i arrellera, d'entrada, un seguit d'elogis de l'aspecte físic de Barcelona emesos sobretot per viatgers il·lustres dels segles xv i xvi, que coincidiren a exaltar la netetat dels carrers i la solidesa i elegància dels edificis. La referència als setges soferts per la ciutat entre 1691 i 1714 i a la densificació del darrer terç del Setcents, fins al moment mateix de l'escriptura del llibre, li serveix per justificar la deterioració soferta, que oculta en part als ulls contemporanis una informació preciosa sobre la importància de la Barcelona heretada de l'Edat Mitjana:

Los que vieron esta ciudad cien años atrás, apenas la conocerían hoy según las renovaciones, reparaciones y mudanzas que ha experimentado su caserío, entonces todo labrado de sillería, de estilo uniforme y de aspecto tan serio y elegante como el que se conserva aún en sus antiguos templos.⁴⁴

43. CAPMANY, *Memorias históricas...*, Madrid, Antonio de Sancha, 1779, vol. I, p. 1-9; les dues citacions, a p. 7.

44. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, p. 371 (par. 9).

Arran d'aquesta darrera al·lusió, que singularitza les esglésies medievals com a proves documentals de l'antiga excel·lència arquitectònica de Barcelona, Capmany comença l'elogi de l'art gòtic.

L'estratègia discursiva

Si considerem la posició d'aquest elogi del gòtic dins el discurs general capmanyà –es tracta aparentment d'enriquir l'apologia de la Barcelona medieval amb una nova pinzellada positiva–, l'inici no deixa de ser sorprenent:

Aunque no puede Barcelona, como otras ciudades de Europa, presentar a los ojos del viagero curioso, edificios magníficos de la elegante arquitectura griega desde su restauración o renacimiento en occidente, fuera de la parte anterior de la casa de la Diputación; a lo menos, en el carácter atrevido, delicado y grandioso del orden que llamamos vulgarmente gótico, que nació en el siglo XIII y acabó a principios del XVI, las obras que aún conserva pueden competir con las de otro pueblo de dentro y fuera de España, principalmente las consagradas al culto divino.⁴⁵

Per què Capmany havia de sentir-se inclinat a fer aquesta estranya construcció concessiva? Perquè l'ambient estètic de la darrereria del segle XVIII era rotundament neoclàssic –és clar–, i l'historiador de Barcelona no perdia mai de vista el seu objectiu didàctic ni els recursos refinats de la retòrica, que era una altra de les seves especialitats professionals. Recordem com presentava Capmany la concessió a la *Filosofia de la elocuencia*, publicada el 1777:

Es una “figura” con que, a los contrarios, a las objeciones presupuestas en los oyentes o a la opinión común, concedemos aquellas conclusiones, reparos o respuestas que nunca pueden destruir nuestra causa, sí sólo contradecirla, para que de este modo salga siempre triunfante.⁴⁶

Però ja hem anunciat que la nostra hipòtesi és més concreta. En efecte, l'al·lusió al «viagero curioso», plantada just abans de referir-se al palau de la Diputació del General com a única mostra de classicisme a la ciutat, ha de ser interpretada com una crida a la sagacitat dels lectors setcentistes, ensinistrats per la censura en l'art de llegir entre línies, i sembla molt probable que apunti a Ponz i a la seva recent carta sobre Barcelona. A continuació, Capmany adopta ja un to combatiu i –superant la simple idea d'analogia formal entre

45. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, p. 371-372 (par. 10).

46. ANTONIO DE CAPMANY, *Filosofia de la elocuencia*, Madrid, Antonio de Sancha, 1777; citem per l'edició moderna publicada a Almería, Universidad de Almería, 2002, p. 133.

els edificis gòtics de tot Espanya i Europa com a recurs descriptiu— formula una tesi més agosarada: l'excel·lència dels exemplars barcelonins dins l'univers de l'estil continental.

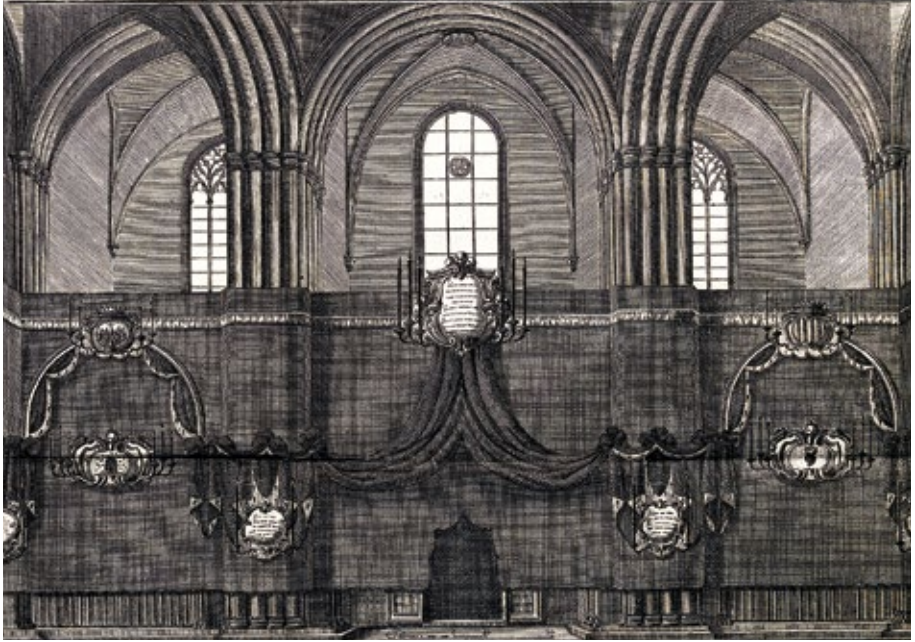
El paràgraf final del capítol (i de les *Memorias históricas*) es tanca amb una altra referència al viatger curiós, i el context fa aquest cop més que probable que l'al·ludit sigui Antonio Ponz. En efecte, un cop exposades les seves idees personals sobre els edificis gòtics, Capmany esquiva la controvertida etapa barroca i tanca l'arc de la dissertació amb una crida a completar la informació sobre els edificis públics de Barcelona no esmentats en el cos del capítol amb la lectura d'un apèndix del volum quart —consistent en un seguit de notícies extretes de l'arxiu municipal, i més particularment dels dietaris de Jaume Ramon Vila i Gabriel Canyelles, que documenten les obres més notables anteriors al segle XVIII— i amb l'esment de les grans obres recents, que serien mereixedores de l'aprovació de l'innominat observador: «la Ciudadela, el Muelle, la Casa de la Lonja y la Aduana nueva, fábricas todas dignas de los ojos del curioso viajero y del inteligente artista».⁴⁷

Entremig d'aquestes dues pinzellades sobre els edificis posteriors al trencament del fil medieval de l'art barceloní, la dissertació de Capmany s'ofereix, en l'estil mateix de les cartes de Ponz, com un seguit de comentaris sobre les obres principals de l'etapa gòtica, segons l'ordre següent: la catedral (paràgraf 11), Santa Maria del Mar (par. 12), Santa Caterina, el Pi i Sants Just i Pastor (par. 17), en l'apartat de temples; l'altar major i el cor de la seu, pel que fa «a las obras de escultura, que en aquellos tiempos prestaba sus socorros a la arquitectura» (par. 18); i, com a obres profanes, el porxo de Sant Jaume, el claustre de la casa de la Diputació i els salons del Palau Reial Menor, del Consell de Cent i de la Llotja de Mar (par. 19).

Capmany atorga el primer lloc en la jerarquia artística de Barcelona a la catedral,

...en cuya magestuosa fábrica se ven reunidas la solidez, la magnificencia y la seriedad con la elegancia y la armonía más sabia de las proporciones, pues no se hallan (defecto tan común en casi todos los templos de este estilo) sacrificadas las reglas del arte al capricho del artista.

47. CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. III, p. 377 (par. 20). L'apèndix mencionat (núm. IX, «Varias noticias de establecimientos y obras públicas hechas en otros tiempos en la ciudad de Barcelona, sacadas literalmente de los Diarios de Ramon Vila y Gabriel Cañellas, escribanos del racional de su antiguo Ayuntamiento, y de otras memorias auténticas del tiempo») ocupa les p. 76-78 de l'«Apéndice de varios documentos y noticias» posat al final del volum IV, amb paginació especial, després de la p. 418, que és la darrera de la «Colección diplomática de los instrumentos justificativos del tomo III de las presentes memorias, sacados de varios registros, libros y quadernos de los archivos reales y del municipal y consular de Barcelona».

Ornamentació de les capelles dels peus de la catedral de Barcelona i l'espai sota el cimbori en ocasió dels funerals per la reina Maria Amàlia de Saxònia, 1761. Dibuix de Francesc i Manuel Tramulles i gravat de Francesc Boix. AHCB

La solidesa, la magnificència i la seriositat són qualitats reconegudes als temples gòtics tant pels racionalistes francesos com pels seus èmuls espanyols. Ara bé, pertanyen a un altre ordre d'idees la proclamació de la saviesa de les proporcions de l'edifici i del predomini, en aquest cas, de les regles de l'art (se sobreentén: les regles universals de l'art, les clàssiques) sobre el caprici (l'aspecte de les obres gòtiques que més desagradable resultava als ulls educats en la severitat dels ordres grecoromans). Capmany accepta la imatge ambivalent de l'estil gòtic que troba a la bibliografia i la discriminació entre l'encert de l'estructura general i l'error de l'ornamentació, però d'aquesta xacra n'exclou ja la catedral de Barcelona.

No ofereix gaire dubte que la separació entre la ponderació de l'efecte general de la conformació espacial d'aquesta església (par. 11) i el comentari de l'altar i el cor (par. 18) permet a Capmany defugir l'aspecte més punxegut: l'anàlisi de l'efecte d'aquests elements afegits –especialment, l'embolcall extern del cor– sobre la percepció espacial de les naus. L'estratègia expositiva revela que la seva actitud personal –treure mentalment els obstacles a la visió general– no difereix gens, en aquest punt, de la de Laugier i Ponz. És interessant veure la similitud i, alhora, la distància entre les impressions descrites per Capmany i les de Laugier a Notre-Dame de París:

Interior de la catedral de Barcelona: percepció neoclàssica. Dibuix de François Ligier, aiguafort de Jean-Baptiste Reville i gravat de M. A. Benoist, per al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, 1806. AHCB

Interior de la catedral de Barcelona: percepció romàntica. Dibuix i litografia de Francesc Xavier Parcerisa, per al primer volum de *Recuerdos y bellezas de España*, amb text de Pau Piferrer, publicat a partir de 1839. AHCB

Altar major de Santa Maria del Mar. Aquarel·la de Joaquín de Mosterin, mitjan segle XIX. AHCB

Au premier coup d'oeil mes regards son arrêtés, mon imagination est frappée par l'étendue, la hauteur, le dégagement de cette vaste nef; je suis forcé de donner quelques momens à la surprise qu'excite dans moi le majestueux de l'ensemble. Revenu de cette première admiration, si je m'attache au détail, je trouve des absurdités sans nombre; mais j'en rejette le blâme sur le malheur des temps. De sorte qu'après avoir bien épluché, bien critiqué, revenu au milieu de cette nef, j'admire encore, et il reste dans moi une impression qui me fait dire: Voilà bien des défauts, mais voilà qui est grand.⁴⁸

El tombant de la dissertació (par. 12) és marcat per la presentació de Santa Maria del Mar:

48. LAUGIER, *Essai sur l'architecture...*, p. 174-175.

Perspectiva actual de l'interior de Santa Maria del Mar. AFB

...un plan más atrevido, más ligero y más gallardo que el de la Catedral, en cuya ejecución compiten la gentileza gótica con la ingeniosa y feliz ciencia del arquitecto.

D'una banda, Capmany hi reafirma que l'arquitectura eclesiàstica gòtica de Barcelona combina la fantasia medieval amb el rigor científic de l'arquitecte. I de l'altra, aprofita les diferències amb la catedral per introduir tot seguit un enfocament comparatiu entre els exemplars locals de l'estil. D'aquesta confrontació entre les dues primeres esglésies barcelonines, Capmany, sempre fidel al mètode inductiu, n'extreu dues conclusions encadenades. Tal i com es presenta en aquesta ciutat i en aquests dos temples, l'arquitectura gòtica satisfà tant la raó, l'estri favorit dels acadèmics neoclàssics, com la imaginació, una potència que tempta els esperits més inquietes del Segle de les Llums:

en ambos templos, diferentes en la estructura, dimensiones y distribución de las partes, siendo una misma la forma y estilo arquitectónico, no acierta el espectador inteligente a qual dar la preferencia; porque si en el primero halla más en que contentarse la razón, en el segundo la imaginación tiene más en que cebarse.

Si encara que en proporcions diverses les dues esglésies apel·len alhora a la raó –és a dir, a l'aplicació del dogma vitrubià en l'anàlisi de proporcions– i a la imaginació –que no té regles *a priori*–, és clar que cap descripció feta exclusivament des del primer dels dos punts de vista (ni les de Ponz ni les de qualsevol altre adorador dels ordres clàssics) no pot traslladar el valor real d'aquests edificis com a obres d'art:

En fin, son fábricas que deben juzgarse, no por las descripciones y relaciones, sino por la vista, esto es, por los efectos que dexan en el ánimo del espectador.

La teoria sobre l'arquitectura gòtica

En aquest punt del discurs, una acotació al marge de la pàgina, «Reflexiones sobre la arquitectura gòtica», marca el trànsit des de l'examen concret dels dos edificis a la generalització:

Por lo general, es más sensible la impresión que causa el efecto de las fábricas góticas que el de las obras modernas.

Les reflexions de Capmany, que tallen l'enumeració d'obres (serà represa, ja de manera molt succinta, cap al final del capítol), no versen sobre la suposada bellesa objectiva dels edificis, sinó sobre la impressió que fan, és a dir sobre els seus efectes psicològics. Es fa palès, des d'aquest moment, que els homenatges anteriors de l'historiador barceloní a l'art d'arrel grecoromana són una concessió a l'ambient cultural que el rodeja i que el seu judici estètic és més favorable a l'estil gòtic o, almenys, al trencament amb el monopoli classicista del bon gust. En els paràgrafs successius, són explorades tres causes del fort efecte de les esglésies medievals: en primer lloc, les propietats físiques de la construcció en estil gòtic (par. 13); en segon lloc, la consciència d'historicitat que genera la seva contemplació (par. 14); i en tercer lloc, l'adequació de les formes al missatge religiós que aquestes construccions han de transmetre, fet que justifica plenament les opcions particulars dels creadors de l'estil (par. 15 i 16). Si les dues primeres

consideracions són fetes en abstracte, a la darrera Capmany hi reintrodueix exemples barcelonins.⁴⁹

L'exploració de les propietats de les esglésies gòtiques segueix, en principi, el camí ja conegut a través dels racionalistes francesos i espanyols:

Primeramente, sentimos una especie de sorpresa que nace de la elevación de las columnas y bóvedas, de la terminación misma de los arcos punteados, de la ligereza de todos los miembros del cuerpo de la fábrica, remontados y rematados en figura piramidal, de las partes menores del ornato y de los cornisamientos esbeltos.

Però la continuació de Capmany escapa a aquell món d'idees, perquè la constatació de la sorpresa inicial no dona pas a l'acostumat blasme de les estranyes proporcions que l'han provocada, sinó a una justificació de la petitesa de l'ornamentació, feta des de l'angle de la pura percepció visual:

todo lo qual da una ilusión de espaciosidad que no existe realmente en la área del edificio, porque las formas y pequeñez de las partes causa a la vista el mismo efecto que la realidad de las distancias, que achican los objetos grandes en su lugar respectivo.

Capmany inclou en aquesta ponderació dels efectes visuals la verticalitat característica dels interiors gòtics, «la enorme altura que toma la arquitectura gòtica en los edificios sobre la que prescribe la regularidad de la griega», i proposa, com a cosa sabuda, una idea que, de fet, subverteix el credo clàssic:

nadie ignora que de dos salas de iguales espacios, la que tenga el techo más elevado parecerá mayor que la otra; así es que todos los templos góticos tienen siempre un ayre de grandiosidad, aun quando no sean realmente grandes.

El contrast entre aquesta observació empírica i la sostinguda pels partidaris dels ordres clàssics és esclatant. No es tracta sols d'una tesi polèmica amb la doctrina neoclàssica en abstracte, sinó que s'oposa més concretament a les constants admonicions de Ponz davant els edificis que anava visitant, comentarís sovint d'una ceguetat esborronadora. Així, en l'anàlisi de la façana

49. Aquesta exemplificació, en part incorporada al text i en part en notes, sembla afegida després d'haver fet l'estructura general de la dissertació, de manera que s'hi produeix un cert desordre. Per exemple, l'església de Santa Caterina és adduïda en la nota 3 (corresponent al paràgraf 15) i enmig d'una argumentació del paràgraf 16, abans d'aparèixer en l'enumeració final d'esglésies (paràgraf 17) com si no hagués estat mencionada prèviament: «Después de los referidos templos de la catedral y de Santa María del Mar, son dignos también del examen y contemplación de los aficionados a la antiquaria de las artes el de Santa Catalina mártir, del orden de padres predicadores, y el parroquial de Santa María del Pino...».

El pati gòtic de la Casa de la Diputació del General, escenari de la festa de Sant Jordi a mitjan segle XIX. Dibuix i litografia de Francesc Xavier Parcerisa, per al tercer volum de *Recuerdos y bellezas de España*, 1848. AHCB

barroca de la catedral de València, adjacent al Miquelet, l'acadèmic de San Fernando troba que haver-la aixecat tant «con el fin de que la torre no la achicase» ha estat una estratègia inútil. Si s'hagués subjectat a les normes clàssiques —ens diu Ponz—, el seu dissenyador, «con un cuerpo solo la podía haber hecho mucho más grandiosa», perquè «la verdadera grandeza no consiste principalmente en la mole o bulto de los cuerpos, sino en la forma, proporción y armonía de sus partes». En definitiva, segons el concepte quasi metafísic de Ponz, la grandesa és una propietat exclusiva de l'art basat en Vitruvi: «Levántese y extiéndase cuanto quiera una obra chinesca, la achicará y hará mezquina cualquier pedazo de arquitectura griega que se le ponga al lado, por inferior que sea en la mole».⁵⁰

El segon rengle de les reflexions de Capmany suscitades per l'arquitectura gòtica també té implicacions polèmiques respecte a la doctrina clàssicista i, més enllà, pugna amb la consideració negativa de la història dins la Il·lustració més convencional. El raonament de Capmany sosté que la reintroducció moderna de l'arquitectura grecorromana, «la que se estila en los edificios que vemos erigirse a nuestros ojos», n'ha abolit la capacitat de suggestió històrica, mentre que el gòtic la conserva, precisament perquè «ha perdido ya su uso cerca de tres siglos ha». Així, «quanto más se aparta aquel género de arquitectura del actual, me da una idea más cabal de la distancia del tiempo y mayores auxilios para la comparación» entre les èpoques. Per aquest motiu, «en las iglesias del estilo gótico se siente una especie de recogimiento y veneración secreta». Tanmateix, Capmany, probablement com a recurs retòric per aconseguir un arrenjerament del lector a favor de la idea expressada, declara que aquesta experiència és negada al «vulgo, quien no puede medir la duración ni la serie de los siglos, por ignorar los sucesos que en ellos han ocurrido». L'exaltació de l'efecte psicològic de la densitat històrica incorporada als murs de les esglésies gòtiques de Barcelona sobre l'espectador —«mi imaginación recorre, sin poderla detener, la historia y las vicisitudes acaecidas cronológicamente en este intervalo, o por siglos, o por épocas o por reynados; y contempla sus paredes como testigos de vista de generaciones que pasaron»— ha de ser posada en relació amb el sentit general de les *Memorias históricas*, una obra destinada a cantar la grandesa de la Barcelona i la Catalunya de la Baixa Edat Mitjana i, per tant, a posar límits a l'entusiasme per la modernitat setcentista.

La darrera de les línies de reflexió seguides per Capmany reprèn l'argument de l'adequació de l'estil gòtic a la funció religiosa, posat en circulació pels racionalistes francesos de la primeria del segle XVIII, encara que

50. PONZ, *Viage de España...*, vol. IV (1774), carta II, par. 14 (edició: 1988, vol. I, p. 645-646).

l'enunciat particular que en fa posa l'accent en l'aspecte psicològic, i trasllueix una aproximació al cristianisme que cal qualificar de romàntica:

la arquitectura gótica imprime cierto género de tristeza deliciosa que recoge el ánimo a la contemplación, y así parece la más propia para la seriedad augusta de los templos (par. 15).

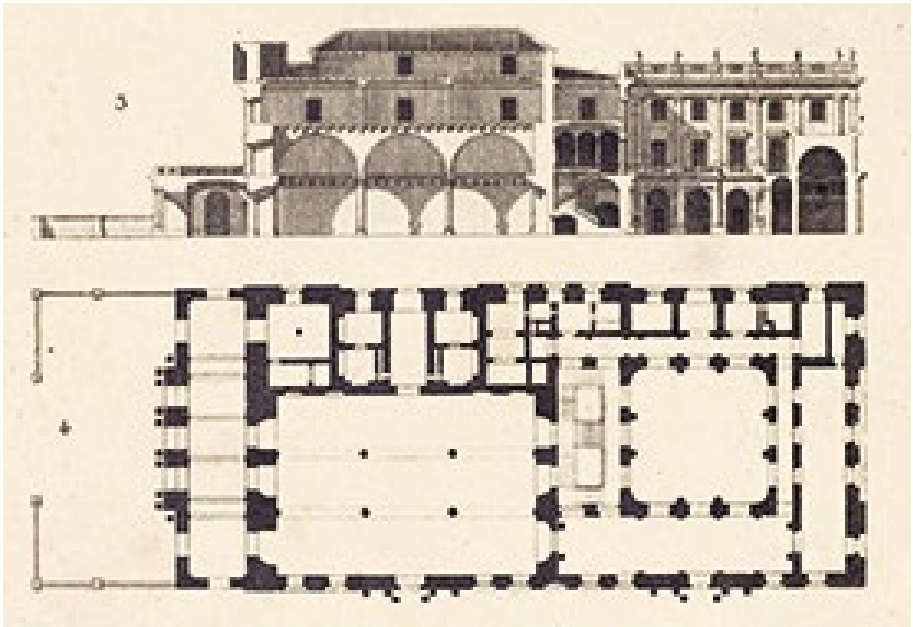
Des d'aquest punt de vista, l'historiador analitza amb una cura especial la relació complexa entre els amplis finestrals, justificats per raons de simetria arquitectònica, i els vitralls, justificats per la funció o programa de l'edifici:

Una de las partes que en la construcción de estos templos roba la atención del espectador y da la principal belleza y ornato a su estructura es el ventanage de claraboyas ayrosa y gallardamente rasgadas, cuya longitud y distribución entraba en el plan interior del edificio, más para la simetría y elegancia que para comunicar la luz, a cuyo fin hubiera sido superflua la magnitud y profusión de tantas ventanas, pues requiriendo la devota magestad de los templos una luz remisa o cortada que no ofenda ni distraiga el recogimiento de los fieles, como la ofendería la directa y viva transmitida por la diafanidad de los cristales limpios, se sirvieron oportunamente los antiguos de la pintura de encáustico en las vidrieras (par. 16).

L'experiència de les reformes barcelonines

En aquesta tercera reflexió, que gira al voltant de l'adequació del gòtic al caràcter seriós que han de tenir els temples cristians, Capmany hi incrusta informacions concretes sobre les esglésies barcelonines, com hem dit (paràgrafs 15 i 16, amb les notes 3 i 4). En posar en relleu la importància de les rosasses «que cortan los frontispicios de estos templos, cuyo gusto y primor en los trepados y calados de la piedra, rellenos de vidrios coloridos, admira y encanta a los ojos curiosos», aprofita per remarcar la gosadia extraordinària de les dues esglésies principals dels mendicants, Santa Caterina i Sant Francesc, que tenen les dues rosasses de façana de circumferència més àmplia de Barcelona, i on també «son dignos de admiración, atendida la anchura de sus naves, los arcos rebaxados sobre qué están sostenidos los coros, en lo que pocos paran la consideración».

Però l'objectiu principal de l'historiador barceloní en aquest passatge de la seva dissertació no és pas continuar l'inventari dels monuments locals ni ressenyar-ne les qualitats específiques, sinó fer servir l'examen de determinades reformes recents per reforçar l'argument general sobre l'estil gòtic i censurar les alteracions dels darrers segles, dècades i anys. Capmany no identifica el

Secció longitudinal i planta de l'edifici neoclàssic de la Llotja, que incorpora el Saló de Contractacions gòtic. Dibuix de Jacques Moulinier i gravat de Delaporte per al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, 1806. AHCB

llenguatge artístic d'aquestes modificacions, la qual cosa li permet d'apuntar alhora contra les obres barroques i contra qualsevol altra intervenció que arrenqui de la idea de la superioritat artística dels moderns, almenys pel que fa al tractament dels edificis heretats de l'Edat Mitjana.

A partir del decenni de 1770 sobretot, a les principals esglésies barcelonines s'hi havien produït intervencions impulsades alhora per una societat urbana que volia expressar el seu enriquiment en obres pietoses, per un reformisme episcopal tendent a subratllar la condició dels temples parroquials com a lloc de culte obert a tota la comunitat dels laics, i per les noves directrius ministerials, que pretenien escombrar els elements considerats de mal gust i introduir-ne altres de concordants amb l'estil oficial borbònic. Simultàniament, la Junta de Comerç, que el 1771 empenia l'execució d'un projecte de reedificació de l'antiga Llotja, havia decidit que «en la disposición de dicho proyecto se huviese respeto al grande salón, a fin de dejar a la posteridad memoria de la magnificencia del antiguo edificio de la Casa Lonja, que tanto han aplaudido los extranjeros». El 1785, l'autor del projecte i director de les obres, l'arquitecte Joan Soler i Faneca, afegia arguments artístics al fonament historicista d'aquella decisió conservadora; insistia en la magnificència del saló i de la nau col·lateral, en la quadratura de l'edifici —que associava tipològicament

i funcionalment a les basíliques dels antics romans— i en blasmava sols, i en un to acadèmic molt convencional, la decoració escultòrica, procedent d'una època en què «ahún no se avía podido desterrar el gotismo, cruel enemigo de la verdadera arquitectura griega romana».⁵¹ Al seu torn, Capmany, historiador subvencionat per la mateixa Junta de Comerç, destacava el 1792 el Saló de Contractacions com el millor saló gòtic entre tots els conservats a la ciutat de Barcelona.

A l'església de Santa Maria del Mar, els treballs duts a terme en aquella conjuntura foren especialment ambiciosos i facilitaren el redescobriment del valor genuí de la concepció gòtica de l'espai. L'altar major datava de mitjan segle XVII —primera pedra el 1630, consagració el 1637— i el retaule escultòric corresponent havia estat inaugurat el 1648 encara que mai no es va completar.⁵² El 1769 es va convocar un concurs per substituir aquest ordenament del presbiteri, amb participació d'artistes castellans, catalans i genovesos, i el bisbe Josep Climent i l'enginyer militar Pedro de Lucuze van triar el projecte de baldaquí de Deodat Casanoves, amb escultures de Salvador Gurri, blasmat de manera tan rotunda per Antonio Ponz quan visità Barcelona poc després del seu acabament.⁵³ Val a dir que, amb independència del model berninià de l'obra i de les seves probables desigualtats de projecte i execució, el concepte d'una composició exempta sota la clau principal del temple —sense retaule pla al darrere— i que permeti veure l'efecte de la capçalera original, encaixa amb les recomanacions de Laugier per a les catedrals franceses i dels seus seguidors de l'Academia de San Fernando per a les esglésies espanyoles amb la mateixa disposició absidal oberta. També hi encaixa la decisió de treure del mig de la nau el cadirat del cor i transferir-lo discretament a l'entorn de l'altar major, operació instigada per la campanya del cèlebre bisbe “jansenista” en pro de la funció parroquial i contra els privilegis dels beneficiats eclesiàstics.⁵⁴

Els comentaris del conegut cronista barceloní de la darrereria del segle XVIII, Rafel d'Amat i de Cortada, baró de Maldà, permeten seguir les diferents fases de la reforma, especialment el moment clau dels anys 1778-1782. Més que els fluctuants i quasi sempre encomiàstics judicis sobre les diverses innovacions, fruit de la superficial formació estètica del noble —potser

51. [Joan SOLER I FANECA], *Dicertación del antiguo edificio de la Casa Lonja y noticia de lo que ha ocurrido durante la construcción de las obras...* (1785), editada per ERNEST MOLINÉ I BRASÉS, *Les costums marítimes de Barcelona*, Barcelona, Henrich, 1914, p. 360-366.

52. *Manual de novells ardiats, vulgarmet apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona, Henrich, 1892-1976, vol. X, p. 510-511; XII, p. 73; i XIV, p. 333.

53. Joseph ROCA Y COLÍ, *La providencia compensando la piedad de los fieles parroquianos de Santa María del Mar*, Barcelona, J. Bosch, 1861, p. 36, n. 31.

54. FRANCESC TORT MITJANS, *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent (1706-1781)*, Barcelona, Balmes, 1978, p. 215-216.

Visió lateral de l'exterior de Santa Maria del Mar des del Fossar de les Moreres. Fotografia d'Stanislav Biel. MUHBA

socialment molt representativa—, interessa destacar l'impacte que li produïa l'arquitectura redescoberta. Així, a la primavera de 1779, anotava que «se ha tirat a terra lo cor dels capellans de Santa Maria del Mar, que existia al mitg de la iglésia, y ab esto queda més despejada»; a l'agost, deixava constància de la pintura «color de perla» que començava a ser aplicada als murs; i pocs dies després feia una avaluació de l'efecte de conjunt després de la restauració dels vitralls:

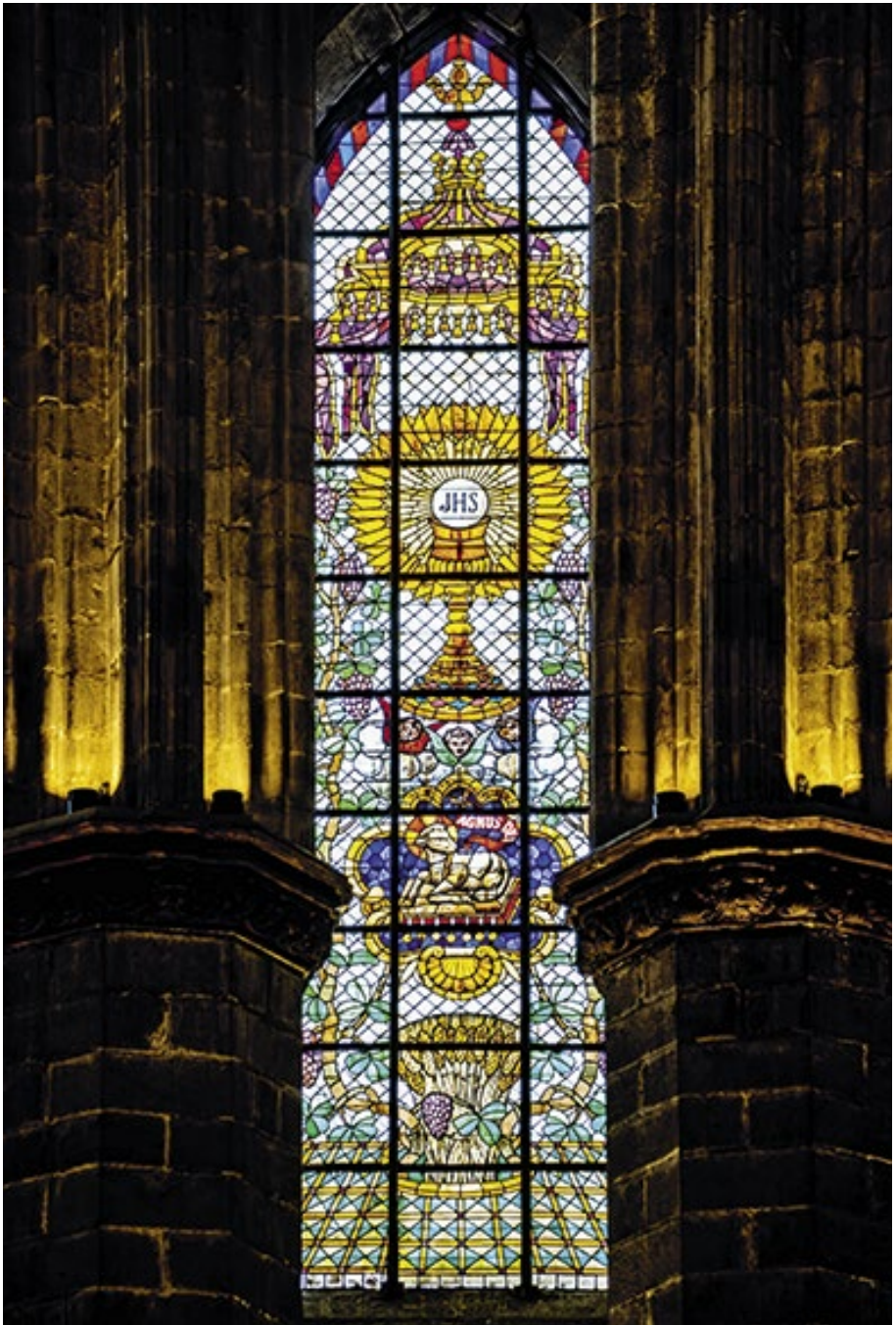
Continua-se en blanquejar la fàbrica interior de la parroquial iglésia de Santa Maria, y en efecte, tot lo tros renovat apar molt bé, y més clara, unint-s' i la uniformitat de las vidrieras grans de aquella espaciosa nau, posats de nou molts dels vidres hi havia romputs; y perficionada tota aquella obra, apareixerà tota diferent de lo que la havíam vista.⁵⁵

Davant aquest i altres treballs, el judici de Capmany és molt segur. Distingeix les intervencions tendents a la restitució de l'aspecte original de les esglésies, que jutja favorablement, i les innovacions derivades de la ignorància de les propietats harmòniques de l'arquitectura gòtica, condemnades amb èmfasi. Encara que segueixi en principi la pauta marcada per Laugier, aquesta discriminació és expressada en uns termes que impliquen un reconeixement del

55. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), ms. 8-A, Rafel d'AMAT I DE CORTADA, baró de MALDÀ, *Calaix de sastre*, vol. I.

Projecte per al vitrall central del deambulatori de Santa Maria del Mar, datat el 1771, i atribuïble a Francesc Hipòlit Campmajor. És de notar l'emmarcament en estil gòtic recercant l'harmonia amb el context de l'església. Fotografia d'Stanislav Biel. MUHBA

Vitrall central del deambulatori de Santa Maria del Mar, anterior a 1779, atribuïble a Francesc Hipòlit Campmajor o al taller sota la direcció de Francesca Arrufó i Josep Damians. El disseny barroc sembla voler harmonitzar amb el baldaquí de Deodat Casanoves. Fotografia d'Stanislav Biel. MUHBA

mèrit autònom de l'estil gòtic molt més clar que els que fan servir l'antecessor francès i els seus èmuls espanyols.

D'entrada, Capmany argumenta que les esglésies, «para que no se pierda el aspecto de antigüedad que las hace tan venerables, deben conservar la tez morena de su sillaría en su primitivo estado», perquè, a més, «el principal mérito de estas obras» és «la prolixa y artística simetría, corte y colocación de sus sillares». El crític es pronuncia contra «los rebocos de yeso, de pintura o el enjalbegado de cal, indiscreta práctica que se ha introducido en Barcelona y en otros pueblos de España» i que fa que «los templos antiguos» semblin «almacenes nuevos». En aquest afany per conservar la marca del pas del temps sobre els paraments (la historicitat de l'edifici és un valor afegit, des del seu punt de vista), Capmany introdueix una significativa analogia amb l'objecte d'adoració per excel·lència dels estetes neoclàssics: és tan absurd emblanquinar les esglésies gòtiques com «dorar las estatuas de mármol de la antigüedad por haber ya perdido su primitiva blancura». En nota, Capmany discrimina els repintats de les esglésies del Pi i de Santa Maria del Mar, nefast el primer –que ni tan sols ha deixat indicades les juntures dels carreus– i tolerable el segon, «en donde se ha imitado no el blanco del yeso o cal, sino el color de la piedra nueva, y se han dorado las cornisas, filetes y festones de las columnas y arcos, y los florones de las claves de la bóveda, para realzar las labores de los ornatos»; en el benentès que la pràctica en si li sembla una desgràcia, evitada sortosament –ens diu– a la catedral i a Santa Caterina.

Contra el pretext dels reformadors, que justifiquen l'emblanquinat per la necessitat de treure foscor a les esglésies, Capmany argumenta que tota la lluminositat desitjable en els temples es pot obtenir mitjançant el retorn a la disposició original dels finestrals:

Quando los quieran más alumbrados, abran las muchas claraboyas que la mezquindad de los modernos, por no gastar en vidrieras, tiene tabicadas, en manifiesto agravio del buen gusto del artífice y de la decoración de la fábrica.

La condemna dels “moderns” per ignorància artística és encara més forta que l'acusació de gasiveria:

los modernos, o por mal gusto, o por economía, o por haber perdido de vista la mente del artífice en la traza arquitectónica de los referidos templos, han desfigurado el orden y simetría de estas serias y elegantes obras, tapiando con humildes tabiques la mayor parte de las ventanas, que algunos creían superfluidades del estilo gótico.

La correlativa exaltació de l'encert estètic dels constructors medievals és esclatant:

lograron, sin introducirles la luz de una plaza abierta, labrar sus obras como escaparates afiligranados, que tales se pueden llamar las magníficas naves de Santa Catalina, Santa María de los Reyes, San Justo y Pastor, y Santiago de Junqueras, en cuyos muros y testeros se echa de ver que es tanto lo vacío como lo lleno. ¡Qué efecto tan extraño y hermoso no harían estas iglesias en el estado en que salieron de la mano del arquitecto!

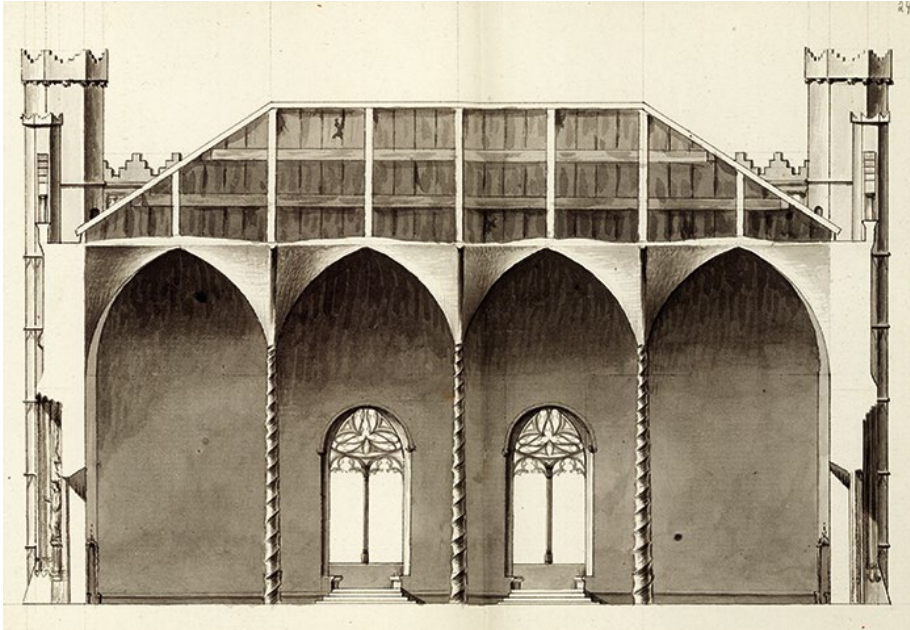
I d'aquesta admiració genuïna de la voluntat d'estil gòtica, en deriva una conseqüència pràctica:

Fácil sería volverlo a ver si se repusieran las vidrieras de todas sus magníficas claraboyas con imaginería iluminada o con otros dibujos del gusto gótico, por pedirlo así el orden de su arquitectura.

Per molt que aquesta incitació a la pràctica neogòtica aflori en el discurs capmanyà amb tota naturalitat, no deixa de ser diametralment oposada a les recomanacions dels acadèmics de San Fernando, Antonio Ponz i Isidoro Borsarte, aferrats –abans i després de Capmany– a la dogmàtica creença en la superioritat de l'art clàssic.

L'historiador català defuig, però, la confrontació directa amb els acadèmics madrilenys. Tanmateix, a propòsit de Santa Maria del Mar, la lloança de la gran coherència del projecte gòtic i, secundàriament, de totes aquelles intervencions tendents a restituir-ne la imatge original –en especial la restauració dels vitralls–, deixa implícitament classificada com a irrellevant la discussió sobre el flamant i controvertit baldaquí, que no és ni tan sols esmentat:

Esta restauración se ha verificado ya en el nobilísimo templo de Santa María del Mar, por la discreción y generosidad de los obreros, quando se limpió y despejó del coro baxo de altares postizos y otros adornos que le embarazaban, restituyéndole a la hermosura y sencillez de su primitiva forma. El que hubiese visto este templo antes del año 1779 y le vea ahora, acabará de convencerse de que las ventanas tan magníficas y profusamente repartidas en aquella fábrica gótica son unos claros esenciales para la simetría y proporción de todas sus partes y el principal requisito de su belleza y armonía. A no haber tenido las claraboyas este destino en la traza de la obra, no las hubiera rasgado el artífice hasta las cornisas, haciendo juego con los elevados arcos de las capillas, que también entraban en el plan del edificio en esta y en otras iglesias.

Secció longitudinal de la Llotja de Mallorca. Dibuix encarregat per Jovellanos i inclòs en les seves *Memorias histórico-artísticas de arquitectura*, 1806-1808. Real Biblioteca, Madrid

El rerefons teòric alternatiu: la connexió britànica

En general, els judicis vuitcentistes sobre aquesta dissertació de Capmany són molt falaguers per al nostre personatge, que apareixia –segons diu Piferrer i repeteix Menéndez y Pelayo– com un home «superior a su tiempo y adivinador de lo futuro»; però trasllueixen un fenomen gens positiu des del punt de vista col·lectiu. En efecte, les lloances nasqueren de la sorpresa generada pel redescobriment d'una aportació del pensament setcentista local; i això vol dir, ni més ni menys, que el fil de l'elaboració cultural pròpia havia quedat interromput. Els estudiosos catalans del segle XIX no van poder aprofitar l'empenta local anterior i hagueren d'arrencar de nou, en condicions d'inferioritat, sota l'influx directe d'elaboracions exògenes, fetes a la vista de la producció artística d'altres països i que han exigit i exigeixen encara un esforç considerable per copsar el perfil real de l'arquitectura catalana de la Baixa Edat Mitjana.⁵⁶

El 1839, el jove escriptor romàntic Pau Piferrer, incitat pel dibuixant Francesc Xavier Parcerisa, comanditari del naixent projecte editorial dels *Recuerdos y bellezas de España*, acudia a la novel·la *Notre-Dame de París* de

56. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Estil gòtic i identitat catalana. Una harmonització difícil», *L'Avenç*, 276 (gener 2003), p. 27-34.

se decidían a dar por absolutamente bello lo que no podían menos de considerar como manantial de impresiones sublimes». ⁵⁹

El més cèlebre dels deixebles de Milà i Fontanals, Marcelino Menéndez y Pelayo, continuava el 1883 aquest fil crític català i destacava que, davant les meravelles de l'art gòtic, Capmany i Jovellanos «las sintieron con bastante intensidad para que su entendimiento rompiera con la preocupación envejecida y les llevara a confesar en voz muy alta aquella admiración suya, tanto más sincera y virginal, cuanto que no era aprendida en los libros, sino que reñía con todo lo que los libros enseñaban». Respecte a Capmany, més concretament, l'erudit càntabre afirma que «por lo mismo que no era arquitecto ni tenía los ojos llenos de la telaraña de las escuelas, donde se juraba por Vignola y Scamozzi, no pudo contenerse, y prorrumpió en un verdadero ditirambo en honor del “carácter atrevido, delicado y grandioso del orden que llamamos gótico”». ⁶⁰

La idea que Capmany va poder arribar a aquelles experiències estètiques innovadores precisament per la seva condició de llec en la matèria ha estat represa per diversos autors posteriors, entre ells Gaya Nuño, que lloa en Capmany «su claridad de ideas y su sobra de intuición», i accentua el seu caràcter profètic: «frases entusiastas y de contextura casi más novecentista que setecentista»; per bé que afirma «su ninguna especialización en nuestra disciplina». ⁶¹ Però és una idea incorrecta. Perquè, en efecte, ja Jovellanos, a l'*Elogio de las bellas artes* de l'any 1781, citava Capmany com el traductor d'una de les obres més importants per a la teorització del neoclassicisme i, alhora, de les més influents per a la cristallització de l'esperit artístic romàntic: la *Historia del arte entre los antiguos* publicada pel cèlebre Johann Joachim Winckelmann el 1764. ⁶² Altrament, no s'ha d'oblidar que Capmany era autor d'un tractat de retòrica –*Filosofía de la elocuencia*, primera edició de 1777, i àmplia revisió editada el 1812– i antologista destacat de la prosa castellana –*Teatro histórico-crítico de la elocuencia castellana*, en cinc volums, 1786-1794–, i que, dins la cultura setcentista, la retòrica encara figurava sovint com una de les arts liberals, al costat de la pintura, l'escultura, l'arquitectura i la música. ⁶³

59. Manuel MILÀ Y FONTANALS, «Un párrafo de historia literaria (*El Europeo* de 1823)», publicat originalment el 1854 a *Diario de Barcelona*, reeditat dins *Obras completas*, Barcelona, Álvaro Verdagué, 1892, vol. IV, p. 249-253.

60. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de las ideas estéticas...*, p. 569.

61. Juan Antonio GAYA NUÑO, *Historia de la crítica de arte en España*, Madrid, Ibérico Europea de Ediciones, 1975, p. 131-132.

62. JOVELLANOS, «Elogio de las bellas artes...», p. 361, nota. BÉDAT, *L'Académie des Beaux-Arts...*, p. 204, afegeix que aquesta traducció era posseïda per Campomanes.

63. Així ho considerava Benito Feijóo al quart volum del seu *Teatro crítico*, de 1765 (Helmut C. JACOBS, *Belleza y buen gusto. Las teorías de las artes en la literatura española del siglo XVIII*, Madrid, Iberoamericana, 2001, p. 43-44).

Des del segle XIX els estudiosos de Capmany, amb Menéndez y Pelayo al capdavant, han repetit que el seu pensament és inspirat principalment per filòsofs escocesos –el mateix corrent que havia de ser predominant dins l'escola filosòfica catalana vuitcentista–, i pel que fa a la inspiració de la seva estètica literària, la font més clara sembla que és Francis Hutcheson, conreador d'unes teories aplicables tant a la retòrica i a la literatura com a les belles arts pròpiament dites.⁶⁴

De fet, les analogies i comparacions entre les diferents matèries foren el mètode preferit dels primers conreadors de l'estètica –una disciplina organitzada en el segle XVIII– per tal d'il·lustrar, fixar i, de vegades, revisar la jerarquia del bon gust artístic. La primera referència coneguda de Capmany a l'arquitectura gòtica respon a aquesta tècnica comparativa, i es produeix dins la *Filosofia de la eloquencia*. El passatge no és altra cosa que una glossa del comentari negatiu de Montesquieu que hem transcrit més amunt:

Hay estilos que parecen variados y no lo son; y otros que lo son y no lo parecen. El estilo matizado de florecitas y sentencillas, bordado de menudas sutilezas, énfasis y antítesis imperceptibles embaraza el alma por su oscuridad y confusión, así como un edificio de orden gótico, por la variedad y enredo de sus laborcitas y pequeñez de sus adornos, es una fatiga para la atención, y para la vista, un enigma. Al contrario, el estilo tejido de frases claras, períodos llenos, términos nobles y sencillos, magníficas transiciones y pensamientos grandes deleita a los hombres de todos los siglos y países. Este estilo, por no salir de la misma comparación, es como la arquitectura griega, que parece uniforme y tiene las divisiones necesarias para ver precisamente todo lo que podemos sin fatigarnos, y lo que basta para tenernos ocupados.⁶⁵

Françoise Étienvre ha aconseguit deixar demostrat que la *Filosofia de la eloquencia* és, en gran mesura, la juxtaposició d'un seguit d'adaptacions de textos dels enciclopedistes Montesquieu, Voltaire i d'Alembert o del retòric coetani Dumarsais, entre altres autors francesos; i suggereix que la diferència amb el posterior elogi del gòtic, contingut al tercer volum de les *Memorias històriques*, no és tant l'efecte d'una evolució de Capmany com d'una manca de perspectiva crítica respecte al text manllevat a Montesquieu.⁶⁶ Les lleugeres variacions del passatge transcrit introduïdes per Capmany quan, després de fer la dissertació de 1792, revisà el seu tractat de retòrica són, en qualsevol cas, testimoni

64. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de las ideas estéticas...*, p. 127-129.

65. CAPMANY, *Filosofia de la eloquencia...* (1777), p. 73.

66. FRANÇOISE ÉTIENVRE, *Rhétorique et patrie dans l'Espagne des Lumières. L'oeuvre linguistique d'Antonio de Capmany (1742-1813)*, París, Honoré Champion, 2001, p. 159.

d'un intent de no destruir l'exemple però fer-lo compatible amb una percepció diferent, alimentada per la vivència extraordinària de la reforma de les esglésies gòtiques de Barcelona; entre els matisos afegits destaca la substitució de la idea que l'arquitectura gòtica «es una fatiga para la atención, y para la vista, un enigma» per una de més positiva: «es un encanto a la contemplación y un enigma a los ojos».⁶⁷

Les proves aportades per Étienvre documenten que l'autor de la *Filosofia de la eloquencia* copià o adaptà principalment textos escrits en francès, però això no contradiu la procedència britànica de les idees subscrites pel filòleg català, perquè, com és sabut, els enciclopedistes foren, en gran mesura, admiradors i divulgadors del racionalisme empíric angloescocès. A través de la mateixa investigadora es pot treure un balanç d'influències conceptuals força diversificat. Per exemple, les referències de Capmany al concepte de sentiment enllacen amb un món de polèmiques franceses, que van de Boileau a d'Alembert, però les relatives al gust susciten antecedents molt més amplis: a més de Montesquieu i Voltaire, hi són l'italià Muratori, l'escocès Hume i una no gens negligible tradició castellana. Pel que fa a la imaginació, les nocions transcrits per Capmany procedeixen de Voltaire, però, darrere les paraules d'aquest *philosophe*, es reconeix la petja dels grans Hobbes, Locke i Hume, i, més en concret, la influència dels articles de Joseph Addison a l'*Spectator*, citats per l'enciclopedista francès i potser llegits també sense intermediaris per l'erudit barceloní.⁶⁸

En el Capmany madur, posterior a la redacció de la *Filosofia de la eloquencia*, les fonts britàniques esdevenen força més decisives que les franceses. Pel que fa a la dissertació sobre l'arquitectura gòtica, el punt més marcat de dissensió amb Ponz i l'academicisme espanyol gira –com hem dit– al voltant del concepte de grandesa. Els debats britànics a l'entorn d'aquesta noció, centrals des del punt de vista de l'estètica de la sublimitat, són el rerefons de l'actitud polèmica adoptada per l'historiador barceloní en la primera de les seves reflexions sobre l'art gòtic.

A l'article dedicat als efectes psicològics de l'arquitectura dins la sèrie consagrada als plaers de la imaginació, Addison pren de Fréart de Chambray, l'autor siscentista que havia desenvolupat la metodologia del paral·lel entre arquitectures, la idea que la grandesa no rau en la dimensió material de l'obra sinó en el seu estil; però, mentre que el tractadista francès

67. CAPMANY, *Filosofia de la eloquencia...* (1812); edició: Buenos Aires, Libreria El Ateneo, 1942, p. 151. Un altre canvi, potser significatiu d'un canvi de concepció estètica: els «pensamientos grandes» esdevenen «grandes imágenes».

68. «Ce détour par l'Angleterre et par la France est indispensable, si l'on veut apprécier avec exactitude les pages consacrées dans la *Filosofia* à l'imagination. Capmany a peut-être lu le *Spectator*; il est certain, en tout cas, qu'il connaît bien l'article de Voltaire» (ÉTIENVRE, *Rhétorique et patrie...*, p. 156).

Edmund Burke (Dublín, 1729 – Beaconsfield, 1797). Fotografia de Mary Evans

confrontava edificis antics i moderns tots resolta amb el recurs als ordres clàssics i tractava d'establir quins d'ells presenten unes proporcions més adequades, el comentarista britànic considera la qüestió, no des de la perspectiva objectiva de la proximitat a una pretesa bellesa ideal, sinó des de l'angle de la subjectivitat:

greatness of manner in architecture [...] has such force upon the imagination, that a small building, where it appears, shall give the mind nobler ideas than one of twenty times the bulk, where the manner is ordinary or little.

Des d'aquest punt de vista psicològic, la comparança no queda circumscrita a l'àmbit de les obres lligades a la tradició vitrubiana. En efecte, la confrontació entre edificis clàssics i gòtics –que els racionalistes francesos Frémin, Cordemoy i Laugier utilitzaven sols per fer anar endavant el classicisme i recuperar la lleugeresa perduda sense abandonar els ordres– s'obre a horitzons més amplis, per molt que el judici concret d'Addison s'inclini una vegada més a favor dels grecs i romans:

Let any one reflect on the disposition of mind he finds in himself, at his first entrance into the Pantheon at Rome, and how his imagination is filled with something great and amazing; and at the same time consider how little, in proportion, he is affected with the inside of a Gothic cathedral, though it be five times larger than the other; which can arise from nothing else but the greatness of the manner in the one, and the meanness in the other.⁶⁹

El 1756, l'irlandès Edmund Burke discutia a Addison, no que el Panteó de Roma sigui més grandios que una catedral gòtica més extensa, sinó les motivacions d'aquesta impressió: «en una rotunda [...], a qualquier lado que nos volvamos, siempre parece que continúa el mismo objeto y la imaginación no halla en qué reposar», mentre que en una església cruciforme, «en lugar de engañarnos creyendo que el edificio es de mayor extensión que la que tiene realmente, se nos corta la vista de una parte considerable». Si la grandària és una causa evident del sentiment de sublimitat –la nova categoria estètica de l'empirisme vuitcentista–, la infinitud n'és encara una de més poderosa; però aquesta propietat, tan important, no és generalment perceptible pels sentits humans:

Apenas hay cosas realmente infinitas por su naturaleza que puedan ser objeto de nuestros sentidos, pero como la vista no es capaz de percibir los límites de algunas, nos parecen infinitas, y producen los mismos efectos que si lo fuesen en realidad.

En definitiva, per a la finalitat estètica és molt menys important la infinitud real que l'artificial, fruit de la generosa il·lusió dels sentits provocada per l'artista veritable:

Los designios que sólo son vastos por sus dimensiones, son siempre señal de una imaginación baja y común. Ninguna obra del arte puede ser grandiosa, sino en quanto causa ilusión: serlo por otros medios es prerogativa de la naturaleza solamente.

En la polèmica implícita entre Ponz i Capmany –el primer davant la façana de la catedral de València i el segon dins la catedral de Barcelona–, sembla clar que el valencià és més a prop de l'argument clàssic d'Addison, i en fa una aplicació dogmàtica, poc atenta a les implicacions de la perspectiva psicològica i a les dades de l'experiència. Capmany, en canvi, sembla directament

69. Joseph ADDISON, «The Pleasures of Imagination, V», *Spectator*, 415 (26-VI-1712).

inspirat per les observacions de Burke sobre l'«artificial infinite». Per a Burke, com per a Capmany, la correlació entre dimensió real i grandiositat de l'efecte no és lineal sinó complexa, però no arriba a ser paradoxal, com en el cervell de Ponz:

Por mucha grandeza que haya en el modo, no puede compensar efectivamente la falta de las dimensiones correspondientes. No hay peligro de que esta regla conduzca a los hombres a designios extravagantes, pues lleva consigo misma la precaución necesaria para evitarlos. Porque la demasiada longitud en los edificios destruye el mismo fin de grandeza que se intentaba promover con ella: el edificio parecerá menos alto a la vista al paso que se vaya prolongando; y por último acabará en una punta, reduciéndose toda la figura a la de triángulo, que es la que menos efectos produce.⁷⁰

També encaixen amb les preferències de l'autor britànic altres qualitats de les esglésies barcelonines, com ara la inexistència de creuers marcats i la llisor de les superfícies poc ornamentades. És de notar que l'art britànic feia que Burke associés el gòtic amb uns edificis que tenen precisament característiques oposades a les dels edificis comentats per l'historiador català i que, en aquest sentit, li semblaven poc propicis a la sensació de grandesa, tot i que reconeixia l'efecte grandios de la successió de tramades en una nau catedralícia. Tanmateix, la seva formulació en clau psicològica (com a teoria de l'infinit artificial) d'un element que a la teoria arquitectònica vitrubiana apareixia com una qualitat objectiva, lligada als ordres, permet una lectura favorabilíssima d'obres similars a Santa Maria del Mar:

El ánimo realmente apenas puede atender a más de una cosa cada vez; si ésta es pequeña, el efecto lo es también, y no puede empeñarse la atención en una multitud de otros objetos pequeños; el ánimo está reducido a los límites del objeto, y una cosa a que no se atiende, es muy semejante, en quanto a los efectos, a una que no existe; pero la vista o el ánimo, pues en este caso no hay diferencia, no llega prontamente a sus límites en los objetos grandes y uniformes, no reposa mientras los contempla, y la imagen es casi una misma en todas sus partes. De modo que qualquiera cosa que sea grande en cantidad, necesariamente ha de ser una, simple y entera.⁷¹

70. Edmund BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757): Citem per la traducció de Juan de la Dehesa (1807), reeditada modernament: *Indagación filosófica sobre el origen de nuestras ideas acerca de lo sublime y lo bello*, Murcia, Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia, 1985, p. 136-138.

71. BURKE, *Indagación filosófica...*, p. 207.

En el foc creuat d'influències entre els diversos nuclis d'elaboració cultural europea, el Capmany estudiós de la literatura castellana dels segles XVI i XVII també havia de trobar més arguments entre els analistes de la literatura d'Anglaterra, amb el seu importantíssim patrimoni anticlàssic, que no pas a la pàtria de Corneille, Racine i Molière. En sentit diferent de Burke, el gran poeta Alexander Pope, editor setcentista de Shakespeare, havia fet el 1725 un pas polèmic respecte a Addison, en utilitzar l'analogia entre la catedral gòtica i el cèlebre però molt controvertit poeta isabelí, amb la intenció de reivindicar-ne les obres dramàtiques:

I will conclude by saying of Shakespeare that, with all his faults, and with all the irregularity of his Drama, one may look upon his works, in comparison of those that are more finish'd and regular, as upon an ancient majestick piece of Gothick Architecture compar'd with a neat Modern building; the latter is more elegant and glaring, but the former is more strong and solemn. It must be allow'd that in one of these there are materials enough to make many of the other. It has much the greater variety, and much the nobler apartments, tho' we are often conducted to them by dark, odd, and uncouth passages. Nor does the whole fail to strike us with greater reverence.⁷²

Pels volts de 1760, el mètode que articula l'analogia entre literatura i arquitectura amb una confrontació en paral·lel entre pràctiques d'etapes històriques diferents arribava al seu resultat lògic, en forma d'unes primeres reivindicacions de l'autonomia del gòtic com a estil. Paul Frankl, probablement l'historiador modern que ha seguit amb més cura el procés de revaloració del gòtic, n'ha destacat algunes veus, cadascuna amb el seu matís propi; entre altres: William Chambers el 1759, Richard Hurd i Horace Walpole el 1762, Claude Villaret abans de 1766 i –per suposat però una mica més tard– el Goethe de 1771. A Espanya, Jovellanos començà a desenvolupar un discurs positiu sobre el gòtic basat en la idea de la pluralitat d'estils el 1781, amb el discurs d'entrada a l'Academia de San Fernando; el continuà a les notes que el 1790 afegí al seu *Elogio de Ventura Rodríguez*, pronunciat el 1788, un treball, doncs, immediatament anterior o simultani a la dissertació de Capmany.⁷³ L'asturià

72. Alexander POPE, «Preface», dins *The Works of Shakespear*, London, 1725, vol. I, darrer paràgraf.

73. Gaspar Melchor DE JOVELLANOS, «Elogio de don Ventura Rodríguez, arquitecto mayor de esta Corte, pronunciado en la Sociedad Económica de Madrid, y adicionado con notas del mismo autor», dins *Obras publicadas e inéditas...*, vol. I, p. 379-386 (notes 10-12). En una nota dins la nota 11 (p. 383), hi apareix una precisió de llenguatge que pot haver estat aplicada conscientment per Capmany a la seva primera caracterització del pla de Santa Maria del Mar: «por “gallardía” y “gentileza” entendemos aquella atrevida y extraordinaria delicadeza que, escondiendo la verdadera solidez de los edificios góticos, los hace parecer notablemente esbeltos y ligeros».

mirava d'eivar-se a una construcció històrica d'àmbit general i es perdia en especulacions arriscades, en definitiva poc atentes a les diferències concretes entre edificis o pràctiques regionals. Mentrestant, el seu company català no perdia de vista el referent local i una època molt determinada, però les seves anàlisis i reflexions, amb la insistència en la voluntat artística dels autors de les esglésies barcelonines, impliquen una assimilació més clara del principi de l'autonomia estilística del gòtic, afirmada una trentena d'anys abans a les illes Britàniques.

D'aquelles veus capdavanteres, la de Richard Hurd és la que més decididament avança fins a la tesi central de l'historicisme filosòfic, definitiva del romanticisme i que, més enllà de les efusions típiques d'aquest moviment, apunta cap a les concepcions positivistes sobre els estils:

When an architect examines a Gothic structure by Grecian rules, he finds nothing but deformity. But the Gothic architecture has its own rules, by which, when it comes to be examined, it is seen to have its merit, as well as the Grecian. The question is not, which of the two is conducted in the simplest or truest taste; but whether there be not sense and design in both, when scrutinized by the laws on which each is projected.

A curt termini, probablement foren molt més influents les coetànies manifestacions d'Horace Walpole, que ja s'havia fet construir la cèlebre casa "gòtica" de Strawberry Hill i que, poc després, donaria a llum *The Castle of Otranto*, la primera novel·la d'horror del gènere qualificat, precisament, de "gòtic":

It is difficult for the noblest Grecian temple to convey half so many impressions to the mind as a cathedral does of the best Gothic taste [...] I am clear that the persons who executed the latter had more knowledge of their art, more taste, more genius and more propriety than we choose to imagine. There is a magic hardness in the execution of some of their works, which would not have sustained themselves if dictated by mere caprice.⁷⁴

Epíleg alemany

El 1801, més o menys trenta anys després de quedar escrites aquestes darreres paraules, i un decenni després de la dissertació barcelonina de Capmany,

74. FRANKL, *The Gothic...*, p. 392-395 i 426-427 (la citacions de Richard HURD, *Letters on Chivalry and Romance* (1762) i de Horace WALPOLE, *Anecdotes of Painting in England* (1762) procedeixen de p. 392-393).

© Photoaia

August Wilhelm von Schlegel (Hannover, 1767 – Bonn, 1845). Fotografia de J Bedmar

August Wilhelm von Schlegel dictava a la Universitat de Berlín unes lliçons sobre estètica i història de la literatura i de les belles arts que són considerades, ben sovint, la primera gran manifestació sistemàtica del pensament estètic romàntic. De la primera part del curs s'han conservat els textos complets, però de la lliçó consagrada a l'arquitectura, i més concretament a la gòtica, sols n'ha quedat un esquema telegràfic preparat per a la intervenció oral. Mentre que l'arquitectura clàssica és considerada per Schlegel perfecta i de valor universal, la gòtica, absolutament oposada a la grega, és considerada de validesa parcial, lligada a un temps, a determinats costums i a una religió («Partiale Gültigkeit für ein Zeitalter, gewisse Sitten, besonders eine Religion»). Dins aquest apunt, sols una autoritat moderna és al·legada: Horace Walpole («Walpoles Ausspruch über gothische Kirchen»). Paul Frankl es pregunta: «Only one author, Walpole, was cited; but which of his many writings was the one in question?».⁷⁵

L'any 1809, August von Schlegel dictava a Viena unes altres lliçons sobre literatura dramàtica, que són considerades, dins la seva obra, com l'exposició més sistemàtica de l'oposició entre els principis clàssic i romàntic.⁷⁶

75. FRANKL, *The Gothic...*, p. 450-460; especialment, p. 456.

76. René WELLEK, *Historia de la crítica moderna (1750-1950)*, Madrid, Gredos, 1973, vol. II, p. 72 i nota 136.

Llastimosament, no han estat tingudes en compte per Paul Frankl, perquè la seva lectura hauria resolt aquella pregunta i potser altres de les que suscita l'esquema del curs berlinès. El passatge que utilitza l'analogia arquitectònica per il·luminar la dualitat d'estils trasllueix un coneixement molt directe de les aportacions britàniques ressenyades, primer el Walpole de les *Anecdotes of Painting in England*, després Richard Hurd, i –a la segona part de la citació que afegim– un ressò clar d'Alexander Pope:

Le moindre examen montre, en effet, que le mérite de l'architecture gothique ne consiste pas seulement dans l'adresse mécanique qu'exige l'exécution de ses détails, mais qu'elle prouve une imagination étonnamment forte et sensible chez les peuples qui en ont conçu l'idée; plus on la considère, plus on se pénètre du sens religieux et profond qu'elle renferme, et plus on est convaincu qu'elle constitue, en elle-même, un système aussi régulier et aussi complet que celui de l'architecture grecque. Il faut en venir à l'application. Le Panthéon n'est pas plus différent de l'abbaye de Westminster, ou de l'église de Saint-Étienne à Vienne, que l'ordonnance d'une tragédie de Sophocle ne l'est de celle d'une pièce de Shakespeare. La comparaison entre ces chefs-d'oeuvre de la poésie et de l'architecture pourrait encore se pousser plus loin, mais l'admiration pour un genre entraîne-t-elle le mépris pour l'autre? Chacun des deux ne peut-il pas avoir de la grandeur et de la beauté, quoiqu'ils soient et doivent être essentiellement différents? L'univers est vaste et tout y trouve sa place.⁷⁷

Altrament, René Wellek afirma que, més avançat el segle XIX, l'anglès Samuel Taylor Coleridge –molt dependent d'August von Schlegel– va aprofitar la comparació que el professor alemany havia establert entre Shakespeare i el gòtic confrontats amb mostres d'art clàssic.⁷⁸ Encara que sembli més natural que Coleridge tragués la idea directament de Pope, és també possible un viatge de retorn des d'Alemanya a Anglaterra d'un recurs treballat primer en aquest darrer país. Perquè, com hem mirat de remarcar al llarg d'aquest escrit, els intercanvis entre intel·lectuals dels diferents nuclis europeus –cadascun d'ells amb el seu propi patrimoni– han format part de l'estructura principal de l'elaboració cultural moderna i són un dels factors més clars del dinamisme occidental.

Per això, no ens ha de sorprendre que l'obra d'Antoni de Capmany sovint anticipi conceptes que han quedat associats històricament a noms inserits

77. August Wilhelm von Schlegel, *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur* (1809). Citem per la traducció francesa de Madame Necker de Saussure: *Cours de littérature dramatique*, París, Librairie Internationale, 1865, vol. I, p. 41-42.

78. Wellek, *Historia de la crítica moderna...*, p. 72 i 174-213.

en tradicions regionals més contínues que l'espanyola o la catalana i, per tant, amb una repercussió més immediata, constant i generalitzada. En definitiva, si la dissertació de Capmany sobre l'arquitectura gòtica de Barcelona s'assembla als textos dels Schlegel sobre la mateixa matèria, com diu un Menéndez y Pelayo estupefacte, això no és ni un miracle d'anticipació ni un cas d'influència impensada, sinó l'efecte d'una activitat intel·lectual paral·lela assentada sobre una base d'aportacions compartida.⁷⁹

A propòsit de Capmany, Milà i Fontanals enuncià una tesi, aplicada per Menéndez y Pelayo també als casos de Jovellanos i, fins i tot, de Ponz, segons la qual els crítics d'art de la darrera part del Setcents estaven mig-partits: d'una banda, l'ortodòxia del temps els retenia dins del camp del neoclassicisme; de l'altra, la seva sensibilitat individual els arrossegava cap al romanticisme. També s'ha dit que aquesta indecisió provocava una característica mala consciència, que defineix el moment preromàntic.⁸⁰ Una anàlisi detinguda de l'escrit de Capmany revela, tanmateix, que la seva oscil·lació entre el dogmatisme neoclàssic i l'obertura a experiències estètiques diverses és més el fruit d'una estratègia retòrica que no pas l'expressió oberta d'unes conviccions personals. Fins a quin punt el Capmany defensor del gòtic –o el Capmany de l'antologia de la literatura castellana– fou un preromàntic o un romàntic és una qüestió controvertida, que podria ser resolta, tanmateix, en el context d'una revisió general de la gènesi històrica del romanticisme europeu i de la posició d'Espanya dins aquest moviment.⁸¹

79. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de las ideas estéticas...*, p. 569: «Oigamos sus palabras mismas, escritas en 1792, mucho antes del advenimiento de la crítica de los Schlegel».

80. FRANKL, *The Gothic...*, p. 395: «The men of the eighteenth century were dependent on the conventional esteem for antique art and architecture and when they dared to side also with Gothic they had a bad conscience, because, as it seems, they took their love for two different styles as a sign of indecision and had to excuse themselves. In this sense this whole pre-Romanticism is a time of transition».

81. Per exemple, Russell P. SEBOLD, *Trayectoria del romanticismo español*, Barcelona, Crítica, 1983, p. 8-9, considera que «que el romanticismo nace tan pronto en España como en cualquier otro país del continente europeo» i que, a la nostra península, fou «una tendencia larga (entre 1770 y 1870) con dos épocas principales de manifestación y las mismas características fundamentales a lo largo de todo su curso».

La resistència contra Napoleó i la perplexitat de Pierre Vilar

Car si és permès de veure en Capmany un innegable teòric del grup *nació* (no n'hi ha pas tants), seria perillós de fer creure, retenint massa exclusivament les seves fórmules, que l'espanyol mitjà, entre el 1808 i el 1814, sabé per què lluitava d'una manera perfectament clara, i que l'«il·lustrat» o el defensor aferrissat de la Inquisició, momentàniament units per a la defensa de la «nació» i de la «pàtria» espanyoles, eren tots capaços de lliurar-se a aquesta gimnàstica mental gràcies a la qual Capmany vol combinar tradició i revolució, provincialisme i unitarisme, propaganda apassionada i relativisme subjacent de l'historiador. Els Capmany escriuen la història; però, àdhuc quan volen participar-hi de ple amb la paraula i la ploma, és rar que llur pensament triomfi en la seva complexitat.¹

El mes de març de 1973 Pierre Vilar rubricava a París la introducció del petit volum *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, que seria publicat dins el mateix any a Barcelona per Curial gràcies a la insistència –ho diu el mateix historiador francès– de Max Cahner, l'editor, i Eulàlia Duran, la traductora. L'aplec vol ser un testimoni de «la continuïtat de les meves preferències d'historiador, preferència de temes, preferència de fonts, tipus d'anàlisi». És, certament, un llibret força representatiu del tarannà historiogràfic vilarià i de l'abast de les seves recerques, i per això la introducció pot acabar amb una frase plena d'orgull: «Cal sempre que l'ambició d'un llibre ultrapassi la seva mesura».²

Els sis treballs que comprèn el llibret són reunits per parelles sota tres rètols que suggereixen un “ascens” a través de les capes de la història. La primera part, «Economia rural i creixement urbà», conté «L'explotació agrícola d'una propietat a l'horta de Tàrrega», article publicat originàriament el 1967, i «Un moment crític en el creixement de Barcelona: 1774-1787», de 1970. La segona part, «Catalunya i la Il·lustració», aplega «Els Barba, una família il·lustrada de Vilafranca del Penedès», publicat per primer cop en aquest volum d'*Assaigs*, i «Capmany i el naixement del mètode històric», versió revisada d'un original de 1933. I la tercera part, que és la que serà objecte més especial dels nostres comentaris, «Catalunya i Espanya davant la invasió francesa: resistència i “nació”, pràctica i conceptualització», reuneix «Ocupació i resistència

1. Pierre VILAR, *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, Curial, 1973, p 136.

2. VILAR, *Assaigs...*, p. 5 i 8.

Carta militar amb el bloqueig imperial de la ciutat de Barcelona el febrer de 1808. Camilo Vacani, enginyer militar, publicada dins la seva *Storia delle campagne ed assedi degl'italiani in Ispagna, dal 1808 al 1813*, 1822. ICGC

CARTA

DEI CONTORNI DI BARCELONA

coll'indicazione delle varie posizioni occupate nel blocco del 1808.

*per servizio alla Storia Militare
degli Italiani in Catalogna*

del Cav. VINCENZO MAGGIORANI, nell'Anno Copio del 1808

Questa Carta della Catalogna, si occupa nel Fido del 1808 di Franco e Bolina, e indica con numeri del 1° al 10° le posizioni occupate nel blocco del 1808. Si nota che la guerra continuò negli anni, dopo il Copio Appreso la guerra. Preparati, però, il nome allora dopo un anno. Dato, anche il 12 di Ottobre si decisero abbandonare di Franco e loro più buona della Piazza, il 12 di Ottobre. Il 1° PERE e BARRERA, furono l'anno a movimento in terra alla città. Non avevano tempo a battere contro le opere scritte, perché l'anno in del 1808 PERE e PERE, perche della Divisione Italiana del 1808, aveva con nella costruzione del campo di Franco, erano il nome in. Oltre, il nome, e l'1808 e la loro intenzione di stare nel piano di Franco. Barcelona, così in tutti il corso della guerra, si nota il movimento di Franco e Bolina in Catalogna.

MEDITERRANEO

durant la Guerra Gran i en temps de Napoleó», original de 1968, i «Pàtria i nació en el vocabulari de la Guerra contra Napoleó», de 1971.

El ventall abasta, doncs, des de l'economia fins a la ideologia: infraestructura i superestructura. Ara bé, un objecte d'estudi no predermina el tipus d'aproximació, i en aquest món nostre és ben fàcil trobar aproximacions a l'economia tan "superestructurals" o "idealistes" com ho solen ser les glosses de l'obra d'escriptors i artistes. Vilar aposta, en tots els casos, per una aproximació "infraestructural", és a dir molt lligada a l'experiència concreta i a la documentació que hi fa referència; una aproximació atenta a copsar trets significatius o representatius, però al·lèrgica a l'abstracció i reticent sempre a l'hora de generalitzar. Vegem-ne tres exemples.

El primer dels treballs enfilallats, publicat en origen dins el segon volum de l'homenatge a Jaume Vicens Vives i adreçat de manera explícita als deixebles d'aquest catedràtic gironí, és l'únic que versa sobre economia estrictament, i sobre economia rural. En el pòrtic de l'estudi, dedicat a presentar-ne la base documental –un parell de llibres manuscrits referents a una única propietat–, Vilar diu:

El document és precís i, per tant, precios sobre la formació de la propietat, l'alternança de la distribució dels conreus i de la sembra, sobre l'ordre de la quantia i del repartiment dels ingressos, sobre el rendiment del gra durant onze anys de collites consecutives. Àdhuc les petites dificultats que presenta la seva interpretació, són instructives. Exerciten la crítica, en matèria de producció, a les quals estem habituats. Ens aproximem a la vida.³

D'acord amb el mateix esperit, el primer dels dos estudis que apareixen consagrats a la Il·lustració catalana és edificat sobre la correspondència creuada dins un «medi de doctors en medicina i en dret, de capellans i d'intel·lectuals modestos [que] ha intentat de participar en les creacions agrícoles i industrials, alhora per gust al progrés i amb l'esperança d'un guany, sense parlar de l'atracció dels èxits acadèmics».⁴ Altre cop, en nom de la vida, a Vilar li sembla millor enfrontar-se amb les difuses i confuses manifestacions de tarannà il·lustrat –d'una "Il·lustració pràctica", en qualsevol cas– que no pas abordar l'anàlisi de les grans construccions intel·lectuals:

Mai un document imprès, mai un informe públic no proporciona el to d'autenticitat de les cartes escrites entre pare i fill, entre cosins, entre companys d'estudi.⁵

3. VILAR, *Assaigs...*, p. 11-13.

4. VILAR, *Assaigs...*, p. 73.

5. VILAR, *Assaigs...*, p. 59.

Protesta popular al Pla de Palau davant l'ocupació de les fortaleses de Montjuïc i la Ciutadella per l'exèrcit francès el 29 de febrer de 1808. Dibuix d'Antonio Rodríguez i gravat de Luis Fabri, editat per Josep Coromina per encàrrec de la Junta de Comerç, vers 1820. AHCB

I a l'extens estudi final sobre els conceptes de pàtria i nació a l'època napoleònica, Vilar, palesament atret cap a aquesta matèria pels primers intents d'anàlisi quantitativa del vocabulari polític –en concret, l'obra de María Cruz Seoane sobre *El primer lenguaje constitucional español*, publicada el 1968–, subratlla, entre les diverses fonts consultades per ell (el diari de les Corts de Cadis, alguns fullets i les respostes a la “consulta al país” publicades per Artola), la col·lecció de 300 documents referents a la participació de la ciutat de Manresa en la resistència el 1808:

Per llur caràcter directe, ingenu, quotidià, aquests documents formen un feix molt diferent dels que hem citat fins ara: llur testimoniatge verbal verifica, atenua, completa les conclusions que estaria temptat de treure sobre el vocabulari

de l'època de la Guerra contra Napoleó a partir d'aquests exercicis d'alt voltatge ideològic com són la premsa, els pamflets i els debats de Cadis.⁶

La fascinació per Capmany

No obstant la preferència sostinguda pels materials modestos, Pierre Vilar és imbuït de la importància d'Antoni de Capmany; i, a la introducció mateixa d'aquests *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, proclama que els seus treballs personals «estan lligats directament a la descoberta fascinant de Capmany» com a «inventor de la “història econòmica”», primer, i, finalment, com a «agent històric, apòstol exaltat de la independència del seu país, i [...] analista lúcida i matisat (malgrat la seva exaltació) del fet “nació” i dels diversos nivells de les consciències de grup».⁷

Aquesta persistent fascinació per Capmany serveix a Vilar per justificar la inclusió –al costat de cinc treballs de plena maduresa que daten dels anys 1967-1971– del breu article de joventut dedicat a l'historiador setcentista, amb el text escapçat lleugerament i un títol que emfasitza més la importància científica de l'il·lustrat barceloní: «L'obra de Capmany, model de mètode històric. La història catalana al segle XVIII», de 1933, ha passat a ser «Capmany i el naixement del mètode històric». És a dir, el mètode de l'historiador setcentista no sols és modèlic, sinó que és “el mètode”, i neix amb ell. D'aquesta faceta de l'aportació capmanyiana, Vilar en fa un balanç tan sintètic com aclaridor:

Capmany ha posseït les quatre qualitats fonamentals de l'historiador: seriós en la documentació d'arxiu, crític dels documents, sentit de la síntesi, qualitats de presentació de les obres.⁸

En aquesta avaluació, veiem que el jove Vilar anava ja molt més enllà dels criteris pragmàtics dels historiadors catalans del segle XIX i primer terç del XX. Aquests anaven utilitzant les *Memorias històriques* de Capmany com a font, però no eren prou conscients de les qualitats de la seva construcció, uns valors «que no han posat prou en relleu les mil citacions fetes de l'obra ni els mil homenatges que li han estat retuts».⁹

6. VILAR, *Assaigs...*, p. 135.

7. VILAR, *Assaigs...*, p. 5.

8. VILAR, *Assaigs...*, p. 86.

9. VILAR, *Assaigs...*, p. 83.

Pel que fa a les actituds polítiques de l'autor setcentista, en canvi, el Vilar de 1933 es mantenia encara sota el jou del desconcert dels nacionalistes catalans del seu temps:

Aquest català que havia penetrat tan a fons la història del seu país, tan profundament estimat Barcelona, la seva gent i els seus monuments, i tan bé havia representat Catalunya a Cadis, era, tanmateix, un madrileny consumat i ensems un partidari convençut de la defensa de la unitat nacional. ¿Com explicar-se aquest fenomen d'estranya aparença?¹⁰

La introducció a *Catalunya dins l'Espanya moderna*, escrita a l'inici del decenni de 1960, és un moment excepcional de gran síntesi afirmativa dins la trajectòria de Vilar com a estudiós de la Catalunya del Setcents. I en aquest text autobiogràfic tan remarcable, hi trobem una resposta prou satisfactòria a la pregunta plantejada a l'article de joventut:

[...al segle XVIII] el català se sent a casa seva fins i tot a la llunyana Amèrica. Aquest mercat predilecte fascina les imaginacions. Capmany afirma haver-ho llegit tot sobre Amèrica des de "l'inca Garcilaso al modern Humboldt". Historiador de les *Memorias* a la glòria de Barcelona, lloador acadèmic de la llengua castellana, pamfletista de la *Centinela contra franceses* el 1810 –opuscle patriòtic, ple d'al·lusions econòmiques, contra el bloqueig–, diputat «il·lustrat» a les Corts de 1812, Capmany expressa bé en la seva personalitat la síntesi que, de la petita "pàtria" al gran "imperi" espanyol, defineix la "reacció nacional" contra Napoleó en el burgès català de l'any 1808.¹¹

És a dir, l'historiador francès interpreta el triple patriotisme català/espanyol/imperial de Capmany com una actitud lògica que expressaria els sentiments i les aspiracions dels burgesos catalans afavorits pel desenvolupament setcentista.

En canvi, en els dos articles sobre la resistència antifrancesa incorporats als *Assaigs*, que daten –com hem dit– dels anys 1968 i 1971, Pierre Vilar tornarà a veure caires problemàtics en la posició política del Capmany de *Centinela contra franceses*. Es tracta, tanmateix, d'uns altres dubtes –d'una altra perplexitat– perquè de fet el centre d'interès de Vilar s'ha desplaçat. És cert que mai no el deixarà d'interessar l'encaix de Catalunya dins el sistema hispànic –perquè n'havia fet irreversiblement la seva especialitat principal de recerca–, però, ara, allò que Capmany diu sobre aquest problema concret no

10. VILAR, *Assaigs...*, p. 89.

11. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964, vol. I, p. 81.

Càrrega dels mamelucs contra el poble a la Puerta del Sol de Madrid, el 2 de maig de 1808. Oli de Francisco de Goya, 1814. MP

© Photoaisa

atraurà tant la seva atenció com la força de les declaracions que, en la conjuntura de 1808, fa a propòsit del procés polític francès i, en concret, sobre les implicacions autoritàries del règim originat per la Revolució, que veu plenament realitzades sota Napoleó.

El discurs de Capmany sobre la França que havia passat de la República a l'Imperi suscita en l'ànim del modern historiador francès unes inquietuds més fortes que els equilibris entre patriotismes hispànics: era Capmany un reaccionari? I si ho era: com s'explica la clarividència que Vilar li reconeix? No hi ha dubte que això planteja problemes de primer ordre per un marxista, acostumat a pensar que sols s'obté una visió correcta de la realitat social i de la història després de l'acte racional de sumar-se a les opcions més progressistes

Batalla de Molins de Rei, el 21 de desembre de 1808. Oli de Josep Bernat Flaugier, 1809, per encàrrec del general Chabran, governador francès a Barcelona. Fotografia de Pep Parer. MUHBA

del temps. Dit d'una altra manera: en les incursions tardanes de l'historiador francès entre les pàgines de *Centinela contra franceses*, l'especialitat antiga de Vilar com a investigador de la història de Catalunya i Espanya pesarà menys que la conflictiva pertinença del llenguadocià Pierre Vilar a la França centralitzada, posada en evidència per la crítica capmanyiana d'aquest model polític.

A «Ocupació i resistència durant la Guerra Gran i en temps de Napoleó», Vilar no es pot estar de confrontar «les afirmacions brutals i àdhuc vulgars que oposen el Capmany del *Centinela contra franceses* al Capmany distingit i moderat del 1780». Però immediatament li crida l'atenció que en el pamflet de 1808 hi hagi «un curiós resum, ahora caricaturesc i matisat de la història de la Revolució francesa», que començà amb un crit de «Vive la liberté» i ha acabat amb un «Vive l'Empereur». L'historiador català diu: «“Vive la liberté”, fué antes quando eran los franceses más sabios y más locos». ¹² I Pierre Vilar, entre parèntesi, comenta: «“Más sabios y más locos” ahora; aquí retrobem el sentit històric i la ironia de Capmany!». ¹³

A Vilar l'impressiona la capacitat d'anàlisi de l'Estat francès manifestada per un autor local barceloní que ell havia descobert com a guia per a l'estudi de la Catalunya del segle XVIII i dels seus antecedents. Però el modern

12. [ANTONI DE CAPMANY], *Centinela contra franceses*, Manresa, Ignacio Abadal, 1808, p. 70.

13. VILAR, *Assaigs...*, p. 125-126.

historiador francès no se sent inclinat a aprofundir en el Capmany teòric mitjançant un estudi sistemàtic, sinó que, fidel a la seva metodologia i a les seves preferències personals, agafa alguns passatges de *Centinela contra franceses* o d'altres escrits capmanyans i els combina amb textos coetanis de procedència diversa –i de qualitat desigual– al servei d'un discurs propi que mira de copsar un ambient ideològic i una conjuntura nacional a través de les coincidències verbals entre els diferents escrits que li semblen significatius.

Els límits d'aquest procediment esdevenen especialment clars a l'article «Pàtria i nació en el vocabulari de la Guerra contra Napoleó», on el fil dels raonaments de Capmany, adduït amb molta freqüència, brilla molt menys que l'impacte emocional directe que les seves punxes retòriques poden produir en un ciutadà francès del segle xx que ha arribat a qüestionar l'estructura oficial del seu país.

En un moment d'aquest article, Vilar resumeix un passatge de *Centinela contra franceses* típicament propagandístic, aquell on Capmany ironitza sobre l'intercanvi de soldats francesos i espanyols per efecte de la nefasta aliança de Godoy amb Napoleó i plora pels combatents espanyols enviats als fronts septentrionals d'Europa:

Si se casaba a las dos naciones, era muy justo que, así como la francesa nos enviaba su juventud guerrera para guardarnos, la correspondiésemos nosotros enviando a disposición de su Emperador la nuestra, para pagarle la generosidad de habernos dado el exemplo. No había otra desventaja en estos trueques, sino que, tocándoles a ellos un benigno clima, y fértil suelo, de buen pan, buen vino, buen aceyte, y ricos frutos y frutas, los españoles, esposados antes de casados, irían a militar, esto es, a morir baxo las alas de las águilas imperiales, o a consumirse acaso donde no comiesen más pan de trigo, ni probasen el vino, ni viesen la cara al sol en ocho meses del año.¹⁴

Vilar comenta:

Argument-típus de propaganda, però que toca el punt just. Basta haver estat presoner per saber com aquestes evocacions del cel i d'aliments reforcen el patriotisme.¹⁵

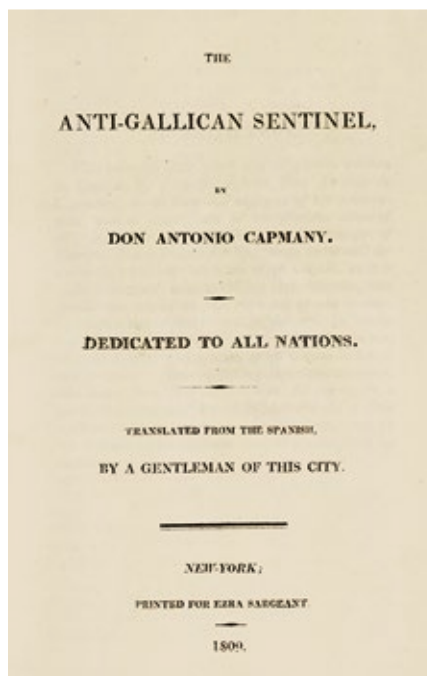
El ressò de les experiències personals de l'historiador francès a la Segona Guerra Mundial és manifest en aquesta glossa. En efecte, fou en el camp de presoners austríac de Lienz que Vilar va retrobar la pàtria de la seva infància,

14. *Centinela...*, p. 22-23.

15. VILAR, *Assaigs...*, p. 150.

Portada del pamflet patriòtic de Capmany, en l'edició de Madrid, 1808. ANC

Traducció anglesa de *Centinela contra franceses*, editada a Nova York el 1809. RAH

en veure's envoltat d'un grup de mestres originaris majoritàriament del Midi francès:

...el món del meu pare i l'accent del meu país. L'accent i fins i tot la llengua, perquè encara que a casa meva havíem deixat des de feia temps d'utilitzar correntment la llengua d'oc, mai no havia deixat de pronunciar-s'hi alguna paraula, alguna frase, algun refrany. Vaig pressentir que, per a nosaltres, presoners, tornar al país no voldria dir només tornar a França. El país era quelcom més sensible, més visual, més auditiu.¹⁶

I quan Vilar selecciona un segment de la pintura que Capmany fa, a propòsit de la nova divisió departamental, de la flamant França sortida de la Revolució de 1789, és perceptible la coïssor provocada en el seu esperit pel registre vulgar propi de *Centinela contra franceses*:

16. Pierre VILAR, *Pensar històricament. Reflexions i records*, València, Edicions 3 i 4 [edició preparada i anotada per Rosa Congost], p. 246.

Allí no hay patria señalada para los franceses, porque ni tiene nombre la tierra que les vio nacer, ni la del padre que los engendró, ni de la madre que los parió: los montes y los ríos les dan la denominación como a las plantas y frutos de la tierra. Nacen y se crían en el campo, y mueren en el campo de batalla. Todos se llaman *franceses*, al montón, como quien dice carneros, baxo la porra del gran rabadán imperial.¹⁷

És relativament fàcil d'imaginar els sentiments remoguts per descripcions tallants com aquesta en un home com Pierre Vilar, nascut a la vora de Montpeller, educat en el culte a la sacrosanta nació francesa, descobridor tardà de les seves arrels familiars occitanes i esdevingut –malgrat tot i irreversiblement– un parisenc del barri de la Bastilla.

Unitarisme i provincialisme el 1808

L'anàlisi que Pierre Vilar fa d'aquest passatge capmanyà sobre l'estructura departamental francesa –mal retallat, com veurem– no fa justícia a l'il·lustrat barceloní. El modern historiador francès pren nota, en efecte, de l'antijacobinisme de Capmany, però considera massa prematura la seva formulació romàntica de la nació. Per això adopta una expressió característicament dubitativa i, en el fons, amb regust negatiu:

Ací sembla dibuixar-se el contrast entre la concepció jacobina de la *nació* i la concepció romàntica, mistraliana, de la *pàtria*, que marcarà, durant tot un període del segle XIX, els començaments del "catalanisme". Capmany, en realitat, no teoritza. Ho fa tot contra la França napoleònica. Però és a la *gran pàtria*, a *Espanya*, que ell voldria reservar tots els avantatges d'un amor *immediat*...¹⁸

La lectura vilariana sembla molt condicionada encara per la incomprensió de l'ideari de Capmany típica dels catalanistes de la primera part del segle XX i contrasta molt amb la rotunditat retòrica de *Centinela contra franceses*, paral·lela a la d'un Burke o d'un Fichte. A pesar de les similituds entre Capmany i aquests altres combatents intel·lectuals contra la França sorgida de la Revolució, Vilar nega categoria teòrica a l'escrit del català amb una raó expressada confusament i molt discutible, apuntada per la referència a l'occitanisme de Mistral. Cal suposar que, si Capmany, en lloc de demanar l'adhesió col·lectiva a favor d'Espanya, l'hagués exigida per a Catalunya, el seu discurs hauria adquirit més gruix teòric als ulls de Pierre Vilar?

17. *Centinela...*, p. 45. VILAR, *Assaigs...*, p. 149.

18. VILAR, *Assaigs...*, p. 149.

En realitat Capmany no confronta els dos patriotismes, sinó que edifica l'un a partir de l'altre. En qualsevol cas, el dilema entre Espanya i Catalunya no era precisament el que es plantejaven ni Capmany ni la societat que l'envoltava. La conjuntura de l'any 1808 obria uns horitzons totalment diferents als del segle borbònic d'Espanya, que s'acabava de cloure amb estrèpit, i és d'admirar l'agilitat demostrada per l'il·lustrat barceloní a l'hora de fonamentar una gran insurrecció a penes engegada i d'extreure'n sobre la marxa una teoria nacional que pretén tancar velles ferides. En aquest sentit, és important el didàctic paràgraf de l'opuscle destinat a diferenciar la Guerra per la Independència actual i la Guerra de Successió de cent anys enrere:

Estaba la nación dividida en dos partidos, como eran dos los rivales, pero ninguno de ellos era infiel a la nación en general, ni enemigo de la patria. Se llamaban unos a otros rebeldes y traidores, sin serlo en realidad ninguno, pues todos eran y querían ser españoles, así los que aclamaban a Carlos de Austria, como a Felipe de Borbón. Era un pleito de familia entre dos nobilísimos Príncipes, muy dignos cada uno de ocupar el Trono de las Españas. Con ninguno perdía la nación su honor, independencia y libertad; sólo la Corona mudaba de sienes, pero la monarquía quedaba ilesa. Ahora se trata de perderlo todo a manos de un atroz conquistador, que habiéndonos robado el legítimo soberano, nos quita el derecho y el uso de la soberanía nacional.¹⁹

És ben cert que *Centinela contra franceses* –en els seus dos lliuraments per un igual– és un discurs pragmàtic, consagrat a fomentar el combat patriòtic de tots els espanyols contra l'ocupant francès. És veritat igualment que, per excitar el conjunt de la població a la guerra, Capmany adopta un to popular, que esdevé deliberadament groller en les crítiques adreçades als dos principals responsables de la situació present, Napoleó, l'ocupant francès, i Godoy, el seu còmplice espanyol. Poden sonar també vulgars les lloances dels costums espanyols menys refinats –fetes d'acord amb el tòpic literari del “menosprecio de corte y alabanza de aldea”– i les constants metàfores que associen la humanitat desnacionalitzada amb el bestiar.

Però aquests aparents excessos verbals, a banda de la seva funcionalitat i aplicació més sistemàtica que no pas apassionada (malgrat l'espontaneïtat aparent del pamflet de Capmany), sobrevolen una panoràmica política que abasta les realitats nacionals de França i Espanya –incloses les seves “províncies” o “nacions”–, amb l'alliçonador rerefons negatiu d'Alemanya i Itàlia, comunitats culturals carents de consistència estatal i, per això, mal·leables

19. *Centinela...*, p. 16.

Execució de Joan Massana, Salvador Aulet, Joaquim Pou, Joan Gallifa i José Navarro, responsables del Complot de l'Ascensió al glacis de la Ciutadella el 3 de juny de 1809. Dibuix de Bonaventura Planella i gravat de Miguel Gamborino, 1815. AHCB

entre les mans de Napoleó. I sobre aquesta panoràmica europea ha edificat una inequívoca teoria de la nació. Pierre Vilar, a la introducció de la tesi doctoral, ho ha intuït un moment, però després no hi ha aprofundit, enganyat pel registre retòric triat per l'autor de la *Filosofia de la eloquencia* i endut per les carregades de Capmany contra la manera de ser de la França política.

És de notar que Capmany no critica directament la Revolució de 1789 pels seus ideals de llibertat sinó per la tendència igualitària i homogeneïtzadora de les seves constitucions, que preparen un nou despotisme i, per tant, fan il·lusoris aquells ideals, en si mateixos desitjables:

Igualarlo todo, uniformarlo, simplificarlo, organizarlo, son palabras muy lisonjeras para los teóricos, y aún más para los tiranos. Cuando todo está raso, y sólido, y todas las partes se confunden en una masa homogénea, es más expedito el gobierno, porque es más expedita la obediencia.²⁰

Napoleó és, doncs, únicament l'hereu i beneficiari d'aquesta preparació política revolucionària (però quan s'examinen els escrits de Capmany immediatament posteriors, els lligats a la convocatòria i celebració de les Corts de Cadis, es fa palès que l'obra dels revolucionaris és vista per ell com a

20. *Centinela...*, p. 44.

continuació i aprofundiment d'una línia engegada per la monarquia absoluta des de Lluís XIV i, per influència francesa, a l'Espanya sortida de la Guerra de Successió):

El afortunado Bonaparte quando usurpó la soberanía consular, y después la imperial, ya lo encontró todo hecho. Nació gigante, y usó luego de sus fuerzas. No había ya en la Francia clero, ni nobleza, ni parlamentos, ni provincias.²¹

Aquesta menció de les estructures territorials de l'Antic Règim al costat de les divisions estamentals, no és accidental, sinó que dona lloc a un paràgraf important, del qual Vilar ha extret la citació punyent sobre la divisió departamental que hem reproduït més amunt. Vegem-ne les frases que precedeixen el passatge ressaltat per Vilar:

En Francia, pues, no hay provincias ni naciones; no hay Provenza ni provenzales; Normandía, ni normandos: se borraron del mapa sus territorios, y hasta sus nombres. Como ovejas, que no tienen nombre individual, sino la marca común del dueño, les tiene señalados unos terrenos acotados, ya por riberas, ya por ríos, ya por sierras, con el nombre de departamentos, como si dixéramos *dehesas*, y éstos divididos en distritos, como si dixéramos *majadas*.²²

I just a continuació de la citació retinguda per Vilar i dins encara del mateix paràgraf, Capmany indica les conseqüències pràctiques de l'obliteració de les nacions històriques que integraven França fins al 1789:

Así está asegurado su trono, sin temor de levantamientos ni descontentos de provincias, que, compitiendo en emulación, podrían emplearla algún día en cuál empezaría a levantar la bandera de la impaciencia de tan pesado yugo. Esta unidad e indivisibilidad, que convino entonces al mando despótico del Directorio, ha convenido después al más despótico de Bonaparte.²³

En bona lògica, l'ocupació d'Espanya pels exèrcits napoleònics havia de ser el preludi d'una reestructuració territorial del mateix gènere, i així ho adverteix Capmany als seus compatriotes:

¿Pero estábais seguros de que no había de poner la España por el modelo de los demás paises que domina mediata o inmediatamente? Estábais seguros de que,

21. *Centinela...*, p. 44.

22. *Centinela...*, p. 45.

23. *Centinela...*, p. 45.

Mapa de Catalunya per servir a les operacions de l'exèrcit francès els anys 1808-1809. Laurent de Gouvion Saint-Cyr. Publicat el 1821. ICGC

tomando en todo por pauta a su organizada Francia, no os dividiría en departamentos, distritos, prefecturas, etc. quitando el nombre y la existencia política a vuestras provincias, y acaso el nombre mismo de España, imponiéndola el de Iberia, o Hesperia, según la manía pedantesca de sus transformaciones, para que así nuestros nietos no se acordasen de qué pays fueron sus avuelos:²⁴

La insurrecció patriòtica de la primavera de 1808 ha deturat aquesta acció deletèria dels intrusos i, a més, ha demostrat l'eficàcia de l'estructura nacional heretada de la història i que no sols és sòlida, sinó també complexa i, per això mateix, més forta encara a l'hora de respondre a la invasió:

24. *Centinela...*, p. 39.

Escenes de violència dels miquelets contra les dones. Dibuix de Josep Bernat Flaugier, vers 1809-1812. MNAC

Sepan, pues, S. M. I. y R., y la Real de su caro hermano, y sepan los eloqüentes expositores de sus adorables decretos y pacíficos sentimientos: que las *convulsiones* de nuestras provincias (Dios las mantenga esta calentura) las han dado la salud, y han salvado a la nación entera. Este cuerpo exánime y desauiciado no podía menearse del hoyo en que el traydor de la patria le había echado, sin que primero se electrizará alguno de sus miembros; y justamente empezó por los extremos. Cada provincia se esperezó, y se sacudió a su manera. ¿Qué sería ya de los Españoles, si no hubiera habido Aragoneses, Valencianos, Murcianos, Andaluces, Asturianos, Gallegos, Extremeños, Catalanes, Castellanos, etc.? Cada uno de estos nombres inflama y envanece, y de estas pequeñas naciones se compone la masa de la gran Nación, que no conocía nuestro sabio conquistador, a pesar de tener sobre el bufete abierto el mapa de España a todas horas.²⁵

Així, mentre que Espanya es reafirma com a gran nació per la seva condició irrenunciable de nació de nacions, la República Francesa unitària, edificada

25. *Centinela...*, p. 46.

sobre les runes de les seves antigues províncies o nacions, «se llamó *Gran Nación*; y hoy no es más que el gran rebaño de bestias de Napoleón primero».²⁶

Les teories polítiques de Capmany en perspectiva

A Pierre Vilar li va resultar difícil de conciliar el Capmany de temps de Carles III, que li resultava, no sols simpàtic per la seva ideologia il·lustrada i esperit reformador, sinó també personalment pròxim per l'actitud com a investigador de la història econòmica, amb el Capmany que «es llança, des del maig de 1808, a una campanya antifrancesa d'un *chauvinisme* i d'una xenofòbia cecs», encara que havia de reconèixer que aquestes manifestacions d'irracionalisme «intenten sens dubte de polaritzar els sentiments populars per a coordinar-los».²⁷

El modern historiador marxista agafa els dos aspectes del discurs de *Centinela contra franceses* que li semblen de més relleu teòric i els devalua, ben curiosament, per la intenció pragmàtica que orienta la ploma de Capmany:

Adreçant-se als espanyols que han fet el Dos de Maig, Capmany els diu de manera concisa: «Vosotros habeis hecho ver al mundo que el pueblo es la nación». I intenta demostrar-ho suggerint que de la masa pel poble «sale todo: el sacerdote, el magistrado, el guerrero y hasta la sabiduría...». De tota manera no es tracta de teoria: el problema és el del poder i és el de la lluita.²⁸

Com a corroboració d'aquesta idea, Vilar addueix immediatament la part central d'un paràgraf capmanyà que més valdria llegir sencer i que més endavant recuperarem en la seva integritat, com hem fet abans amb un altre passatge de *Centinela*:

Lo que nos ha de salvar es la unidad, la unión, y la comunión de los fieles españoles: un poder conocido, y reconocido. Legal es todo aquello que la extrema necesidad nos obliga abrazar; y legítimo, todo aquello que la voluntad general desea, aprueba, y consolida sin intervención de manos extranjeras. No es momento éste de disertar, sino de pelear.²⁹

A continuació, l'historiador francès al·ludeix a la defensa de la llengua castellana contra la invasió de gal·licismes que fa Capmany d'acord amb una de les

26. *Centinela...*, p. 20.

27. VILAR, *Assaigs...*, p. 124.

28. VILAR, *Assaigs...*, p. 124-125.

29. *Centinela...*, p. 50-51.

seves dedicacions anteriors, «però –remarca Vilar– l'interès radica en com li dona, el 1808, un sentit *polític*»:

Por ahora deseo ver desterradas las palabras *asamblea, bello-sexo, detallar, organizar, requisición, sección, resultado, autoridades constituidas, agentes del gobierno, funcionario público* y hasta la de *regeneración* que tantos suspiros nos cuesta, no siendo en estilo místico, ni tampoco *arma* por tropa. La misma voz *central* me incomoda, sólo por verla usada en Francia para establecimientos políticos y literarios de su loca revolución.³⁰

Vilar subratlla que aquest ingredient lingüístic «s'inscriu millor en la línia del seu pensament anterior al 1808» que no pas la identificació de la nació amb el poble. En qualsevol cas, la conclusió sobre tot plegat ens dona la clau d'allò que Vilar entén per “gimnàstica mental” en els escrits polítics tardans de l'intel·lectual català:

Res de més instructiu que veure així barrejats amb principis que al començament eren els de la Revolució Francesa mateixa (per la identificació nació-poble-voluntat general), el refús d'aquesta revolució pel biaix del vocabulari, i, encara que aquest refús sigui sobretot el del centralisme i de l'autoritarisme, la francofòbia alimenta ací una reacció particularista i anarquitzant.³¹

Com hem vist anteriorment, l'animadversió de Capmany contra el centralisme i l'autoritarisme no tenen connotacions anarquitzants, ni són tan sols expressió d'un particularisme excloent, sinó que descansa en una visió articulada d'Espanya com a nació de nacions que vol reflectir la realitat empírica i que, a més, resulta eficaç per dur a terme la lluita per la independència comuna que s'acabava de perdre. És per això que el català serà un fervent defensor i teoritzador de la guerra de guerrilles, fins i tot contra el parer dels polítics de la resistència que pretenien suprimir les partides i tornar al joc clàssic de la guerra de batalles entre exèrcits regulars, tan favorable a Napoleó:

Bonaparte hasta ahora no ha peleado sino con exércitos, y no con naciones: el respeto que éstas merecen quando pelean por su casa, y dentro de su casa, no entra en las máximas da [sic] la política particular que él se ha formado. ¿Quién le ha dicho que no goza de los derechos de la guerra el que defiende su patria y sus hogares con sus puños, o con sus armas? para resistir a los que vienen a robarle

30. *Centinela...*, p. 58.

31. VILAR, *Assaigs...*, p. 125.

Las naves y los buques en los que se ven, no son de guerra, sino de comercio, y se ven en el puerto de Barcelona, el día 1.º de Mayo de 1814.

Abate de la Ciudad de Barcelona, representado por los señores y... bloqueados por una
 inglés del nombre de los señores D.º Frac.º de Capon y otros y Lord Clinton. Esta bloqueo
 por la resistencia y heroísmo de los españoles en 11 de Mayo de 1814. Continúa dicha Ciudad de Bar-
 cina de actividad de guerra, los señores de buena hora, y de cerca, entre nosotros para darlos

El punto de vista	El punto de la Ciudad	El punto de la Ciudad
El punto de vista	El punto de la Ciudad	El punto de la Ciudad
El punto de vista	El punto de la Ciudad	El punto de la Ciudad

Bloqueig marítim de l'almirall anglès Hallowell el 1814 per alliberar Barcelona de l'ocupació napoleònica. Dibuix i gravat de Josep Coromina. AHCB

EN TRINIDAD A LOS DIEZ Y SEIS DIAS DEL MES DE ABRIL DE 1764.

Yo el Subcomandante Juan de los Rios, y por mi parte por los existentes al dicho puerto de
 Trinidad en la mayor plaza por los señores el Sr. D. de Flores de Sot. los quales libre
 caxa, una cantidad mas que se percipian de los señores D. de los Rios una buena ley de la cabecera
 fabrica de todas las mercancías y que con sus mercaderías con diez mil habitantes.

El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios
El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios
El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios	El Sr. D. de los Rios

sus bienes y su libertad, todo paysano es soldado: la falta de uniforme no le quita esta calidad, es soldado nato.³²

No hi ha dubte que l'estimació de Capmany per la capacitat de resistència del poble en un moment de fallida de les elits com la viscuda en aquella conjuntura sembla l'arrel de les seves proposicions. Però no es tracta pas d'una improvisació, com ho demostra la claredat i la coherència de les seves definicions bàsiques al llarg de les pàgines de *Centinela contra franceses*, que aquí no podem resseguir. Un exemple tan sols:

¿Qué le importara a un Rey tener vasallos, si no tuviese nación? A ésta la forma, no el número de individuos, sino la unidad de las voluntades, de las leyes, de las costumbres, y del idioma, que las encierra, y mantiene de generación en generación. [...] Donde no hay nación, no hay patria: porque la palabra *pays* no es más que tierra que sustenta personas y bestias a un mismo tiempo. Buen exemplo son de ello la Italia, y la Alemania en esta ocasión. Si los Italianos, y los Alemanes, divididos, y destrozados en tantos estados de intereses, costumbres, y gobiernos diferentes, hubiesen formado un solo pueblo; no hubieran sido invadidos, ni desmembrados. Son grandes regiones, descritas, y señaladas en el mapa; pero no son naciones, aunque hablen un mismo idioma. ¡El grito general *Alemanes!*, ¡*Italianos!*, no inflama el espíritu de ningún individuo, porque ninguno de ellos pertenece a un todo.³³

Cap vacil·lació, doncs, a l'hora d'assignar significats a les paraules país (suport territorial de la vida humana i animal), nació (organització política que cohesiona una societat humana) i pàtria (territori compartit sentimentalment pels membres d'una nació).

En efecte, aquesta seguretat mostrada per Antoni de Capmany en el seu pamflet de 1808 és el resultat de tota una carrera de treball intel·lectual encetada vers 1770, com ell mateix proclamava tot just a l'inici de *Centinela contra franceses*:

No es éste tiempo de estarse con los brazos cruzados el que puede empuñar la lanza, ni con la lengua pegada al paladar el que puede usar el don de la palabra para instruir y alentar a sus compatriotas. Nuestra preciosísima libertad está amenazada, la patria corre peligro y pide defensores: desde hoy todos somos soldados, los unos con la espada y los otros con la pluma. Ya vino el día en que pueden salir del pellejo los corazones y puedo yo añadir que he llegado dichosamente a la

32. *Centinela...*, p. 43.

33. *Centinela...*, p. 36-37.

época de mi edad en que el hombre de bien y el buen ciudadano, ni por esperanza de mejor fortuna, ni por temor de la muerte, debe hacer traición a su conciencia. ¿Qué diría de mí la patria? ¿Qué pensarían los buenos y los malos de mi silencio? ¡Yo mudo ahora! ¡Yo, que hace tantos años que no he empleado la pluma y mi celo sino en honra y gloria de mi nación, ahora sin dar señales de vida en el momento en que el enemigo de la Europa maquina su esclavitud o su desolación! ¡Manos a las armas y Dios bendiga la noble intención de tan santa empresa!³⁴

La veritat d'aquesta autoconsciència es pot constatar, de la manera més aclaparadora, en llegir l'arrencada del *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes, y en los mismos artesanos*, publicat anònimament el 1788 però que considerem la versió primera del discurs elaborat contra les consignes econòmiques llançades pel ministre de Carles III, Pedro Rodríguez Campomanes, en el seu *Discurso sobre el fomento de la industria popular* de 1774. Amb les mateixes paraules que ressonaran una trentena d'anys més tard a *Centinela contra franceses*, però molt més desenvolupades encara, hi trobem l'articulació entre els conceptes de nació i de poble, juntament amb una crítica implícita a les classes privilegiades:

¿Qué cosa es pueblo? En Grecia y en la antigua Roma, significaba la nación entera; pero entre nosotros, que no somos ni Griegos, ni Romanos, sólo significa una parte de ella; aunque el fondo es la nación misma, porque del pueblo han salido el clero, la nobleza, la milicia y la magistratura. Luego estos diversos estados, no son más que clases privilegiadas para santificarle, defenderle y protegerle. Este pueblo, que en su acepción civil significa el estado general, en nuestra constitución es una clase, con el noble destino de dar la subsistencia a todas las demás. La agricultura, el comercio y la industria, tres columnas del edificio social, descansan sobre sus hombros: emblema magnífico, que puede suplir al de Atlante. Por consiguiente el pueblo, que es la parte más numerosa, y la única que trabaja, forma la fuerza física de una nación. Forma también su fuerza moral en otro sentido; porque el verdadero carácter, y las costumbres de una nación, se encuentran en la vida privada de la clase más numerosa, que es el pueblo; y la razón es, que sólo en él son naturales, constantes y uniformes.³⁵

34. *Centinela...*, p. 5.

35. [Antoni DE CAPMANY], «Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes, y en los mismos artesanos», dins *Semanario erudito, que comprende varias obras inéditas, críticas, morales, instructivas, políticas, históricas, satíricas, y jocosas, de nuestros mejores autores antiguos, y modernos* [editat per Antonio Valladares de Sotomayor], Madrid, Blas Román, vol. X, 173a-176a, 173b-176b i 177-224 [per error hi ha duplicació a la numeració de les primeres pàgines]. La citació, a p. 173a-174a.

Elaboració d'idees i acció històrica

El 1854 Karl Marx sintetitzà la situació espanyola dels anys de la Guerra napoleònica amb una fòrmula que ha esdevingut cèlebre:

At the time of the Cortes Spain was divided into two parts. At the Isla de Leon, ideas without action — in the rest of Spain, action without ideas.³⁶

Antoni de Capmany participà en l'organització de les Corts constituents i després a les sessions parlamentàries de la isolada ciutat de Cadis. Ell era, evidentment, un home d'idees, però no per això deixava de ser un home d'acció. Ho era perquè, havent abandonat les armes el 1770 i la repoblació de Sierra Morena el 1774, havia triat l'exercici de les lletres com un combat en pro de la modernització d'Espanya, solidari en principi amb els ideals de la Il·lustració però oposat al seu reflex deformat en mans dels ministres de la monarquia i d'aquells individus que ell, seguint Cadalso, anomenava “erudits a la violeta”. Contra la trivialització de la cultura enciclopedista, convertida en simple objecte de consum segons la moda o en pur instrument al servei dels dissenys absolutistes, Capmany reclamava el coneixement — i el reconeixement— de les realitats empíriques, històriques, i, a partir d'aquesta actitud científica, elaborava la seva obra de recerca i reflexió, sempre inclinada a recolzar, estimular o corregir les pràctiques socials.

Des de bon començament, en temps de Carles III, la crítica capmanyiana no s'adreçà contra la base social —a la que els aristocràtics “amics del país” podien considerar responsable del decaïment d'Espanya—, sinó contra les classes privilegiades, que vivien del treball de l'estament popular, i sobretot contra els intel·lectuals que ignoraven la dinàmica real de la societat i de la nació i, no obstant això, gosaven pontificar i marcar directrius que, per exemple, podien destruir les bases de la florida econòmica de Barcelona. Per aquesta raó, en arribar la dissolució de la superestructura política borbònica en mans de Napoleó, Capmany trobà confirmats els seus antics recels envers les elits. I de la greu crisi històrica, en sortí reforçat pel que feia a les seves conviccions més profundes.

El defensor dels gremis barcelonins entengué aleshores que a les elits pertocaria restaurar la constitució de l'Estat, i s'hi incorporà, però en qualitat de censor de les desviacions d'un ideologisme que més tard havia de denunciar també Marx. Entengué, en particular, que la seva funció personal en aquella conjuntura havia de ser estendre ponts entre realitat i idees, d'una banda, i entre idees i acció, de l'altra. Abans d'aportar realisme als debats

36. Karl MARX, “Revolutionary Spain, IV”, New York Daily Tribune, 27-X-1854.

Portada de la Constitució de Cadis, promulgada el 19 de març de 1812. Fotografia de M. C. Esteban. BNE

parlamentaris, amb idèntica convicció i potser amb més eficàcia immediata havia subministrat suport ideològic a l'acció resistent. Perquè, per Capmany, les prioritats del 1808 eren ben clares, i la seva ferma teoria de la voluntat popular –oportunament destacada per Vilar– sorgeix en un ric context retòric que, en aparença, menysté tota teoria política i que val la pena de llegir sencer:

Dexo a los discursistas políticos del día el empeño de disertar sobre bases, principios, elementos, y derechos de la autoridad que nos ha de regir y salvar. Lo que nos ha de salvar es la unidad, la unión, y la comunión de los fieles españoles: un poder conocido, y reconocido. Legal es todo aquello que la extrema necesidad nos obliga abrazar; y legítimo, todo aquello que la voluntad general desea, aprueba, y consolida sin intervención de manos extranjeras. No es momento éste de disertar, sino de pelear. Dexemos a los ociosos, enamorados de su ciencia, o de sus especulaciones sociales, que se hilen los sesos en organizar el mejor gobierno, allá en su imaginación, y en silencio. Tratemos todos ahora de cuál será la mejor guerra, que es nuestra primera obligación, y el mayor peligro, que no da plazos al discurso, pues viene por la posta. Este es el negocio supremo en que deben ocuparse nuestras cabezas y nuestras manos.³⁷

Restituïrem ara, per acabar, la continuació del passatge de Pierre Vilar sobre la “gimnàstica mental” de Capmany que encapçalava el nostre recorregut:

Els Capmany escriuen la història; però, àdhuc quan volen participar-hi de ple amb la paraula i la ploma, és rar que llur pensament triomfi en la seva complexitat. És Ferran VII qui s'imposarà primer, a qui Capmany només atorgava unes al·lusions formulàries. El 1820 seran els «exaltats», que ell sabia ben bé que no representaven la massa i que per això llurs possibilitats eren comptades. Dues Espanyes que no arriben a eliminar-se ni a acceptar-se, la coexistència de les quals, en un Francisco Giner o en un Unamuno, un segle més tard, serà tan natural i tan paradoxal com en un Capmany.³⁸

Una vegada més, l'historiador francès intueix la durabilitat de les visions de l'il·lustrat català, sense haver pogut perfilar ben bé, però, quins n'havien estat l'abast i el realisme de base, i sense perspectiva per determinar d'on li venia la potència envejable, la manera de pensar històricament.

37. *Centinela...*, p. 50-51.

38. VILAR, *Assaigs...*, p. 136.

Barcelona, a cavall de dos segles: l'empenta decisiva

Vuitanta anys abans de l'enderroc del recinte exterior heretat de l'època dels reis del Casal de Barcelona i reforçat amb bastions i fossats en temps dels Habsburg i els Borbó, la capital de Catalunya havia conegut una altra demolició de torres i llenços d'una muralla medieval: els que separaven el centre de la ciutat i el Raval de ponent seguint la línia de la Rambla.

En els vuit decennis compresos entre 1774 i 1854, la població urbana va fer un salt important, en confirmació d'una tendència que ja s'havia fet sentir al llarg dels seixanta anys precedents; és a dir, des del final de la Guerra de Successió. D'aquesta conflagració, que feu de la mateixa ciutat i la seva rodalia un objectiu estratègic i, finalment, un camp de batalla, Barcelona n'havia sortit disminuïda, i el 1718 comptava sols amb uns 34.000 habitants. Però el 1774, la població urbana era ja una mica més del doble, i el 1787 el cens de Floridablanca consignava uns 111.000 barcelonins. Si cap a mitjan segle XVIII es podia considerar igualada la major dimensió demogràfica assolida per la capital de Catalunya en èpoques anteriors a la crisi de 1714, la xifra de 1787 representava una superació neta de tots els precedents històrics, i la tendència no havia pas de torçar-se al llarg de l'Edat Contemporània.

Després dels trasbalsos ocasionats per les repercussions de la Revolució de 1789 a la veïna França, que culminaren en l'ocupació napoleònica de la península Ibèrica els anys 1808-1813, el procés expansiu repregué aviat, i el cens de 1857 situava la població barcelonina a la ratlla dels 180.000 habitants dins el recinte emmurallat, amb els afegitons de la Barceloneta i de les cases de les Hortes de Sant Bertran, al peu de Montjuïc. Gràcia era un altre dels suburbis fora muralles, nascut també dins el terme municipal barceloní i desenvolupat amb un ritme més espectacular: des del no-res en acabar la Guerra del Francès havia arribat als 17.000 habitants el 1857. L'artificiosa separació entre les edificacions gracienses i els murs de Barcelona a causa de la prohibició d'edificar a la zona estratègica intermèdia havia fet possible que a aquest suburbi en particular li hagués estat atorgada la categoria de municipi independent just l'any 1850. De fet, un dels signes més clars de la puixança del pol barceloní al llarg de la primera meitat del Vuitcents era que, arran d'aquest acte jurídic, Gràcia aflorava de cop i volta com el segon municipi de Catalunya per població.

En aquells temps d'expansió desfermada, l'enginyer Ildefons Cerdà anava concretant un projecte d'exemple de Barcelona que implicava l'operació

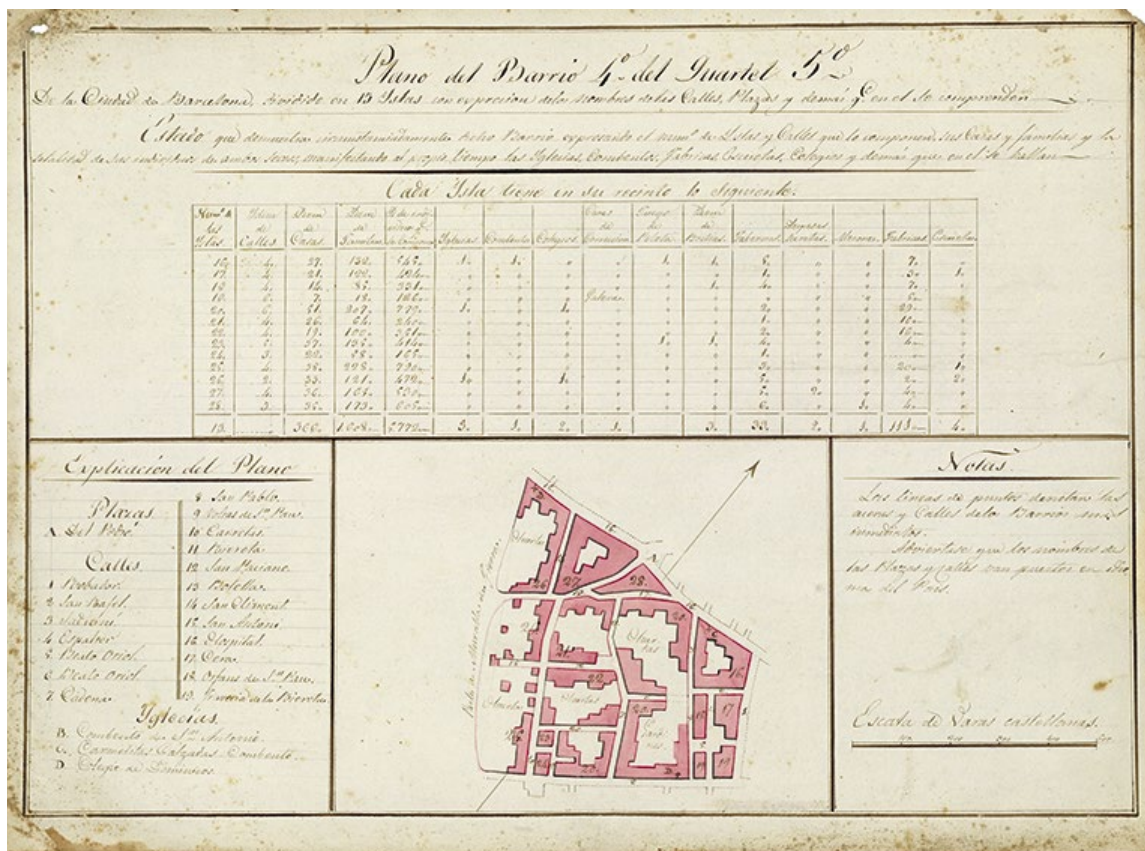

contrària; és a dir, l'agregació a la capital, no sols de la flamant Gràcia, sinó també dels territoris municipals de Sants, les Corts de Sarrià, Sarrià, Sant Gervasi de Cassoles, Horta, Sant Andreu de Palomar, Sant Martí de Provençals i Sant Adrià del Besòs, pobles del Pla indissolublement lligats a l'economia barcelonina. Després de quasi quatre decennis de pugna –allargada per la prevenció dels successius governs enfront d'una refosa que convertia Barcelona en la primera ciutat d'Espanya, per davant de la privilegiada Madrid–, tots aquests municipis, excepte Sarrià, Horta i Sant Adrià, havien de quedar unificats el 1897. Doncs bé: el 1857 la població reunida per la conurbació de Barcelona i els pobles del Pla que hi serien agregats quaranta anys més tard arribava als 232.000 ciutadans, un 14 % de la població de Catalunya. El 1718 Barcelona representava sols un 8 % del total regional. Diguem de passada que el 1910 la capital, amb més de mig milió de persones, encabirà el 28 % dels catalans.

Des del segon quart del segle XVIII la població urbana creixia, en efecte; no de manera autònoma, perquè el nombre de defuncions locals es mantenia per damunt del de naixements; sinó gràcies a la immigració. Els nouvinguts, majoritàriament, provenien de la mateixa regió i formaven part de l'excedent demogràfic de la ruralia catalana. En determinades conjuntures de crisi alimentària, molt típiques de l'antic règim econòmic, els camperols afamats acudien a la capital, més ben assortida gràcies al seu port marítim i a la densa xarxa de relacions mercantils amb els països de la conca mediterrània i els de la façana atlàntica d'Europa, proveïdors de cereals.

En la decisió d'emigrar cap a ciutat pesava, sobretot, la situació crítica als llocs d'origen, que feia incerta la supervivència individual i familiar. Però aquests expulsats del camp no eren vistos per la societat urbana com una sobrecàrrega que fes més precàries les condicions de vida a Barcelona, tot i que la seva acomodació creava dificultats tant pel que feia a l'alimentació com a l'allotjament. Se n'apreciava la qualitat de força de treball susceptible d'inflar les veles dels negocis i de les indústries que desplegava un empresariat segur d'ell mateix. És aquest optimisme social de llarga durada el que s'expressarà a les campanyes en pro de la demolició de les muralles als anys centrals del segle XIX.

◁ Doble pàgina anterior. Mapa militar de Barcelona i el seu entorn. Ramon Plana, coronel comandant d'enginyers de l'exèrcit espanyol, signat el 4 de novembre de 1823, dos dies després de l'ocupació francesa dels Cent Mil Fills de Sant Lluís. AGM

Plànol del barri quart del districte cinquè de Barcelona (zona entre els carrers de l'Hospital, Robador i Sant Pau fins a la Muralla de Terra), amb dades estadístiques que corresponen al tram cronològic final de la vigència de la divisió de 1769, vers 1826. És de notar la gran concentració fabril, amb 111 establiments, especialment entre el carrer de la Riereta i la Muralla, com a herència de l'auge manufacturer del darrer quart del segle XVIII. AHCB

La vitalitat de la ciutat setcentista enfonsava les seves arrels fins a l'Edat Mitjana. Al dessor de les fluctuacions del gran comerç (el més vulnerable als canvis geopolítics i a les reorientacions del tràfic mundial), la Barcelona dels darrers segles medievals i els primers de l'Edat Moderna havia desenvolupat un dens teixit social dedicat a la producció artesana, amb una notable divisió d'oficis organitzats en gremis que, finalment i després de moltes lluites, havien obtingut representació estable en els organismes més elevats del govern municipal a mitjan segle XVII.

Tal com argumentava Antoni de Capmany en el decenni de 1770, l'organització corporativa del treball productiu i el prestigi sociopolític assolit per l'estament popular barceloní abans de 1714 havien deixat una marca

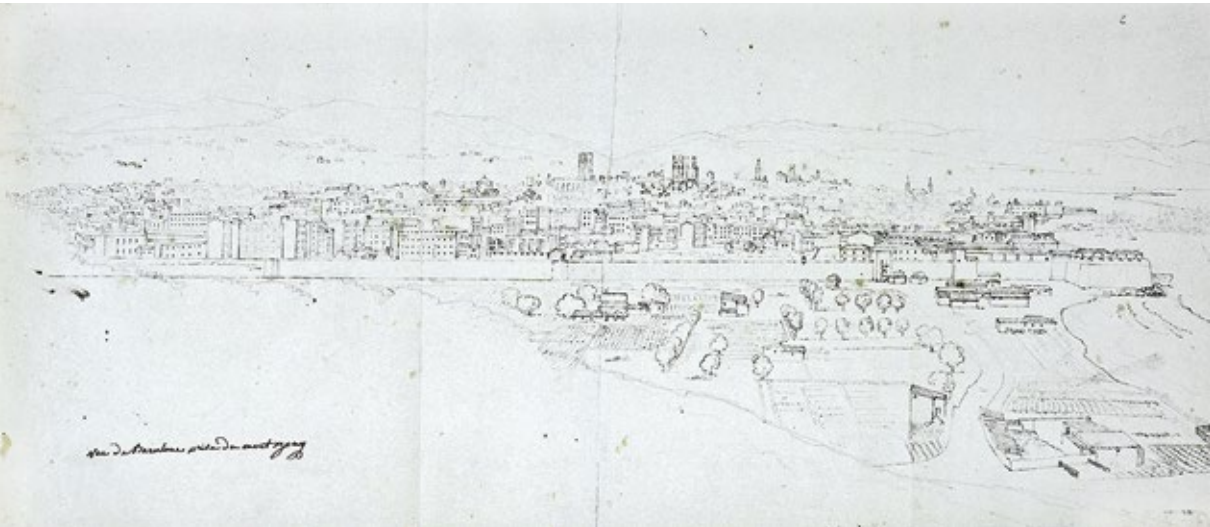
Haver servit amb eficiència les empreses del primer dels Borbó d'Espanya fou una de les cartes que el grup de pressió dels negociants catalans va poder fer servir per restaurar les estructures clàssiques del Consolat sota la figura de la Junta de Comerç, plenament reconeguda per la Corona el 1763. Era el triomf d'una burgesia mercantil disposada a lluitar per obtenir ràpidament una participació en el pastís de l'explotació colonial d'Amèrica i capaç fins i tot d'anar muntant una universitat alternativa al liceu borbònic plantat a l'excèntrica Cervera. Fins que a mitjan segle XIX, arran de la revolució liberal, la refundada Universitat de Barcelona va poder prendre'n el relleu, les escoles professionals sostingudes per la Junta de Comerç a la capital es mantingueren com una estructura educativa adequada als ideals de l'utilitarisme modern.

Cap a les darreries del regnat de Carles III de Borbó, en el decenni de 1780, la Barcelona burgesa s'arreglerava tipològicament amb Cadis, la capital del tràfic colonial, i era vista pels estaments oficials com la segona de les portes naturals del reialme, generadora (com el famós port d'Andalusia) de les imatges de més impacte psicològic sobre els estrangers. En canvi, la Barcelona nobiliària no podia, ni de lluny, rivalitzar amb la densa capa de feudals aplegats a l'entorn de la Cort als brillants escenaris de Madrid i els Reales Sitios d'Aranjuez, El Escorial i La Granja de San Ildefonso.

Per això, la crònica privada de Rafel d'Amat i de Cortada, baró de Maldà, que abasta des de l'apoteosi del despotisme il·lustrat amb Carles III fins a la tristor de l'absolutisme que s'està batent en retirada davant el liberalisme sota Ferran VII, se situa als antípodes dels escrits d'Antoni de Capmany i expressa des de bon començament el conformisme provincià, l'enveja social i la mediocritat d'una classe destinada a quedar ofegada per l'èxit dels negociants; sense que la seva prosa assoleixi mai la penetració històrica ni la delicadesa de matisos que han sabut conferir a la vella aristocràcia, *a posteriori*, els grans novel·listes.

Però la màxima prominència en la vida ciutadana fou aconseguida, ja en ple segle XVIII, per aquells empresaris, d'extracció comerciant o artesanal, que es posaren al capdavant d'un sector nou, i per això no sotmès a les restriccions corporatives: la indústria cotonera, motor i eix de la industrialització barcelonina al llarg de tot el segle XIX.

Aquí, la simbiosi entre els coneixements mercantils i les bases tècniques de fabricació es feu molt més estreta que en els negocis muntats pels contractistes damunt l'expertesa dels mestres gremials i la capacitat productiva dels seus tallers. Les fàbriques d'indianes foren gestionades, en bona part, per associacions entre uns capitalistes desitjosos d'aprofitar l'embranchida sectorial

Vista panoràmica de Barcelona des de la muntanya de Montjuïc. Dibuix de Jacques Moulinier, previ al gravat inclòs en el *Voyage pittoresque* de Laborde, 1806. MNAC

creada per la popularització internacional dels teixits de cotó, especialment els estampats, i uns tècnics que podien fer dels seus coneixements d'avantguarda (els cèlebres secrets del color) un capital negociable. En termes jurídics, els uns i els altres maldaven per imposar el principi de la responsabilitat limitada, crucial per a la concentració de recursos heterogenis. En termes tècnics, les seves empreses descansaven en un aprofundiment de la divisió del treball molt més enllà d'allò que permetien les ordenances gremials, amb el seu respecte, si més no nominal, als drets dels aprenents i fadrins.

Els fabricants d'indianes contractaven treballadors en un mercat urbà esdevingut prou flexible gràcies a l'afluència de gent sense ofici ni benefici i posaven dempeus unes manufactures on l'abundor de mà d'obra permetia una divisió del treball intensa, en principi sense grans inversions en màquines però amb uns locals de proporcions generoses, difícils d'encabir dins la ciutat emmurallada. Sols el Raval de ponent i el marge superior del barri de Sant Pere oferien solars prou grans com per aixecar-hi la prescriptiva casa-fàbrica, amb peces ben il·luminades i patis perifèrics. Els grans prats per estendre les peces de tela a les fases finals del procés productiu, calia trobar-los fora muralles, i d'aquesta manera començà a definir-se la vocació industrial de les marines dels municipis suburbans de Sant Martí de Provençals i de Sants, que s'ha perllongat fins als dies de la nostra memòria. D'aquesta manera també, s'establí un nou lligam econòmic, molt més estret, entre la ciutat emmurallada i la seva perifèria. El tràfec de treballadors i de carros amb teles a mig elaborar, des de la fàbrica al prat i des d'aquest de retorn a la fàbrica o al magatzem urbà,

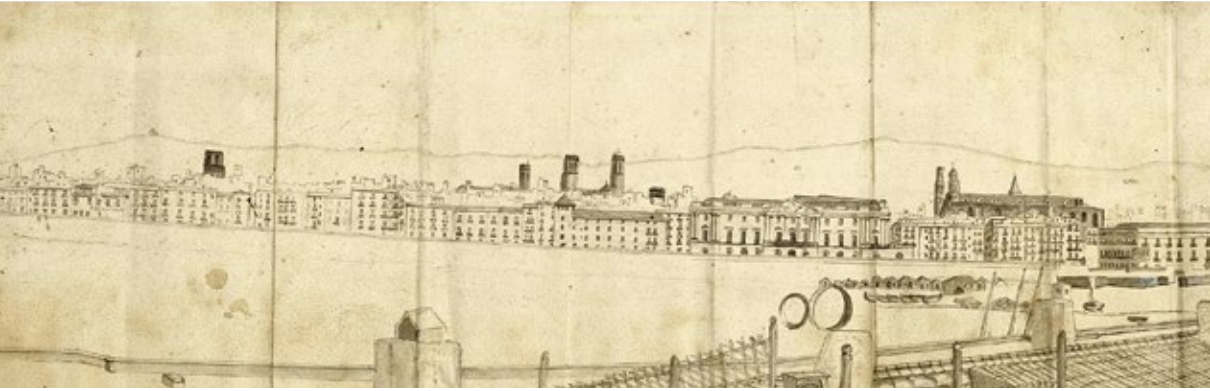
proporcionava quotidianament ocasions per burlar el dret de portes i feia més evident la nosa de les fortificacions.

Com han explicat amb tanta eloqüència els estudiosos clàssics del sistema manufacturer, la divisió del treball, amb la concentració analítica en les operacions successives del procés de fabricació, afavoria la millora de l'instrumental, la mecanització i, finalment, la utilització d'energia no animal per al moviment de les màquines. Totes aquestes passes es van fer a Barcelona, sobre la base de la importació de tècniques franceses o angleses, al llarg del quart de segle anterior al daltabaix de 1808. Sense aquesta dinàmica setcentista, hauria estat impensable la ràpida difusió de la tècnica del vapor al segon quart del XIX, simbolitzada en la figura de Ramon Bonaplata. Era la transició al mode de producció capitalista.

Un dels aspectes més rellevants de l'absolutisme monàrquic i, sobretot, de la seva variant setcentista, el despotisme il·lustrat, fou l'intent de fer-se amb el monopoli de la paraula. Per experts que fossin en el maneig dels afers concrets de la seva competència, els servidors de la monarquia encara excel·lien més en la presentació de tot moviment positiu dins el reialme com l'efecte de les iniciatives personals dels reis. Enfront d'aquest discurs, voluble com el dels antics arbitristes, sovint desproveït de bases reals i quasi sempre carregat de càlculs especulatius com els del conte de la lletera, la societat civil barcelonina anava teixint un discurs de fets, servit ara i adés, això sí, per pensadors que anaven marcant el pas optimista de la burgesia emergent, des de Francesc Romà i Rossell, que el 1768 preconitzava l'abandó de la vana pompa imperial com una de *Las señales de la felicidad de España*, fins a Antoni Bonaventura Gassó, que el 1816 sintetitzava el mateix missatge en un altre títol claríssim: *España con industria, fuerte y rica*.

La lògica econòmica de la societat civil conduïa indefectiblement a l'eliminació de les traves a l'expansió il·limitada de Barcelona, tant el 1774 com el 1854. Però la supressió de les muralles depenia primordialment d'una altra lògica, la militar. Com que la presència comminatòria de l'exèrcit, servidor sols de la Corona, era el signe principal de la pertinença de Barcelona a Espanya, un Estat en formació a cavall dels dos segles, parlar de lògica militar és, de fet, equivalent a parlar de lògica estatal.

Aparentment, les actituds estatals respecte a la possibilitat d'enderrocar els murs foren molt diferents en la conjuntura setcentista i en la vuitcentista. Si en aquesta darrera etapa hi hagué una prolongada resistència a demolir el recinte exterior, a la conjuntura anterior la iniciativa de suprimir la muralla de la Rambla va partir dels mateixos caps militars. En tots dos casos, però, les accions oficials espanyoles estigueren inspirades per la mateixa

Vista de Barcelona des de les teulades de la Barceloneta. Dibuix anònim, probablement dels anys d'ocupació francesa, 1823-1827. AHCB

preocupació: mantenir el control d'una ciutat significada políticament contra la dinastia borbònica i plena d'un dinamisme desconegut a la resta del territori espanyol.

En definitiva, al dessor de la retòrica a l'entorn de l'omnipotència règia i de les emfàtiques i repetides declaracions sobre la subjecció dels catalans a un nou ordre de vigència irreversible i èxit assegurat, jeia el temor.

Com qualsevol psicòleg pot certificar, la por no exclou l'agressivitat; davant la impressió d'un perill imminent, atia actes irracionals de violència. Abans o després, des d'una banda o des de l'altra, aquests actes poden ser teoritzats com a demostració de força, és clar. I l'absolutisme era ben procliu a desenvolupar aquest tipus de discurs.

El temor a la sublevació havia empès, després de l'Onze de Setembre, a reforçar les muralles i, sobretot, els forts exteriors: el vell de Montjuïc i el nou de la Ciutadella. En aquesta magnífica –i tan retòrica– fortalesa estrellada s'hi havien de construir unes espaioses casernes per allotjar l'exèrcit d'ocupació. Però l'esmerç de cabals en altres capítols deixà sense completar-ne l'edificació, i els soldats i oficials s'encabiren en els edificis ocupats a la ciutat –en especial, les Drassanes i els Estudis, als dos extrems de la Rambla–, i fins i tot hagueren d'habitar entre els particulars barcelonins, en els entortolligats carrers de la ciutat vella. La dispersió de forces i la barreja social resultants afavorien potser la confraternització, però eren del tot inconvenients en el cas d'una sublevació de Barcelona.

I per això, quan a la primavera de 1766, en ocasió del motí contra Squillace a Madrid, fou anunciat un aixecament a Barcelona, el capità general,

marquès de La Mina, girà els canons de les fortaleses externes contra la ciutat. Aquest acte, considerat imprudent pels observadors neutrals, a més d'innecessàriament ofensiu (no es va produir cap símptoma real d'avalot en aquells dies crítics per a la dinastia borbònica), va marcar, tanmateix, la directriu militar i estatal per a la resta del segle absolutista i, també, per a l'època de les revolucions liberals fins al 1854: l'exèrcit podia aspirar a controlar Barcelona, per la força dels canons, des de fora, però no des de dins. Almenys, mentre la massa edificada no fos sotmesa a una reforma profunda.

Arran dels fets de 1766, començaren els estudis per a la demolició de la muralla de la Rambla, quallats en el pla de l'enginyer militar Pedro Martín Zermeno, que mirava d'aprofitar el buit deixat per les torres i els llenços medievals per arrengrer bé les dues fileres de construccions laterals i connectar en línia recta i expedita la caserna dels Estudis amb la de les Drassanes, als dos extrems del passeig. El gravíssim avalot de les quintes de 1773, que va mostrar la solidaritat de tots els estaments barcelonins contra les directrius de la Corona, en va precipitar l'execució, mai no acabada, com solia passar amb les iniciatives estatals espanyoles a Barcelona.

L'abundor d'estructures militars més o menys obsoletes o apedaçades a l'interior de la ciutat era menys funcional per als objectius de l'Estat que disposar d'una xarxa de carrers àmplia i tendent a l'ortogonalitat. Per això, la Capitania General, mentre meditava sobre els futurs moviments de tropes al llarg d'una Rambla regularitzada i sobre una connexió estratègica perpendicular a aquesta entre Montjuïc, les Drassanes i la Ciutadella, va incitar l'elaboració d'unes noves ordenances municipals de construcció que permetessin una resolució menys casuística de les demandes dels particulars i, sobretot, que avancesin cap a la regularització de la xarxa urbana, amb la supressió de racons, ponts i voladissos.

Aquestes ordenances, posades en vigor el 1771 i que feien menys costós el tràmit dels permisos de construcció, són unes regles de joc succintes i clares que presidiren la gran etapa de transformació de la Barcelona emmurallada, a cavall dels segles XVIII i XIX. Com que el recinte exterior era inamovible, i la segona prioritat militar era eixamplar els carrers, els propietaris particulars obtingueren com a compensació la facultat d'aixecar més els edificis, primer sense una limitació precisa i, a final de segle, a la vista del resultat (enfosquiment i mala ventilació dels carrers i els locals), amb la fixació d'un màxim de 100 pams. Pel que fa a la distribució interna de les cases –jutjada irrellevant des del punt de vista del domini estratègic de l'espai urbà–, els propietaris fruïren d'una llibertat més àmplia. Això els permeté adaptar-se als canvis socials relacionats amb el canvi de mode de producció i engegar el mercat del lloguer de pisos per a les cada vegada més freqüents famílies nuclears: les formades per professionals liberals i funcionaris, a les quals anaven destinats els locals de qualitat (inferiors sols als habitatges dels amos), i les formades per obrers, amuntegades als pisos alts i més precaris de la casa.

Des de 1784, un dels moments de gran embranzida manufacturera, es va començar a discutir sobre la conveniència d'allunyar del centre de la ciutat les activitats fabrils més molestes i perjudicials per a la salut pública, sense que s'arribés a una zonificació que, tanmateix, quedà ja prefigurada. A partir de 1814, les ordenances barcelonines van començar a incloure capítols dedicats a les instal·lacions fabrils i, aviat, a prendre precaucions contra els perills de les calderes de vapor. Aquesta maduració normativa va ser un motiu per a la disseminació de les grans fàbriques pels suburbis del Pla de Barcelona, a l'altra banda de l'anell de la zona estratègica.

El liberalisme econòmic havia trobat, doncs, el seu forat sota la crosta de l'absolutisme. I quan finalment arribà el liberalisme polític, a Barcelona el *laissez-faire* urbanístic pur ja havia estat sotmès a crítica i era, en teoria almenys, una experiència del passat o, si més no, una experiència amb passat.

Els enginyers militars vinguts de fora i els negociants barcelonins havien trobat un punt de convergència en una pràctica arquitectònica i urbanística de gran eficàcia, però que no donava gaires alegries.

Poc després d'haver començat l'aplicació de les ordenances de 1771, els representants del duc de Sessa, que anava aixecant el seu palau al carrer Ample, es queixaven a l'Ajuntament que no se'ls permetés d'enriquir la porta principal amb columnes i que no hi hagués cap previsió per a obres d'ornat a la ciutat. Tot havia de ser sobri, mesurat, rectilini i, si era possible, pla. Per això, la societat barcelonina s'acostumà a reservar el seu afany de luxe als interiors dels salons i, sobretot, dels temples, mentre que a l'exterior la

El mercat a la plaça Nova. Dibuix de Jacques Moulinier, aiguafort de Jean-Baptiste Reville i gravat de Louis-François Couché, per al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, 1806. AHCB

quasi sempre impossible presència de volums arquitectònics o escultòrics era substituïda per decoracions planes: esgrafats o pintures a la darrera part del Setcents; plafons de terracota al Vuitcents.

En urbanisme, l'ortogonalitat de la xarxa viària era quasi l'únic ideal. El carrer Nou de la Rambla, promogut pel capità general comte d'El Asalto, fou el model per a l'arreglament dels antics camins entre les hortes del Raval, convertits en aquests carrers atapeïts de fàbriques i cases d'ínfima qualitat que ara hem vist substituïts en part per la denominada Rambla del Raval; un projecte, per cert, que ja fou considerat el 1786 però que no va poder

El Pla de Palau. Dibuix de Nicolas-Marie-Joseph Chapuy i litografia de Jean-Baptiste Arnout, 1842.
AHCB

sobreposar-se als dissenys del pragmatisme entomològic dels propietaris. I no gaire diferent fou el model per a la gran reforma interior de la primera meitat del Vuitcents, la dels carrers de Ferran, Jaume I i Princesa, amb la plaça de Sant Jaume. Ni tan sols les grans oportunitats ofertes per la desamortització de béns eclesiàstics durant la revolució liberal foren plenament aprofitades per donar a Barcelona l'esbarjo i el lluïment estètic que la seva puixança econòmica demanava, a la inacabada plaça mercat de Sant Josep, al mediocre mercat cobert de Santa Caterina, al Teatre del Liceu, d'exterior anodí, o a la Plaça Reial, encaixada amb virtuosisme.

No fou necessari arribar a les traumàtiques destruccions de 1835 perquè la societat barcelonina generés una consciència autocrítica. Com en tants d'altres aspectes, fou Capmany qui, el 1792, amb el seu cant a la bellesa arquitectònica

de les esglésies gòtiques de Barcelona, va donar una expressió profunda a la consciència de pèrdua de qualitat estètica (i de qualitat material) de l'espai urbà, palesada ja en la denúncia subscripta pel duc de Sessa el 1774. Els posteriors crítics romàntics, coetanis de la revolució liberal, seguiren les seves passes. Però el principal fruit pràctic; és a dir, l'elevació del to arquitectònic de Barcelona, encara trigaria a arribar.

Durant la primera meitat del Setcents, a Barcelona havia dominat el gust barroc, igual que a la resta d'Espanya, encara que amb una tonalitat provincial i una manca d'originalitat que contrasten amb el que podem trobar en ciutats com ara Santiago, Salamanca, Còrdova o Granada. El trànsit cap a un estil més contingut fou facilitat localment per l'acció dels enginyers militars, tot i que les seves ideacions arquitectòniques per a ús civil o eclesiàstic eren tan feixugues com els baluards a prova de bomba que n'eren l'especialitat. Al darrer terç del segle XVIII, tanmateix, el debat estètic esdevingué palesament un capítol més de la lluita per imposar els criteris oficials de la dinastia borbònica, que en matèria artística havia adoptat finalment (amb penes i treballs) la doctrina neoclàssica. La fiscalització directa de l'activitat artística local per l'Acadèmia de San Fernando, paradigma del centralisme madrileny, i el monopoli de la formació d'arquitectes a favor de la mateixa institució, deixaren efectivament reduïda Barcelona a la categoria de plaça secundària dins el mapa artístic espanyol fins a la segona meitat del Vuitcents.

Potser per això, el més important dels edificis planejats i construïts a Barcelona en els vuit decennis que ens han ocupat –l'únic que no serà considerat provincià per l'acadèmia madrilenya– correspon als primers anys del període. Es tracta de la magna reforma de l'antic edifici medieval de la Llotja, ocupat pels militars el 1714 (com tanta part del patrimoni públic barceloní) però convertit en seu de la Junta de Comerç el 1764. L'avalot de les quintes de 1773 va permetre liquidar els darrers ròssecs de l'ús militar i emprendre les obres, segons un projecte dirigit per Joan Soler i Faneca i carregat de simbolisme: preservació del saló gòtic, per a memòria de l'espèndidesa arquitectònica de la Barcelona autònoma i de la puixança de les seves institucions mercantils; i construcció d'un gran embolcall neoclàssic, mostra de sintonia perfecta amb els ideals de la modernitat i capaç d'erigir-se en peça ordenadora de l'espai central per excel·lència de la Barcelona de 1854: el Pla de Palau.

Nota sobre els textos

«Inventors de la modernitat: Capmany i Cerdà a Barcelona» és la reedició d'un capítol del llibre col·lectiu *Catalunya, una història europea*, coordinat el 2006 per Josep Maria Muñoz i per mi mateix.¹

«L'empelt il·lustrat a la política: una fèrtil conjuntura, 1759-1775» recull, revisat, el text d'una conferència impartida al curs *Catalunya dins Espanya: les conjuntures polítiques (1700-2000)* organitzat per l'Institut d'Humanitats de Barcelona la tardor de l'any 2000, i publicada el gener de l'any següent.²

Les dues peces que segueixen recullen els resultats de les dues primeres recerques de l'autor, compartides amb Marina López Guallar i desenvolupades entre els anys 1968 i 1973.

«La transformació material de la ciutat al darrer terç del segle XVIII» deriva de les dues tesis de llicenciatura presentades a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona l'any 1969 i és una reelaboració moderna de les presentacions sintètiques d'aquells treballs acadèmics aparegudes en tres articles publicats el 1971 i 1972 i mirant de no alterar-ne els plantejaments originals.³

«Les fàbriques d'indianes i la revolució industrial» és la reedició d'un article de 1974 que recull els resultats d'una recerca duta a terme amb suport econòmic del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears a través del seu Arxiu Històric, dirigit per Oriol Bohigas.⁴

«Indústria urbana o indústria dispersa? El rerefons polític d'una polèmica, 1773-1778» és una nova versió, abreujada, de l'aportació a un curs

1. Ramon GRAU i Josep Maria MUÑOZ (dir.), *Catalunya, una història europea*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2006, p. 86-95.

2. «L'experiència del despotisme il·lustrat a Catalunya, 1759-1773», *L'Avenç*, 254 (2001), p. 8-16.

3. Marina LÓPEZ GUALLAR, *La expansión urbana de Barcelona en el último tercio del siglo XVIII*, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, juny de 1969 (tesi de llicenciatura inèdita). Ramon GRAU, *Barcelona ante el reformismo ilustrado. Un estudio sobre la inestabilidad ciudadana y los orígenes de la reforma municipal barcelonesa en los años 1766-1770*, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, setembre de 1969 (tesi de llicenciatura inèdita). Marina LÓPEZ GUALLAR i Ramon GRAU, «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, 80 (1971), p. 28-40. Ramon GRAU, «Las transformaciones urbanas de Barcelona en los orígenes de la era industrial (último tercio del siglo XVIII)», *Estudios geográficos*, XXXI, 118 (febrer de 1970), p. 149-159 (publicació apareguda avançat l'any 1971). Marina LÓPEZ GUALLAR, «Vivienda y segregación social en Barcelona, 1772-1791», *CAU (Construcción. Arquitectura. Urbanismo)*, 19 (1973), p. 72-75 (publicació d'una conferència dictada l'1 de març de 1972 dins el cicle «El fet urbà a Barcelona», organitzat pel Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Catalunya).

4. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes», *Recerques*, 4 (1974), p. 19-57.

organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona sota la direcció d'Àlex Sánchez entre octubre de 2010 i febrer de 2011.⁵

«Llibertat i progrés a la ciutat. La visió històrica d'Antoni de Capmany» deriva del text acabat el juliol de 2015 per al llibre en homenatge a Manuel Sánchez Martínez, a la vista també d'un article de novembre del mateix any encarregat per Carlos Sambricio per a una revista de la Universidad de Salamanca.⁶

«Revelant l'arquitectura gòtica, 1792» és un altre treball en col·laboració amb Marina López Guallar destinat a la publicació de les conferències del curs *Gòtic i neogòtic a la ciutat de Barcelona*, organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i dirigit per Albert Cubeles l'any acadèmic 2001-2002.⁷

«La resistència contra Napoleó i la perplexitat de Pierre Vilar» és un text de 2006 escrit amb destí al volum d'homenatge a Eulàlia Duran, traductora modèlica de la tesi doctoral i altres escrits de l'historiador francès.⁸

«Barcelona, a cavall de dos segles: l'empenta decisiva» és l'aportació al catàleg de l'exposició *Abajo las murallas!!! 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona* organitzada pel Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona l'any 2004, amb presentació d'Antoni Nicolau i Albert Cubeles.⁹

5. Àlex SÁNCHEZ (coord.), *La indústria de les indïanes a Barcelona, 1730-1850*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 17), 2011, p. 149-195.

6. «El círculo virtuoso de Capmany: las relaciones entre la sociedad barcelonesa y la Corona en la Baja Edad Media», dins Jordi MORELLÓ, Pere ORTÍ i Pere VERDÉS (ed.), *Renda feudal i fiscalitat a la Catalunya baixmedieval. Estudis dedicats a Manuel Sánchez Martínez*, Barcelona, CSIC, 2018, p. 683-726; i «Antonio de Capmany y la ciudad de Barcelona: el valor de lo empírico en la senda del progreso», *Cuadernos Dieciochistas*, 17 (2016), pàg. 73-113.

7. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Origen de la revaloració del gòtic a Barcelona: Capmany, 1792», dins Albert CUBELES i Ramon GRAU (coord.), *El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 8), 2003, p. 143-177.

8. «Pierre Vilar i la "gimnàstica mental" d'Antoni de Capmany», dins Eulàlia MIRALLES i Josep SOLER-VICENS (cur.), *El (re)descobrimnt de l'Edat Moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de Barcelona, 2007, p. 199-217.

9. *Abajo las murallas!!! 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004, p. 72-83.

Consell d'Edicions i Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona

Jordi Martí Grau, Marc Andreu Acebal, Àgueda Bañón Pérez, Xavier Boneta Lorente, Marta Clari Padrós, Núria Costa Galobart, Sonia Frias Rollón, Pau González Val, Laura Pérez Castaño, Jordi Rabassa Massons, Joan Ramon Riera Alemany, Pilar Roca Viola, Edgar Rovira Sebastià i Anna Giralt Brunet

Directora de Comunicació

Àgueda Bañón Pérez

Directora de Serveis Editorials

Núria Costa Galobart

COL·LECCIÓ PÒSITS

Edició

Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura,
Museu d'Història de Barcelona (MUHBA)

MUHBA Direcció

Joan Roca i Albert

Les opcions de Barcelona. 2. El segle de Capmany

Ramon Grau i Fernández

Assessorament i revisió

Carme Garcia Soler

Coordinació editorial

Jaume Capsada, Ana Shelly

Documentació

Ramon Grau, Carles Puigferrat

Gestió d'imatges

Mònica Martínez

Disseny gràfic

Hermanos Berenguer

Adaptació del disseny i maquetació

Carlos Ortega, Subirà Associats

Retoc i tractament de les imatges

Xavi Parejo (XPS)

Impressió i enquadernació

CeGe

Primera edició: Barcelona, juny 2023

© de l'edició: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona

© dels textos: Ramon Grau i Fernández

© de les imatges: Album. Ateneu Barcelonès (AB), Archivo General de Indias (AGI), Archivo General de Simancas (AGS), Archivo General Militar (AGM), Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Biblioteca de la Abadia de Montserrat, Biblioteca del Banco de España (BBE), Biblioteca de Catalunya (BC), Biblioteca Municipal Central de València (BMCV), Biblioteca Nacional de España (BNE), Biblioteca Real de Madrid, CRAI-Universitat de Barcelona (CRAI-UB), Foment del Treball (FT), Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), Instituto Geológico y Minero de España (IGME), Museo Cerralbo (MC), Museo de Huesca, Museo de Historia de Madrid (MHM), Museo Nacional del Prado (MNP), Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya (MNACTEC), Museu Nacional de Versalles (MNV), Natural History Museum (NHM), Photoaisa, Real Academia de la Historia (RAH), Real Sociedad Bascongada de Amigos del País, Universidad Complutense de Madrid (UCM), Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), Universitat de València (UV), J. Bedmar, Stanislav Biel, M. C. Esteban, Mary Evans, P. Rotger, Steve Vidler
Imatges de la sobrecoberta: Vista del port des de la Barceloneta, Jacques Moulinier, 1806. AHCB; Retrat d'Antoni de Capmany. MUHBA; Pagaré de la companyia de Joaquim Espalter i Rosàs. AHCB

En queda prohibida la reproducció total o parcial sense permís exprés de l'editor en els termes marcats per la llei.

ISBN *Les opcions de Barcelona* (obra en diversos volums): 978-84-9156-523-9

ISBN volum 2. El segle de Capmany: 978-84-9156-525-3

Dipòsit legal: B 11471-2023

barcelona.cat/museuhistoria
barcelona.cat/barcelonallibres

Impressió en paper ecològic

MUHBA 80+
El museu de la ciutadania

COL·LECCIÓ PÒSITS

Passat el tràngol de 1714, sis dècades de creixement sota un règim opressiu però interessat a explotar els recursos del país per a una represa imperial transformaren l'economia i l'espai de la ciutat. L'aposta per la producció cotonera, vinculada amb la mecanització fabril a Europa, subratllà la singularitat de Barcelona dins d'Espanya.

La manca de sintonia amb la Corona esclatà el 1773 en l'oposició al servei militar obligatori, considerat incompatible amb l'economia urbana.

Pedro Rodríguez Campomanes, figura clau del govern, va presentar aleshores la dispersió per la ruralia com una estratègia de progrés industrial en tot el territori espanyol. Les institucions barcelonines, que no es podien enganyar sobre els seus motius, van trobar en Antoni de Capmany un escriptor disposat a defensar l'economia urbana aprofundint els valors il·lustrats proclamats pel ministre. Sobre base documental, Capmany va definir Barcelona com a punta de llança del progrés social i econòmic des del segle XII, amb una provocadora afirmació del caràcter democràtic de les institucions autòctones. La seva teorització d'Espanya com a nació de nacions el 1808 i les intervencions a les Corts de Cadis mostren una elasticitat i una adaptabilitat que són distintives de les aportacions culturals amb capacitat de transcendir totes les conjuntures.

